

MÖVZU 1. İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ HÜQUQ

PLAN

- 1. İqtisadiyyatla hüququn qarşılıqlı əlaqəsi.**
- 2. İqtisadi münasibətlərdə məmbiq edilən hüquq.**
- 3. Hüququn iqtisadi məhlili və iqtisadi hüququn alm sahələri.**
- 4. Hüquq normalarının məsir xüsusiyyətləri.**

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aktan C.C. Kamu Ekonomisi ve Kamu Maliyesi. İzmir, 2001
2. Cansen E.A. İktisadi hukuk ve ya hukuki iktisat, Ankara, 2006
3. Лазарев В.В. Общая теория права и государства. Москва, Юристъ, 2001
4. Право и экономика: традиционный взгляд и перспективы развития. Москва, ГУ – ВШЭ, 1999
5. Коваленко А.И. Правовое государство: концепции и реальность. Москва, 1993
6. Олейник А.Н. Институциональная экономика. Москва, ИНФРА, 2000
7. Жидков О.А., Крашенинникова Н.А. История государства и права зарубежных стран. 2004
8. Ведяхин В.М., Ревина С.Н. Типы и методы правового регулирования рыночных отношений. Москва, 2002
9. Баренбойм П.Д. Конституционная экономика. Москва, 2002
10. Maccaay E. History of law and economics. University of Montreal, 2002
11. Richard Posner. Economic Analysis of Law Aspen Law and Business. 2004
12. Anthony I. Ogus. Regulation - Legal Form and Economic Theory. Oxford. Clarendon Press. 2004
13. Ronald Coase The Firm, the Market and the Law. Chicago, The University of Chicago Press. Wolfgang Weigel Law and economics in Austria. University of Vienna. 2001
14. Den Hertog J. General Theories of Regulation. In: B. Bouckaert and G. DeGeest, Encyclopaedia of Law and Economics, Cheltenham, UK: Edgar.
15. George Stigler. The theory of economic regulation. The University of Chicago, Chicago Press, 2003

1. İqtisadiyyatla hüququn qarşılıqlı əlaqəsi.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində dövlət həlledici rol oynayır. Bu baxımdan dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbəti və hüdudunun gözlənilməsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsilə bağlı başlıca problemlərdən biridir. Bəşər cəmiyyətinin inkişafı gedişində dövlət bu və ya digər səviyyədə müxtəlif iqtisadi proseslərə müdaxiləsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir. XIX əsrin sonundan etibarən dövlət iqtisadi proseslərə nəzarət etməyə və onun tənzimlənməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsinə başlamışdır. Bu tədbirlər özünü iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məqsədilə normativ-hüquqi aktların formalaşdırılması və onların praktik reallaşmasında daha qabarıq göstərmişdir.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin genişlənməsinə Birinci Dünya müharibəsi və 1929-1933-cü illərin böhranı həlledici təsir göstərmişdir. Belə ki, “Böyük durğunluq illəri” klassik bazar iqtisadiyyatının bir çox müddəalarının səmərəsizliyini əyani surətdə sübuta

yetirmiş oldu. Bununla da dövlət iqtisadiyyatı böhrandan çıxarmaq və bütünlükdə iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin olunması məqsədilə tənzimləmə tədbirlərini aktiv həyata keçirmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdır. Məhz belə bir şəraitdə 30-cu illərin sosial-iqtisadi reallıqlarına əsaslanaraq C.M. Keyns tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyədə ilk dəfə olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin iqtisadi həyatına dövlətin tənzimləyici müdaxiləsinin əsasları konsepsiya formasında irəli sürülmüşdür.

İqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi aspektindən hüquq normalarının tətbiq olunması XX əsrin ikinci yarısından etibarən iqtisadçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu özünü rəqabətin təmin olunmasında, əmək bazarına müdaxilə edilməsində, qiymətlərin və xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində daha qabarıq göstərmişdir. Odur ki, iqtisadi münasibətlərin jəmiyyətdə daşdığı xüsusi əhəmiyyət səbəbindən iqtisadiyyat və hüquq arasında olan qarşılıqlı əlaqənin mövjud vəziyyətinin xarakteri, hüquq sisteminin keyfiyyət göstərijisi kimi səjiyyələndirilir.

Ümumilikdə hüquqi tənzimləmə mürəkkəb prosesdir və o, ictimai münasibətlərə hüquqi təsirin müəyyən vasitələrinin köməyi ilə reallaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi təsir və hüquqi tənzimlənmə anlayışları bir birindən fərqli məqamları ilə xarakterizə olunur. Belə ki, hüquq öz mövcudluğu ilə insanların davranışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməklə, bir dəyər kimi insanların fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən edir. Məhz bu mənada hüquqi təsir ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi anlayışından daha genişdir. Burada isə hər şeydən əvvəl ictimai münasibətlərin birbaşa tənzimlənməsinə yönəldilmiş müəyyən hüquqi təsir vasitələrini fərqləndirmək lazımdır. Hansı ki, müvafiq vasitələr hüquqi tənzimlənmənin predmeti olan ictimai münasibətlərin (məsələn, əmək münasibətlərinin, maliyyə münasibətlərinin) tənzimlənməsinə imkan yaradan mexanizmin formalaşdırılmasını təmin edir.

Hüquqi tənzimləmə ictimai münasibətləri dövlətin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq qaydaya salan hüquqi vasitələr sistemi kimi xarakterizə oluna bilər. Bu sistemdə hüquq normaları hüquqi tənzimləmə dairəsindəki ictimai münasibətlərin iştirakçılarının məcburi davranış qaydalarını müəyyən edir. Hüquq normalarının ictimai münasibətlərə tənzimləyici təsiri hüquq normasının istiqamətləndiyi subyektlərin dairəsində, davranış qaydalarının məzmununda, habelə müvafiq qaydaların pozulmasına görə hüquqi məsuliyyət tədbirlərində özünü büruzə verir. Bu baxımdan hüquq normaları özlüyündə hüquqi tənzimlənmənin normativ əsasını təşkil edir. Çünki, onun əsasında iqtisadi subyektlərin ehtiyac və maraqlarına müvafiq olan ictimai münasibətlər modeli qurulur.

2. Игтисади мунасибятлярдя тятбиг едилян иццуг.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrə qədər formalaşmış iqtisadi və hüquqi sistemlər iki tərəfli qarşılıqlı təsirlə bağlıdır. Başqa sözlə desək, hüquqi sistem fərdlərin davranışına, onlar vasitəsilə də bütövlükdə iqtisadi sistemə təsir göstərir. İqtisadi sistem isə həm fərdlərin davranışına, həm də müvafiq olaraq hüquqi sistemə təsir göstərir. Digər anlamda iqtisadi sistem daha çox stimullar sistemi, hüquqi sistem isə məhdudiyətlər sistemi kimi xarakterizə olunmaqla, onların hər ikisi iqtisadi və hüquq subyektlərinin davranışına təsir göstərir. Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə müvafiq münasibətlər müxtəlif aspektlərdən araşdırılmaqdadır. Məsələn, ABŞ-da bu məsələlər “İqtisadiyyat və hüquq” (Economy and Law) kontekstində öyrənilir. Burada “hüquq” institusionalizmin əsas istiqamətlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Avropa dövlətlərində, o jümlədən Fransada da «İqtisadi hüquq» müstəqil hüquq sahəsi kimi tədqiq edilməkdədir.

Mahiyət etibarilə «İqtisadi hüquq» jəmiyyətin tələbatının ödənilməsi məqsədilə istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak proseslərində baş verən ictimai münasibətləri

tənzimləyən hüquq normalalarının məjmusu kimi xarakterizə olunur. Bununla belə onun predmeti mürəkkəb və çoxjəhətlidir. Bu xarakterik xüsusiyyət ilk növbədə insanların həyat fəaliyyətinin, xüsusil də onun iqtisadi fəaliyyətinin rəngarəngliyindən irəli gəlir.

Akademik baxımdan kifayət qədər uzun dövr ərzində ayrı-ayrı məqamlarda düşünülmən iqtisadiyyat və hüququn son illərdə sürətlə yaxınlaşması, onların qarşılıqlı əlaqələrində əhəmiyyətli məqamlara diqqəti jəlb etməkdədir. Məsələn, investorlar üçün hər hansı bir sahədə ixtisaslaşmış məsləhətçilərdən daha çox hüquq normalalarını iqtisadi aspektdən izah edən, iqtisadi davranışları hüquq normalalarına müvafiq formalaşdırma bilən və ya strateji məsələlərlə bağlı qərar qəbul edə bilən mütəxəssislərə daha çox ehtiyaj duymaqladırlar. Bu özünü ümumilikdə iqtisadi tənzimləmədə daha çox göstərməkdədir.

“İqtisadi hüquq”un fərqləndirici cəhəti iqtisadi metodların normativ aktlar və hüquq nəzəriyyələrinin təhlilində, habelə hüquqi sistemin iqtisadi davranışlara təsirinin tədqiqində özünü göstərir. Bununla yanaşı iqtisadi konsepsiyalar insan davranışı haqqında metodoloji baza kimi çıxış edir. “İqtisadi hüquq” hüquqi sistemlərin təhlili üçün müvafiq konsepsiyaların əsasını təşkil etməklə, fərdlərin davranışını arzu olunan istiqamətə yönəldən hüquq normalalarının işlənməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Bununla o digər konsepsiyalardan fərqlənir.

Ümumilikdə, iqtisadi sferada hüquqi tənzimləmə tətbiq edilən münasibətlər, oxşar xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı üç qrupa ayrılır:

1. İqtisadi fəaliyyət subyektlərinin öz fəaliyyətlərini yerinə yetirdikləri zaman digər subyektlərlə yaranan münasibətlərin iqtisadi və hüquqi cəhətləri.
2. Müəssisənin daxili təşkilinin şərtlərini və qaydalarını müəyyən edən iqtisadi və hüquqi münasibətlər.
3. Bütün cəmiyyətin və özünün mənafeyinin qorunması baxımından iqtisadiyyatı tənzimləyən dövlətin idarəetmə orqanları ilə fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranan münasibətlər.

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin subyektı kimi isə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan bütün hüquqi və fiziki şəxslər çıxış edir. Digər tərəfdən, dövlət də iqtisadi institutları vasitəsi ilə hüquqi tənzimləmənin subyektı kimi çıxış edir.

“İqtisadi hüquq”da hüquq sistemlərinin iqtisadi münasibətlərə təsiri tədqiq edilir. Bu baxımdan, müxtəlif alimlər (F.R. Michelman, L.A. Kornhauser və s.) ənənəvi hüquqi və iqtisadi yanaşmaların metodologiyaları arasındakı fərqi göstərmişlər. Hüquq nəzəriyyələri daha çox induktiv yanaşmalara əsaslanır ki, burada da əsas diqqət faktların şərhinə verilir.

Ümumilikdə «İqtisadi hüquq» «Mülki hüquq nəzəriyyəsi»ndən ayrılan istiqamət kimi neoinstitusionalist nəzəriyyə çərçivəsində fəaliyyət göstərsə də, xüsusi tədqiqat sahəsinə, yəni iqtisadiyyat və hüquq elmlərinin qovuşmasına malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “İqtisadi hüquq” sahəsində ilkin tədqiqatlar R.A. Poznerə məxsusdur. O iddia edir ki, ümumi hüququn nəzərdə tutulan əsas məqsədi resursların səmərəli bölgüsünə nail olunmasıdır. Onun tədqiqatlarına əsasən ümumhüquq nəzəriyyələri səmərəliliyə nail olmaqla əlaqələndirilir. Digər tədqiqatçılar isə göstərirlər ki, hüquq normalalarını və məhkəmə qərarlarını iqtisadi-məntiqi əsasları tətbiq etməklə təkmilləşdirmək olar. Məsələn, L.A. Kornauzer hüququn tədqiqi zamanı “davranış hipotezi”nin mənbəyi kimi iqtisadiyyatın əsas götürülməsini təklif etmişdir.

“İqtisadi hüquq” sahəsində tədqiqatlar iqtisadçılara iqtisadi sistemin fəaliyyətinə hüquqi sistemin təsirini göstərməyə kömək edir. Bu isə iqtisadi modellərin formalaşdırılması zamanı fərdlərin davranışına hüquqi sistemlərin təsirinin nəzərə alınmasının zəruriliyini meydana çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “İqtisadi hüquq” sahəsində fundamental tədqiqatların iqtisadi nəzəriyyə, hüquq nəzəriyyəsi, sosiologiya, institusional iqtisadiyyat, habelə mülki hüquq nəzəriyyəsi və transaksiya xərcləri nəzəriyyəsinin əsas müddüəalarına yiyələnəndən aparılması mümkün deyildir. Tarixi baxımdan ilkin olaraq hüquq və iqtisadi nəzəriyyənin qarşılıqlı əlaqəsi iqtisadi münasibətləri tənzimləyən qanunların tətbiqi, o cümlədən vergi qanunvericiliyi, korporasiyaların fəaliyyəti və qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi ilə məhdudlaşmışdır.

Ümumilikdə, iqtisadiyyata hüquqi üsul və vasitələrdən istifadə etməklə təsir göstərilməsinin ilkin nəzəri-konseptual məqamları Çikaqo, Avstriya, institusionalizm və neoinstitusionalizm məktəblərinin yanaşmaları kimi səjiyyələndirilir. Çikaqo məktəbinin əsasında səmərəli seçim nəzəriyyəsi dayanır. Onun metodları, nəticələri və tətbiq imkanları haqqında tam təsəvvür Riçard Poznerin əsərlərində öz əksini tapmışdır. O, ilkin olaraq aşağıdakı məqamları fərqləndirmişdir:

- insanlar hətta qeyri-iqtisadi xarakterli qərarları qəbul edərkən səmərəlilik nümayiş etdirirlər və qəbul etdikləri qərarlarla əlaqədar xərclərini nəzərə alaraq, bu və ya digər qərarada öz mənfəətlərini maksimumlaşdırmaq kimi başlıca məqsəd güdürlər;

- hüquq normaları fərdlər üçün bu və ya digər qərarların qiymətini müəyyən edir;

- hüquq normaları səmərəliliyə nail olmanın başlıca vasitələrindən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məqamlar öz əksini Kouz teoremində də tapmışdır. Belə ki, Kouz teoreminə əsasən əgər mülkiyyət hüququ tamamilə müəyyən edilmiş və transaksiya xərcləri sıfıra bərabərsə, onda münaqişə tərəfləri hüquqların ilkin bölgüsündən asılı olmayaraq, səmərəli nəticə üzrə razılığa gələ bilirlər.

Avstriya məktəbi isə aşağıdakı ilkin şərtlərə əsaslanmaqla neoklassik məktəbin yanaşmaları ilə müqayisəyə əsaslanır:

- subyektivizm - məhsul və xidmətlər fərdlər tərəfindən onların subyektiv “üstünlük vermə” prinsipi əsasında qiymətləndirilir;

- gələcəyin qeyri-müəyyənliyi və ətraf mühitin qeyri-sabitliyi;

- sosial proseslərin nəticələrinin qeyri-müəyyənliyi və s.

Ümumilikdə, Avstriya məktəbinin yanaşmasını aydınlaşdırmaq üçün təbii hüquq və mülkiyyət hüququ nəzəriyyəsinə əsaslanan yanaşmanın köklərini müəyyən etmək lazımdır. Belə ki, transaksiya xərclərinin müsbət olduğu halda son nəticə mülkiyyət hüququnun ilkin bölgüsündən asılı olur. Buna görə də mülkiyyət hüququnun bölgüsü məsələsi müsbət transaksiya xərcləri sahəsində səmərəliliyə nail olunması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir institusional nəzəriyyənin digər nümayəndəsi amerikan iqtisadçısı, iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Ronald Kouz hesab olunur. O, elmi dövriyyəyə “transaksiya xərcləri” kateqoriyasını daxil etmiş, habelə fiziki və hüquqi şəxslərin onlar üçün zəruri müqaviləni bağlamaq imkanı ilə əlaqədar şərtləri nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, əgər müqavilənin bağlanması zamanı heç bir transaksiya xərcləri nəzərə alınmazsa, onda fiziki şəxslərin ya ümumiyyətlə qanuna ehtiyacı yoxdur, ya da onları nəzərə almamaq imkanına malikdir. R. Kouzun mövqeyinin üç cür şərhli mövcuddur: qanun heç bir təsir göstərmir; qanun müəyyən rol oynayır, lakin digər institutlar onu əvəz edə bilər; qanun mühüm rol oynayır, lakin əgər mövcud hüquqi normalar çərçivəsində biznesin daxili yerli strukturları səmərəli inkişaf edə bilməzsə, onda firmalar və fiziki şəxslər daha səmərəli olan müqavilələr bağlayırlar.

R. Kouzun məşhur tədqiqat işi olan “Sosial xərclər problemi” ilk baxışda praktiki olaraq, hüquqi problemlərə toxunmamışdır. Lakin, onun hüquqa iqtisadi yanaşmanın aydınlaşdırılmasındakı rolu danılmazdır, çünki onda istənilən hüquqi sistemin şərhinə ümumi yanaşma ifadə olunur. Onun fikrinə, hüquqi sistemin mövcudluğunun səbəbi

transaksiya xərclərinin sifıra bərabər olmamasıdır. Əgər biz sifıra bərabər transaksiya xərcli rejimdən müsbət transaksiya xərcli rejimə keçiriksə, dərhal hüquq sisteminin əhəmiyyəti aydın olur. Bazarda satılanlar heç də bir çox iqtisadçıların güman etdikləri kimi fiziki obyektlər deyildir. Onlar müəyyən fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi hüququnu əks etdirir və fərdlərin hüquqları hüquq sistemi vasitəsilə müəyyən edilmişdir. Lakin sifır transaksiya xərcli dünya təsəvvür edilə bilinər ki, burada mübadilə tərəfləri onlara hər hansı bir addım atmağa mane olan, dəyərin artırılması üçün tələb olunan istənilən qanun müddəalarını dəyişə bilərlər. R. Kouz qeyd edirdi ki, təsərrüfat sistemi istehsalçılar və istehlakçılar arasında müəyyən qaydaya salınmış sistemdir. Bu əlaqənin koordinasiyası iki formada həyata keçirilə bilər: qeyri-mütəşəkkil və iyerarxiik. Qeyri-mütəşəkkil qayda məhsulların mövcudluğu, onların qiyməti və s. haqqında məlumatların dağınıqlığı ilə xarakterizə olunur. Bu bazarlarda məlumat qiymətlərinin tərəddüdü mexanizmi ilə ötürülür, onların axtarışı isə transaksiya xərcləri ilə əlaqədardır. Zəruri məlumatların əldə edilməsinin digər üsulu isə iyerarxiya, yəni icraçılara bir mərkəzdən əmr və göstərişlərin daxil olduğu sistem hesab olunur. İyerarxiya rəhbərin tabeli işçiyə əmr verdiyi istənilən məkanda mövcuddur. İşçilər bilavasitə bunun hesabına məlumat axtarışı ilə məşğul olurlar ki, bu da transaksiya xərclərini azaltmağa imkan verir.

R. Kouzun fikrincə transaksiya xərclərinin azaldılması, müvafiq olaraq, iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması hüquqi normaların mövcudluğu və onların istifadəsi ilə təmin edilir. O qeyd edir ki, hüquqi normalar və transaksiya xərcləri arasında sıx əlaqə vardır. İqtisadiyyatın transaksiya xərcləri olmadan fəaliyyəti mümkün deyildir.

Ümumilikdə, mülkiyyət hüququnun müəyyən edilməsi bazar razılaşmalarının ilkin şərti hesab olunur. Belə ki, bazarın uğurlu fəaliyyəti üçün transaksiya xərcləri ilə yanaşı, mülkiyyət hüququnun da olması zəruridir. Əgər transaksiya xərcləri az, mülkiyyət hüququ dəqiq müəyyən edilərsə, onda bazar sosial əhəmiyyətli xarici təsirlərin qarşısını alacaq dərəcədə özünü tənzimləməyə qadir olacaqdır.

Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyat və hüququn qarşılıqlı təsirlərinin müəyyənləşdirilməsində reallığıdırılan tədqiqatların bir qismi də hüququn iqtisadi təhlili istiqamətindədir. Belə ki, müvafiq tədqiqatların əsasını qanunvericiliyə təsir edərək, yeni vəzifələr və onların həlli üsulları təşkil edir. Bu baxımdan hesab edilir ki, hüququn iqtisadi təhlili kimi geniş istiqamət üçün müxtəlif yanaşmaların mövcudluğu qanunauyğundur və hər hansı bir yanaşmanın fərqləndirilməsi üçün əsas yalnız müəyyən mövqelərin fərqləndirilməsi çətinləşir.

3. Шұғызын узмұсәду мәһли.

Müasir dövrdə hüququn iqtisadi təhlilinə bir sıra yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, hüququn iqtisadi təhlili aşağıdakı üç fərqli, lakin qarşılıqlı əlaqəli elementləri nəzərdə tutur: Birincisi, bu iqtisadi nəzəriyyənin hüquqi normalarının təsirinin müəyyən edilməsi məqsədilə istifadə edilməsidir; İkincisi, hüquqi normaların gələcəkdə tətbiqi üzrə təlimatları təkmilləşdirmək üçün iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsində iqtisadi nəzəriyyənin istifadə edilməsidir; Üçüncüsü, hüquqi normaların müəyyən edilməsi üçün iqtisadi nəzəriyyənin tətbiq edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci istiqamət qiymətməmələgəlmə nəzəriyyəsi, ikinci istiqamət rifah iqtisadiyyatı, üçüncü istiqamət isə ictimai seçim nəzəriyyəsi ilə əlaqədardır.

Ümumilikdə hər hansı bir qanunun hüquqi təsir gücünün müəyyən edilməsi üçün iqtisadi təhlil sadə, lakin mübahisəli əsasən malikdir. Başqa sözlə desək, qanunun yeganə funksiyası hər hansı bir hüquqi məhdudiyətlər yolu ilə artırılması mümkün olan iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsi kimi xarakterizə olunur. Əgər iqtisadi səmərəlilik məhz

məqsəd hesab olunursa, onda müxtəlif hüquqi normaların təhlili zamanı rifah iqtisadiyyatının əsas yanaşmaları istifadə oluna bilər. Məsələn, müstəqil müqavilə bağlanan zaman qarşılıqlı razılığa əsaslanan şərtlərin daxil edilməsini nəzərdə tutan qanunların funksiyası öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi faktına baxmaq və müqavilənin bəndlərinin hər iki tərəfdən dəqiq şərtləndirilməsinə əsaslanan bir sıra şərtlərin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Hüququn iqtisadi təhlilinə yalnız hadisənin mövcud vəziyyətini xarakterizə etməyə cəhd kimi deyil, eyni zamanda bu hadisənin necə olacağına proqnozlaşdırılması vasitəsi kimi də yanaşmaq olar. İqtisadi hüquqda bu problemə iki yanaşma mövcuddur. Bir tərəfdən R. Poznerin mövqeyi mövcuddur ki, bu mövqeyə əsasən mövcud hüquq sistemi müxtəlif səbəblərdən elə dəyişir ki, iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən daha səmərəli olur. Digər tərəfdən, ictimai seçim nəzəriyyəsinin tərəfdarları qanunvericiliyi siyasi sistemin məhsulu kimi nəzərdən keçirirlər ki, burada maraqlı tərəflər dövlət hesabına öz maraqlarının mühafizəsi üsullarını axtarırlar. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla hüququn iqtisadi təhlilini şərtləndirən məqamları aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- iqtisadçılar iqtisadi səmərəlilik problemini müzakirə edərək ədalətlik, dəqiqlik və s. bu kimi məsələlər üzrə ənənəvi mülahizələrdən uzaqlaşır;

- iqtisadi təhlil bir çox qüvvədə olan hüquq normalarının əsaslandırılması üçün əsaslı dəlillərin mövcudluğunu aşkarlayır;

- iqtisadçılar mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrin digər təhlilçilər tərəfindən nəzərə alınmayan məqamlarını nəzərə alırlar. Hansı ki, müvafiq təhlilin daha dərin və dəqiq həyata keçirilməsinə imkan verir;

- iqtisadi yanaşma hüquqi təhlildə bir o qədər rast gəlinməyən hüququn ayrı-ayrı sahələrinin vahidliyini təmin edir.

Müasir dövrdə iqtisadi nəzəriyyələr sistemində mövcud olan hüququn iqtisadi nəzəriyyəsi öz predmetinə görə neoinstitusionalist nəzəriyyəyə kifayət qədər yaxındır. Bunu həmçinin neoklassik iqtisadi nəzəriyyələrə istinad edilərək tətbiq edilən hüququn iqtisadi təhlil üçün də şamil etmək olar. Bu baxımdan yuxarıda qeyd olunduğu kimi iqtisadi yanaşma çərçivəsində metodoloji fərddiyyətçilik geniş yayılmışdır. Burada əsas məqam qarşılıqlı fəaliyyət göstərən subyektlərinin öz fəaliyyətlərində səmərəli seçimə üstünlük verməsinə baxmayaraq, qarşılıqlı fəaliyyətin nəticələrinin fərdlər üçün çox zaman gözlənilməz olmasına diqqəti cəlb etməkdir.

Beləliklə, müasir dövrdə “İqtisadi hüquq” həm iqtisadi, həm də hüquqi təlimin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunmaqdadır. Belə ki, “İqtisadi hüquq” kontekstində məsələlərin tədqiqi iqtisadçılara hüquq sisteminin cəmiyyətin iqtisadi həyatına necə təsir etməsinin müəyyənləşdirilməsi prosesində, hüquqşünaslara isə qəbul olunmuş normativ aktlar və hüquq normalarının nəticələrinin təhlili prosesində əlverişli əsas yaradır.

Hüququn iqtisadi təhlilinin mühüm metodoloji aspekti dövlətin məqsədi kimi ictimai rifahın yüksəldilməsinin ilkin şərti hesab edilir. Игтисади субйектлярин фяалиййятинин цмуми гайдалары, принципляр и онларын реаллашма механизмляр и цдвфиг норматив актларла мцяййян едилер вә тәнзимләнир. Игтисади системин трансформасийасы вә бу процеся адекват формалашан йени мцнасибятляр шяраитиндя ися тәнзимлямя васитяляринин ролу ящямиййятли дяряждя артыр. Мящз бу бахымдан дювлятин дяйишян игтисади шяраитя уйьун норматив-щцгуги база формалашдырмасы, щабеля формалашдырылан йени игтисади мцнасибятляр системинин мащиййятиндян иряли эялян дяйишикликляр апарылмасы зярурятя чеврилир.

Дювлятин игтисадиййата мцдахиясинин оптимал нисбяти вя щцдудунун эюзлянилмяси игтисадиййатын тянзимлянмяси иля баьлы олан башлыжа проблемлярдян биридир. Бу бахымдан, игтисадиййатын щцгути тянзимлянмяси аспектіндян мараг добуран мягам игтисадиййат вя щцгугун гаршылыгы ялагясинин мцяййянылаширилмясидир. Игтисадиййатла щцгугун гаршылыгы ялагяси ижтимаи инкишафын цмуми ганунауьунлугларына табедир. Беля ки, бир тяряфдян жямиййятин игтисади тялабаты объектив олага мцяййян игтисади мцнасибятлярин тянзимлянмясинин щцгути формасынын, мцлкиййятин мцхтялиф формаларынын щцгути тясбитинин вя мцщафизясинин, тясяррцфат фяалиййяти субьектляринин игтисади мцстягиллийинин тямин едилмяси вя с. бу кими принципиал мясялялярин щяллинин зярурилийини шяртляндирир. Диэяр тяряфдян ися игтисади мцнасибятлярин щцгути тянзимлянмяси тяшкиледжи функсийа йериня йетирир. Буна эюра дя игтисади просеслярин тянзимлянмяси механизминин мцщцм цнсцрц кими щцгути тянзимлямя жямиййятин социал-игтисади щяйятына жидди тясир эюстярир.

İqtisadi hüququn ilkin rüşeymləri Roma hüququnda formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, Roma hüququnda əşya hüququ, mülkiyyət hüququ, öhdəlik hüququ, müqavilə hüququ, vərəsəlik hüququ və digər hüquq sahələri əks olunmuşdur. Sonralar ictimai inkişaf nəticəsində iqtisadi münasibətlər sistemi daha da genişlənmiş və yeni yaranmış sahələrin hüquqi əsası formalaşmağa başlamışdır. Yəni, iqtisadi hüququn əsasını təşkil edən, Roma hüququnda öz əksini tapan mülki hüququn tərkibindən, yeni sahələr inkişaf edərək ayrılmağa başlamışdır. Əsasını mülki hüquqdan götürən bu hüquq sahələrinə sahibkarlıq hüququ, maliyyə hüququ, vergi hüququ, gömrük hüququ və s. aiddir.

4. *Щцгуг нормаларынын тясир хцсусиййятляри.*

Ümumi metod kimi hüquqtətbiqetmənin mahiyyəti iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində hüququn vasitə kimi tətbiqində təzahür olunur. Xüsusi metodlar isə imperativ və dispozitiv metodlardır. Xüsusi metodlar hər biri özünə bir neçə üsullar daxil edirlər. Belə ki, imperativ metoda məcburetmə və qadağanetmə üsulları, dispozitiv metoda isə səlahiyyətvermə və stimullaşdırma üsulları aiddir. Məcburetmə üsulları hər hansı əməlləri etməyə yönəldilmiş məcburiyyəti müəyyən edir. Qadağanetmə üsulları isə müəyyən hərəkətlərin edilməsinin qadağan edildiyi üsullardır. Səlahiyyətvermə üsulları iqtisadi sahədə baş verən münasibətlərin iştirakçılara öz maraqlarının ödənilməsinə yönələn müsbət hərəkətlər etmək hüququ verən üsullardır. Stimullaşdırıcı üsullar əsasən həvəsləndirici üsullardır. Həvəsləndirici üsullar iqtisadi subyektlərə xoş sonluqla nəticələnən hərəkətlər üçün istiqamət vermiş olurlar.

Ümumiyyətlə, istənilən normativ-hüquqi aktda ümumi müddəalar istisna olmaqla, qalan normalarda məcburedici, qadağanedic, səlahiyyətverici və stimullaşdırıcı xüsusiyyətlərdən biri, bir neçəsi və ya hamısı əks oluna bilər. İqtisadi münasibətləri tənzimləmək üçün qeyd edilən xüsusiyyətlərə uyğun olaraq eyni adlı üsullardan istifadə olunur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi hüquqi tənzimlənmənin spesifik metodu imperativ və dispozitiv metodlara ayrılır. İmperativ yaxud amiranə metod ciddi məcburiyyətdir, hüquqi göstərişlərin tələbindən geri çəkilməyə yol vermir. Bu metod başlıca hüquqi vasitə kimi amiranə qaydadan yararlanır. Qeyd edək ki, bu metod daha çox inzibati və cinayət hüququna xas olsa da konstitusiya və digər hüquq sahələrində də istifadə olunur. Dispozitiv metod isə təşəbbüsə, hüquqi tənzimləmə iştirakçılarının bu və ya digər davranış seçiminin sərbəstliyinə əsaslanır. O, tərəflərə öz fəaliyyətlərini fərdi istəyinə uyğun nizamlamaq imkanının yaranmasına yol verir. Qanunvericilikdə yalnız bu cür istəklərin hədləri, yaxud

müəyyən prosedurları müəyyənləşir. Bu metod daha çox mülki hüquq üçün spesifikdir. Onun əsasında hüquq münasibətləri iştirakçılarının müstəqil vəziyyəti və yaranma mənbəyi kimi müqavilə durur. Əgər imperativ metod, münasibət iştirakçılarını hüquqi əlaqəyə girməyə məcbur edirsə, dispoziitivlik isə vətəndaşların, onların təşkilatlarının faktiki hərəkətlərinin, bu əsasda təşəkkül tapan münasibətlərin hüquqi göstərişlər qarşısında prioritetə malik olmas ilə əlaqədardır.

Dövlətin bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşması və inkişafına sistem şəklində fəaliyyət göstərən proses kimi yanaşması iqtisadi fəaliyyətin hüquqi bazasının yaranmasını tələb edən əsas şərtədir. İqtisadi islahatlar üçün hüquqi bazanın yaradılmasında obyektiv iqtisadi qanunlar, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyinin qorunmasına görə qəbul edilən müxtəlif səpgili normativ-hüquqi aktlar ən mühüm alət və vasitələrdir. Bu alət və vasitələrlə dövlət iqtisadi inkişafı və iqtisadi tarazlığı təmin edir.

İqtisadi subyektlərin fəaliyyət göstərməsinə icazə verilən sahələr və onların tənzimləmə qaydaları qəbul olunmuş qanunlarla müəyyən edilir. Belə bir şəraitdə dövlətin dəyişməkdə olan şəraitə uyğun mövcud normativ-hüquqi aktlarda yeni iqtisadi münasibətlər sisteminə uyğun gələn əlavələr və dəyişikliklər aparması zərurətə çevrilir.

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi cəmiyyətin, eləcə də dövlətin iqtisadi maraqlarını təmin edən hüquqi normaların yaradılması anından başlayır. Lakin reallıqda o cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyəti və ümumilikdə iqtisadi davranışlarına hüquqi normaların təsiri formasında çıxış edir. Bu cür təsirin nəticəsində insanlar arasındakı iqtisadi münasibətlər iqtisadi hüquqi xarakter alır. Başqa sözlə desək, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi insanların davranışlarına normativ aktların tənzimləyici təsirinin nəticəsidir. Elə buna görədir ki, hüquqi tənzimləməni çox vaxt normativ-hüquqi tənzimləmə də adlandırırlar.

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsində istifadə olunan hüquq normaları elə olmalıdır ki, o iqtisadi münasibətlərin iştirakçılara qarşı birtərəfli olmasın. Yəni, dövlətin və ya yalnız vətəndaşların mənafeyinə xidmət etməsin. Eyni zamanda hüquq normaları nə dövlətin, nə də vətəndaşların fəaliyyətini məhdudlaşdırmamalıdır. Hüquq normaları subyektlərə qanunla qadağan olunmayan sahələrdə məşğul olmaq imkanı verməlidir. Bu o deməkdir ki, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsində istifadə olunan hüquq normaları bütün mülkiyyət münasibətlərinin bərabər hüquqlu olmasını müəyyən edir və iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan subyektlərin maraqlarını qoruyur. Hüquqi tənzimləmə vasitəsi ilə yalnız dövlətin və iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin mənafeyi qorunmur. Eyni zamanda, hüquqi tənzimləmə vasitəsi ilə istehlakçıların da mənafeyi qorunur.

İqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsindəki müstəsna əhəmiyyəti hüququn iqtisadi funksiyasını doğurmaqla iqtisadi münasibətlərin bütün inkişaf mərhələsində mühüm yer tutmuşdur. Çünki, hüquq həmişə rəqabətin, azad sahibkarlığın, mülkiyyət münasibətlərinin və ümumilikdə iqtisadi fəaliyyət növlərinin təminatçısı kimi çıxış etmişdir. Hüququn iqtisadi funksiyası iqtisadi münasibətlərdəki rolundan irəli gəlir. Hüququn iqtisadi funksiyası həm iqtisadi münasibətlərin iştirakçılarının fəaliyyətini tənzimləyir, həm də hüquq pozuntusu törədənlərə qarşı cəza tədbirləri müəyyənləşdirməklə hüquq pozuntularının qarşısını alır.

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi prosesində təzahür edən əlamətlərə əsasən modellər formalaşır ki, onlar da xarakterik xüsusiyyətlərinə malikdir. Hansı ki, bu xüsusiyyətlər iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətlərindən asılı olur və aşağıdakı spesifik əlamətlərlə xarakterizə olunur:

1. İqtisadi münasibətlərin iştirakçılarının vəziyyəti;
2. İqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətləri;

3. İqtisadi münasibətlərin iştirakçılarının öz üzərlərinə götürdükləri və daşdıqları məsuliyyət və s.

Hüquqi tənzimləmədə ən çox istifadə edilən mexanizmlərdən biri də hüquq pozuntusu törədənələrə qarşı cəza tədbirlərinin görülməsidir. Məlumdur ki, istənilən hüquqi və fiziki şəxslər hansısa bir təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olarkən öz üzərinə qanunvericiliyə uyğun olaraq hüquq və vəzifələr götürür. Onları icra etmədikdə isə qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır.

Müasir dövüdə iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində, dövlətlərarası və digər subyektlərlə olan münasibətləri tənzimləyən prinsip və normaların cəmi beynəlxalq iqtisadi hüquq kimi qəbul olunur. Beynəlxalq iqtisadi hüquq ticarət, elmi-texniki, nəqliyyat, valyuta-maliyyə, gömrük və s. əlaqələri əhatə edir. Ümmilikdə isə beynəlxalq iqtisadi hüquq sahəsi beynəlxalq ticarət hüququ, beynəlxalq sənaye hüququ, beynəlxalq nəqliyyat hüququ, beynəlxalq gömrük hüququ, beynəlxalq valyuta, maliyyə hüququ, beynəlxalq intellektual mülkiyyət hüququ və s. kimi bir neçə yarım sahələri özündə birləşdirir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin özünəməxsus xüsusiyyəti, bu əlaqələrdə öz təbiətinə görə müxtəlif olan subyektlərin iştirak etməsidir.

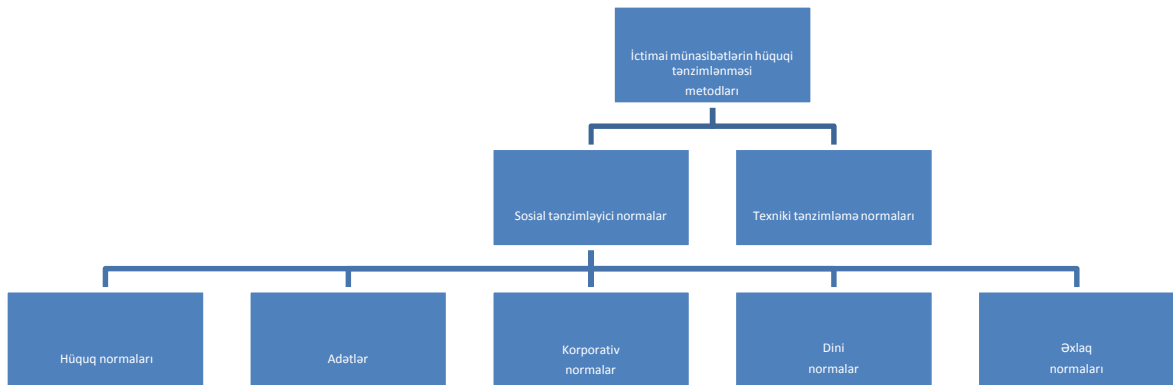
Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və onların iştirakçılarının müxtəlifliyi, özünəməxsus tətbiqi metodlar və hüquqi tənzimləmə vasitələri yaradır. Bu metod və vasitələrin əsas məqsədi, beynəlxalq hüquqi və ölkədaxili normaların qarşılıqlı əlaqələrini yaratmaqdır. Məhz dövlətlərin iqtisadi əməkdaşlığının beynəlxalq tənzimlənməsi vasitələri, dövlətlərin xarici mülki-hüquqi münasibətlərinə təsir göstərir. Mülki, gömrük, təsərrüfat və digər qanunvericilik aktlarında beynəlxalq normalara olan münasibətlər, bilavasitə beynəlxalq müqavilələrin şərtlərindən irəli gəlir.

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları dedikdə, iqtisadi sahədə baş verən münasibətləri tənzimləmək üçün hüquqi vasitə və üsulların məcmusu nəzərdə tutulur. İqtisadi sahədə qarşıya qoyulan məqsədlərə ən optimal səviyyədə nail olmaq üçün müvafiq sahədə baş verən münasibətlərin tənzimlənməsində metodların düzgün müəyyən olunması və bu münasibətlərə tətbiq olunması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, istənilən sahədə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün tənzimlənmənin həyata keçirilməsi labüddür. Bu tənzimlənməni həyata keçirən və alternativ olmayan yeganə subyekt dövlətdir. Çünki, dövlət tənzimlənməni ictimai mənafe baxımından həyata keçirir. Dövlət tənzimlənməni həyata keçirmək üçün müəyyən metodlardan – vasitə və üsullardan istifadə edir. Tənzimləmə metodları tənzimlənmənin predmeti olan “nəyi” və “necə” tənzimləmədə ifadə olunur. Metodologiya dedikdə isə hər hansı bir sahədə baş verən münasibətləri tənzimləmək üçün mövcud olan metodların (vasitələrin, üsulların) və prinsiplərin məcmusu nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, metod metodolagiyanın tərkib elementidir. Məsələn, tutaq ki, hər hansı bir sahədə mövcud olan münasibətləri tənzimləmək üçün sintez, analiz və s. metodlardan istifadə olunur. Metodika dedikdə isə, hər hansı bir sahədə münasibətləri tənzimləmək üçün istifadə olunan fərdi qaydalar, fəndlər nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi dövlətdən söhbət gedirsə, bu zaman münasibətlərin tənzimlənməsi üçün yeganə vasitə hüquqdur (hüquq normalarıdır.). Düzdür, bəzi sosial və texniki normalar da hüquqi vasitə kimi istifadə olur. Lakin, dövlət yalnız onun mənafeyinə uyğun gələn bu normalardan bəzilərini sanksiyalaşdırır. Nəzəri baxımdan sübut edilmişdir ki, istehsal prosesində yaranan münasibətlər nəticədə həmişə sosial münasibətlər kimi çıxış edir.

Ümumilikdə tənzimləmə metodları müəyyən normalardır ki, bu normalar da aşağıdakı sxemdə müvafiq qruplarda təsnifləşdirilir.

Sxem 1. İctimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi metodları

Sxemdən göründüyü kimi bu metodlar sosial tənzimləyici və texniki tənzimləmə vasitələridir. Bu vasitələr bir-birilə qarşılıqlı təsir və əlaqədirlər. Bəzi hallarda bir sıra sosial normalar hüquq mənbələri kimi çıxış edirlər. Buna misal kimi müsəlman dövlətlərini, kontinental Avropanın bəzi dövlətlərini, o cümlədən, kilsə-kanonik hüququn milli hüquq sisteminin bir hissəsinə çevrildiyi Almaniyayı göstərmək olar.

Tənzimləyici vasitələrin (sosial, texniki) qarşılıqlı əlaqə və təsirini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- Sosial normalar - bilavasitə insanlar arasında münasibətləri nizama salan normalardır. Sosial normaların aşağıdakı növləri vardır: hüquq normaları, adətlər, korporativ normalar, dini normalar, əxlaq normaları.

- Hüquq normaları - dövlət tərəfindən müəyyən edilən və mühafizə olunan, ölkə əhalisinin mənafehlərini ifadə edən, habelə ictimai münasibətlərin dövlət nizamlayıcısı kimi çıxış edən ümumməcburi davranış qaydalarıdır. Ümumilikdə hüququn aşağıdakı formaları vardır: Hüquqi adətlər, hüquqi presedentlər, normativ hüquqi aktlar. Bu formalara qısaca nəzər salaq.

- Adətlər. Bu anlayışla uzun zaman kəsiyində dəfələrlə tətbiqetmə nəticəsində insanların vərdişlərinə və beləliklə, onların münasibətlərini tənzimləyən davranış qaydaları nəzərdə tutulur. Bu qaydalar adət və vərdiş halını alan normalardır. Daha geniş mənada bu normalara yalnız adətlər deyil, ənənələri, ayinləri, ritualları və s. aid etmək olar. Ənənələrin, ayinlərin əksəriyyətinə hüquq indifferentdir (laqeyddir). Eyni zamanda o, vərdiş halını alan davranış formalarına əsaslanır. Bəzi hallarda isə onları öz normalarında əks etdirir. Məsələn, böyük ictimai mənaya malik olan dövlət başçısının andiçmə mərasimi buna aiddir. Mütərəqqi adətlər hüquqla stimullaşdırılır, qanuna zidd olanlar isə hüquqpozmalar kimi qiymətləndirilir. Hüququn təsirini öz üzərində hiss edərək adətlər də hüquqa təsir edir. Müəyyən hallarda adətlər hüququn mənbələri kimi xarakterizə olunur.

- Dini normalar. Dinin təyinatı insana bu və ya digər şəkildə yaşadığı aləmə alışmaq və dünyada öz yerini tapmağa imkan verən “mənalər”-in hazırlanmasıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, din yaxşı davranışın mizan-tərəzisi. Dini normalar bəzən hüququn

mənbələri də olurlar. Eyni zamanda hüquqla din arasında prinsipal fərqlər də mövcuddur. İctimai həyatın dünyəviləşdirilməsi, vicdan azadlığının təsdiqlənməsi, artıq dini normaların fəaliyyətinin fəaliyyətinin daralması deməkdir. Hüququn dinə təsiri müəyyən mənada yetərincə spesifikdir. Vicdan azadlığı haqqında qanun vicdan və din azadlığına, məzhəblərin bərabərliyinə və s. təminat verir.

- Korporativ normalar. Korporativ normalara o normalar aiddir ki, onlar ictimai birliklərin (ictimai təşkilatlar, fondlar, siyasi partiyalar və s.) üzvləri, iştirakçıları arasında münasibətləri tənzimləyir. Bu normalar nizamnamələrdə (habelə digər sənədlərdə) əks olunur, ümumi iclaslarda, konfranslarda və qurultaylarda qəbul edilir. Bu normaların fəaliyyət sferası onunla şərtlənir ki, onların ictimai birliklərinin üzvlərinin iradəsini təcəssüm etdirməsi və məcburi xarakterli olması ilə şərtlənir. Korporativ normalar hüquq normaları ilə oxşarlığa malikdir. Onlar hüquq normaları kimi nizamnamələrdə qeydə alınır və yetərincə detallandırılırlar. Məsələn: ictimai birliyin nizamnaməsində onun üzvlərinin hüquq və vəzifələri rəsmiləşdirilir və s.

- Əxlaq (məənəviyyat) normaları. Bu normalar özündə məənəvi dəyərlər daşıyaraq hər şeyə və hər nəyə təsirini göstərən norma və prinsiplərin məcmusunda ifadə olunur. Onun ümumiləşdirilmiş şəkildə ümumbəşəri məzmunu “qızıl qayda” da əks olunmuşdur: “Başqaları ilə münasibətdə özünə rəva bilmədiyini tətbiq etmə”. Hüquqdan fərqli olaraq əxlaqda normalar və prinsiplərin ixtisaslaşmış daşıyıcısı yoxdur. O, inam gücü, vərdislər, məənəvi borclardan və s. təkrarən yaranır. Lakin, hüququn əxlaqdakı kimi vicdan adlı güclü daşıyıcısı yoxdur. Hüquq qanunçuluq hissində etibar edir, lakin, sonuncu vicdandan fərqli olaraq insanın status keyfiyyətinə daxil deyil.

2. Texniki normalar. Tənzimləmə sistemində texniki normalar xüsusi yer tutur. Belə qəbul olunub ki, bu normalar sosial xarakterə malik deyil. Bu, insanların təbiətə, texnikaya, istehsal vasitələri və alətlərinə münasibətlərini səciyyələndirən qaydalardır. Bununla belə, aydındır ki, texniki normaların pozulması və onların nəticələri - qəzalar və fəlakətlər daim insan tələfatları və böyük maddi zərərlərlə müşayiət olur, yəni sosial cəhətdən hiss olunan rezonansa malik olur.

Geniş mənada texniki normalara bioloji, texnoloji, elmi-texniki, ekoloji və s. normaları aid edirlər. Özünün mahiyyətinə görə onlar qanunvericilikdə texniki-hüquqi adla təsdiqləmə tapırırlar: müxtəlif təhlükəsizlik tədbirləri qaydaları, ətraf-mühitin çirklənməsi indeksləri və s. Bu qaydaların pozulmasına görə hüquq məsuliyyəti də müəyyən olunmuşdur-maddi-əmlak, inzibati-hüquqi və cinayət prosessual.

Qeyd edək ki, bəzi ədəbiyyatlarda texniki normaları sosial normaların bir növü kimi qeyd edilir. Bunu aşağıdakı kimi şərh edirlər:

Texniki normalar sosial xarakterə malikdir. Bilavasitə insanlar arasında münasibətləri nizama salan sosial normalardan fərqli olaraq texniki normalar insanların davranışını texnikadan istifadə edilməsilə əlaqədar nizama salır. İqtisadi nəzəriyyə sübut etmişdir ki, istehsal prosesində yaranan münasibətlər nəticədə həmişə sosial münasibətlər kimi çıxış edir. Beləliklə, texniki normaların özünəməxsus xüsusiyyəti onda ifadə olunur ki, onlar texniki məzmunlu sosial normalar qismində çıxış edir. Sosial-texniki normalar ictimai həyatın texnikadan istifadə edilməsi ilə əlaqədar tərəfinin təsirli nizamlayıcısıdır.

Hüquqi tənzimlənmənin iqtisadi siyasətin hüquqda ((hüququn (mənbələri) formaları olan hüquqi adət, hüquqi presedent və normativ hüquqi aktlarda)) göstərilən üsullarla (icazə, göstəriş, qadağan xarakterli üsullarla) tənzimlənməsi nəzərdə tutulur.

Dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün ilk növbədə səhih informasiyaya malik olmalı, onu elmi əsaslandırılmış şəkildə təhlil etməli, şəraitlə bağlı düzgün nəzəri nəticəyə gəldikdən sonra onun hansı metodlarla tənzimlənməsi barədə qərar verməlidir.

Hüquqi tənzimlənmə metodlarının xüsusiyyətlərini aşağıdakılar səciyyələndirir:

- a) Tənzimlənən münasibətlərdə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin yaranması əsası;
- b) Hüquq münasibəti iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin qarşılıqlı əlaqə üsulları;
- c) Hüquq münasibətində hüquq və vəzifələri təmin etmənin hüquqi vasitələrinin xüsusiyyətləri (Sanksiyanın, hüquqi prosedurun və s. xüsusiyyəti.)

Beləliklə, əsas üsulların birləşməsi olaraq hüquqi tənzimlənmənin spesifik metodunu, yəni, direktiv (imperativ) və muxtar(dispozitiv) metodlara ayırır.

İmperativ yaxud amiranə metod ciddi məcburiyyətdir, hüquqi göstərişlərin tələbindən geri çəkilməyə yol verməyəndir. Bu metod başlıca hüquqi vasitə kimi amiranə qaydadan yararlanır. Qeyd edək ki, bu metod daha çox inzibati və cinayət hüququna xasdır, hərgah konstitusiya hüququnda da istifadə olunur və həmçinin digər hüquq sahələrində.

Dispozitiv metod təşəbbüsə, hüquqi tənzimlənmə iştirakçılarının bu və ya digər davranış seçiminin sərbəstliyinə əsaslanır. O, tərəflərə öz fəaliyyətlərini öz istəyinə uyğun nizamlamaq imkanına yol verir. Qanunvericilikdə isə yalnız bu cür istəklərin həddləri, yaxud müəyyən proseduralar müəyyənləşir. Bu metod daha çox mülki, ailə hüququ üçün spesifikdir. Onun əsasında hüquq münasibətləri iştirakçılarının müstəqil (bir-birinə tabe olmayan) vəziyyəti və yaranma mənbəyi kimi müqavilə durur. Əgər imperativ metod, sanki, münasibət iştirakçılarını hüquqi əlaqəyə girməyə məcbur edirsə, dispozitivlik isə vətəndaşların, onların təşkilatlarının faktik hərəkətlərinin, bu əsasda təşəkkül tapan münasibətlərin hüquqi göstərişlər qarşısında prioritetə malik olması ilə əlaqədardır. Qadağa və icazələrin əlaqəsindən asılı olaraq, tənzimlənmənin iki əsas tipi fərqləndirilir: a) Ümumi icazəli, yəni təməlində ümumi icazə duran və buna görə də “qanunla birbaşa qadağan olunmayan hər şey icazə verilmişdir.” prinsipi üzərində qurulur. b) Qadağan edilən, yəni, təməlində ümumi qadağa duran və buna görə də “qanunla birbaşa icazə verilməyən hər şey qadağabdır.” prinsipi üzərində qurulan tip.

Aydındır ki, hüquqi dövlətdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində vasitə hüquqdur və hüququn aşağıdakı mənbələri vardır: Hüquqi adətlər, hüquqi presedentlər, normativ hüquqi aktlar. Qeyd edək ki, müasir dünya praktikasında hüquqi adətlər və presedentlər formal olaraq hüquq mənbələri hesab olunurlar. Buradan göründüyü kimi, başlıca hüquq mənbəyi normativ hüquqi aktlardır.

Normativ hüquqi akt - səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, göstərişləri ümumməcburi xarakter daşıyan, hüquq normalarını müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi yazılı sənəddir. Bu aktlar digər mənbə növlərindən fərqli olaraq, ictimai inkişafın dəyişilən tələbatını daha tam və operativ surətdə əks etdirir. Məhz bu xüsusiyyəti onun digər mənbə növlərindən daha çox yaradılmasına və tətbiq olunmasına zərurət yaradır.

Beləliklə, iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqi tənzimlənmənin metodları ümumi və spesifik (xüsusi) metodlara bölünür: Ümumi və ya hüquqtətbiqetmə metodu – hüququ vasitə kimi istifadə etməklə (tətbiq etməklə) iqtisadi münasibətləri tənzimləyən metod; Xüsusi (spesifik) metodlar - imperativ və dispozitiv metodlar.

МЮВЗУ 2. ИГТИСАДИ ЩЦГУГУН МЯНБЯЛЯРИ ВЯ НОРМАТИВ-ЩЦГУГИ БАЗАСЫ

PLAN

1. *Игтисади щцгугда мянбя анлайышы.*
2. *Игтисади щцгугун конституцсийа ясаclarы.*
3. *Ганунлар вя ганун гцввяли актлар.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2005
2. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu
3. S. Allahverdiyev “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları”. Bakı, 2006
 1. Ə.Əliyev “Beynəlxalq ümumi hüquq”. Bakı, 2004
 2. A. Quliyev “Dövlət və hüququn əsasları”. Bakı, 2005
 3. F. Hayek “Hüquq, qanunvericilik və azadlıq”. Bakı 2002
 4. Хрорануик V.N., “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı, 2005
 5. Коркасов Е.А. “Государственно правовое регулирование экономических отношений: проблемы, методы” Москва, 2000
 6. Dr. Mahmut Bagari, “Sərbəst piyasa, özəl hukuk və ekonomik düzənləmə”, İzmir, 2004

1. Игтисади щцгугда мянбя анлайышы.

Ümumilikdə, hüquq mənbəyi dedikdə hüququ normalarının ifadə edildiyi forma başa düşülür. Bu hüquq normalarının ümumməcburi əhəmiyyətli olmasını əks etdirir. Bu dövlət iradəsinin, onun yazılı formada təsbit olumasının ifadəsi kimi çıxış edir. Başqa sözlə hüququn mənbəyi – odur ki, ona konkret hüquqi məsələnin həlli zamanı zəruru olan hüquq normasının müəyyən edilməsi üçün müraciət olunur.

Hüquq mənbəyi biləvasitə dövlətlə əlaqədardır. Belə ki, o hüququyaratma ilə bağlı dövlət orqanlarının fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir. Belə orqanlara - Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti və s. aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin hər bir hüquqi aktı hüquq mənbəyi ola bilməz, yalnız hüquq normalarını, ümumi davranış qaydalarını əks etdirən, başqa sözlə, normativ aktlar hüququn mənbəyi hesab olunur. Məsələn, prezidentin müxtəlif fəxri adların konkret elm, incəsənət xadimlərinə və başqalarına verilməsi haqqındakı sərəncamları hüququn mənbəyi hesab olunmur, baxmayaraq ki, onun dövlət-hüquq xarakteri göz qabağındadır. Onlar hüquq mənbələri kimi çıxış edə bilməzlər, ona görə ki, onlarda ümumi qaydalar, yəni hüquq normaları yoxdur. Belə fərdi, konkret məsələləri müəyyən edən aktlar fərdi aktlar adlanır. Onlar öz səlahiyyətləri daxilində bütün dövlət orqanları tərəfindən verilir (məsələn, hakimiyyətin müvafiq strukturu vətəndaşa mənzil sahəsinin verilməsi, təqaüdün təyin olunması və s. barədə qərar qəbul edir), lakin bunlar hüquq mənbəyi ola bilməzlər.

Hər bir dövlət öz çoxcəhətli fəaliyyətini dövlət orqanları vasitəsilə həyata keçirir. Bütün bu rəngarəngliyə baxmayaraq onlar ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Onlardan hər biri dövlət orqanları sistemində daxil olmaqla dövlət aparatının tərkib hissəsidir və dövlətin konkret sferadakı funksiyalarını həyata keçirir. Dövlət orqanlarının hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olması, fəaliyyətinin hakimiyyət xarakteri daşması onun son dərəcə vacib xarakterik cəhətlərindəndir. Bununla o, digər bütün təşkilatlardan, ictimai orqanlardan fərqlənir.

Dövlət orqanları öz hüquqları çərçivəsində səlahiyyətlərinə aid məsələlərlə bağlı qərarlar qəbul edir, hüquqi aktlar verir, onların icrası üçün öhdəliklər müəyyən edir, qəbul olunmuş qərarların icrası ilə bağlı tədbirlər həyata keçirirlər. Dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi zəruri hallarda dövlət məcburiyyəti ilə təmin olunur. Dövlət orqanının hakimiyyət səlahiyyəti onun idarəetmə predmetini təşkil edən hüquq və vəzifələrinin məcmusundan ibarət olan səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirilir. Yerinə yetirdiyi işindən, fəaliyyət dairəsindən asılı olaraq müxtəlif dövlət orqanlarının səlahiyyətləri də fərqlidir. Dövlət orqanlarının səlahiyyətləri qanunla, digər normativ aktlarla müəyyən olunur.

Beləliklə, dövlət orqanı - dövlət-hakimiyyət səlahiyyəti verilən və öz imkanlarına uyğun olaraq müəyyən edilmiş qaydada bu səlahiyyəti həyata keçirən dövlət aparatının bir hissəsidir. Dövlət orqanları vahid sistemdə birləşmələrinə baxmayaraq müxtəlifliyə malikdirlər, belə ki, müxtəlif funksiyalar həyata keçirir, əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Buna görə də onlar bir neçə meyarlara görə növlərə bölünürlər.

Hakimiyyət bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq dövlət orqanlarının qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti kimi növlərə bölünməsinin çox böyük əhəmiyyəti var. Belə təsnifat respublika səviyyəsində keçirilir. Hakimiyyətin qanunvericilik qolu – Azərbaycan Respublikasının nümayəndəli orqanı olan Milli Məclisdir.

İcra hakimiyyəti orqanlarına – ali icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti), yuxarı icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti), mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları (nazirliklər, dövlət komitələri, komitələr, dövlət xidmətləri) və yerli icra hakimiyyəti orqanları (rayon (şəhər) icra hakimiyyəti başçıları) daxildir. Məhkəmə hakimiyyətini isə ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirirlər (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının apelyasiya məhkəmələri və digər məhkəmələr)

Elmi ədəbiyyatlarda icra hakimiyyəti iki aspektdən: hüquqi və politoloji baxımdan şərh edilir. Hüquqi baxımdan icra hakimiyyəti dövlət idarəetmə subyektlərinin kimlərsə öz iradəsinə tabe etmək, müvafiq aktlar qəbul etmək, təşkilati işləri həyata keçirmək hüququ və imkanı kimi başa düşülür.

Politoloji baxımdan isə icra hakimiyyəti hakimiyyətin digər qolları ilə birlikdə vahid dövlət orqanizmini təşkil edən, onlardan təsirlənməklə idarəetmə qərarlarını qəbul edən siyasi-hüquqi hadisələr kompleksi, vahid dövlət hakimiyyətinin yarım sistemi kimi izah edilir.

İcra hakimiyyəti orqanları icraedici-sərəncamverici fəaliyyəti həyata keçirir. Yəni bu orqanların səlahiyyətlərinə həm icraedicilik, həm də sərəncamvericilik fəaliyyəti daxildir. Dövlət idarəetmə orqanlarının icraedicilik fəaliyyəti qanunlardan və digər normativ hüquqi aktlardan irəli gələn tələblərin bilavasitə icrasında ifadə olunur. İctimai həyatın bütün sahələri üzrə dövlət idarəetməsinin təşkili və tətbiqi məhz icra hakimiyyəti orqanları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu orqanların üzərinə cəmiyyətin və dövlətin müxtəlif sahələrinin idarə olunması, bu sahələr üzrə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi kimi mühüm vəzifələr düşür. Həmin məsələlər birbaşa qanunlar vasitəsi ilə tənzimlənir. İcra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti, o cümlədən, onlar tərəfindən qəbul olunan hüquqi aktlar konstitusiyaya, qanunlara uyğun olmalıdır.

Dövlət idarəetmə orqanlarının sərəncamvericilik fəaliyyəti isə onda ifadə olunur ki, həmin orqanlar dövlət idarəetməsini sərəncamlar verməklə və özləri qəbul etdiyi aktlar vasitəsilə həyata keçirir. Yəni onlar həm hüquqi aktlar qəbul etmək, həm də sərəncamlar verməklə cari məsələləri həll edir, hüquq normalarını tətbiq edir, həm də ümumi, tipik

hallarda dəfələrlə tətbiq olunması nəzərdə tutulan normativ aktlar (qanun qüvvəli aktlar) qəbul edərək onların icrasını təmin edirlər. Qanunvericilik orqanlarından fərqli olaraq icra hakimiyyəti orqanları hüquqi aktların tətbiqində məcburetmə tədbirlərindən də istifadə edirlər.

Elmi ədəbiyyatlarda bu orqanlara həm də inzibati hakimiyyət orqanları deyilir. İcra hakimiyyəti orqanları dövlət ərazisinin hər yerində, bütün cəmiyyəti əhatə etməklə fasiləsiz olaraq dövlət idarəçiliyini həyata keçirdiyinə görə, icra hakimiyyəti universal xarakterə malikdir və bu əlamət onun vacib əlaməti hesab olunur. İcra hakimiyyətini digər mühüm əlaməti isə onun maddi xarakter daşmasıdır. Yəni bu hakimiyyətin ixtiyarında dövlət idarəetməsini reallaşdıran nəhəg aparat və həmin aparata daxil olan böyük məmur kütləsi, hüquqi, iqtisadi, texniki, təşkilati və s. vasitələr cəmləşir, sərəncamında silahlı qüvvələr, polis və digər məcburetmə orqanları durur.

Müəyyən fərqlərin olmasına baxmayaraq hər bir dövlətdə nazirliklər və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsinə, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi, mədəni inkişafın əldə olunmasına, ictimai asayişin, hüquq qaydasının, dövlət təhlükəsizliyinin qorunmasına xidmət edir.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları arasında əsas yeri nazirliklər tutur. Nazirliklər sosial-iqtisadi və siyasi həyatın ən mühüm sahələri üzrə dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılır və onların hər birinin səlahiyyəti aid olduğu sahə ilə məhdudlaşır.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətini, iqtisadi və sosial proqnozlarını işləyib hazırlayan, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı, xarici iqtisadi və ticarət əlaqələri, investisiya fəaliyyəti, investisiyaların cəlb edilməsi, qoyulması və təşviqi, daxili ticarət, sahibkarlığın inkişafı və sahibkarlığa dövlət yardımı, rəqabətin inkişafı və təşviqi, o cümlədən haqsız rəqabətin aradan qaldırılması, istehlakçıların hüquqlarının qorunması, ölkə iqtisadiyyatında struktur və innovasiya sahəsində dövlət siyasətini işləyib hazırlayan və həyata keçirən, fəaliyyət dairəsinə aid olan məsələlər üzrə normativ hüquqi tənzimlənməni və müvafiq fəaliyyət sahələri üzrə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. İqtisadi idarəetmə prosesində İİN-nin xüsusi yeri vardır. Belə ki, nazirlik öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- öz səlahiyyətləri daxilində mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr, fiziki və hüquqi şəxslər, digər bazar subyektlərinə və onların vəzifəli şəxslərinə, o cümlədən qanun pozuntularının dayandırılması və onun nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı icrası məcburi olan qərarlar qəbul etmək;

- Nazirliyin fəaliyyət dairəsinə daxil olan məsələlər üzrə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarından, bələdiyyələrdən, fiziki və hüquqi şəxslərdən müəyyən olunmuş qaydada zəruri məlumatlar (sənədlər) və arayışlar sorğu etmək və almaq;

- tabeliyində olan qurumlar tərəfindən onların fəaliyyəti üzrə ayrılmış məqsədli büdcə vəsaitinin istifadəsinə nəzarəti həyata keçirmək və lazım olan tədbirlər görmək;

- qanunvericiliyə müvafiq olaraq Nazirliyin fəaliyyət istiqamətləri, vəzifə və səlahiyyətləri daxilində müəyyən olunmuş qaydada fəaliyyət dairəsinə aid olan bütün sahələr üzrə normativ hüquqi aktlar hazırlamaq və qəbul (təsdiq) etmək, onların icrasını təşkil etmək və yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək;

- xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrini həyata keçirmək və bununla əlaqədar lazım olan tədbirlər görmək;

- səlahiyyətləri daxilində investisiya fəaliyyətinin, investisiyaların cəlb edilməsi, qoyulması və təşviqi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirmək;
- rəqabətin inkişafı və təşviqi, haqsız rəqabət hallarının aradan qaldırılması sahəsində nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı zəruri olan tədbirlər görmək;
- istehlakçıların hüquqlarının qorunmasını və ticarət qaydalarına nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı zəruri olan tədbirlər həyata keçirmək;
- daxili ticarət, sahibkarlığın inkişafı və sahibkarlığa dövlət yardımı, rəqabətin inkişafı və təşviqi, o cümlədən haqsız rəqabətin aradan qaldırılması, istehlakçıların hüquqlarının qorunması ilə bağlı zəruri olan tədbirlər görmək;
- beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək, xarici ölkələrin dövlət orqanları və digər qurumları ilə, beynəlxalq təşkilatlarla, xarici hüquqi və digər şəxslərlə əməkdaşlığı təşkil etmək və həyata keçirmək, birbaşa danışıqlar aparmaq və danışıqların aparılmasında iştirak etmək, beynəlxalq müqavilələrin (sazişlərin, kontraktların) layihələrini hazırlamaq və hazırlanmasında iştirak etmək, müəyyən edilmiş qaydada onları imzalamaq;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) və xüsusi icazə vermək, onları ləğv etmək, yaxud fəaliyyətini dayandırmaq, mənşə sertifikatı (şəhadətnaməsi) və keyfiyyət sertifikatları, hüquqmüəyyənedici sənədlər vermək;
- Nazirliyin strukturuna daxil olan bütün qurumlara səlahiyyətləri daxilində əmr və göstərişlər vermək, onların icrasına nəzarət etmək, qanunvericiliyə zidd qəbul edilmiş qərarların icrasını dayandırmaq və ya ləğv etmək;
- fəaliyyət istiqamətlərinə, vəzifələrinə və səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər üzrə dövlət nəzarətini həyata keçirmək;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirmək.

Yerli icra hakimiyyəti orqanları

Azərbaycan Respublikasında yerlərdə icra hakimiyyətini prezident tərəfindən təyin olunan icra hakimiyyəti başçıları həyata küçürür. Yerli icra hakimiyyəti başçısı yerli səviyyədə, yəni müvafiq inzibati-ərazi vahidi üzrə dövlət idarəetməsini həyata keçirən, prezidentin qarşısında məsul olan ümumi səlahiyyətli orqandır. Yerli icra hakimiyyəti başçısı ona verilən səlahiyyətlərdən çıxış edərək müvafiq ərazi vahidində ictimai həyatın mühüm sahələri üzrə dövlət idarəçiliyini həyata keçirir, ərazinin kompleks sosial-iqtisadi inkişafında bütün müəssisələrin və təşkilatların iştirakını, qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. inzibati-ərazi vahidlərində yerli sahə icra hakimiyyəti orqanları isə prezident və yerli icra hakimiyyəti başçısı tərəfindən deyil, sahə mərkəzi orqanı tərəfindən təşkil olunur. Məlum olduğu kimi, sahə icra hakimiyyəti orqanı ictimai həyatın konkret sahələri üzrə fəaliyyət göstərir və onun fəaliyyəti bütün dövlət ərazisini əhatələyir.

Beləliklə, iqtisadi hüququn mənbəyi hüquq normalarının ifadə olunduğu rəsmi dövlət sənədləri hesab olunur. Onlar bilavasitə öz ifadəsini müxtəlif normativ hüquqi aktlarda, yəni qanunlarda, Azərbaycan Respublikasının prezidentinin fərmanlarında, Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin qərar və sərəncamlarında, nazirliklərin, dövlət komitələrinin və baş idarələrinin əmrləri, təlimatları, qaydaları, əsasnamələri və digər aktlarda tapır.

2. İqtisadi hüququn konstitusiyası

İqtisadi hüququn mənbələri içərisində ən mühüm və əsas yeri Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyası tutur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olub, Respublikamızın qanunvericilik

sisteminin əsasıdır. Bütün başqa qanunlar və dövlət orqanlarının sair aktları Azərbaycan Respublikasının Konsyusiyası əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktında irəli sürülmüş direktiv xarakterli hüquqi prinsiplər 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən ümumxalq səsverməsi — referendumda qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında inkişaf etdirilərək hərtərəfli və geniş hüquqi həllini tapmışdır. Belə ki, Konstitusiyanın preambulasında «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya aktında əks olunmuş prinsiplərin əsas götürüldüyü bilavasitə bəyan olunmuşdur.

Konstitusiyanın «İqtisadi inkişaf və dövlət» adlanan 15-ci maddəsində Respublikamızda iqtisadi inkişafın müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq, xalqın rifahının yüksəlməsinə xidmət etdiyi öz hüquqi həllini tapmışdır.

Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının «Azad sahibkarlıq hüququ» adlanan 59-cu maddəsində hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti, yaxud qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüququ göstərilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bütün iqtisadi münasibətlərin realizə olunmasının əsasını təşkil edən əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam hüququnu özündə birləşdirən mülkiyyət münasibətləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ümumbəşəri dəyərlər əsas götürülərək tənzimlənmişdir. Burada milli iqtisadiyyatın gələcək inkişafının təməli qoyulmuş, onun əsas istiqamətləri və prinsipləri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasında mülkiyyətin toxunulmaz olması və onun dövlət tərəfindən müdafiə olunması öz əksini tapmışdır. Bu müddəaya mülki-hüquqi baxımdan yanaşıldıqda, belə nəticəyə gəlmək olar ki, mülkiyyətin müdafiə tədbirləri nəinki əşya-hüquqi, o cümlədən öhdəlik-hüquqi münasibətlərdə də özünü göstərir. Yəni, birinci halda mülkiyyət hüququ mütləq hüquq olmaqla, cəmiyyətdə olan hər bir kəsin üzərinə vəzifə qoyur ki, bu hüququ pozmaqdan çəkinsin, ikinci halda isə, nisbi hüquq olmaqla, həmin vəzifəni mülkiyyətçinin konkret münasibətdə olduğu şəxs üzərinə qoyur.

Konstitusiyada göstərilmişdir ki, əsas inkişaf istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilən vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında qurulması mühüm şərtidir. Vətəndaş cəmiyyətinin təbiətini səciyyələndirən, onu bazar iqtisadiyyatının mühüm amili kimi xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri mülki dövriyyədə tərəflər arasında münasibətlərin qarşılıqlı bərabərliyə əsaslanmasıdır.

Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm prinsiplərindən biri kimi iqtisadi dövriyyədə tərəflərin bərabərliyi işgüzarlıq və sahibkarlıq fəaliyyətinin, təsərrüfatçılıq fəallığının artmasının əsas amillərindəndir.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.

Sahibkarın, eləcə də iqtisadi dövriyyənin digər subyektlərinin öz hüquqlarının müdafiəsi üçün məhkəmə təminatı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 26-cı maddəsi, 29-cu maddəsinin 4-cü hissəsi və 60-cı maddəsində öz əksini tapmışdır.

Hər kəsin dövlət orqanlarının, yaxud onların vəzifəli şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri və hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 68-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Konstitusiyanın 73-cü maddəsində göstərilir ki, qanunla müəyyən olunmuş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur. Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunla göstərilmiş həcmdən əlavə vergilər və başqa dövlət ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatının zəruri elementi olan sahibkarlıq fəaliyyəti Respublikamızın sosial-iqtisadi həyatının əsasına çevrildiyindən iqtisadi sistemin əsasını təşkil edən, ictimai istehsalın fasiləsiz inkişafı və genişlənməsi əsasında məhsulun, milli gəlirin və milli sərvətin artırılması vasitəsi ilə cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsində özünü göstərir. Bu isə iqtisadi tərəqqinin yeganə sınaq edilmiş yolu olan sahibkarlıq fəaliyyətinin və bazar münasibətlərinin Respublikamızın əsas qanunu olan Konstitusiyamızda və digər qanunvericilik aktlarında tam və hərtərəfli surətdə tənzimlənməsinin aktuallığını şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında müəyyən olunmuş həmin ümumbəşəri dəyərlər, əsas istiqamət və prinsiplər müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə Respublikamızın qoşulduğu beynəlxalq konvensiyaların, ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin, eləcə də qəbul olunmuş qanunların və digər qanunvericilik aktlarının əsasını təşkil edir.

İqtisadi münasibətlər çərçivəsində yaranan digər məsələlərlə bağlı müddüəalar Azərbaycan Respublikası konstitusiyasının aşağıda maddələrdə təsbit olunmuşdur:

Maddə 19. Pul vahidi

I. Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır.

II. Pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququ yalnız Mərkəzi Banka mənsubdur. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir.

III. Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır.

Maddə 29. Mülkiyyət hüququ

I. Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır.

II. Mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.

III. Hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir.

IV. Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

V. Dövlət vərəsəlik hüququna təminat verir.

Maddə 30. Əqli mülkiyyət hüququ

I. Hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır.

II. Müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur.

Maddə 35. Əmək hüququ

I. Əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır.

II. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır.

III. Heç kəs zorla işlənilə bilməz.

IV. Əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz.

V. Məhkəmə qərarı əsasında şərtləri və müddətləri qanunla nəzərdə tutulan məcburi əməyə cəlb etmək, hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işlətmək, fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlara tələb olunan işləri gördürmək hallarına yol verilir.

VI. Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır.

VII. İşsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ vardır.

VIII. Dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlarından istifadə edir.

Maddə 59. Azad sahibkarlıq hüququ

Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər.

Maddə 73. Vergilər və başqa dövlət ödənişləri

I. Qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur.

II. Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunda göstərilmiş həcmdən əlavə vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Maddə 119. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətləri

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti:

- Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir;
- Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin icrasını təmin edir;
- maliyyə-kredit və pul siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edir;
- dövlət iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir;
- dövlət sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir;
- nazirliklərə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik edir, onların aktlarını ləğv edir;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin onun səlahiyyətlərinə aid etdiyi digər məsələləri həll edir.

Maddə 144. Bələdiyyələrin səlahiyyətləri

- I. Bələdiyyələrin iclaslarında aşağıdakı məsələlər həll edilir:
 - 1) bələdiyyə üzvlərinin səlahiyyətlərinin tanınması, qanunla müəyyən edilmiş hallarda onların səlahiyyətlərinin itirilməsi və səlahiyyətlərinə xitam verilməsi;
 - 2) bələdiyyənin rəqlamentinin təsdiq edilməsi;
 - 3) bələdiyyənin sədrinin və onun müavinlərinin, daimi və başqa komissiyaların seçilməsi;
 - 4) yerli vergilərin və ödənişlərin müəyyən edilməsi;
 - 5) yerli büdcənin və onun icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsi;
 - 6) bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam;

- 7) yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarının qəbul və icra edilməsi;
- 8) yerli iqtisadi inkişaf proqramlarının qəbul və icra edilməsi;
- 9) yerli ekoloji proqramların qəbul və icra edilməsi.

II. Bələdiyyələrə qanunvericilik və icra hakimiyyətləri tərəfindən əlavə səlahiyyətlər də verilə bilər. Bu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün bələdiyyə üzrə müvafiq zəruri maliyyə vəsaiti də ayrılmalıdır. Belə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsinə müvafiq olaraq qanunvericilik və icra hakimiyyətləri nəzarət edirlər.

Yuxarıda qeyd olunanlar onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq maddələrində iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə bağlı çoxsaylı konstitusion hüquqlar təsbit olunmuşdur.

3. Ганунлар вя ганун гцввяли актлар.

Umumilikdə Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktı dedikdə səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, göstərişləri ümumi məcburi xarakter daşıyan hüquq normalarını müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi yazılı sənəd nəzərdə tutulur. Hüququn əlamətlərindən biri qismində də onun formal müəyyənliyi çıxış edir. Hüquq normaları obyektivləşdirilməli, bu və ya digər formalarda ehtiva olunmalıdır. Hüquq forması dedikdə isə dövlətin müəyyən, rəsmi olaraq tanınmış aktlarında təsbit olunması ilə əlaqədar iradəsinin zahiri ifadəsi başa düşülür. Nəzəri baxımdan hüququn formasının dörd növü fərqləndirilir:

1. normativ akt;
2. məhkəmə presedenti;
3. hüquqi adət;
4. normativ məzmunlu müqavilə.

Bunlardan ən geniş yayılmış forma normativ-hüquqi aktlardır. Daha vacib hüquq normaları normativ hüquqi aktlarla təsbit olunur. Normativ hüquqi akt müasir hüququn əsas və ən təkmilləşmiş formasıdır. Bu xüsusi rəsmi qaydada verilən akt, yəni səlahiyyətli hüquqyaratma orqanının hüquq normasını nəzərdə tutan sənədidir.

Normativ hüquqi akt dedikdə, dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətli orqanı tərəfindən prosedur qaydasında verilən, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi qaydasını müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən hüquqi sənəd başa düşülür.

Normativ hüquqi akt bir sıra əlamətlərə malikdir:

1. normativ aktlar dövlətin səlahiyyətli orqanlarının və vəzifəli şəxslərin, həmçinin müvəkkil edilmiş ictimai birliklərin və təşkilatların hüquqyaratma fəaliyyətinin nəticəsidir;
2. onlar özündə ümümməcburi davranış qaydalarını ehtiva edirlər;
3. onlarda ehtiva olunan göstərişlər dövlət iradəsinin ifadəsidir;
4. onlar ən tipik, kütləvi münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmişlər, eyni zamanda hüquq normalarının tətbiqi aktları kimi əsasən yalnız konkret həyatı hallara, situasiyalara aiddirlər;
5. normativ aktlar daimi, yaxud uzunmüddətli fəaliyyət üçün hesablanır;
6. normativ aktlar fərdiləşdirilməmişdir. Onlar ya hamıya, ya da qeyri-müəyyən çoxsaylı subyektlərə ünvanlanırlar.

Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlarının ierarxik sistemini ən ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. konstitusiya;
2. konstitusiya qanunları;
3. qanunlar;
4. prezidentin fərmanları;

5. hökumətin qərarları;
6. nazirlik və idarələrin normativ aktları.

Bu sistemdə aşağıdakı normativ aktlar xüsusi qrup təşkil edirlər: Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr, Azərbaycan Respublikası icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

Bütün normativ aktlar zamana, məkana və müəyyən şəxslərin dairəsinə görə hüquqi qüvvəyə malikdirlər. Həmçinin hüquqi qüvvəsinə görə bütün aktlar qanunlara və qanunqüvvəli aktlara bölünürlər. Hüquqi qüvvə aktın yerini, onun təyinatını, aliliyini və ya tabeliyini göstərir və onu vermiş orqanın hüquqi vəziyyətindən, konstitusiya səlahiyyətlərindən və qanunvericilikdə onun malik olduğu səlahiyyətlərdən asılıdır.

Hüquqyaratma subyektlərinə görə aşağıdakı aktlar fərqləndirilir:

- a) referendumla qəbul edilən aktlar (məsələn, konstitusiya);
- b) Azərbaycan Respublikası icra hakimiyyəti və digər səlahiyyətli orqanlarının və ictimai təşkilatların aktları;
- c) digər normativ aktlar.

Qüvvədə olma müddətindən asılı olaraq qeyri-müəyyən müddətə fəaliyyət göstərən normativ hüquqi aktlar (onlar hər hansı yeni normativ akt tərəfindən ləğv edilməyənədək qüvvədə olurlar) və müvəqqəti fəaliyyət göstərən (bu aktlar mühüm və məsələlərin həllinin təxirə salınmamasını tələb etməyən məsələlərlə əlaqədar tətbiq edirlər) aktlar fərqləndirilir. Müvəqqəti aktlar məsələ həll edildikdən sonra öz qüvvəsini dayandırır.

Respublikamızda hüququn mənbələrinə hər şeydən əvvəl qanunlar aid edilir. Qanun dövlətin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən qəbul edilən və yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi aktdır. Azərbaycan Respublikasında qanunlar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən Konstitusiyaya uyğun olaraq qəbul olunur. Qanun, habelə bilavasitə xalq tərəfindən- referendum yolu ilə də qəbul edilə bilər. Azərbaycan Respublikasında qanunlar hüquqi əhəmiyyətinə görə aşağıdakı qanunlara bölünür:

- a) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya qanunları;
- b) Referendum yolu ilə qəbul olunmuş qanunlar;
- c) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunan qanunlar.

Hüququn mənbələri içərisində əhəmiyyətinə görə ikinci yeri qanunqüvvəli aktlar tutur. Qanunqüvvəli aktlara Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Respublikası Hökumətinin qərarları, nazirliklərin, dövlət komitələrinin və digər icra hakimiyyəti orqanlarının əmrləri, təlimatları və əsasnamələri, yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının qətnamə və qərarları, yerli dövlət idarəetmə orqanlarının qərar və sərəncamları, bələdiyyə orqanlarının aktları aiddir. Konstitusiyanın 148-ci maddəsində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi hesab edilir və hüququn mənbəyini təşkil edir. Bundan başqa lokal normativ aktlar da mövcuddur ki, bunlar konkret idarə, müəssisə və təşkilat səviyyəsində qəbul olunan və onların daxili həyatını tənzimləyən normativ göstərişlərdir. Xüsusən, qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin hər bir hüquqi aktı hüququn mənbəyi ola bilməz, yalnız hüquq normalarını, ümumi davranış qaydalarını əks etdirən, normativ aktlar hüququn mənbəyi hesab olunur. Dünyəvi və tarixi təcrübə sübut edir ki, ümumi davranış qaydasının ifadə olunmasının başqa formaları da mövcuddur. Bir sıra ölkələrdə hüquq mənbələrinə yalnız normativ aktlar yox, həmçinin hüquqi adətlər, məhkəmə və hüquq presedentləri də daxil edilir.

Məhkəmə presedenti o zaman hüququn mənbəyi hesab olunur ki, konkret iş üzrə məhkəmənin qəbul etdiyi qərarın gələcəkdə oxşar işlərin həllində məhkəmədə ümumi qayda ola biləcəyi qəbul edilsin. Belə hallarda məhkəmə qərarları mahiyyətə hüquq normalarına

çevrilir və ona ümumməcburi qayda kimi istinad edilə bilər. Hüquqi qüvvəsinə görə qanunqüvvəli aktları normativ və hüququ tətbiqetmə aktlarına bölmək olar. Normativ qanunqüvvəli aktlar özündə hüquq normasını ehtiva edir və ictimai həyatın müxtəlif sferalarını tənzimləməklə ümumməcburi səciyyə daşıyır. Belə aktlar xüsusən iqtisadiyyat sahəsindəki münasibətlərin tənzimlənməsi üçün tətbiq olunurlar. Onlar bəzən müəyyən funksiyaları yerinə yetirən orqanlar haqqında, yaxud ictimai münasibətlərin konkret sferasında fəaliyyət qaydası haqqında əsasnamələrin təsdiqi ilə müşayiət olunurlar. Hüquqi tətbiqetmə aktları fərdi-birdəfəlik səciyyə daşıyırlar və idarəetmənin konkret məsələləri üzrə qəbul olunurlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istənilən növ normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi müəyyən bir hüquqi bazaya əsaslanır. Bu hüquqi baza rolunda isə qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar çıxış edirlər. Azərbaycan Respublikasında normativ hüquqi aktları qəbul etmə və hüquq norması yaratma səlahiyyəti müxtəlif orqanlara verilmişdir ki, bu səlahiyyətlər də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və “Normativ hüquqi aktlar” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir.

Konstitusiyada və müvafiq qanunda normativ aktların anlayışı, növləri, onların hazırlanması mərhələsi, onların hüquqi qüvvəsi, onları qəbul edən orqanların adları və normativ hüquqi akt vermə səlahiyyətləri və s. kimi məsələlərə toxunulur. Qanunun birinci maddəsində deyilir ki, bu qanun Azərbaycan Respublikasının qanunlarının və başqa normativ hüquqi aktlarının hazırlanması, qüvvəyə minməsi, şərh və bunlarla əlaqədar müvafiq dövlət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyət qaydalarını müəyyən edir. Qanununun ikinci maddəsində Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən normativ hüquqi aktların anlayışı verilir: “Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktı səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, göstərişləri ümumi məcburi xarakter daşıyan, hüquq normalarını müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi yazılı sənəddir”. Bu maddədə həmçinin qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemi və ona daxil olan normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 147-151-ci maddələri ilə müəyyən edilir.

Konstitusiyanın yuxarıda sadalanan maddələrində Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar haqqında bəhs edilir. Konstitusiyanın 148-ci maddəsində qanunvericilik sistemində daxil olan aktlar haqqında belə deyilir: “Qanunvericilik sistemində aşağıdakı normativ hüquqi aktlar daxildir: konstitusiya, referendumla qəbul edilmiş aktlar, qanunlar, fərmanlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Mərkəzi İcra Hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları hüquqi qüvvəyə malikdir. Öz səlahiyyətləri daxilində yerli icra hakimiyyəti orqanları qanunvericilik sistemində daxil olan aktlara zidd gəlməyən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər.” Normativ xarakterli aktlar qanunun üçüncü maddəsində öz əksini tapmışdır. Bu maddəyə görə normativ xarakterli aktlara Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının qərarları, təlimatları və izahları, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının qərarları, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları daxildir.

Qanuna görə normativ hüquqi aktları qəbul etmək səlahiyyəti olan orqanlar və bu səlahiyyətlərin hüdudları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər qanunları ilə müəyyən edilir və bu normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və onlardan daha yüksək hüquqi qüvvəsi olan başqa normativ hüquqi aktlara uyğun olmalıdır.

Qanunda normativ hüquqi aktlar qəbul etmək səlahiyyəti olan orqanların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə müəyyən edildiyi qeyd olunur. Buna müvafiq olaraq Konstitusiyanın müxtəlif maddələrində bu aktları qəbul edən orqanların adı, qəbul etdikləri aktların adı və onların qəbulu qaydası tam əks olunub. Konstitusiyada ilk əvvəl Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin aktlarından bəhs edilir. Konstitusiyanın 93-cü maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi öz səlahiyyətlərinə aid məsələlər üzrə konstitusiya qanunları, qanunlar və qərarlar qəbul edir". Qeyd edək ki, qəbul olunan konstitusiya qanunları, qanunlar və qərarlar bu konstitusiyaya zidd ola bilməz. Bu məsələyə daha ətraflı bir qədər sonra yenidən toxunulacaqdır.

Milli Məclisin aktları deputatların səsverməsi yolu ilə qəbul olunur və onlar səsvermə hüquqlarını şəxsən həyata keçirməlidirlər. Konstitusiyaya görə Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlarda və qərarlarda İcra Hakimiyyəti və məhkəmə orqanlarına konkret tapşırıqlar nəzərdə tutula bilməz. Konstitusiyanın digər bir maddəsində isə deyilir ki, qanunlar konstitusiyaya zidd olmamalıdır və yalnız dərc edilmiş qanunların tətbiqi və icrası bütün vətəndaşlar, İcra Hakimiyyəti və Məhkəmə Hakimiyyəti, hüquqi şəxslər və bələdiyyələr üçün məcburidir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində qanunvericilik təşəbbüsü hüququ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarına, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə mənsubdur.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin aktları Konstitusiyanın 98-ci maddəsində göstərilən qaydada qüvvəyə minir. Bu maddədə deyilir: " Qanunun və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarının özündə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, qanun və qərar dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir".

Konstitusiyanın 149-cu maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına zidd olmamalıdır və o yalnız dərc edildikdən sonra onun tətbiqi bütün vətəndaşlar, İcra Hakimiyyəti orqanları və hüquqi şəxslər üçün məcburidir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi aktlar Konstitusiyanın 120-ci maddəsində aşağıdakı şəkildə şərh olunur: "Ümumi qaydalar müəyyən etdikdə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti qərarlar, başqa məsələlər üzrə sərəncamlar qəbul edir".

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Qanunun 38-ci maddəsində qeyd edilən formada dərc olunur: "Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları rəsmi nəşrlər sayılan "Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu" və "Respublika" qəzetində dərc olunur, zəruri hallarda isə onların dərhal və geniş yayımının təmini üçün digər kütləvi informasiya vasitələrinin köməyindən istifadə olunur".

Konstitusiyanın Naxçıvan Muxtar Respublikasına həsr olunan 8-ci fəslində qeyd olunur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi müxtəlif məsələlərə dair qanunlar qəbul edir və Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabineti müxtəlif məsələlərə dair qərarlar və sərəncamlar qəbul edir .

Bələdiyyələrə həsr olunan Konstitusiyanın maddəsində yazılır: "Bələdiyyənin iclaslarında baxılan məsələlərə dair qərarlar qəbul edilir. Bələdiyyələrin qərarları bələdiyyə üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir".

Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən bələdiyyələrin qəbul etdiyi aktlar hüquqa və haqq-ədalətə əsaslanmalı, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına (Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə həm də Muxtar Respublikanın Konstitusiyasına, qanunlarına, Muxtar Respublika Nazirlər Kabinetinin

qərarlarına) zidd olmamalıdır. Bələdiyyələrin qəbul etdiyi aktların icrası həmin bələdiyyələrin ərazisində yaşayan vətəndaşlar və onun ərazisində yerləşən hüquqi şəxslər üçün məcburidir. Bütün bunlar Konstitusiyanın 150-ci maddəsində öz əksini tapmışdır.

Burada xüsusi ilə onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, onda həmin beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan normalar tətbiq edilir.

MÖVZU 3. İQTİSADI HÜQUQDA MÜQAVİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ PLAN

- 1. İqtisadi fəaliyyətinin reallaşdırılmasında müqavilənin yeri və rolu.**
- 2. Müqavilə azadlığı və dövlət standartları**
- 3. İqtisadi fəaliyyət sahəsində mülki hüquqi müqavilənin bağlanması, dəyişdirilməsi və xitam edilməsinin xüsusiyyətləri**
- 4. İşlərin görülməsi ilə əlaqədar müqavilələr.**
- 5. Əmlakın və digər əmlak hüquqlarının verilməsinə yönəlmiş müqavilələr**
- 6. Əşyanın istifadəyə verilməsinə yönəlik müqavilələr.**
- 7. Xidmətlər göstərilməsinə yönəlik müqavilələr**
- 8. İqtisadi fəaliyyət sahəsində əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadəyə yönəlik müqavilələr**

1. İqtisadi fəaliyyətinin reallaşdırılmasında müqavilənin yeri və rolu.

Müqavilə bazar iqtisadiyyatının mövcudluğunun əsas amili, mühüm əhəmiyyət kəsb edən səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyəti, iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinin hüquqi formasıdır. Müqavilə dövlətlə vətəndaş, eləcə də ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslər, eyni zamanda onların öz arasında öz iradələri və mənafeələrinə uyğun, bütün digər vasitələrdən daha etibarlı və daha səmərəli əlaqə formasıdır. O, ictimai, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Müqavilə bütün cəmiyyətdə münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi formasına çevrilir. Bu keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə müqavilə hüquqi kateqoriya olmaqla qalmayıb, ümumbəşəri sərvətə, maddi və mədəni həyatda əldə olunmuş ən mühüm nailiyyətlərdən birinə çevrilir.

Müqavilə haqqında ümumi təlim, əsasən mülki hüquqa uyğun olaraq işlənmişdir. Lakin müqavilə hüquqi anlayış kimi hüququn müxtəlif sahələrində, beynəlxalq hüquqda, əmək hüququnda, ekologiya hüququnda və s. hüquq sahələrində geniş istifadə edilir.

İqtisadi fəaliyyət sahəsində mülki hüquqi müqavilə iki və daha çox tərəfin mülki hüquq və vəzifələrin yaranmasına, dəyişməsinə, yaxud xitam edilməsinə yönəldilmiş razılaşması və yaxud sazişdir. Müqavilə əqdin bir növüdür. Əqd mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişdirilməsinə və ya xitamına yönəldilmiş idarə ifadəsidir. Müqavilə isə mülki dövriyyədə iki və daha artıq şəxsin qarşılıqlı iradə ifadəsi, sazişi və razılığıdır. Bütün müqavilələr əqddir, lakin bütün əqdlər müqavilə deyildir.

Azərbaycan Respublikası MM-dəki anlayışda müqavilənin tərəflərin azad və sərbəst iradə ifadəsi olması öz əksini tapmasa da, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bu səciyyəvi cəhətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onun zəruri keyfiyyət xüsusiyyətlərinə çevrilir. Odur ki, iqtisadi fəaliyyət sahəsində və ümumilikdə hüquqi

müqavilənin anlayışı müəyyənləşdirilərkən həmin xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Bunlardan əlavə, mülki hüquqda «müqavilə» anlayışı başqa mənada da işlədilir. Belə ki, tərəflərin saziş üzrə hüquq və vəzifələrini, onların edəcəkləri hərəkətləri (görəcəyi işləri, göstərəcəkləri xidmətləri və s.) özündə əks etdirən şərtlərin məcmusu da müqavilə adlanır. Başqa sözlə, hüquqi müqavilədən əmələ gələn mülki hüquq münasibətlərinin və yaxud yazılı formada bağlanmış müqavilənin məzmunundan ibarət olan sənəd də «müqavilə» adlanır.

İqtisadi fəaliyyət sahəsində mülki hüquqi müqavilə mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinin əsası olan hüquqi faktıdır və eyni zamanda, bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsinə hüquqi təsir vasitəsidir. Azərbaycan Respublikası MM-də göstərilir ki, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müqavilələr, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasa da, ona zidd olmayan müqavilələr mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinin əsaslarından biridir.

Azərbaycan mülki hüququnda aparıcı hüquq institutlarından biri kimi müqavilədə bütövlükdə mülki hüququn bir sıra ümumi müddəaları öz əksini tapır. Belə ki, müqavilə əmlak xarakterli və müvafiq qeyri-əmlak xarakterli münasibətlərin tənzim edilməsində mühüm rol oynayır, həmin münasibətlərin qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydalarla yanaşı həllində mühüm vasitəyə çevrilir, tərəflər arasında yaranmış münasibətlərin həllinin əlati olur.

Azərbaycan Respublikası MM-in 20-ci fəslə müqavilə hüququna həsr olunmuş və bu da özündə müqavilənin anlayışı və şərtləri, müqavilənin bağlanması, müqavilənin standart şərtləri, müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi bölmələrini birləşdirmişdir. MM-in yalnız bir fəslinin müqavilə hüququna həsr olunmasına baxmayaraq, demək olar ki, bütün bölmə və fəsillər bu və ya digər formada müqavilə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 1-ci bölməsində hüquqi həllini tapmış mülki hüquqların və vəzifələrin əmələ gəlməsi, həyata keçirilməsi və müdafiəsi bilavasitə müqavilə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 14.2.1-ci maddəsinə əsasən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müqavilələr və başqa əqdlər, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasa da, ona zidd olmayan müqavilələr mülki hüquqların və vəzifələrin əmələ gəlməsinin əsaslarından biridir.

Mülki hüquqların müdafiəsində də müqavilə hüquq münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mülki qanunvericilik mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsi ilə yanaşı tərəflərə əlavə imkan da vermişdir. Belə ki, müqavilədə tərəflər arasındakı mübahisənin məhkəməyə müraciət ediləndə nizamə salınması qaydası da nəzərdə tutula bilər.

Müqavilə münasibətlərinə yalnız fəaliyyət qabiliyyəti olan fiziki şəxslər iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olduqda isə müəyyən olunmuş qaydada qeydiyyatdan keçmiş fiziki və hüquqi şəxslər, eləcə də siyahısı qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə isə yalnız xüsusi icazə (lisenziya) alan hüquqi şəxslər daxil ola bilərlər. Deməli, Mülki Məcəllənin fiziki şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən edən 3-cü fəsil və hüquqi şəxslərə həsr olunmuş 4-cü fəslə də müqavilə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsini isə bilavasitə əlaqədardır. Daşınan və daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar və s. mülkiyyət münasibətləri eyni zamanda müqavilənin predmetini təşkil etdiyindən müqavilə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə sıx surətdə əlaqədardır və müqavilə münasibətlərinin mühüm amili, zəruri şərti kimi çıxış edir.

Eyni sözləri, əqdlər, nümayəndəlik, etibarnamə, eləcə də öhdəlik mülki hüquq institutları haqqında da demək olar. Onların qanunla müəyyən edilmiş ümumi müddəaları müqavilə hüquq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin mühüm detallarıdır.

Beləliklə, müqavilə mülki hüququn konkret bir sahəsini əhatə edən bir anlayışı, ünsürü olmayıb, bütövlükdə mülki hüquq institutlarını əhatə edən, müəyyən mənada bütövlükdə mülki dövriyyənin hüquqi forması kimi çıxış edən hüquqi kateqoriyadır.

İqtisadi dövriyyə münasibətlərinin əmtəə-pul xarakteri əmtəənin realizə olunmasında onun istehsalına sərf olunmuş ictimai-faydalı əməyin nəzərə alınmasını zəruri edir. Belə ki, təsərrüfatçılığın, iqtisadi fəaliyyətin hər hansı bir formasının tətbiq edilməsindən aslı olmayaraq, heç bir məhsul öz-özünə əmələ gəlmir. Məhsulun istehsalı, mühafizəsi, daşınması və istehlakçıya çatdırılması üçün konkret əmək sərf olunur. Bununla da, eyni bir növ məhsulun istehlakçıya çatdırılmasına müxtəlif miqdarda əmək sərf olunur.

Əmtəənin istehsalına sərf olunmuş ictimai-faydalı əmək, öz növbəsində, həmin vaxt tələblə təklif arasındakı əlaqənin vəziyyətinin nəzərə alınmasını da zəruri edir. Tələblə təklifin əlaqələndirilməsi və bunların əsasında əmtəə istehsalına sərf olunan ictimai faydalı əməyin düzgün nəzərə alınması istehsalçılarla istehlakçılar arasında əmələ gələn sazişin nəticələrindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Belə razılaşmanın forması, istehsalçı ilə istehlakçı arasında razılığın hüquqi tənzimləmə mexanizmi kimi mülki hüquq müqavilə çıxış edir.

Mülki hüquqi müqavilə iqtisadi dövriyyədə tərəflər arasında hüquqi əlaqənin yaranmasına xidmət edir. Belə ki, müqavilə istehsal və istehlakın həcmnin əlaqələndirilməsinin aləti, müəssisələrin istehsal proqramının formalaşmasının bazası, iqtisadi fəaliyyətin gələcək inkişafının istiqamətləndiricisi, onun digər faktorları olan əmək, kapital, təbii ehtiyatlarla vahid sistemdə birləşdirən xüsusi istehsal faktorudur.

Müqavilə iqtisadi fəaliyyət sahəsində onu bağlayan tərəflərin hər birinin mənafeyinin müdafiəsində ən nadir hüquqi vasitədir. Belə ki, bu zaman bir tərəfin mənafeyinin təmin olunması, digər tərəfin mənafeyinin təmini yolu ilə, təminat vasitəsilə mümkün olur. Bu da tərəflərin müqavilə bağlamağa və onu lazımi qaydada icra etməyə sahibkarların ümumi maraqlarını doğurur. Elə buna görə də, məhz münavilə tərəfləri öz qarşılıqlı maraqlarına əsaslanaraq iqtisadi dövriyyənin ən ciddi inzibati-hüquqi vasitələrin köməyi ilə nail olunması mümkün olmayan tərzdə təşkilini və sabit inkişafını təmin edirlər.

Müqavilə sahibkarları müqavilə şərtlərinə əməl etməyə mülki hüquqi vasitələrlə «məcbur edir», onları müqavilə bağlayarkən üzərlərinə götürdükləri vəzifələri vicdanlığın tələb etdiyi tərzdə, yəni şərtlərinə və qüvvədə olan mülki qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq sürətdə, belə şərtlər və tələblər olmadıqda isə işgüzar adətlərə və ya adətən irəli sürülən digər tələblərə müvafiq sürətdə icra etməyə vadar edir.

İqtisadi fəaliyyət sahəsində mülki hüquqi müqavilə istehsalçı ilə istehlakçı arasında ən çevik və operativ əlaqə formasıdır ki, onun vasitəsi ilə istehsalçı tərəfindən tələbin öyrənilməsinə və dərhal ona uyğun hərəkət edilməsinə şərait yaradır. Müqavilənin bağlanması istehsalçı ilə istehlakçı, daha dəqiq demək, iqtisadi dövriyyənin istənilən iki və daha artıq subyekti arasında konkret münasibətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Müqavilənin əsasını tərəflərin öz üzərinə götürdükləri öhdəliklərin müqabilində nail olmaq istədikləri məqsəd təşkil edir. Müqavilə iştirakçılarının həmin məqsədlərinə nail olunmasına xidmət edən və onların mənafeyini təmin edən hərəkətlərin icra olunması müqavilə əlaqələrinin məzmununu təşkil edir.

Müqavilə əsasında müəyyən edilən münasibətlər şəxsin digər tərəfin xeyrinə müəyyən hərəkətləri etməsi, məsələn, əmlakı verməsi, iş yerinə yetirməsi, pulu verməsi və sairə, yaxud müəyyən hərəkətlərdən çəkinməsi, digər tərəfin isə ondan öz vəzifələrinin icrasını tələb etməsi ilə realizə olunur. Bu ola bilsin ki, bir hərəkətdə ifadə olunsun. Məsələn, bağışlama müqaviləsi elə müqavilədir ki, onun əsasında hədiyyə verən öz əmlakının bir hissəsini bağışlamaqla hədiyyə alanı zənginləşdirir, həm də bu cür bağışlama hədiyyə alan tərəfindən heç bir cavab xidməti ilə şərtləndirilmir. Lakin burada nəzərə almaq lazımdır ki, bağışmada müqaviləsi hədiyyə alanın hədiyyəni qəbul etməsi ilə bağlanmış sayılır. Göründüyü kimi, bu zaman da mülki hüquqi müqavilə bir tərəfin iradə ifadəsi olmayıb, qarşılıqlı iradə ifadəsini əks etdirir.

Mülki hüquqi müqavilə iqtisadi fəaliyyət sahəsində nəinki tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır, həm də onların zəruri hərəkətləri etməsinin qaydasına və ardıcılığına qoyulan tələbləri də müəyyən edir. Bu xassəsi ilə müqavilə iqtisadi fəaliyyət sahəsində tənzimləmə, nizamasalınma alətinə çevrilir. Müqavilə öz şərtləri çərçivəsində tərəflərin davranış həddini, həmin davranışın qaydalarını və hüquqi rejimini müəyyən edir.

Mülki hüquqla tənzimlənən əmlak xarakterli və qeyri-əmlak xarakterli münasibətlərin dinamikası mülkiyyət formalarının, görülən işin, göstərilən xidmətin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir. Bu ayrı-ayrı mülki hüquqi müqavilə növlərinin hüquqi tənzimlənməsinin differensiallaşmasını, eyni bir müqavilə növünə məxsus münasibətlərin nizamlanmasında daha müstəqil, əlahiddə tənzimləmə mexanizmlərinin meydana gəlməsini zəruri edir.

Həmin prosesin inkişafında müxtəlif əmlak xarakterli obyektlərin istismarı zamanı xüsusi hüquqi rejimlərin müəyyən edilməsi ilə mülkiyyət hüququnun dezintegrasiyası, yəni mülkiyyət hüququnun öz tərkib hissələrinə, müstəqil inkişaf istiqaməti olan hüquq institutlarına parçalanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, maddi, əmlak xarakterli və qeyri-əmlak xarakterli mülkiyyət obyektlərinin əldə olunması, onlardan istifadə və sahibliyin xüsusi qaydalarının meydana gəlməsi, təbii olaraq, «maliyyə», «kommersiya» və «sənaye» xarakterli mülkiyyət növləri ilə əlaqədar bağlanan müqavilələrin də bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsini, hüquqi tənzimləmə qaydasının müxtəlifliyini zəruri edir. Məsələn, «maliyyə» mülkiyyətinin obyektini olan veksəl (ciddi təyin edilmiş forma qaydasında borc alanın kredit verənə, yəni veksəl sahibinə verdiyi yazılı borc iltizamı), çek (pul sənədi, müştəri tərəfindən alınmasını təsdiq edən nağd pulların və qəbzlərin bankda cari hesabdan verilməsi əmri funksiyasını yerinə yetirir), istiqraz (qiymətli kağızların bir növü) və s., «kommersiya» mülkiyyətinin obyektini olan səhm (səhmdar cəmiyyəti kapitalına məlum payın daxil edilməsini göstərən və dividend şəklində gəlirin hissəsini almağa ixtiyar verən qiymətli kağızdır), pay və s., «sənaye» mülkiyyətinin obyektini olan satış markası, əmtəə nişanı, sənaye nümunəsi və s. bir-birinə yaxın və eyni növə məxsus mülki hüquqi müqavilələrə aid olsalar da, onlar müxtəlif hüquqi nizamasalma vasitələri və mexanizmi ilə tənzim olunmalıdırlar. Bütün bunların nəticəsində də mülki hüquqi müqavilənin ümumi prinsipləri və müddəaları ilə yanaşı, onun ayrı-ayrı növlərini tənzimləyən hüquq institutları, çoxlu əlahiddə qaydalar meydana gəlmişdir.

Müqavilənin mülki hüquqi təbiətini səciyyələndirən, onu mülki hüququn tərkib elementi kimi xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri də müqavilə iştirakçıları arasında münasibətlərin qarşılıqlı bərabərliyə əsaslanmasıdır. Belə ki, mülki hüquqi müqavilədə tərəflərin vətəndaşlar, hüquqi şəxslər, bələdiyyə orqanları, inzibati-ərazi və yaxud milli dövlət strukturları təmsilində onların orqanları və ya idarələri olub-olmamasından asılı olmayaraq, müqavilə bağlanarkən və icra olunarkən onların heç biri digərinə qarşı

hakimiyyət-tabeçilik münasibətində ola bilməzlər. Müqavilədə tərəflər hüquqi cəhətdən bərabərdirlər və bir-birindən asılı vəziyyətdə olurlar.

Müqavilənin bağlanması iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin təşəbbüskarlıq fəaliyyətinin hüquqi forması olmaqla yanaşı, müəyyən mənada həmin fəaliyyətin nəticəsidir. Bu təşəbbüsün göstərilməsində tərəflər azaddırlar, sərbəstdirlər. Lakin iqtisadi fəaliyyət sahəsində bir tərəfin mənafeyinin ödənilməsi, digər tərəfin mənafeyinin ödənilməsinin vasitəsi olduğundan tərəflər müqavilə bağlamaq zərurətində qalırlar. Məsələn, torpaq sahəsindən özü müxtəlif səbəblər üzündən istifadə edə bilməyən şəxs onu icarəyə vermək təşəbbüsündə olur ki, bunun müqavilədə müəyyən haqq (icarə pulu) əldə etmiş olsun. İcarəçi də həmin torpaq sahəsini icarəyə götürmək təşəbbüsündə olmaqla müəyyən gəlir əldə etmiş olur.

Beləliklə, hər iki tərəf qeyd edilən təşəbbüs əsasında torpaq icarəsi müqaviləsi bağlamaqla müəyyən hüquqlara malik olmaqla yanaşı, müvafiq vəzifələr də daşıyırlar. Belə ki, icarəçi icarəyə götürdüyü torpaqdan onun təsərrüfat təyinatına uyğun lazımı qaydada istifadə etməyə borcludur. O, icarəyə götürdüyü torpaqda olan əşyaların, o cümlədən yaşayış və təsərrüfat binalarının, yolların, arxların, drenaj sistemlərinin və hasarların adi təmirini öz hesabına aparmalıdır. Bunlardan əlavə, icarəçi icarəyə götürdüyü torpağın yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülməsinə yol verməlidir, bu şərtlə ki, həmin tədbirlər üçün hətta icarəyə verənin əsaslı mənafeləri ilə haqq qazandırıla bilməyən mənfə nəticələr törətməsin. İcarəyə verən bu tədbirlərin görülməsi üçün məsrəflərin və əldən çıxmış gəlirlərin əvəzini icarəçiyə həmin şəraitdə əqlabatan olan həcmdə ödəməyə borcludur. İcarəçinin xahişi ilə icarəyə verən ona avans verməlidir. Əgər belə tədbirlər nəticəsində icarəçi daha yüksək gəlir əldə edərsə və ya təsərrüfat lazımlıca aparıldıqda əldə edə bilərsə, icarəyə verən tələb edə bilər ki, icarəçi icarə haqqının əqlabatan artımına razılıq versin, amma müəssisənin vəziyyətinə görə icarəçinin bu cür artıma yol verə bilmədiyini hallar istisna təşkil edir.

Müqavilədə sahibkarların sazişinin iradəvi xarakteri, müəyyən sosial-hüquqi səmərə əldə etməyə yönəldilmiş məqsədyönlü fəaliyyəti müqavilənin proqram-əlaqələndirmə funksiyasının əsasını təşkil edir. Belə ki, cəmiyyətdə mühüm ictimai münasibətləri nizamlayan qanunlar və eləcə də dövlət orqanlarının səlahiyyəti daxilində, qanunauyğun surətdə və yaxud qanunun əsasında və onun icrası üçün qəbul edilən qanun qüvvəli aktlar özü-özlüyündə konkret hüquqi və ya fiziki şəxslər arasında heç bir əlaqə və münasibət yaratmır, direktiv qadağalar kimi qeyri-müəyyən, konkretləşdirilməmiş şəxslərə ünvanlanmış vəziyyətdə olur. Bunlardan fərqli olaraq, iqtisadi fəaliyyət sahəsində mülki hüquqi müqavilənin bağlanması ilə iki və daha artıq şəxslər arasında konkret hüquq və vəzifələr əmlə gəlir və müqavilədə bu öhdəliklərin hansı qaydada, hansı ardıcılıqla icrası və icra olunmamasına görə məsuliyyət müəyyənləşdirilir. Məsələn, əmlak kirayəsi müqaviləsinə əsasən, bütün kirayə müddəti ərzində kirayəyə verən aşağıdakılar üçün məsuliyyət daşıyır: kirayəyə verilmiş əşya əmlak kirayəsi müqaviləsi ilə qarantıya verilmiş xassələrə malik olmalıdır; üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqları və ya iddiaları kirayəyə verilmiş əşyanın müqavilədə nəzərdə tutulan istifadəsinə mane olmamalı və ya bu istifadəni istisna etməməlidir; yaşayış otağı və ya adamların olması üçün nəzərdə tutulan digər otaq həmişə elə vəziyyətdə olmalıdır ki, ondan istifadə istifadəçilərin həyatına və sağlamlığına vicdanlı kirayə verən üçün aşkar təhlükələr törətməsi ilə bağlı olmasın. Kirayəyə verənin gecikdirməsi halında kirayəçi qüsuru özü aradan qaldıra bilər və çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər. Göründüyü kimi mülki hüquqi müqavilə müəyyən konkret zaman və məkan daxilində konkret şəxslərin davranış proqramını

müəyyən edir, onların qarşılıqlı hüquqlarının həyata keçirilməsinin və vəzifələrinin icrasının ardıcılığını, mexanizmini konkretləşdirir.

Mülki hüquqi müqavilənin informasiya funksiyasının mahiyyətini müqaviləni bağlamış tərəflərin onun şərtləri ilə əlaqədar gəldikləri razılığın, yəni tərəflərin iradə aktı olan müddəaların dəqiq rəsmiləşdirilməsi təşkil edir. Yəni həmin müqaviləni bağlamaqla tərəflərin konkret hüquqları və vəzifələri müəyyənləşdirilir. Doğrudur, praktikada tərəflərin hüquq və vəzifələrini dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirməyən mülki hüquqi müqavilələrə də təsadüf edilir. Lakin bu artıq mülki-hüquqi müqavilənin funksiyasının problemi olmayıb, müqavilənin tərtibi işinin keyfiyyətsiz təşkili ilə əlaqədar məsələdir.

Mülki hüquqi müqavilə tərtib edilərkən tərəflərin hüquq və vəzifələrinin tam, hərtərəfli və obyektiv müəyyənləşdirilməsi, tərəflərin iradəsinin dəqiq və detallandırılmış səviyyəsi, qanunvericiliyin və həmin növ müqavilə üçün digər normativ sənədlərin tələbləri nəzərə alınmaqla tərtib edilməsi, müqavilə bağlayan tərəflərin öz hüquqlarını daha etibarlı müdafiə etməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, bu mübahisələrə baxmalı olan məhkəmələrin və digər hüquq mühafizə orqanlarının işini xeyli asanlaşdırmış olur, mülki hüquqi mübahisələrin daha ədalətli və qanuni həlli üçün şərait yaradır. Burada mülki hüquqi müqavilənin informasiya funksiyasını mülki hüquqi müqavilənin icrası zamanı ortaya çıxan məsələlərlə əlaqədar tərəflərin bir-birinə müəyyən məlumatları vermək vəzifəsi ilə eyniləşdirmək olmaz.

Müqavilənin qüvvəyə minməsi anı konsepsual və real müqavilələr üçün müxtəlifdir. Belə ki, real müqavilə olan alqı-satqıda müqaviləsinin qüvvəyə minmə anı, adətən, əşyanın verilməsi ilə eyni vaxta düşür. Əgər alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi aşağıdakı məqamda icra edilmiş sayılır:

- müqavilədə satıcının əşyanı çatdırmaq vəzifəsi nəzərdə tutulubsa, əşyanı alıcıya və ya onun göstərdiyi şəxsə təhvil verildiyi məqamda;

- əşya alıcıya və ya onun göstərdiyi şəxsə əşyanın olduğu yerdə verilməldirsə, onun alıcının ixtiyarına verildiyi məqamda. Əşya müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə lazımi yerdə verilməyə hazır olduqda və müqavilənin şərtlərinə müvafiq surətdə alıcı bundan xəbərdar olduqda əşya alıcının ixtiyarına verilmiş sayılır.

Alqı-satqı müqaviləsindən satıcının əşyanı çatdırmaq və ya olduğu yerdə alıcıya vermək vəzifəsinin irəli gəlmədiyi hallarda satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi, əgər müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, əşyanın alıcıya çatdırılmaq üçün daşıyıcıya və ya rabitə təşkilatına təhvil verildiyi məqamdan icra edilmiş sayılır. Daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ onun verilməsinin daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı andan əldə edənə keçir.

İqtisadi fəaliyyət sahəsində müqavilə öhdəliklərinin icra müddəti işin hallarından asılı olaraq müxtəlif qaydada tənzimlənir:

- əgər müqavilə öhdəliklərinin icrası müddəti təyin edilərsə, kreditor müddət çatanaqədər onun icrasını tələb edə bilməz, lakin borclu onu vaxtından əvvəl icra edə bilər.

- əgər müqavilə öhdəliyinin icrası müddəti təyin edilməyibsə və ya şəraitə görə onu təyin etmək mümkün deyildirsə, kreditor öhdəliyin dərhal icrasını tələb edə bilər, borclu isə bunu ağlabatan müddətdə icra etməyə borcludur.

- əgər müqavilə öhdəliyi onun icrası gününü və ya icra edilməsi olduğu vaxt dövrünü nəzərdə tutursa və ya müəyyənləşdirməyə imkan verirsə, öhdəlik həmin gün və ya bu dövr ərzində istənilən an icra edilməlidir.

İqtisadi fəaliyyət sahəsində mülki hüquqi müqavilənin rolunu, iqtisadi fəaliyyətin hüquqi forması və həyata keçirilməsinin aləti kimi onun səmərəliliyini təhlil edərkən müqavilələrin təsnifatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, mülki-hüquqi müqavilələrin təsnifatı təkcə nəzəri problem olmayıb, həm də təcrübi məsələdir. Mülki hüquqi nizaməsalmanın ümumi müddəalarına görə, müqavilələrin böyük əksəriyyəti əvəzi xarakter daşıyır, yəni həmin müqaviləyə görə tərəf öz vəzifələrinin icrası müqabilində haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz (əmlak, pul, xidmət və s.) almış olar. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əşyanı qəbul edib əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiyməti) ödəməyi öhdəsinə götürür.

Mülki hüquqi müqavilə iqtisadi fəaliyyətin xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində həyata keçirilməsi zamanı bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Burada iqtisadi fəaliyyətin məqsəd və vəzifələri mahiyyət etibarı ilə dəyişilməz qalır. Belə ki, xarici iqtisadi fəaliyyət iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin mənfəət və gəlir əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirdikləri, özlərinin cavabdehliyi və məsuliyyəti ilə xarakterizə olunan fəaliyyət sahəsidir.

Respublikamızda xarici-iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələri liberallaşdırılmış və genişləndirilmiş, bu sahədə bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən müasir hüquqi tənzimləmə qaydaları yaradılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət və qeyri-dövlət qurumları tərəfindən xarici dövlətlərin müvafiq hüquqi və fiziki şəxsləri ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi ildən ilə artmaqda davam edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin genişləndiyi indiki şəraitdə həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində, xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində kifayət qədər təcrübəsi olmayan sahibkarlarımızın bu sahədə geniş təcrübəyə malik xarici firmalar, şirkətlərlə ticarət əlaqələrində mənafeələrinin daha etibarlı surətdə qorunmasında mülki hüquqi müqavilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə təsadüfi deyildir ki, mülki hüquqi müqavilə, adətən, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimləyicisi hesab olunur. Respublikamızda həyata keçirilən xarici iqtisadi fəaliyyət əmtələrin ixrac və idxal əməliyyatları, xarici fəaliyyət subyektlərinə respublikamızın təsərrüfat orqanları tərəfindən istehsalat, nəqliyyat, ekspedisiya, vasitəçilik, hüquqi, eləcə də qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər xidmətlərin göstərilməsi, xarici təsərrüfat subyektləri ilə elmi-texniki, elmi-istehsalat, kommersiya əsasları ilə mütəxəssislərin hazırlanması və digər sahələrdə həyata keçirilən fəaliyyət, respublikamızın qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallarda beynəlxalq maliyyə əməliyyatları və qiymətli kağızlarla olan əməliyyatlar, respublikamızın sahibkarları ilə xarici təsərrüfat subyektləri və fiziki şəxslər arasında kredit və hesablaşma əməliyyatları, birgə müəssisələr yaratmaq və müxtəlif təsərrüfat funksiyalarını birgə həyata keçirmək, barter əməliyyatları və qarşılıqlı ticarətin digər növlərindən ibarətdir.

2. Müqavilə azadlığı və dövlət standartları

Azərbaycan Respublikası iqtisadi sahədə bazar iqtisadiyyatına keçidi strateji xətt və mühüm dövləti vəzifə kimi qarşıda qoymuşdur. Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm şərti, səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyəti kimi iqtisadi dövriyyədə tərəflərin azadlığı və bu azadlığın hədləri məsələsi işgüzarlıq və iqtisadi fəaliyyətin, təsərrüfatçılıq fəallığının artmasının, iqtisadi tərəqqiyə nail olunmasının əsas amillərdən biridir.

Yuxarıda qeyd etdiyi kimi, mülki hüquqi müqavilə iqtisadi fəaliyyətin əsası, hüquqi forması və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsinin aləti kimi, satıcı ilə alıcı, xidmət göstərənə xidmət göstərilən, sifarişçi ilə tədarükçü, istehsalçı ilə istehlakçı, daha dəqiq desək, iqtisadi dövriyyənin istənilən iki və daha artıq subyekti arasında konkret mülki hüquqi münasibətlərin və öhdəliklərin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə, yaxud xitam edilməsinə səbəb olur.

Müqavilənin bağlanması və onun məzmununun müəyyənləşdirilməsində tərəflərin qanunvericiliyin tələblərini, MM-in imperativ normalarını və qadağalarını pozmamaq şərti ilə azadlığı, müqavilə şərtlərinin və həmin müqavilədən əmələ gələn öhdəliklərin dəqiq və lazımi qaydada icrası ilə qırılmaz surətdə əlaqədərdir.

İqtisadi fəaliyyət sahəsində hüquqi və fiziki şəxslərin geniş kütlələrinin davranış qaydalarını normativ qaydada müəyyən edən qanunvericilik aktlarının verilməsi özü-özlüyündə bazar iqtisadiyyatının müxtəlif subyektlər arasında heç bir konkret əlaqə və münasibət yaratmır. Müqavilə isə ayrı-ayrı subyektlər arasında konkret hüquqi əlaqələrin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də, müqavilənin məzmununu təşkil edən hərəkətlərin icra edilməməsi, yaxud lazımi qaydada icra edilməməsi, yəni müqavilə intizamının pozulması bütün hallarda qanun pozuntusu kimi qiymətləndirilə bilməz. Belə ki, müqavilədə tərəflərin hüquq və vəzifələri qanunla deyil, tərəflərin özlərinin qanuna zidd olmayan iradəsi ilə müəyyənləşdirilir. Lakin müqavilə öhdəliyində cavabdeh tərəf qanunun tələblərini pozursa, onun hərəkəti qanun pozuntusu kimi də qiymətləndirilə bilər.

Müqavilə öhdəlikləri lazımi qaydada, həmin müqavilənin göstərişlərinə uyğun olaraq, belə göstərişlər olmadıqda isə müvafiq irəli sürülən adi tələblərə uyğun olaraq, müəyyən olunmuş müddətdə icra olunmalıdır.

Beləliklə, müqavilə intizamı müqavilə azadlığının məhdudlaşdırılması kimi deyil, bu azadlığın həyata keçirilməsinin əlavə təminatı kimi qiymətləndirilməlidir.

Müqavilə azadlığı bazar iqtisadiyyatının səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətidir. Yəni müqavilə azadlığı olmadan iqtisadi fəaliyyətdən, eləcə də, ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatından söhbət gedə bilməz.

Müqavilə azadlığı mülki qanunvericilikdə müxtəlif aspektlərdən, müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilir və hüquqi tənzimlənilir.

Birincisi, müqavilə azadlığı dedikdə, fiziki və hüquqi şəxslərin azad surətdə müqavilə bağlamaq və yaxud bağlamamaq məsələsini həll etmələri, bu işi öz mənafeələrini gerçəkləşdirmək üçün öz iradələrinə uyğun olaraq görmələri və həyata keçirmələri başa düşülür. Bir qayda olaraq, müqavilə bağlamağa qarşı tərəfin məcbur edilməsinə Azərbaycan Respublikası MM-də və ya könüllü götürülmüş öhdəlikdə nəzərdə tutulduğu hallar istisna olmaqla, yol verilmir.

İkincisi, tərəflər müqavilənin məzmununu və şərtlərini müəyyənləşdirməklə azadlıqlar və bu hüquqların qarşı tərəfin iradəsindən asılı olmayaraq sərbəst surətdə həyata keçirirlər. Belə ki, müqavilənin məzmununun müəyyən edilməsi fiziki və hüquqi şəxslərin özlərinə mənsub ülki hüquqlarıdır və onlar həmin hüquqlarını öz istədikləri kimi həyata keçirirlər.

Üçüncüsü, müqavilə azadlığı dedikdə, fiziki və hüquqi şəxslərin müqavilə bağlayacağı şəxsləri seçməkdə sərbəst olmaları, yəni kiminlə istəyirlərsə, qarşılıqlı razılaşma əsasında onunla da müqavilə bağlamaq hüququna malik olmaları başa düşülür. Bu ümumi qaydadan istisnalar da qanunda nəzərdə tutulmuşdur.

Dördüncüsü, müqavilə azadlığının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi tərəflərin Azərbaycan Respublikası MM-də nəzərdə tutulan, eyni zamanda, MM-də nəzərdə tutulmasa da, ona zidd olmayan hər hansı müqavilələr bağlamaqla sərbəst

olmalarını göstərmək olar. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından, MM-dən, digər qanunlardan və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Beşinci, tərəflər müqavilə növünü seçməklə, eləcə də müxtəlif müqavilələrin ünsürlərini əhatə edən müqavilə (qarışıq müqavilə) bağlamaqda azaddırlar. Qanuna görə, tərəflərin razılaşmasından və ya qarışıq müqavilənin mahiyyətindən ayrı hal irəli gəlmirsə, qarışıq müqavilə üzrə tərəflərin münasibətlərinə qarışıq müqavilədə ünsürləri olan müqavilələrə dair qaydalar müvafiq hissələrdə tətbiq edilir.

Müqavilə azadlığı, eyni zamanda tərəflərin müqavilənin formasını seçməklə sərbəstliyində də özünü göstərir. Müqavilə əqdlərin bağlanması üçün nəzərdə tutulan hər hansı formada bağlama bilər, bu şərtlə ki, MM-də həmin növ müqavilə üçün müəyyən forma təyin edilməsin.

Müqavilə azadlığının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də tərəflərin razılığı ilə istənilən vaxt müqavilənin dəyişdirilməsinin və ləğv edilməsinin mümkünlüyüdür. Nəhayət, müqavilə azadlığı mülki qanunvericiliyin prinsiplərindən biri kimi özünü müqavilənin icrasının təmin edilməsi usullarının seçilməsində tərəflərin sərbəstliyində göstərir. Belə ki, müqavilənin icrası girov, dəbbə pulu, borclunun əmlakının saxlanması, zəminlik, qərantiya, beh ilə və MM-də və ya müqavilədə nəzərdə tutulan digər üsullarla təmin edilə bilər. Müqavilənin icrası üçün təminat vermiş şəxs kreditorun razılığı ilə və ya məhkəmənin qərarına əsasən onu başqa təminatla əvəz edə bilər.

Müqavilə azadlığı və onun hədləri xüsusi diqqət tələb edən hüquqi məsələdir. Belə ki, mülki dövriyyənin iştirakçıları ilə mülki qanunvericilik arasında üzvü asılılıq, qarşılıqlı münasibət yaranmış olur. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadi fəaliyyət sahəsində bu daha aktual xarakter alır.

Azərbaycan Respublikası MM-in xüsusi hissəsinin müqavilə azadlığını məhdudlaşdıran normaları içərisində bank hesabı müqaviləsini qeyd etmək olar. Belə ki, bank həmin növ hesabların açılması üçün bankın elan etdiyi, qanunda nəzərdə tutulmuş və qanuna əsasən bank qaydaları ilə müəyyənləşdirilmiş tələblərə uyğun şərtlər əsasında hesab açmaq təklifi ilə müraciət etmiş müştəri ilə bank hesabı müqaviləsi bağlamalıdır.

Bank hesabı müqaviləsinin bağlanmasından bank əsassız boyun qaçırdıqda müştərinin onun müqavilə bağlamağa məcbur etmək tələbi ilə məhkəməyə müraciət etməyə ixtiyarı vardır. Bank hesabı müqaviləsi bağlamaqdan əsassız böyun qaçıran bank müştəriyə bununla vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir.

Müqavilə azadlığının məhdudlaşdırılmasına MM-in normalarında müqavilə bağlamaqda üstünlük hüququ nəzərdə tutulduğu hallarda da yol verilir. Məsələn, ümumi paylı mülkiyyət hüququndakı pay üçüncü şəxsə satılarkən paylı mülkiyyətin qalan mülkiyyətçiləri satılan payı, açıq hərracdan satış halı istisna olmaqla, satıldığı qiymətə və digər bərabər şərtlər əsasında almaqda üstünlük hüququna malikdir.

3. İqtisadi fəaliyyət sahəsində mülki hüquqi müqavilənin bağlanması, dəyişdirilməsi və xitam edilməsinin xüsusiyyətləri

İqtisadi fəaliyyət sahəsində mülki hüquqi müqavilənin bağlanması istənilən iki və daha artıq şəxs arasında konkret hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Odur ki, müqavilə bağlamaq haqqında təklif (oferta) konkret olmaqla, onu təklif edən tərəfin iradəsini tam şəkildə ifadə etməlidir.

Digər tərəfdən müqavilənin əsasını tərəflərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin müqabilində nail olmaq istədikləri məqsəd təşkil etdiyindən, həmin məqsəd ofertada öz əksini tapmalıdır.

Oferta elə aydın və konkret olmalıdır ki, onu qəbul edən tərəf əlavə danışıqlar və dəqiqləşdirmələr aparmadan müqavilə bağlanılmasına razılıq verə bilsin. Başqa sözlə, oferta onu göndərən tərəfin iradəsini tam şəkildə ifadə etməlidir. Belə ki, müqavilə oferta göndərmiş şəxsin onun akseptini aldığı anda bağlanmış sayılır.

Nəhayət, ofertanın səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərindən biri də, onun konkret şəxsə və yaxud şəxslərə ünvanlanmasıdır. Qeyri-müəyyən şəxslərə ünvanlanmış reklam və yaxud digər təkliflər, əgər təklifdə başqa hal birbaşa nəzərdə tutulmamışdırsa, oferta hesab olunmur, yalnız oferta üçün dəvət kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikası MM-də ayrı-ayrı hallarda tərəflərin mülki hüquqi müqaviləni dəyişdirmək və ya ləğv etmək qaydaları nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 444-cü maddəsinin tələblərinə görə, əgər müqavilənin bağlanması üçün əsas olmuş şərait müqavilə bağlandıqdan sonra açıq-aşkar dəyişmiş və ya tərəflər həmin dəyişiklikləri nəzərdə tutsaydılar, müqavilə bağlamazdılarsa və ya başqa məzmunlu müqavilə bağlayardırsa, müqavilənin dəyişmiş şəraitə uyğunlaşdırılması tələb edilə bilər. Əks təqdirdə, ayrı-ayrı hallar nəzərə alınmaqla müqavilə bağlayan tərəfindən dəyişdirilməmiş müqaviləyə ciddi riayət etmək tələb olunur.

Tərəflər ilk növbədə müqavilənin dəyişmiş şəraitə uyğunlaşdırılması üçün səy göstərməlidirlər. Əgər müqavilənin dəyişmiş şəraitə uyğunlaşdırılması mümkün deyildirsə və ya digər tərəf buna razı deyildirsə, mənafeləri pozulmuş tərəf müqavilədən imtina edə bilər.

İkitərəfli müqavilənin bir tərəfi müqavilədən irəli gələn öhdəlikləri icra etməsə, müqavilənin digər tərəfi öhdəliklərin icrası üçün təyin etdiyi əlavə müddət nəticəsiz qurtardıqdan sonra müqavilədən imtina edə bilər. Əgər öhdəliyin yalnız bir hissəsi icra edilməmişdirsə, kreditor müqavilədən yalnız öhdəliyin qalan hissəsinin icrasına marağını itirdiyi halda imtina edə bilər.

Aşağıdakı hallarda müqavilədən imtina yolverilməzdir:

- öhdəliyin pozuntusu cüzi olduqda;
- öhdəliyin pozulması üçün tamamilə və ya əsasən kreditorun özü məsuliyyət daşıdıqda;
- öhdəliyin qarşısında borclu tərəfindən artıq irəli sürülmüş və ya müqavilədən imtina edildikdən dərhal sonra irəli sürüləcək qarşılıqlı tələb olduqda.

Üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə üzrə, əgər MM-də və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, üçüncü şəxsin müqavilə üzrə öz hüququndan istifadə etmək niyyətini borcluya bildirdiyi andan tərəflər bağladıkları müqaviləni üçüncü şəxsin razılığı olmadan ləğv edə və ya dəyişdirə bilməz. Qüvvədə olan mülki-prosessual qanunvericilik də məhkəmələrə üçüncü şəxslərin mənafeyinə toxunulan hallarda tərəflərin barışıq sazişi imzalamasını qəbul etməməyi göstərir. Belə ki, iddiaçının iddiadan imtina etməsi sazişi qanuna zidd olarsa və ya hər hansı bir şəxsin hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeyini pozursa, məhkəmə belə hərəkətləri qəbul etmir. Belə hallarda məhkəmə mübahisəyə mahiyyəti üzrə baxır.

Müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi tərəflərin birinin tələbi ilə yalnız məhkəmənin qərarı əsasında mümkündür. Azərbaycan Respublikası MM-in 421.2-ci maddəsi bunun eyni zamanda:

- digər tərəfin müqaviləni əhəmiyyətli dərəcədə pozduqda;
- Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan hallarda;

- müqavilədə nəzərdə tutulan digər hallarda mümkün olduğunu göstərir.

Qanun digər tərəfin müqaviləni əhəmiyyətli dərəcədə pozmasının anlayışını vermişdir. Belə ki, tərəflərdən birinin müqaviləni pozması o zaman əhəmiyyətli pozuntu sayılır ki, bunun digər tərəfə vurduğu zərər nəticəsində o, müqavilə bağlanarkən ümüd etməyə haqqı çatanlardan xeyli dərəcədə mərhum olur. Burada, «zərər» anlayışını məhdud mənada qəbul etmək məqsədmüvafiq deyildir. Azərbaycan Respublikası MM-in 21.2-ci maddəsində zərəre anlayış verilərək göstərilir ki, zərər dedikdə, hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsi (real zərər), habelə hüquqi pozulmasaydı, həmin şəxsin adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda) başa düşülür.

Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikası MM-in 21.2-ci maddəsinin zərəre anlayış verməklə müəyyən etdiyi ümumi norma, yalnız Azərbaycan Respublikası MM-in 421.2-ci maddəsində müəyyən edilən xüsusi normaya uyğun gəldikdə tətbiq edilə bilər, əks halda, vurulmuş zərər müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsinə deyil, mülki hüquqların digər vasitələrlə müdafiəsinə əsas verir.

Azərbaycan Respublikası MM-də ayrı-ayrı müqavilələr üzrə bu münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusi qaydaları müəyyən edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 869.2-ci maddəsində müəyyən edilir ki, pul məbləğinin və ya başqa daşınar əşyanın renta ödənilməsi üçün verilməsini nəzərdə tutan müqavilənin mühüm şərti renta ödəyicisinin öz öhdəliklərinin icrasına təminat vermək və ya bu öhdəliklərin icra olunmaması, ya da lazımınca icra olunmaması üçün məsuliyyət riskini renta alanın xeyrinə sığorta etdirmək vəzifəsini müəyyənləşdirən şərtidir.

Ümumi mülki hüquqi müddəalara görə, müqavilə ləğv edilərkən tərəflərin öhdəliklərinə xitam verilir. Azərbaycan Respublikası MM-in 422.3-cü maddəsində qeyd edilən ümumi normalardan fərqli qayda ilə əlaqədar çəkilmiş xərclərin tərəflər arasında ədalətli bölüşdürülməsi zərurətini əsas götürərək, müqavilənin ləğv edilməsi nəticələrini ədalətli surətdə müəyyənləşdirə bilər.

Şəraitin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə əlaqədar müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsini müqavilənin dəyişmiş şəraitə uyğunlaşdırılmasından fərqləndirmək lazımdır.

İkinci halda, müqavilənin bağlanması üçün əsas olmuş şərait müqavilə bağlandıqdan sonra açıq-aşkar dəyişmişsə və tərəflər həmin dəyişiklikləri nəzərdə tutsaydılar, müqavilə bağlamazdılarsa və ya başqa məzmunlu müqavilə bağlayardıylarsa, müqavilənin dəyişdirilmiş şəraitə uyğunlaşdırılması tələb edilə bilər. Əks təqdirdə ayrı-ayrı hallar nəzərə alınmaqla müqavilənin tərəfindən dəyişdirilməmiş müqaviləyə ciddi riayət etmək tələb oluna bilməz.

Azərbaycan Respublikası MM-in 423-cü maddəsi müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında razılaşmanın formasını dispoitiv qaydada müəyyən etmişdir. Belə ki, müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi barədə razılaşma müqavilə ilə eyni formada bağlanılır. Bundan 3 halda istisna nəzərdə tutulmuşdur, yəni həmin hallarda müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi haqqında razılaşma müqavilə ilə eyni formada deyil, digər formada bağlanıla bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

- MM-də xüsusi qayda müəyyən edildikdə;
- Müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulduqda;
- izğuzar adətlərdən ayrı qayda irəli gəldikdə.

Alqı-satqı müqaviləsi şifahi formada bağlanmışsa, həmin müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında razılaşma da eyni formada bağlana bilər.

Müqavilə müəyyən olunmuş qaydada ləğv olunarkən tərəflərin öhdəliklərinə xitam verilməsi bunun həm tərəflərin razılığ ilə, həm də məhkəmə qaydasında həllinə şamil edilir.

Müqavilənin icrasından birtərəfli imtina edildikdə və belə imtinaya MM ilə və ya tərəflərin razılaşması ilə yol verildikdə müqavilə müvafiq surətdə ləğv edilmiş sayılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilən qaydalar ümumi-mülki hüquqi normalara nisbətən istisnalardır. Belə ki, əgər MM-də ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, öhdəliyin icrasından birtərəfli imtinaya və onun şərtlərini birtərəfli dəyişməyə yol verilmir.

Müqavilə dəyişdirilərkən və ya ləğv edilərkən öhdəliklərin dəyişdirilmiş və ya xitam edilmiş sayıldığı an Azərbaycan Respublikası MM-in 242.3-cü maddəsində müəyyən olunmuş qaydada tənzimlənir. Həmin maddə müqavilə məhkəmə qaydasında dəyişdirildikdə və ya ləğv edildikdə imperativ norma müəyyən etmişdir. Belə ki, bu halda müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə mindiyi andan öhdəliklər dəyişdirilmiş və ya xitam edilmiş sayılır.

Tərəflər özləri (məhkəməsiz) müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi barədə razılığa gəldikdə, öhdəliklərin dəyişdirilmiş və ya xitam edilmiş sayılması anı aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilir:

- müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında tərəflərin razılaşmasının bağlandığı andan;
- əgər tərəflərin razılaşmasından ayrı qayda irəli gəlicə, razılaşdırılmış andan;
- müqavilənin dəyişdirilməsi xarakterindən ayrı qayda irəli gəlicə, vicdanlılığın tələf etdiyi şərtlə müəyyənləşdirilmiş andan öhdəliklər dəyişdirilmiş və ya xitam edilmiş sayılır.

Müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında razılaşmanın müqavilə ilə eyni formada bağlanması nəzərə alınarsa, müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi haqqında tərəflərin razılaşmasının bağlandığı anın dəqiqləşdirilməsi (müqavilə poçt, teleqraf, teletayp, telefon, elektron rabitəsi və ya sənədin müqavilə üzrə tərəfdən gəldiyini dürüst müəyyənləşdirməyə imkan verən digər rabitə vasitəsilə sənədlər mübadiləsi yolu ilə bağlanan müqavilələrdə və s.) xüsusi diqqət tələb edir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 424.4-cü maddəsinə əsasən, MM ilə və ya tərəflərin razılaşma ilə ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, tərəflər müqavilənin dəyişdirildiyi və ya ləğv edildiyi anadək öhdəlik üzrə icra etdiklərinin qaytarılmasını və ya ləğv edildiyi anadək öhdəlik üzrə icra etdiklərinin qaytarılmasını tələb edə bilməzlər.

Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikası MM-in 424.4-cü maddəsi oxşar münasibətlər üçün mülki qanunvericiliyin müəyyənləşdirildiyindən fərqli norma müəyyən etmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-in 422.3-cü maddəsinə əsasən, əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş şəraitə görə müqavilə ləğv edilərkən tərəflərdən hər hansı birinin tələbi ilə məhkəmə müqavilənin icrası ilə əlaqədar çəkilmiş xərclərin tərəflər arasında ədalətli bölüşdürülməsi zərurətini əsas götürərək, müqavilənin ləğv edilməsi nəticələrini müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikası MM-in 424.4-cü maddəsinin tərəflərin müqavilənin dəyişdirildiyi və ya ləğv edildiyi anadək öhdəlik üzrə icra etdiklərinin qaytarılmasına yol verilməməsi barədə müddəasından fərqli qayda Azərbaycan Respublikası MM-in 624.4-cü maddəsində də müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 624.1-ci (alıcıya lazımi keyfiyyətli olmayan mal satıldıqda, həmin malın əvəz edilməsi, alış qiymətinin azaldılması və s.) və 624.3-cü maddəsində (malın xassələri onun aşkar edilmiş qüsurlarını aradan qaldırmağa imkan vermədikdə malın dəyişdirilməsi və s.) göstərilmiş tələbləri irəli sürmək əvəzinə alıcı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin

icrasından imtina edə bilər və mal üçün ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb edə bilər (Azərbaycan Respublikası MM-in 624-cü maddəsi).

Azərbaycan Respublikası MM-in 424.5-ci maddəsi müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğvi zamanı zərərin əvəzinin ödənilməsini Azərbaycan Respublikası MM-in 424.4-cü maddəsindən fərqli qaydada müəyyən etmişdir. Belə ki, müqavilənin dəyişdirilməsinə və ya ləğvinə onu tərəflərdən birinin əhəmiyyətli dərəcədə pozması əsas vermişdirsə, digər tərəf müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi nəticəsində dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər.

4. İşlərin görülməsi ilə əlaqədar müqavilələr.

İqtisadi fəaliyyət sahəsində müqavilələrin müxtəlif əsaslarla təsnifatı aparılır. Bu təsnifatların aparılmasının böyük elmi-təcrübi və tədris əhəmiyyəti vardır. Məsələn, əmlak və təşkilati müqavilələr, əsas və ilkin müqavilələr, konsensual və real müqavilələr, əvəzli və əvəzsiz müqavilələr, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr və s. fərqləndirilir. Bu əsasla iqtisadi fəaliyyət sahəsində müqavilələrin aşağıdakı formada qruplaşdırılması məqsədmüvafiqdir. Birinci qrup iqtisadi fəaliyyət sahəsində işlərin görülməsinə yönələn müqavilələrdir. Bu təsnifat qrupunda ən geniş yayılmış mülki hüquqi müqavilə podrat müqaviləsidir. İkinci qrup əmlakın və digər əmlak hüquqlarının verilməsinə yönəlmiş müqavilələrdir. Bunlara alqı-satqı, faktoring, göndərmə, renta müqaviləsi və s. aiddir. Üçüncü qrup iqtisadi fəaliyyət sahəsində əşyanın istifadəyə verilməsinə yönələn müqavilələr daxildir. Buraya əmlak kirayəsi, icarə, lizinq müqaviləsi və s. daxildir. İqtisadi fəaliyyət sahəsində dördüncü qrup müqavilələrə xidmətlər göstərilməsinə yönələn müqavilələr aiddir. Bu təsnifat qrupunda tapşırıq, komissiya, ticarət agenti, daşıma, bank əmanəti, bank hesabı, turist xidməti haqqında müqavilələr xüsusi geniş yayılmışdır. Beşinci qrupa iqtisadi fəaliyyət sahəsində əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadəyə yönələn müqavilələr malikdirlər. Müəllif müqavilələri, patent-lisenziya müqavilələri və franşayzinq müqavilələri bu qrupa aiddir. Nəhayət, sonuncu qrup iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edən müqavilələr təşkil edir. Bu qrupa konsessiya müqaviləsini və dövlət satınalma müqaviləsini aid etmək olar. Məsələn, dövlət satınalma müqaviləsində müqavilənin predmetinə təkə malların satın alınması deyil, eyni zamanda işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi də daxildir.

İşlərin görülməsi ilə əlaqədar müqavilənin ən geniş yayılmış forması podrat müqaviləsidir. Podrat müqaviləsinə görə podratçı müqavilədə nəzərdə tutulan işi icra etməyi, sifarişçi isə podratçıya razılaşdırılmış müddətə ödəməyi öhdəsinə götürür.

Podrat müqaviləsi İqtisadi fəaliyyət sahəsində geniş yayılmış müqavilələrdən biri olmaqla yanaşı, bu fəaliyyət sahəsində işlərin görülməsi ilə əlaqədar münasibətlərin hüquqi forması kimi həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində böyük rol oynayır. Bu müqavilə binanın, qurğunun və ya obyektin layihələşdirilməsi və tikintisi, yenidən qurulması, avadanlığın qurulması, inşaat, quraşdırma, tamamlama və ya torpaq işləri, habelə bunlarla əlaqədar qazma, geodeziya, elmi-konstruktor, geoloji kəşfiyyat və podrat müqaviləsinin predmeti iola bilən digər işləri əhatə edir.

Podrat müqaviləsinin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirən zəruri əlamətlər hüquq ədəbiyyatında aşağıdakı qaydada qruplaşdırılmışdır:

- sifarişçinin fərdi xarakterli bu və ya digər məmulatın hazırlanması və başqa sifarişinin icra olunması məqsədilə podratçı sifarişçinin tapşırığı ilə müəyyən işlər görür;

- bu müqavilənin bağlanması nəticəsində podratçı yeni əşyanın yaranması, yaxud mövcud əşyanın bərpa olunması, yaxşılaşdırılması, təmiri və ya formasının dəyişdirilməsi və başqa hərəkətlərdə ifadə olunan müəyyən işləri görməyi öhdəsinə götürür;

- podrat müqaviləsi əsasında yaranmış əşya sifarişçi tərəfindən götürülmüş işin qəbul edilməsi anınadək podratçının mülkiyyət hüququnda olur. Belə ki, görülmüş işin təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski icranın sifarişçiyə verildiyi vaxtdək podratçının üzərinə düşür. İcranın sifarişçiyə verilməsi ilə bir vaxtda təsadüfən məhv olma və ya zədələnmə riski də ona keçir. Sifarişçinin icranı qəbul etməyi gecikdirməsi də icranın verilməsinə bərabət tutulur.

Müqavilədə nəzərdə tutulmuş nəticənin əldə olunması (işlərin görülməsi) üçün vasitə və üsulların seçilməsində podratçı müstəqildir. Lakin bu podratçının müqavilə ilə üzərinə düşən vəzifələri qüsursuz icra etməsini istisna etmir.

Podratçı müqavilə ilə üzərinə düşən vəzifələri icra etməyi (işləri görməyi) öz riski ilə və öz vəsaiti hesabına həyata keçirir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, materialın təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski materialı vermiş tərəfin üzərinə düşür.

Podratçı müqavilədə və qanunda başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, işi gördükdən sonra, şərtləndirilmiş muzu alır. Əgər müqavilə muzdun hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutulmursa, sifarişçi podratçının muzdunu iş yerinə yetirildikdən sonra ödəməlidir.

Tərəflərin hüquq və vəzifələrinin yaranması anına, yəni müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi anına görə podrat msi konsensual müqavilədir. Yəni podrat müqaviləsinin bütün mühüm şərtləri barədə sifarişçi və podratçı razılığa gəldikdən, müqavilə bağladıqdan dərhal sonra, onlar üçün hüquq və vəzifələr yaranır, müqavilənin bağlanması üçün tərəflərdən hər hansı birinin müəyyən hərəkətləri etməsi tələb olunmur. Belə ki, podratçının iş görmək üçün materialları alması, sifarişçinin müqavilədə nəzərdə tutulmuş muzdun bir hissəsini ödəməsi və s. hərəkətlərin hər hansı birinin icra olunması, artıq bağlanmış podrat müqaviləsi üzrə tərəflərin öz vəzifələrini icra etməyə başlamaları kimi qiymətləndirilməlidir.

Podrat müqaviləsi əvəzli müqavilədir. Belə ki, bu müqaviləyə görə podratçı müqavilədə nəzərdə tutulmuş işi görür və əvəzində sifarişçi ona müqavilədə razılaşdırılmış muzdu ödəyir.

Müqavilə tərəfləri arasında hüquq və vəzifələrin bölünməsinin xarakterinə görə podrat müqaviləsi ikitərəfli (qarşılıqlı və yaxud sinallaqmatik) müqavilədir, yəni burada hər iki tərəf həm hüquqlar əldə edir, həm də vəzifələr daşıyır.

Podrat müqaviləsinin normativ əsasını MM-in «Podrat» adlanan fəslinin maddələri təşkil edir. Podrat münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədar onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əgər podratda hər hansı məmulatın hazırlanması nəzərdə tutularsa və podratçı onu özünün əldə etdiyi materiallardan hazırlayırsa, hazırlanmış məmulata mülkiyyəti sifarişçiyə verir (yəni podrat müqaviləsinə tənzimləyən mülki-hüquqi normalar tətbiq edilir), əgər əvəz edilən əşya hazırlanmışdırsa, alqı-satqı qaydaları tətbiq edilir.

Dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri), nizamnamə fondunda dövlətin payı 30 faiz və daha çox olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən işlərin dövlət vəsaitləri, dövlətin aldığı və dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlər və qrantlar hesabına görülməsi

münasibətləri MM-in qeyd edilən normalarından əlavə «Dövlət satınalmaları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu ilə də tənzimlənir.

Podrat müqaviləsində tərəflər sifarişçi və podratçıdan ibarətdir. Müqavilənin hər iki tərəfi fiziki və ya hüquqi şəxs ola bilər. Bu müqavilədə tərəf kimi çıxış edə n hüquqi şəxslər müvafiq hüquq qabiliyyətinə malik olmalı, əgər görüləsi işlərə xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunursa, ona da malik olmalıdırlar.

Sifarişçi kimi dövlət müəssisəsi və təşkilati (idarəsi), nizamnamə fondunda dövlətin payı 30 faiz və daha çox olan müəssisə və təşkilat çıxış etdikdə podratçı tərəf üçün qanunda xüsusi tələblər müəyyən edilmişdir. Belə ki, «Dövlət satınalmaları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununa əsasən, satılma prosedurlarında iştirak etmək üçün podratçının ixtisas göstəriciləri aşağıdakı meyarlara uyğun gəlməlidir:

- satılma müqaviləsinin icrasını təmin etmək üçün müvafiq sahədə peşəkarlığın, təcrübəsinin, texniki və maliyyə imkanlarının, işçi qüvvəsinin, idarəetmə səriştəsinin, etibarlılığının olması;

- satılma müqaviləsinin bağlamaq səlahiyyətinin olması;

- öz əmlakından sərbəst və məhdudiyətsiz istifadə etmək imkanının, habelə ödəmə qabiliyyətinin olması;

- müflis elan olunmaması, əmlakı üzərinə həbs qoyulmaması, ödənişə yönəlmiş girovun olmaması, məhkəmənin qərarı ilə kommərsiya fəaliyyəti dayandırılmış şəxs olması;

- Azərbaycan Respublikasında vergilərə və digər icbari ödənişlərə dair yerinə yetirilməsi vaxt keçmiş öhdəliklərin olmaması.

- satılma prosedurlarının başlanmasından əvvəlki 5 il ərzində özlərinin, habelə işlərini idarə edənlərin, qulluqçularının peşəkar fəaliyyətləri, yaxud satılma müqaviləsinin bağlanması üçün ixtisas göstəricilərini yanlış göstərmələri ilə əlaqədar cinayətə görə məhkum olunmaması, yaxud onların müvafiq peşə fəaliyyətləri ilə məşğul olmasının məhkəmə qaydasında qadağan edilməməsi.

Podratçı işi şəxsən yerinə yetirməyə yalnız bunun müqavilədən, yaxud konkret hallardan və ya işin xarakterindən irəli gəlidiyi hallarda borcludur.

Müqavilənin predmetini podrat müqaviləsinin icrası nəticəsində görülmüş iş təşkil edir. Podrat müqaviləsinin forması əqdlərin forması və müqavilənin forması haqqında mülki qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olmalıdır. Əgər tərəflər müqaviləni müəyyən formada bağlamaq barəsində şərtləşsə, həmin müqavilə növü üçün Mülki Məcəllə ilə forma tələb edilməsə də, müqavilə şərtləndirilmiş formaya salındıqdan sonra bağlanmış sayılır.

Müddət podrat müqaviləsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərdən biridir. Belə ki, sifarişçi müqavilədə nəzərdə tutulmuş işin podratçı tərəfindən ümumiyyətlə deyil, konkret müddət çərçivəsində görülməsini tələb edir. Əks halda, mülki dövriyyədə onun maraqları və mənafeyi pozulmuş olur. Odur ki, podrat müqaviləsində görülməli işin başlanması və qurtarması vaxtı dəqiq göstərilməlidir. Müqavilənin qiyməti sifarişçinin görülmüş işə görə podratçıya ödəməli olduğu pul məbləğidir. MM-yə əsasən, podratla bağlı smetanın tərtibi, əgər razılaşmada ayrı qayda müəyyənəndirilməyibsə, ödənilir.

Podrat müqaviləsinə görə, sifarişçi podratçıya şərtləndirilmiş müddətə ödəməyə borcludur. Əgər həmin şəraitdə podratın yalnız müddət müqabilində yerinə yetirilməsi ehtimal edilsə, belə hesab edilir ki, müddət dinməz razılıq əsasında şərtləndirilmişdir. Əgər müddətin miqdarı müəyyənəndirilməyibsə, adı müddətin şərtləndirildiyi hesab olunur. Şərtləndirilmiş müddət ödəndikdə, podratçının müqavilə üzrə razılaşdırılmış iş

həcminə daxil olan bütün işləri ödənilmiş sayılır. Əgər müqavilədə nəzərdə tutulan iş həcminin yerinə yetirilməsi üçün mizdun əsasları müqavilə bağlandıqdan sonra sifarişçinin sərəncamları əsasında dəyişmişdirsə, onda dəyərin artması və ya azalması nəzərə alınmaqla yeni qiymət razılaşdırılmalıdır. Əgər sifarişçi müqavilədə nəzərdə tutulmayan əlavə işlərin görülməsini tələb edərsə, podratçının həmin işləri yerinə yetirməyə grə ayrıca mizd almaq hüququ vardır. Əgər sifarişçi əlavə işlərin yalnız ayrıca mizd müqabilində yerinə yetirilə biləcəyini qəbul etmərsə, podratçı ayrıca mizd almaq hüququ barəsində işə başlamazdan əvvəl məlumat verməlidir.

Müqavilədə nəzərdə tutulmayan və sifarişçi tərəfindən yerinə yetirilməsi tələb edilməyən işlər ödənilmir. Tələb edildikdə podratçı belə işlərin nəticələrini aradan qaldırmalıdır. Əgər o, bunu ağılabatan müddət ərzində etməzsə, sifarişçi onları podratçının hesabına aradan qaldıra bilər. Bundan başqa, podratçı bütün digər zərər üçün sifarişçi qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Podrat müqaviləsinin icrası zamanı əgər podratçı təqribi smetadan əhəmiyyətli dərəcədə kənara çıxarsa, yalnız razılaşdırılmış mizdun verilməsini tələb edə bilər, amma artıq xərci qabaqcadan nəzərdə tutmağın mümkün olmadığı hallar istisna təşkil edir.

Müqavilə bağlanarkən nəzərdə tutulması mümkün olmayan təqribi smetadan bu cür kənara çıxma barəsində podratçı ləngimədən sifarişçiyə məlumat verməlidir. Əgər sifarişçi smetadan kənara çıxma nəticəsində müqaviləyə xitam verərsə, icra olunmuş işi təqribi smeta üzrə ödəməyə borcludur.

Podrat müqaviləsində tərəflərin hüquq və vəzifələri qarşılıqlı xarakter daşıyır, yəni yuxarıda qeyd edildiyi kimi, podrat müqaviləsində tərəflər eyni zamanda həm hüquqlar əldə edir, həm də vəzifələr daşıyırlar. Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda, bir tərəfin vəzifələrini təhlil etməklə digər tərəfin hüquqlarını tədqiq etmiş olunur.

Ümumi formada podratçının vəzifələri sifarişçinin tapşırığı ilə və ya özünün materiallarından müəyyən işi öz riski ilə görməkdən ibarətdir. Qeyd edilən ümumi vəzifələrdən podratçının daha konkret vəzifələri törəyir ki, bunların da əsasları mülki qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır. Podratçı sifarişçi üçün podratı elə icra etməlidir ki, podratın nəticəsi qüsurlardan, üçüncü şəxslərin hüquqlarından və ya iddialarından azad olsun.

Podratın nəticəsi şərtləşdirilmiş keyfiyyətə uyğun gəlirsə, qüsurlardan azad sayılır. Keyfiyyət şərtləşdirilmədikdə podratın nəticəsi müqaviləyə uyğun istifadə və adi istifadə üçün yararlı olduğu halda qüsurlardan azad sayılır. Podratçının sifariş edilmiş podrat nəticəsini deyil, başqa podrat nəticəsini təqdim etməsi və ya podratı kəmiyyətcə yerinə yetirməməsi, əgər bunu icra əvəzinə qəbul etmək açıq-aşkar mümkün deyildirsə, qüsurlara bərabər tutulur. Əgər üçüncü şəxslər sifarişçiyə qarşı heç bir hüquq irəli sürə bilmirlərsə, podratın nəticəsi üçüncü şəxslərin hüquqlarından və iddialarından azad sayılır. Podratçı öz seçimi ilə qüsuru aradan qaldıra bilər, ya da yeni məmumat hazırlaya bilər.

Əlavə icra məqsədi ilə podratçı iş və materiallar üçün əlavə xərcləri, o cümlədən nəqliyyat xərclərini ödəməlidir. Əgər əlavə icra tənəsübsüz xərclər tələb edərsə, podratçı həmin icradan imtina edə bilər. Əgər podratçı yeni məmumat hazırlayarsa, sifarişçidən qüsurlu məmumatı qaytarmağı tələb edə bilər. Əgər podratçı işi öz materialları ilə icra edərsə, keyfiyyətsiz materiallar üçün məsuliyyət daşıyır.

Podratçı sifarişçinin materiallarından yanlış istifadə üçün məsuliyyət daşıyır. Podratçı materialların işlədilməsi haqqında sifarişçiyə hesabat verməyə və qalan materialı ona qaytarmağa borcludur.

Podratçı aşağıdakı hallarda sifarişçini vaxtında xəbərdar etməyə borcludur:

- sifarişçidən alınmış material keyfiyyətsiz və yararsız olduqda;
- sifarişçinin göstərişinin icra ediləcəyi təqdirdə məmulatın davamsız və ya yararsız olacağı halda;
- podratçıdan asılı olmayan, məmulatın möhkəmliyi və yararlığı üçün təhlükə törədən hər hansı başqa hallar olduqda.

Əgər podratçının vaxtında etdiyi xəbərdarlığa baxmayaraq, sifarişçi müvafiq müddətdə yararsız və ya keyfiyyətsiz materialı əvəz etməzsə, işin yerinə yetirilməsi qaydaları haqqında verdiyi göstərişi dəyişməzsə və ya hazırlanan məmulatın yararlığına və möhkəmliyinə zərər vura bilən digər halları aradan qaldırmazsa, podratçı müqavilədən imtina edə bilər və bununla vurulan zərərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər.

Sifarişçinin əsas vəzifəsi ümumi formada, görülmüş işi qəbul edib haqqını müqaviləyə görə və ya işin xarakterinə əsasən iş qəbul edilməlidirsə, sifarişçi yerinə yetirilmiş işi qəbul etməyə borcludur. İş qəbul etdikdə sifarişçi maddə ödəməlidir. Əgər sifarişçi işi podratçının müəyyənləşdirildiyi müddətdə qəbul etmirsə, iş qəbul edilmiş sayılır. Əgər sifarişçi yerinə yetirilmiş işi qəbul etməzsə, podratçı zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər. Sifarişçi işin yerinə yetirilməsi üçün zəruri hərəkətləri icra etmədiyi halda da zərərin əvəzini ödəməyə borcludur.

Zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarı bir tərəfdən gecikdirmənin müddətindən və maddə miqdarından asılı olaraq, digər tərəfdən isə, əgər sifarişçi müddəti pozmasaydı, podratçının öz iş qüvvəsindən başqa şəkildə istifadə etməsi nəticəsində ala biləcəyindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Qeyd edilənlərdən əlavə podrat müqaviləsində əgər podratsı xərclərin tənəşsüzlüyünə baxmayaraq, əlavə icradan imtina etməzsə, lakin əlavə icra üçün müəyyənləşdirilmiş müddət nəticəsiz qurtararsa, sifarişçi qüsuru özü aradan qaldırır çəkdiyi xərclərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər.

Sifarişçi podratçıdan qüsurun aradan qaldırılması üçün zəruri xərclər hesabına avans tələb edə bilər. Məmulatın qüsuru nəticəsində sifarişçi müqavilədən imtina edə bilər. Bu halda podratçı müqavilə ilə bağlı xərclərin əvəzini sifarişçiyə ödəməyə borcludur. Sifarişçi müqavilənin əlavə icrası üçün müəyyənləşdirilmiş müddət qurtardıqdan sonra əlavə icranı qəbul etmədikdə və müqavilədən imtina etdiyini bildirmədikdə maddə miqdarını, qüsür məmulatın dəyərinə nə qədər azaldırsa, o qədər azaldı bilər.

Podrat müqaviləsinin tələblərinin istər sifarişçi, istərsə də podratçı tərəfindən pozulması mülki qanunvericiliyə uyğun məsuliyyətə səbəb olur.

5. Əmlakın və digər əmlak hüquqlarının verilməsinə yönəlmiş müqavilələr

Alqı-satqı müqaviləsi

Alqı-satqı müqaviləsi istər bütövlükdə mülki dövriyyədə, istərsə də iqtisadi fəaliyyət sahəsində ən geniş yayılmış müqavilə növüdür. Alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əşyanı qəbul edib əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiymət) ödəməyi öhdəsinə götürür.

Mülki Məcəllədə verilmiş anlayışdan göründüyü kimi, alqı-satqı müqaviləsi əvəzli müqavilədir, eləcə də əşyanın mülkiyyətə verilməsinə yönəlmiş müqavilədir. Bu müqavilələrin böyük əksəriyyəti, ümumi müqavilə hesab olunur və alqı-satqı müqaviləsinin ən çox yayılmış növü olan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ümumi müqavilə hesab olunur. Aqı-satqı müqaviləsi ikitərəfli müqavilədir (ona bəzən qarşılıqlı müqavilə də deyirlər), yəni bu müqavilədə hər iki tərəf həm borcludur, həm də kreditordurlar, tərəflər eyni zamanda hüquqlar əldə edir və vəzifələr daşıyırlar.

Alqı-satqı müqaviləsinin forması mülki qanunvericinin əqdlərin forması ilə əlaqədar, eləcə də müqavilənin forması barədə ümumi normaları ilə tənzimlənir. Lakin aqı-satqı müqaviləsinin ayrı-ayrı növləri ilə əlaqədar Mülki Məcəllədə xüsusi normalar müəyyənləşdirildikdə, həmin xüsusi normalar tətbiq edilir. Məsələn, əgər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində, o cümlədən alıcının qoyulduğu standart formaların şərtlərində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi satıcının alıcıya kassa və ya əmtəə çekinin və ya malın ödənildiyini təsdiq edən digər sənədi verdiyi andan lazımi formada bağlanmış sayılır.

Müqavilənin predmeti müxtəlif daşınar (əmtəə, mal və s.) və daşınmaz əşyalar (ev, tikili, mənzil və s.) ola bilər. Alqı-satqı müqaviləsinin predmetini təşkil edən bəzi əşya və qeyri-maddi əmlak nemətləri üçün qanunvericilikdə xüsusi qaydalar müəyyən olunmuşdur. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi normalar heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqısını, daşınmaz əşyaların alqı-satqısını, tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısını tənzimləyən xüsusi normalara zidd olmadıqda tətbiq edilir.

Alqı-satqı müqaviləsinin predmetini təşkil edən əmlak istehlakçılar (yəni şəxsi tələbatını ödəmək məqsədilə mal, iş və xidmətlərdən istifadə edən, onları alan, sifariş verən, yaxud almaq və ya sifariş vermək niyyətində olan şəxs) üçün nəzərdə tutulduqda yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, «istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tələblərinə, eləcə də, qanunvericiliyinə uyğun məcburi tələbləri müəyyənləşdirən dövlət standartlarına, farmakoloji, sanitariya normaları, qaydaları və digər sənədlərə, sertifikatlaşdırma sisteminin qaydaları üzrə sertifikatlaşdırılmış məhsulun müəyyən edilmiş tələblərə uyğunluğunu təsdiq etmək üçün verilmiş uyğunluq sertifikatına və s. uyğun olmalıdır.

Mülki dövriyyəsi qadağan olunmuş əşyalar alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz. «Mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılara mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların siyahısı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli qanununda göstərilir: «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılara mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların siyahısı aşağıdakı kimi müəyyən edilsin:

- hərbi silah və sursat istehsal etmək üçün avadanlıq;
- döyüş təyinatlı hərbi texnikanı istehsal etmək üçün avadanlıq;
- xidməti və mülki silah;
- kosmik-peyk rabitə vasitələri, xüsusi məxfi rabitə vasitələri və şifrləri, bu vasitələrin və şifrlərin istehsalı üçün nəzərdə tutulan avadanlıq;
- qızılın və digər qiymətli metalların, neftin və neft məhsullarının tullantılarının emalı vasitələri;

- ionlaşdırıcı şua mənbələri, o cümlədən radioaktiv maddələr, belə mənbələrin və maddələrin istehsalı üçün nəzərdə tutulan avadanlıq, təsərrüfat-məişət və tibbi əhəmiyyətli aparatlar istisna olmaqla, şua verən aparatlar;
- qiymətli kağızların çap edilməsi üçün avadanlıq və belə avadanlığın istehsalı üçün avadanlıq;
- qanunla Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyəsi məhdudlaşdırılan narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və prekursorlar, Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyəsinə nəzarət edilən psixotrop maddələr və prekursorlar, narkotik vasitə və psixotrop maddələrin istehsalında istifadə edilən və dövriyyəsinə nəzarət edilən avadanlıq;
- partlayıcı maddələr və qurğular, tez alışan maddələr və pirotexniki məmulatlar;
- ozondağıcı maddələr və tərkibində belə maddələr olan məhsullar;
- narkotik vasitələrə və psixotrop maddələrə aid olmayan güclü təsir edən və ya zəhərli maddələr, həmin maddələri hazırlamaq və ya emal etmək üçün avadanlıq;
- gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələr;
- radiomüşahidə və radionəzarət aparmaq üçün geniş tezlik diapazonlu radioqəbuledici qurğular;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən güc meyarı həddindən artıq olan radioötürücülər».

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin Siyahısı»na əsasən, əlvan metal, tərkibində qiymətli metallar və daşlar olan sənaye və istehsal tullantılarının tədarükü, emalı və satışına Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, neft və qaz məhsullarının satışına Azərbaycan Respublikasının Yanacaq və Energetika Nazirliyinin, etil (yeyinti) spirtinin və alkoqollu içkilərin, eləcə də tütün məmulatlarının satışına şəhər və rayon (şəhər rayonları istisna olmaqla) icra hakimiyyəti orqanlarının və s. lisenziyası əsasında yol verilir.

Azərbaycan Respublikası MM-in əşyaların alqı-satqısı haqqında müddəaları auksion satışı çərçivəsində, icraat və ya digər məhkəmə tədbirləri əsasında əşyaların əldə edilməsinə, habelə qiymətli kağızların və ya ödəniş vasitələrinin və elektrik enerjisinin əldə edilməsinə tətbiq olunmur. Belə ki, həmin münasibətlər digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Məsələn, elektrik və istilik enerjisinin, təbii qazın, suyun satıcıları ilə büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatlar arasında qarşılıqlı münasibətlər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 18 mart tarixli, 44№-li qərarı ilə təsdiq edilmiş, «Elektrik və istilik enerjisinin, təbii qazın və suyun satıcıları ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və dövlət büdcəsi vəsaitinin baş sərəncamçıları arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi barədə Qaydalar» əsasında həll edilir.

Başqa bir misal: vergi orqanları tərəfindən öz səlahiyyətləri çərçivəsində keçirilən vergi nəzarəti zamanı aşkar edilən aksiz markaları ilə markalanmalı olan markalanmamış və ya saxta aksiz markaları ilə markalanmış malların dövlət nəfinə keçməsi haqqında məhkəmə orqanlarının qərarlarının qüvvəyə minməsindən sonra qanunvericiliyə uyğun olaraq satışın təşkil olunması 26 avqust 2003-cü tarixdə Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyində təsdiq olunmuş və 25 dekabr 2003-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmış «Məhkəmələrin qərarı ilə müsadirə edilmiş aksiz markası olmayan və ya saxta aksiz markaları ilə markalanmış malların satışının təşkili Qaydaları» ilə tənzimlənir.

Alqı-satqı müqaviləsində tərəflərin hüquq və vəzifələri bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsində satıcının vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- satıcı alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanı alıcıya verməyə borcludur;
- satıcı əşyanı alıcıya verməklə bir vaxtda, əgər müqavilədə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onun ləvazimatını, habelə əşyaya aid olan, qanunvericilikdə və ya müqavilədə nəzərdə tutulan sənədləri də (texniki pasportu, keyfiyyət sertifikatını, istisna təlimatını və i.a.) verməyə borcludur;
- satıcı əşyanı alıcıya təhvil vermək yolu ilə və ya alıcının ixtiyarına vermək yolu ilə alıcıya çatdırılmalıdır;
- satıcı alıcıya üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad əşya verməlidir;
- satıcı alqı-satqı müqaviləsində müəyyənləşdirilmiş miqdarda əşyanı satıcıya verməlidir;
- satıcı alıcıya tərəflərin razılaşdığı çeşiddə (növdə, modeldə, ölçüdə, rəngdə və ya digər əlamətdə) əşyalar verməyə borcludur;
- satıcı alıcıya keyfiyyəti alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn əşya verməyə borcludur. Satılan əşyanın keyfiyyəti barəsində məcburi tələblər olduqda, iqtisadi fəaliyyət ilə məşğul olan satıcı alıcıya məcburi tələblərə uyğun gələn əşya verməyə borcludur;
- satıcı alıcıya alqı-satqı müqaviləsinin komplektlik haqqında şərtlərinə uyğun gələn əşya verməyə borcludur. Alqı-satqı müqaviləsində əşyanın komplektliyi müəyyənləşdirilmədikdə, satıcı alıcıya komplektliyi işgüzar dövriyyə alətləri ilə və ya adətən irəli sürülən digər tələblərlə müəyyənləşdirilən əşya verməyə borcludur;
- əgər alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa və öhdəliyin mahiyyətində ayrı qayda irəli gəlmirsə, satıcı alıcıya əşyanı tarada və (və ya) qabda verməlidir, amma xarakterinə görə taralaşdırılması və (və ya) qablaşdırılması tələb olunmayan əşya istisna təşkil edir.

Alqı-satqı müqaviləsində ikinci tərəf olan alıcının da hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikası MM-də öz əksini tapmışdır. Bunlara alıcının əşyanı qəbul etmək, alınmış əşyanın qiymətini ödəmək vəzifələri, eləcə də müqavilənin lazımınca icra edilməməsi barədə satıcıya məlumat vermək vəzifəsi və s. daxildir.

Satıcı alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyaları müqaviləyə uyğun gəlməyən çeşiddə verdikdə alıcı onları qəbul etməkdən və ödəməkdən imtina edə bilər, ödəniş olduqda isə ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb edə bilər. Əgər satıcı alıcıya alqı-satqı müqaviləsinə uyğun çeşiddə əşyalarla yanaşı, çeşid haqqında şərti pozmaqla əşyalar verərsə, alıcının ixtiyarı var ki, öz seçimi ilə:

- çeşid haqqında şərtə uyğun gələn əşyaları qəbul etsin, qalan əşyalardan isə imtina etsin;
- verilmiş əşyaların hamısından imtina etsin;
- çeşid haqqında şərtə uyğun gəlməyən əşyaların müqavilədə nəzərdə tutulan çeşiddə əşyalarla əvəz olunmasını tələb etsin.

Alqı-satqı müqaviləsinin şərtinə uyğun gəlməyən çeşiddə əşyalardan imtina edərkən və ya çeşid haqqında şərtə uyğun gəlməyən malların əvəz olunması tələbini irəli sürərkən alıcı həmin malları ödəməkdən imtina edə bilər, onları ödəmiş olduqda isə ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb edə bilər.

Alqı-satqı müqaviləsinin tələblərinin pozulmasının digər hallarında da tərəflərin məsuliyyəti müvafiq normalarla tənzimlənir. Alqı-satqı müqaviləsinin xüsusi növləri olan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin, heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqı

müqaviləsinin, malların göndərilməsi müqaviləsinin, daşınmaz əşyaların alqı-satqı, faktoring və sınağa üçün alqı-satqı müqaviləsinin tənzimlənməsinin xüsusi qaydaları mülki qanunvericiliyin müvafiq normaları ilə tənzimlənir.

Faktoring müqaviləsi

Faktoring müqaviləsi iqtisadi fəaliyyət sahəsində geniş yayılmış mülki-hüquqi müqavilələrin bir növüdür. Bu, alqı-satqı müqaviləsinin xüsusi halı, variantı, başqa sözlə, alqı-satqı müqaviləsinin dəyişmiş, səciyyəvi keyfiyyət əlamətləri ilə xüsusiləşmiş forması, növüdür.

Azərbaycan Respublikası MM-nə əsasən, faktoring pul tələbiin güzəşt edilməsi müqabilində maliyyələşdirmədir. Faktoring müqaviləsi Azərbaycan Respublikası MM-in qanunvericiliyimizə gətirdiyi yeniliklərdən biridir. 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş yeni Mülki məəcəlləsizə qədər qüvvədə olmuş mülki qanunvericilikdə inkişaf etmiş dünya ölkələrində geniş yayılmış bu anlayışdan istifadə olunmamışdır. Doğrudur, «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» 1996-cı il 14 iyun tarixli qanunun 27-ci hissəsində «faktoring müqaviləsi» ifadəsindən bilavasitə istifadə olunmasa da, faktiki olaraq, bu müqaviləyə istinad olunmuş və kredit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətin bir növü (üçüncü şəxslərdən pul formasında öhdəliklərin icrasını tələb etmək hüququnun alınması) kimi xarakterizə olunmuşdur.

Faktoring sözü latınca «faktor» sözündən olub «başqa şəxslərin hesabına hərəkət edən şəxs» mənasında işlədilir. Faktoring sözünün mənşəyi barədə hüquq ədəbiyyatında və iqtisadi ədəbiyyatda başqa fikirlər də vardır.

Faktoring müqaviləsinə görə bir tərəf (faktor) üçüncü şəxs (borclu) barəsində müştərinin (kreditorun) üçüncü şəxsə mal verməsindən, işlər görməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən irəli gələn pul tələbinin hesabına digər tərəfə (müştəriyə) pul vəsaiti verir və ya verməyi öhdəsinə götürür, müştəri isə bu pul tələbini faktora güzəşt edir və ya etməyi öhdəsinə götürür.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində respublikamızın mülki qanunvericiliyinin mülki dövriyyənin təmin edilməsində, iqtisadi fəaliyyətinin dəstəklənməsində, sərbəst bazar münasibətlərinin inkişafına şərait yaradılmasında ifadə olunan əsas məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində faktoring müqaviləsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, faktoring müqaviləsindən geniş miqyasda istifadə edilməsi kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin ən səmərəli və məqsədyönlü vasitələrindən biridir. Belə ki, müştəridən pul tələbini satın alan faktor göstərdiyi xidmətlərin əhatə dairəsini genişləndirir və bununla əlavə gəlir mənbəyi əldə edir. Üçüncü şəxsə mal verməsindən, işlər görməsindən və xidmətlər göstərməsindən irəli gələn pul tələbini faktora güzəşt etməklə faktordan pul vəsaiti (maliyyə mənbəyi) alan müştəri (müəssisə) vaxtından qabaq ödəniş almaq yolu ilə öz vəsaitinin dövriyyəsinə sürətləndirir. Faktoring müqaviləsinin əhəmiyyəti həm də onunla şərtlənir ki, müştəri üçüncü şəxs üçün göndərdiyi (verdiyi) malın, gördüyü işin və ya göstərdiyi xidmətin ödəniş haqqını ondan almağı gözləmədən, həmin ödəniş məbləğini (pul vəsaitini) faktordan (banklardan və digər kredit təşkilatlarından) alır. Faktor pul vəsaitini müştəriyə onun üçüncü şəxsə mal verməsindən, işlər görməsindən və ya xidmətlər göstərməsindən irəli gələn pul tələbinin hesabına verir. Vaxtından qabaq ödənişi (pul vəsaitini) əldə etməklə vaxtda udan müştəri aldığı pul vəsaitini həyata keçirdiyi təsərrüfat, sahibkarlıq və digər iqtisadi fəaliyyət növünə yönəldir, bununla məşğul olduğu fəaliyyətin rentabelliğini artırır və kapitaldan daha səmərəli

istifadə etmək imkanı qazanır. Sərbəst pul vəsaitinə malik olan faktor isə müştərini maliyyələşdirir, bunun müqabilində gəlir götürür.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə faktoring fəaliyyətə yeni başlayan və sürətlə inkişaf edən şirkətlər üçün olduqca əlverişlidir. Belə ki, bu xidmətdən kredit və iş təcrübəsi olmayan firmalar da istifadə edə bilirlər. Faktoring adı kreditdən fərqli olaraq, verilmiş vəsaitin qaytarılmasının konkret müddətlərini nəzərdə tutmur. Belə ki, faktoring fasiləsiz və müddətsiz maliyyələşdirmədir.

Faktoring müqaviləsi tərəflərin hüquq və vəzifələrinin yaranması anına və müqavilənin bağlanması qaydasına görə konsepsual və borclu barəsində kreditörün üçüncü şəxsə mal verməsindən, işlər görməsindən və ya xidmətlər göstərməsindən irəli gələn pul tələbinin hesabına müştəriyə pul vəsaiti verir, müştəri isə bu pul tələbini faktora güzəşt edirsə, bu real faktoring müqaviləsidir.

Real faktoring müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi üçün tərəflərin müqaviləni mülki qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada imzalamaları ilə yanaşı, faktorun müştəriyə pul vəsaitini də verməsi tələb olunur.

Konsepsual faktoring müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi üçün həmin müqavilənin bütün mühüm şərtləri barədə tərəflərin razılığa gəlmələri, mülki qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada müqaviləni imzalamaları kifayət edir. Faktor müştəriyə pul vəsaiti verməyi öhdəsinə götürdüyü və müştəri isə pul tələbini faktora güzəşt etməyi öhdəsinə götürdüyü andan, yəni müqavilə bağlandığı andan tərəflərin hüquq və vəzifələri əmələ gəlir.

Faktoring müqaviləsi qarşılıqlı (sinallaqmatik və yaxud ikitərəfli) müqavilədir, yəni bu müqavilə tərəflər üçün həm hüquqlar, həm də vəzifələr əmələ gətirir. Başqa sözlə, faktoring müqaviləsinə görə hüquqlar əldə edən tərəf, qarşı tərəfə münasibətdə həm də vəzifələr daşıyır. Faktoring müqaviləsi əvəzli müqavilədir, yəni həmin müqaviləni bağlayan tərəflər müqavilə şərtlərinin icrası nəticəsində qarşı tərəfdən müəyyən qarşılıqlı əvəz alırlar. Məsələn, faktor müştəriyə pul verir və ya verməyi öhdəsinə götürür, bunlardan əlavə, müqavilədə nəzərdə tutulan hallarda faktor müştəri üçün mühasibat uçotunun aparılması, habelə müştəriyə güzəşt predmeti olan pul tələbləri ilə bağlı digər maliyyə xidmətlərini göstərir, əvəzində isə müəyyən faizlər (pul məbləği) əldə edir.

Müqavilənin tərəfləri kimi faktor və müştəri çıxış edir. Üçüncü şəxs (borclu) faktoring müqaviləsində tərəflərlə bilavasitə əlaqədə olsa da, bu münasibətlər faktoring müqaviləsinin predmetinə daxil olmur.

Mülki qanunvericilikdə faktor kimi çıxış edən tərəfin dairəsi imperativ qaydada məhdudlaşdırılmışdır. Belə ki, faktoring müqavilələri faktor kimi banklar və digər kredit təşkilatları, habelə bu cür fəaliyyəti həyata keçirməyə icazəsi olan başqa kommersiya təşkilatları bağlaya bilirlər. Bank fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitini depozitə cəlb etmək, həmin vəsaiti müddətlilik və faizlə geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək, fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını almaq və aparmaq əməliyyatlarının məcmusunu həyata keçirmək üçün müstəsna hüquqa malik kredit təşkilatıdır. Kredit təşkilatı isə öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi mənfəət götürmək üçün Milli Bankın lisenziyası (xüsusi icazəsi) əsasında qanunda nəzərdə tutulmuş bank əməliyyatlarını aparmaq hüququna malik olan hüquqi şəxsdir. Qanuna əsasən, bank olmayan kredit təşkilatı ayrı-ayrı bank əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün Milli Bankdan lisenziya almış hüquqi şəxsdir.

Faktoring müqaviləsində faktora münasibətdə qarşı tərəf kimi müştəri çıxış edir. Müştəri, adətən, kommersiya təşkilatları olur, lakin faktoring müqaviləsində digər şəxslərin də müştəri qismində çıxış etməsi istisna olunmur.

Müqavilənin predmetini güzəşt edilən pul tələbi təşkil edir. Güzəşt edilən bu pul tələbi faktoring müqaviləsi başlanan zaman mövcud olmalı, mövcud və ya gələcək tələblərin güzəştlərini nəzərdə tuta bilər.

Faktoring müqaviləsinin forması qanunda imperativ qaydada müəyyən edilmişdir. Belə ki, faktoring müqaviləsi yazılı formada bağlanmalıdır. Lakin müqavilənin sadə yazılı formada və yaxud notariat qaydasında təsdiqlənən formada bağlanması məsələsi tərəflərin hər hansı birinin tələbi ilə edilə bilər.

Müqavilənin məzmununu faktoring müqaviləsinin tərəflərinin – faktorun və müştərinin hüquq və vəzifələri təşkil edir. Məsələn, müştərinin vəzifəsi pul tələbini faktora güzəşt etməkdən, bu barədə bütün məlumatı faktora verməkdən, pul tələblərinin güzəşti barədə borcluya bildiriş verməkdən, pul tələblərinin güzəşti barədə borcluya bildirir etməkdən və s. ibarətdir. Bunlardan əlavə müştəri faktor qarşısında öhdəliyinin icrasını təmin etmək məqsədilə də borcluya olan pul tələbini faktora güzəşt edə bilər.

Faktoring müqaviləsinin iştirakçıları arasında münasibətlərin qanunda öz əksini tapmış münasibətləri aşağıdakılardır:

- faktoring müqaviləsinin mövcud və ya gələcək tələblərin güzəştini nəzərdə tutan hər hansı müddəası onun iştirakçıları arasında münasibətlərdə yalnız o halda etibarlıdır ki, həmin tələblər müqavilənin bağlandığı an mövcud olsun.

- faktoring müqaviləsinin gələcək tələblərin güzəştinə əsas verən hər hansı müddəası tələblərin verilmə üzrə hansısa əlavə hərəkətlər edilmədən əmələ gəlmiş məqamda faktora keçməsinə bildirir.

Faktoring müqaviləsində müştərinin hüquqlarının faktora hansı dərəcədə keçməsi də tənzimlənə bilər. Əgər borclu müştəridən və ya müştərinin vəkaləti ilə faktordan güzəşt barəsində yazılı bildiriş almışdırsa, ödənişi faktora həyata keçirməlidir. Bildiriş yalnız o halda etibarlıdır ki, güzəşt edilmiş tələbləri və borclunun ödənişi həyata keçirdiyi və ya hesabına həyata keçirdiyi faktoru kifayət qədər dəqiq göstərsin və bildirişin verildiyi an və ya daha əvvəl bağlanmış müqavilədən irəli gələn tələblərə aid olsun. Əgər borclu başqa şəxsin ödənişi həyata keçirməkdə üstünlük hüququndan xəbərdardırsa, ödənişi həyata keçirmək vəzifəsi aradan qalxır.

Borclunu faktora ödəniş nəticəsində borcdan azad edən digər əsaslardan asılı olmayaraq, borcdan azad edilmə o halda ödənişin nəticəsi olur ki, həmin ödəniş həyata keçirilir. Əgər faktor borcludan müqavilə əsasında əmələ gəlmiş tələb üzrə məbləğ ödəməyə tələb edərsə, borclu həmin müqavilədən irəli gələn və müştərinin ondan ödəniş tələb etdiyi halda irəli sürə biləcəyi bütün etirazları faktora bildirə bilər. Borclu güzəşt haqqında yazılı bildirişin verildiyi məqamda müştəriyə qarşı olan tələblərin ödənilməsinə dair hər hansı hüququ da qarşılıqlı əvəzləndirmə çərçivəsində faktora qarşı etiraz kimi irəli sürə bilər.

Mal göndərənin alqı-satqı müqaviləsi üzrə öhdəlikləri icra etməməsi, lazımınca icra etməməsi və ya icranı gecikdirməsi özlüyündə borcluya faktora ödədiyi məbləğin qaytarılmasını tələb etmək hüququ vermir. Əgər borclu hər hansı tələb üzrə faktora ödədiyi məbləğin qaytarılmasını tələb etmək hüququna malikdirsə, faktordan həmin məbləğin qaytarılmasını yalnız o halda tələb edə bilər ki, faktor bu tələb üzrə mal göndərəninə ödəmə öhdəliyini icra etməsin və ya borclunun ödənişinin aid edildiyi mallar barəsində müqavilənin müştəri tərəfindən yerinə yetirilmədiyini, lazımınca yerinə yetirilmədiyini və ya yerinə yetirilməsinin gecikdirildiyini bildiyi məqamda icra etsin. Əgər müştəri faktoring müqaviləsi əsasında hər hansı tələbi faktora güzəşt edərsə, onda əvvəla, faktor tərəfindən tələbin hər hansı növbəti güzəştinə və ya hər hansı sonrakı

tələb alana sonrakı tələb alan sanki faktordur, ikincisi isə növbəti güzəşt haqqında borcluya ünvanlanmış bildiriş həm də faktora ünvanlanmış bildiriş olur.

Faktoring müqaviləsi Beynəlxalq xüsusi hüquqda mühüm əhəmiyyət kəsb edən hüquq institutlarından biridir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikdə, iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinin daha çevik və səmərəli vasitələrinin axtarılmasının aktuallığı artdıqca, təsərrüfat subyektlərinin arasında münasibətlərin daha sıx, sabit və davamlı xarakter alması ilə faktoring müqaviləsinin beynəlxalq mülki dövriyyədə rolunu və əhəmiyyətini artırmağa, faktoring müqaviləsi xarici ticarət münasibətlərində geniş tətbiq olunmağa başlamışdır.

Məhz bu səbəblərdən faktoring müqaviləsinin və bu müqavilələrdən əmələ gələn hüquq münasibətlərinin beynəlxalq səviyyədə eyni qaydada tənzimlənməsi zərurəti yaranmış və Xüsusi Hüququn Unifikasiyası edilməsi üzrə Beynəlxalq İnstitut (QTŞVKQF) tərəfindən «Beynəlxalq faktoring haqqında Konvensiya» layihəsi işlənib hazırlanmışdır. Həmin Konvensiya Kanadanın Ottava şəhərində 1988-ci il may ayının 28-də keçirilən diplomatik konfransda qəbul olunmuş, Fransa, ABŞ, İtaliya, Finlandiya, Çexoslovakiya, Nigeriya, Filippin və bir sıra digər dövlətlər tərəfindən imzalanmışdır.

Konvensiya ilk olaraq Fransa tərəfindən ratifikasiya olunmuş, İtaliya və Nigeriya tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra isə (Konvensiyanın hüquqi qüvvə alması üçün onu imzalanmış dövlətlərdən ən azı üçü tərəfindən ratifikasiya olunması zəruridir) qüvvəyə minmişdir.

Beynəlxalq faktoring haqqında Ottava konvensiyasının müddəaları əsasən faktoring müqaviləsinin tərəflərinin ərazisində olduğu hüquq münasibətlərinə tətbiq olunur. Digər tərəfdən, Ottava Konvensiyası ilə həmin Konvensiyanı ratifikasiya etmiş dövlətlərin milli qanunvericiliyi arasında ziddiyət olduqda (konstitusiya və referendumda qəbul olunmuş aktlar istisna olmaqla) qeyd edilən Konvensiyanın normaları tətbiq edilir.

Ottava Konvensiyası ona qoşulmuş dövlətlərdə Beynəlxalq faktoring müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, bu sahədə müxtəlif ölkələrin milli qanunvericiliyinin müsbət və mütərəqqi cəhətlərini özündə birləşdirən yetkin hüquqi sənəddir. Həmin Konvensiya müxtəlif hüquq sistemlərinə mənsub olan və müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan dövlətlərin bu sahədə qanunvericilik aktlarının unifikasiyası üzrə irəliyə doğru atılmış mühüm addımdır.

Beynəlxalq Faktoring haqqında Ottava konvensiyasının qeyd edilən cəhətləri və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikası hələlik həmin Konvensiyaya qoşulmasa da, Azərbaycan Respublikası MM-in faktoring münasibətlərini tənzimləyən normaları işlənib hazırlanarkən qeyd edilən Konvensiyanın normalarından istifadə olunmuşdur.

Göndərmə müqaviləsi

İqtisadi fəaliyyət sahəsində ən çox yayılmış mülki-hüquqi müqavilələrdən biri də mal göndərmə müqaviləsidir. Göndərmə müqaviləsinə görə mal göndərən – İqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən satıcı istehsal etdiyi və ya satın aldığı malların İqtisadi fəaliyyətində və ya şəxsi, ailə, ev və digər bu cür istifadə ilə bağlı olmayan başqa məqsədlər üçün istifadə edilməkdən ötrü şərtləşdirilmiş müddətdə və ya müddətlərdə alıcıya verməyi öhdəsinə götürür.

Anlayışından göründüyü kimi, göndərmə müqaviləsi İqtisadi fəaliyyət sahəsində müqavilədir, aqıtı-satqı müqaviləsinin xüsusi növüdür. Ona görə MM-in alqı-satqı haqqında ümumi müddəaları həmin Məcəllənin göndərmə müqaviləsinə aid bölməsinin normalarına zidd olmadıqda malların göndərilməsi ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsinə tətbiq olunur.

Hüquqi təbiətinə görə göndərmə müqaviləsi konsepsual, qarşılıqlı və əvəzli müqavilədir.

Müqavilənin forması MM-də imperativ formada müəyyən edilmişdir. Belə ki, göndərmə müqaviləsi yazılı formada bağlanmalıdır. Yəni göndərmə müqaviləsi şifahi formada bağlanırsa, bu onun etibarsızlığına səbəb olur.

Göndərmə müqaviləsi bağlanarkən müqavilənin ayrı-ayrı şərtləri barəsindən tərəflər arasında ixtilaflar yarandıqda müqavilənin bağlanmasını təklif etmiş və digər tərəfdən həmin şərtlərin razılaşdırılmasına dair təklif almış tərəf, əgər tərəflər ayrı müddət barəsində razılığa gəlməyiblərsə, həmin təklifi aldığı gündən otuz gün ərzində müqavilənin müvafiq şərtlərinin razılaşdırılması üçün tədbirlər görməli və ya müqaviləni bağlamaqdan imtina etdiyi barədə digər tərəfə yazılı bildiriş göndərməlidir.

Qeyd edilən müddətdə göndərmə müqaviləsinin müvafiq şərtlərinə dair təklif almış, onun şərtlərini razılaşdırmaq üçün tədbirlər görməmiş və müqaviləni bağlamaqdan imtina etdiyi barədə digər tərəfə bildiriş göndərməmiş tərəf müqavilənin şərtlərinin razılaşdırılmasından böyün qacırılması nəticəsində dəyən zərərin əvəzini ödəməlidir. Göndərmə müqaviləsinin məzmununu tərəflərin (mal göndərən – sahibkarın və alıcının) hüquq və vəzifələri təşkil edir.

Xüsusi subyekt olan mal göndərən (bu tərəf qismində yalnız fərdi sahibkar və kommersiya təşkilatı çıxış edə bilər) malları müqavilədə göstərilən dövrlərdə və qaydada, tam miqdarda, lazımi keyfiyyətdə göndərməlidir. Belə ki, tərəflər göndərmə müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində malların ayrı-ayrı partiyalar ilə göndərilməsini nəzərdə tutduqda və bu partiyaların göndərilməsi müddətləri (göndərmə dövrləri) müqavilədə müəyyənləşdirilmədikdə, mallar, əgər qanunvericilikdən, öhdəliyin mahiyyətindən və ya işgüzar dövrüyyə adətlərindən ayrı qayda irəli gəlmərsə, bərabər partiyalar ilə aybaay göndərilməlidir.

Göndərmə müqaviləsində göndərmə dövrləri ilə yanaşı malların göndərilməsi cədvəli də (on günlük, günlük, saatlıq və i.a.) müəyyənləşdirilə bilər. Mallar alıcının razılığı ilə vaxtından qabaq göndərilə bilər. Vaxtından qabaq göndərilmiş və alıcı tərəfindən qəbul edilmiş mallar növbəti dövrdə göndərilməli olan malların miqdarına daxil edilir. Mal göndərən göndərmə müqaviləsinin tərəfi olan alıcıya və ya müqavilədə alıcı kimi göstərilmiş şəxsə malları yollama (vermə) üsulu ilə göndərir.

Göndərmə müqaviləsində alıcının mal göndərənə malları mal alanlara yollamaq (vermək) haqqında göstərişlər (yollama sərəncamı) vermək hüququnun nəzərdə tutulduğu halda mal göndərən malları yollama sərəncamında göstərilmiş mal alanlara yollayır (verir).

Yollara sərəncamının məzmunu və alıcı tərəfindən onun mal göndərənə verilməsi müddəti müqavilə ilə müəyyənləşdirilir. Əgər müqavilədə yollama sərəncamının verilməsi müddəti nəzərdə tutulmayıbsa, o, mal göndərənə göndərmə dövrünün çatmasına ən gec otuz gün qalmış verilməlidir.

Alıcının yollama sərəncamını müəyyənləşdirilmiş müddətdə verməməsi mal göndərənə ya göndərmə müqaviləsinin icrasından imtina etmək, ya da alıcıdan malları ödəməyi tələb etmək hüququ verir. Bundan başqa, mal göndərən yollama sərəncamının verilməməsi ilə əlaqədar dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər. Qarşı tərəf olan alıcı MM-də nəzərdə tutulmuş qaydada malları qəbul etməklə, qəbul edilmiş mali

məsuliyyətlə saxlamalı, aldığı malın hesablaşma qaydasını və formasını gözləməklə haqqını ödəməlidir.

6. Əşyanın istifadəyə verilməsinə yönəlik müqavilələr.

İcarə müqaviləsi

İqtisadi fəaliyyət sahəsində əmlak istifadəsi ilə əlaqədar müqavilələrə aid edilən icarə müqaviləsi əmlak kirayəsi müqaviləsinin bir növüdür.

İcarə müqaviləsinə görə kirayə verən (icarəyə verən) kirayəçiyə (icarəçi) icarəyə götürdüyü obyektədən və ya hüquqdan istifadə ilə yanaşı bəhərdən istifadə etmək və gəlir götürmək hüququ da verir. İcarəçi icarəyə verənə müəyyənləşdirilmiş icarə haqqı ödəməyə borcludur.

Müqavilə üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin yaranması anına görə, yəni müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi anına görə icarə müqaviləsi konseptual müqavilədir. İcarə müqaviləsində tərəflər (icarəyə verən və icarəçi) müqavilə bağladıkları andan onlar üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir, bunun üçün real müqavilələrdən fərqli olaraq, tərəflərdən biri tərəfindən müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi (məsələn, müqavilə predmetinin verilməsi və s.) tələb olunmur.

İcarə müqaviləsi əvəzli müqavilədir. Belə ki, bu müqaviləyə görə, icarəyə verən icarəçidən müqavilədə müəyyənləşdirilmiş icarə haqqını alır, icarəçi isə icarəyə götürdüyü obyektədən və ya hüquqdan, eyni zamanda bəhərdən istifadə edir və gəlir götürür.

Tərəflər arasında hüquq və vəzifələrin bölünməsinin xarakterinə görə icarə müqaviləsi ikitərəfli (qarşılıqlı və yaxud sinallaqmatik) müqavilədir. İcarəyə verən icarəyə verilən əşyanın (torpaq sahəsinin, binanın, daşınar əşyanın, müəssisənin və s.) istifadə üçün yararlı vəziyyətdə olması, əşyanın müqavilədə qarantıya verilmiş xassələrə malik olması, üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqları və iddialarının icarəyə verilmiş əşyanın müqavilədə nəzərdə tutulmuş istifadəsinə mane olmaması və s. vəzifələr daşıyarsa, eyni zamanda o, müqavilədə müəyyənləşdirilmiş icarə haqqını almaq və s. hüquqlara malikdir.

İcarə müqaviləsinin əsasını təşkil edən normativ hüquqi aktlar arasında aparıcı rol Respublikamızın MM-ə məxsusdur. Belə ki, MM-in «İcarə» adlanan fəslində icarə müqaviləsinin hüquqi əsasını təşkil edir. Bu fəsilə torpaq müqaviləsi icarə haqqında ümumi müddələrdən ayrı paraqrafda verilmişdir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin xüsusi növü olduğundan icarə müqaviləsini tənzimləyən MM-in maddələrinin müddələrindən ayrı qaydalar irəli gəlmirsə, torpaq icarəsi istisna olmaqla, icarə münasibətlərinə MM-in əmlak kirayəsi haqqında fəslinin müddəaları müvafiq surətdə tətbiq edilir.

Mülki Məcəllə ilə yanaşı, icarə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının «İcarə haqqında» Qanunu, Torpaq, Su və Meşə məcəllələri, «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İcarəyə verilmiş dövlət əmlakından səmərəli istifadə olunması tədbirləri haqqında» fərmanı, «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının icarəyə verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərmanı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Dövlət əmlakının (mənzil fondundan başqa) icarəyə verilməsi üçün icarə haqqının minimum məbləğinin müəyyən edilməsi haqqında» qərarı, «İcarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər üzrə təmir xərclərinin gəlirdən çıxılması Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə» qərarı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İcarə müqaviləsinin predmeti torpaq sahələri, binalar, daşınar əşyalar, hüquqlar və müəssisələr ola bilər. İcarəyə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində yol verilir və o, mülkiyyətin bütün formalarına və növlərinə aid olan əmlak barəsində tətbiq edilə bilər. İcarə münasibətlərinin obyektini ola bilməyən əmlakın dairəsi və növləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Belə ki, əşyanın icarəyə verilməsi mülki dövriyyənin bir elementi olduğundan mülki dövriyyədən çıxarılmış əşyanın icarəyə verilməsinə yol verilmir. Məsələn, döyüş təyinatlı hərbi texnika, Azərbaycan Respublikasının milli mədəniyyət əmlakının Dövlət siyahısına daxil edilmiş obyektlər, xammal şəklində olan qiymətli metallar. Dövlət arxiv fondunun sənədləri və s. icarə müqaviləsinin predmeti ola bilməz.

Həmin əşyaların siyahısı «Mülki dövriyyədə olmasına yol verilməyən əşyaların siyahısı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli Qanunu ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Mülki Məcəlləyə uyğun olaraq, mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılara mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların siyahısı isə başqa qanunla tənzimlənir. Bunlara qızılın və digər qiymətli metalların, neftin, neft məhsullarının və təbii qazın hasilatı və emalı, neft və neft məhsulları tullantılarının emalı vasitələri və s. aiddir.

Meşə sahələri icarəyə verilərkən Azərbaycan Respublikası Meşə Məcəlləsinin, su obyektləri icarəyə verilərkən isə Azərbaycan Respublikası Su Məcəlləsinin həmin obyektlərindən xüsusi qaydaları barədə müddəaları nəzərə alınmaqla, mülki qanunvericiliyin müvafiq normaları tətbiq edilir.

İcarə müqaviləsi sadə yazılı formada bağlana və notariat qaydasında təsdiqlənə bilər.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bəzi hallarda, məsələn, meşə fondu sahələri icarəyə verilərkən, icarə müqaviləsi dövlət qeydiyyatına alınmalıdır.

İcarə müqaviləsinin qiyməti xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdəndir. «İcarə haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən icarə haqqının məbləği və ödənilməsi qaydası müqavilədə şərtləşdirilir. Həm də icarə ödənişinin məbləği icarəyə götürülən əsas fondların dəyəri və vəziyyəti, müəssisənin inkişaf perspektivləri və digər amillər, habelə icarəyə götürülmüş əmlakın istismarından əldə edilməli olan minimum gəlir nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir.

Dövlət əmlakının (mənzil fondundan başqa) icarəyə verilməsi üçün icarə haqqının minimum məbləği müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. İcarə müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, icarəyə götürülmüş əmlakın dəyərindən amortizasiya ayırmaları icarə haqqına daxil edilir. İcarəyə götürülmüş əmlakın təkrar istehsalını tamamilə icarəçi həyata keçirdikdə amortizasiya ayırmaları icarəyə verənə verilmir və yalnız icarəçiyə məxsus olur.

Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət əmlakı dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisə və təşkilatlara məxsus olduqda icarə haqları 100 faiz dövlət güdcəsinə köçürülür, kommersiya fəaliyyəti göstərən müəssisə və təşkilatlarda isə 50 faizi həmin müəssisələrin sərəncamında qalır. Dövlət mülkiyyətində olan əmlakın icarəyə verilməsindən daxilolmalara nəzarət müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Zərərlə işləyən və az rentabelli müəssisələr icarə münasibətlərinə keçərkən müqavilədə mütərəqqi ixtisarla dotasiyanın məbləği, zərərlə işləmənin aradan qaldırılmasına, rentabelliyin yüksəldilməsinə dair öhdəliklər, icarə ödənişlərinin tutulmağa başlanacağı vaxt nəzərdə tutula bilər. İcarəyə verən zərərlə işləyən və az rentabelli dövlət müəssisələrinin icarə haqqının məbləği üzrə güzəştlər verə bilər.

Dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlər, tariflər, ödənişlər və ya amortizasiya normaları dəyişildikdə, inflyasiyanın sürəti kəskin artdıqda, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş başqa hallarda tərəflərdən biri icarə məbləğinin dəyişdirilməsini tələb edə bilər. Əmlakdan istifadənin müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtləri və ya əmlakın vəziyyəti icarəçinin cavabdeh olmadığı səbəblər üzündən xeyli pisləşdikdə icarəçinin hüququ var ki, icarə haqqının azaldılmasını tələb etsin. İcarəçi icarə haqqından savayı, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş vergiləri və digər tədiyyələri də ödəyir, bir şərtlə ki, bu icarəyə verənin vəzifəsinə daxil edilməsin. İcarə haqqı tərəflərin razılığı ilə natura, pul formalarında və ya qarışıq formada təyin edilə bilər.

İcarə müqaviləsi müəyyən müddətə bağlana bilər və yaxud müqavilədə müddət göstərilməyə bilər. İkinci halda icarə müqaviləsi qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış sayılır.

İcarə müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərinin bağlandığı müddət bitdikdə xitam verilir. Əgər hər hansı torpaq sahəsinin, hüququn və ya müəssisənin icarəsi müqaviləsi bağlanarkən icarə müddəti müəyyənləşdirilməyibsə, müqavilənin ləğvinə yalnız azı altı aylıq xəbərdarlıq müddətini gözləmək şərti ilə sonunda yol verilir.

İcarə müqaviləsi zamanı mülkiyyət məsələsi xüsusi diqqət tələb edən xüsusatlardan biridir. Belə ki, «İcazə haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 9-cu maddəsinə əsasən, əmlakın icarəyə verilməsi bu əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun verilməsinə səbəb olmur. İcarəçinin icarəyə gətirdiyü əmlakdan istifadə nəticəsində əldə etdiyi məhsul və gəlir, habelə icarəyə götürülmüş əmlakdan alınan gəlir hesabına əldə etdiyi əmlak onun mülkiyyətidir. Əgər icarə müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, icarəyə götürülmüş ərazidə icarəyə verənin razılığı ilə icarəçinin vəsaiti hesabına tikilmiş, aparılması mümkün olmayan binalar və qurğular icarəçiyə məxsusdur. Müqavilənin müddəti qurtardıqda və ya müqavilə pozulduqda icarəyə verən həmin binaların və qurğuların bazar dəyərini icarəçiyə ödəməlidir. İcarəyə götürülmüş ərazidə icarəyə verənin razılığı olmadan icarəçinin vəsaiti hesabına tikilmiş, aparılması mümkün olmayan binalar və qurğular icarəyə verənə məxsusdur. İcarəyə verən bunların sökülməsini tələb etdikdə icarəçi onları öz hesabına sökməyə və ya sökülmə xərclərini ödəməyə borcludur.

İcarəyə götürülmüş əmlak icarəyə verənin razılığı ilə yaxşılaşdırıldıqda müqavilənin müddəti qurtardıqlan və ya müqavilə pozulduqdan sonra icarəçinin hüququ var ki, qanunda və ya müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, bu məqsədlə çəkdiyi bütün xərclərin ödənilməsinə tələb etsin. İcarəyə verənin icazəsi olmadan icarəçinin apardığı və icarəyə götürülmüş əmlaka zərər vermədən ondan ayrılı bilməyən yaxşılaşdırmalar müqavilənin müddəti qurtardıqdan və ya müqavilə pozulduqdan sonra əvəzi ödənilmədən icarəyə verənə keçir. İcarəyə verənin icazəsi olmadan icarəçinin apardığı və icarəyə götürülmüş əmlaka zərər vurmada ondan ayrılı bilən yaxşılaşdırmaların dəyərini icarəyə verən ödəməyə razı olmadıqda icarəçi bu yaxşılaşdırmaları geri götürə bilər.

Müqavilənin məzmununu tərəflərin (icarəyə verənin və icarəçinin) hüquq və vəzifələri təşkil edir.

İcarəyə verən icarə müqaviləsinin lazımı qaydada icrası üçün aşağıdakı vəzifələri icra etməlidir. Hər şeydən əvvəl, icarəyə verilən obyekt icarəçinin istifadə üçün yararlı vəziyyətdə olmalıdır. İcarəyə verilən obyektin yararlılıq vəziyyəti icarə müqaviləsində öz əksini tapmalıdır. Müqavilədə belə müddəalar nəzərdə tutulmamışdırsa, obyektin yararlılıq vəziyyəti adətən irəli sürülən tələblərə uyğun olmalıdır. İcarəyə verilən obyektin icarə müqaviləsi ilə qarantuya verilmiş xassələrə malik olması da icarəyə

verənin əsas vəzifələrindən biridir. İcarəyə verən icarəlik əşyanı, o cümlədən torpaq sahəsini və ya müəssisəni öz ləvazimatı ilə birlikdə icarəyə verməlidir. Əgər müqavilənin iştirakçıları qiymətləndirmə dəyəri üzrə ləvazimatın verilməsi şərtini qoymursa, icarəyə verən bütün ləvazimatı olduğu şəkildə saxlamalıdır. İcarəyə verən icarəçinin cavabdeh olmadığı hər hansı hallar nəticəsində sıradan çıxan ləvazimat obyektlərini əvəz etməyə borcludur. Lakin icarəçi ləvazimata aid əşyaların və heyvanların adi sıradan çıxmasının yerini doldurmağa təsərrüfatın lazıminca aparılmasına uyğun gələn dərəcədə borcludur.

Müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətdə icarəyə verən icarə obyektini icarəçiyə verməlidir. Müqavilədə belə müddət nəzərdə tutulmadıqda icarəyə verən icarə obyektini ağılabatan müddətdə icarəçiyə verməyə borcludur. Qeyd edilənlərdən əlavə, icarəyə verənin mühüm vəzifələrindən biri də ondan ibarətdir ki, üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqları və ya iddiaları icarə obyektinin müqavilədə nəzərdə tutulan istifadəsinə mane olmamalı və ya bu istifadəni istisna etməməlidir.

Nəhayət, əgər qanunda, digər normativ aktda, eləcə də müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, icarəyə verən icarə obyektini əsaslı təmir etməyə borcludur.

İcarə müqaviləsində ikinci tərəf olan icarəçi isə icarə obyektindən müqavilə şərtlərinə uyğun istifadə etmək, əgər müqavilədə belə şərtlər müəyyən edilməmişdirsə, icarə obyektini təyinatına uyğun istifadə etmək, vaxtlı-vaxtında, müəyyən olunmuş qaydada və şərtlərlə icarə haqqını ödəmək, icarə müqaviləsi xitam olunduqda icarə obyektini icarəyə verənə müqavilədə nəzərdə tutulmuş normal aşınma və köhnəlmə vəziyyəti nəzərə alınmaqla, qəbul etdiyi vəziyyətdə geri qaytarmaq, icarəyə verilmiş obyektin cari təmirini aparmaqla onun saxlanması üçün digər normativ aktlarda və müqavilədə başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, icarəyə verənin razılığı olmadan icarə obyektini subicarəyə, yaxud əvəzsiz istifadəyə verməmək vəzifələrini daşıyır.

Mülki qanunvericiliyə əsasən, əgər icarəyə götürülən əmlakın ləvazimatının dəyəri icarənin əvvəlində müqavilənin iştirakçıları və ya hər hansı üçüncü şəxs tərəfindən qiymətləndirilirsə və icarəçi icarəyə xitam verildikdən sonra bu ləvazimatı onun qiymətləndirmə dəyəri üzrə qaytarmaq öhdəliyini götürürsə, aşağıdakı qaydalar tətbiq edilir:

- ləvazimatın təsadüfən məhz olması və təsadüfən pisləşməsi riski icarəçinin üzərinə düşür;

- icarəçi ləvazimat obyektlərinə dair təsərrüfatın lazıminca aparılması çərçivəsində sərəncam verə bilər;

- icarəçi ləvazimatı təsərrüfatın lazıminca aparılmasına uyğun gələn vəziyyətdə saxlamalı və uyğun gələn həcmdə daim əvəz etməlidir. Onun əldə etdiyi obyektlər ləvazimata birləşdirildikdən sonra icarəyə verənin mülkiyyəti olur;

- icarəyə xitam verildikdən sonra icarəçi mövcud ləvazimatı icarəyə verənə qaytarmalıdır. İcarəyə verən icarəçinin əldə etdiyi və təsərrüfatın lazıminca aparılması qaydalarına görə icarəyə götürülmüş obyekt üçün lüzumsuz və ya həddindən artıq qiymətli olan ləvazimat obyektlərini qəbul etməkdən imtina edə bilər; imtina edilmiş obyektlərə mülkiyyət hüququ imtina anında icarəçiyə keçir; əgər qəbul edilmiş ləvazimatla qaytarılmalı ləvazimatın ümumi qiymətləndirmə dəyərləri arasında fərq varsa, o, pulla kompensasiya edilir. Qiymətləndirmə dəyərləri üçün icarəyə xitam verildiyi məqamda qüvvədə olan qiymətlər əsas götürülməlidir.

İcarəçi icarə obyektini icarəyə verənə müqavilə xitam olunandan sonra dərhal qaytarmalıdır. Belə ki, əgər icarə üzrə hüquq münasibətlərinə xitam verildikdən sonra icarəçi icarəyə götürdüyü obyekt qaytarmırsa, icarəyə verən obyektin saxlandığı müddət üçün kompensasiya kimi müəyyənləşdirilmiş illik icarə haqqından icarəçinin

həmin il ərzində əldə etdiyi və ya əldə edə biləcəyi icarə faydaları hissəsinə uyğun olan hissənin verilməsini tələb edə bilər. Digər zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia da istisna edilmir.

Lizinq müqaviləsi

Lizinq müqaviləsi – əmlak kirayəsi müqaviləsinin xüsusi növüdür. Elə lizinq anlayışı da ingiliscədən, kirayəyə, yaxud icarəyə götürmək mənasını verir. Lizinq müqaviləsinə görə, lizinq verən müəyyən əşyanı müqavilə ilə şərtləşdirilmiş müəyyən haqla, müəyyən müddətə və digər şərtlərlə (lizinq alana əmlakı satın almaq hüququnun verilməsi də daxil olmaqla) lizinq alanın istifadəsinə verməyə borcludur. Lizinq alan müəyyənləşdirilmiş dövrlərlə maddə ödəməyə borcludur.

Respublikamızda lizinq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasını MM təşkil edir. MM-in müvafiq maddələrinin tələblərinə zidd olmadıqda, lizinq müqavilələrinin hüquqi tənzimlənməsinə MM-in əmlak kirayəsi müqaviləsinin qaydaları tətbiq edilir. Əvvəllər lizinq münasibətləri «Lizinq xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 29 noyabr tarixli qanunu ilə tənzimlənirdi. Həmin qanun 2003-cü il 17 iyun tarixli qanunla qüvvədən düşmüş və həmin münasibətlərin, vahid Mülki Məcəllə ilə tənzimlənməsinə üstünlük verilərək, müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində lizinq əməliyyatlarının geniş yayılmasının bir sıra səbəbləri vardır. Birincisi, onun adı ssudadan üstün olmasıdır. Yəni müəssisə bank kreditindən istifadə etmək üçün aldığı əmlakın 15-20%-ni öz vəsaiti hesabına ödəyirsə, lizinq əməliyyatında müqavilə əmlakın bütövlükdə dəyəri əsasında bağlanılır. İkincisi, lizinq müəssisəyə istehsalın səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün yeni texnika və texnologiyaları tətbiq etməyə imkan vermiş olur. Üçüncüsü, lizinq üzrə ödəniş məhsulun istifadəsindən əldə olunan vəsaitlər hesabına həyata keçirilir. Dördüncüsü, lizinq rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına can atan müəssisəyə yeni, bahalı avadanlıqları böyük investisiyasız əldə etməyə imkan verir. Beşincisi, bəzi hallarda lizinq kompaniyaları icarə vaxtı heç bir əlavə zəmanət tələb etmir. Altıncısı, lizinq üzrə ödəniş ümumi xərclərə aid edilməklə birbaşa vergilərin ödənilməsindən azad olunmaya imkan verir. Bu güzəşt hesabına lizinq fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilat icarə haqqını aşağı salmaq (icarə haqqı kreditdən 1,5 dəfə ucuz ola bilər) imkanı əldə etmək olur.

Lizinq müqaviləsi konsensual müqavilədir, yəni müqavilə bağlandıqdan dərhal sonra tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaranır, müqavilənin bağlanması üçün tərəflərdən hər hansı birinin hər hansı bir hərəkəti etməsi tələb olunmur.

Çoxtərəfli müqavilə olması lizinq müqaviləsinin səciyyəvi cəhətlərindən biridir. Bu müqavilənin subyektləri əsasən 3 tərəfdən – lizinq verən, lizinq alan və satıcıdan ibarətdir. İqtisadi fəaliyyət sahəsində geniş tətbiq edilən lizinq müqaviləsi əvəzli müqavilədir.

Mahiyyəti etibarı ilə lizinq müqaviləsi icarə müqaviləsinə oxşar olsa da, onun bəzi özəl xüsusiyyətləri vardır ki, bu da həmin müqaviləni icarə müqaviləsindən fərqləndirir. Birincisi, lizinq sistemində lizinq münasibətlərinin birbaşa iştirakçısı olan lizinq verən və lizinq alanla yanaşı, lizinqə (icarəyə) verilən əmlakın satıcısı da iştirak edir. İkincisi, müqavilə bağlanan anda lizinq verən hələ lizinq obyektini olan əmlakın mülkiyyətçisi deyil, o yalnız həmin əmlakı müəyyən şəxsdən almaq öhdəliyini öz üzərinə götürür. Üçüncüsü, lizinq alan (icarəçi) təkcə əmlakı sahibliyə və istifadəyə

qəbul etmir, həm də icarəyə verənə (lizinq verənə) hansı əmlakı almaq və kimdən almaq barədə göstəriş verir.

Lizinq müqaviləsinin predmeti (obyekti) Azərbaycan Respublikasının qanunlarına əsasən sərbəst mülki dövriyyədən çıxarılmış və ya mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalar istisna olmaqla, qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş təsnifat üzrə əsas vəsaitə aid əşyalardır.

MM-in tələblərinə əsasən, lizinq müqaviləsi yazılı formada bağlanılır. Lizinq müqaviləsində aşağıdakılar göstərməlidir:

- Lizinq müqaviləsinin adında lizinqin forması;
- Lizinq obyektinin dəqiq təsviri;
- Lizinq obyektini üzrə verilən hüquqların həcmi;
- Lizinq obyektinin verilmə yeri və qaydası;
- Lizinq müqaviləsinin müddəti;
- Lizinq obyektinin balans uçotunun qaydası;
- Lizinq obyektinin sazlanması və təmiri qaydası;
- Lizinq müqaviləsi əsasında lizinq verənin göstərəcəyi əlavə xidmətlərin siyahısı;
- Lizinq ödənişinin ümumi məbləği və lizinq verənin mükafatının məbləği;
- Hesablaşma qaydasını əks etdirən lizinq ödənişlərinin qrafiki. Lizinq müqaviləsi vaxtından əvvəl icra edildikdə lizinq ödənişlərinin hesablanması qaydası;
- Əgər müqavilə ilə ayrı hal nəzərdə tutulmayıbsa, tərəflərin lizinq obyektini lizinq müqaviləsi ilə bağlı risklərdən sığorta etməsi vəzifələri.

Lizinq müqaviləsində tərəflərin öhdəliklərinin mübahisəsiz və aşkar pozuntuları sayılan və lizinq müqaviləsinin ləğvinə səbəb olan hallar müəyyənləşdirilməli, tərəflər arasında hesablaşma və lizinq obyektinin geri götürülməsi proseduru hökmən qeyd olunmalıdır. Lizinq müqaviləsində lizinq alanın lizinq müqaviləsinin şərtlərini saxlamaq və ya dəyişməklə lizinq müqaviləsinin müddətini uzatmaq hüququ nəzərdə tutula bilər. Lizinq alana müvəqqəti sahibliyə və ya istifadəyə verilmiş lizinq obyektini lizinq verənin mülkiyyətidir. Lizinq müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, lizinq obyektinə sahiblik və ondan istifadə hüququ lizinq alana tam həcmdə keçir.

Lizinq verən lizinq müqaviləsində nəzərdə tutulmuş hallardan lizinq obyektini lizinq alanın sahibliyindən və istifadəsindən geri almaq hüququna malikdir. Lizinq alanın həyata keçirdiyi lizinq obyektinin ayrılan yaxşılaşdırılmaları, əgər lizinq müqaviləsi ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onun mülkiyyətidir.

Maliyyə lizinqi zamanı lizinq obyektinə mülkiyyət hüququ, əgər maliyyə lizinqi müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, bütün lizinq ödənişlərinin verilməsi şərti ilə müqavilə müddəti başa satazdan əvvəl lizinq alana keçir. Bu müqavilənin subyektləri lizinq verən, lizinq alan və satıcıdan ibarətdir. Lizinq verən lizinq müqaviləsinə əsasən cəlb edilmiş və ya özünə məxsus maliyyə vəsaiti hesabına əldə etdiyi və mülkiyyətində olan əşyanı lizinq obyektini kimi lizinq alana müəyyən haqla, müəyyən müddətə və şərtlərlə müvəqqəti sabitliyə və ya istifadə verən hüquqi və ya fiziki şəxsdir. Lizinq alan lizinq müqaviləsinə uyğun olaraq lizinq obyektini müəyyən haqla, müəyyən müddətə və şərtlərlə müvəqqəti sahibliyə və istifadəyə qəbul edən hüquqi və ya fiziki şəxsdir. Satıcı (mal verən) alqı-satqı müqaviləsinə əsasən lizinq obyektini lizinq verənə satan hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

Müqavilənin məzmununu təşkil edən tərəflərin hüquq və vəzifələri Mülki Məcəllədə öz əksini tapmışdır. Belə ki, lizinq verən o lizinq obyektini alan əmlakı lizinq

alana lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və həmin əmlakın təyinatına uyğun halda (vəziyyətdə) təqdim etməlidir.

Lizinq alan əmlakı qəbul edərkən hər hansı bir çatışmazlıq aşkar edərsə, qəbul protokolunda bu barədə qeyd etməli və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə bu əmlakı satan hüquqi və fiziki şəxslər qarşısında tələb irəli sürmək üçün lizinq verənə məlumat verməlidir. Lizinq alan bilavasitə lizinq obyektinin satıcısı qarşısında bu obyektin keyfiyyət və komplektliyi, göndərmə müddətləri barədə və satıcı ilə lizinq verənin arasında alqı-satqı müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan digər tələbləri irəli sürə bilər. Lizinq verən müvəqqəti sahibliyə və istifadəyə verilən lizinq obyektinin lizinq müqaviləsi bağlanarkən şərtləşdirilmiş və ya lizinq alana əvvəlcədən məlum olan, yaxud lizinq alanın lizinq obyektini nəzərdən keçirərkən və ya lizinq müqaviləsinin bağlanması zamanı onun sağlığını yoxlayarkən aşkar oluna bilən çatışmazlıqlar üçün məsuliyyət daşıyır.

Lizinq müqaviləsi qanuni qüvvəyə mindikdə lizinq alanın (müvafiq olaraq lizinq verənin) lizinq verəndən (müvafiq olaraq lizinq alandan) lizinq müqaviləsi üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini tələb etmək və onların yerinə yetirilmədiyini təqdirdə lizinq obyektinin qəbuluna hazırlıq zamanı vurulmuş zərərin, əgər bu hazırlıq üçün bilavasitə xərc çəkilibsə, lizinq verən (müvafiq olaraq lizinq alan) tərəfindən ödənilməsinə məhkəmə yolu ilə tələb etmək hüququ vardır.

Lizinq obyektinə təminatlı xidmət, əgər bu, alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulubsa, satıcı tərəfindən həyata keçirilir. Lizinq alan, lizinq müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, lizinq obyektinə texniki xidməti, onun cari təmirini öz hesabına həyata keçirir. Lizinq obyektini olan əmlakın əsaslı təsiri, əgər lizinq müqaviləsi ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, lizinq verən tərəfindən aparılır.

Lizinq müqaviləsinə xitam verildikdən sonra lizinq alan lizinq obyektini normal köhnəlmə (amortizasiya) və ya lizinq müqaviləsi ilə şərtlənən köhnəlmə nəzərə alınmaqla, lizinq verənə ondan aldığı vəziyyətdə (halda) qaytarmalıdır.

Lizinq alan lizinq obyektini qaytarmayıbsa və ya vaxtında qaytarmayıbsa, lizinq verənin gecikmə vaxtı üçün ödəniş tələb etmək hüququ vardır. Əgər lizinq alan lizinq verənin yazılı razılığı ilə lizinq obyektini öz vəsaiti hesabına yaxşılaşdırıbsa və bu lizinq obyektinə zərər vurmada ayrılı bilmirsə, lizinq müqaviləsinə xitam verildikdən sonra lizinq alan, lizinq müqaviləsi ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, bu yaxşılaşdırmaların dəyərinin ona ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir. Əgər lizinq alan lizinq verənin yazılı razılığı olmadan lizinq obyektini öz vəsaiti hesabına yaxşılaşdırıbsa və bu lizinq obyektinə zərər vurmada ayrılı bilmirsə, lizinq müqaviləsinə xitam verildikdən sonra lizinq alan bu yaxşılaşdırmaların dəyərinin ona ödənilməsinə tələb etmək hüququna malik deyildir.

Lizinq verənin aşağıdakı hallarda pul məbləğlərini və lizinq obyektini mübahisəsiz geri almaq və bununla da lizinq müqaviləsinə vaxtından əvvəl ləğv etmək hüququ vardır: lizinq alanın lizinq obyektindən istifadə şəraiti lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və ya lizinq obyektinin təyinatına uyğun deyilsə; lizinq alan lizinq verənin icazəsi olmadan sublizinq həyata keçirirsə; lizinq alan lizinq obyektini işlək halda saxlamırsa və bu da onun istehlak keyfiyyətlərini pisləşdirirsə; lizinq alan lizinq obyektindən istifadə üçün haqqı müqavilə ilə nəzərdə tutulan ödəniş müddətləri üzrə ardicil olaraq iki dəfədən artıq ödəmirsə.

Kirayə müqaviləsinin qaydalarına uyğun olaraq lizinq verən əmlakı göndərməyi gecikdirməyə və ya göndərməməyə, habelə qüsurlu əmlak göndərməyə görə lizinq alan qarşısında məsuliyyət daşıyır. Tərəflər razılığa gələ bilərlər ki, lizinq alan lizinq verənə

qarşı pretenziyalar irəli sürməzdən əvvəl tələbin əmlakı göndərək tərəfindən yerinə yetirilməsini tələb etməlidir.

Lizinq alanın təqsiri üzündən müqaviləyə vaxtından əvvəl xitam verildikdə lizinq verən icra ilə bağlı öz mənafelərinə aid olmayan tələbləri irəli sürə bilməz. Tələblər müəyyənləşdirilərkən lizinq əmlakının qalığı dəyəri lizinq muzdu üzrə faizlərin qalığı və qənaət edilmiş digər xərclər nəzərə alınır.

7. Xidmətlər göstərilməsinə yönəlik müqavilələr

Tapşırıq müqaviləsi

Tapşırıq müqaviləsinə görə, tapşırığı həyata keçirməyi öhdəsinə götürən şəxs (vəkalət alan) başqa şəxsin (vəkalət verənin) ona tapşıracağı əqdləri, işləri və ya digər xidmətləri konkret nəticə əldə olunmasına təminat vermədən icra etməyi öhdəsinə götürür.

Ekvivalent nöqtəyi-nəzərdən tapşırıq müqaviləsi əvəzli və əvəzsiz ola bilər. Bu müqavilədə vəkalət verən vəkalət alana müqavilədə nəzərdə tutulduğu hallarda haqq ödəyir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, əgər tapşırığı alan özünü hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üzrə öhdəliklərlə bağlamaq niyyətində deyildirsə və yalnız ictimai, əənəvi və ya dostluq mülahizələri ilə hərəkət edirsə, bu cür hərəkətlər tapşırıq müqaviləsinin doğurduğu hüquqi nəticələri doğurmur.

Tərəflərdən birinin hüquqlarının o birinin vəzifələrinə uyğun gəlməsi ilə əlaqədar tapşırıq müqaviləsi ikitərəfli, qarşılıqlı müqavilədir.

Müqavilənin predmeti vəkalət verənin hesabına vəkalət alanın həyata keçirdiyi hüquqi və (və ya) faktiki hərəkətlərin məcmusundan ibarətdir.

Tapşırığın məzmunu MM-yə uyğun tənzimlənmişdir. Belə ki, vəkalət alan tapşırığı vicdanla icra etməli, bu zaman vəkalət verənin haqlı mənafelərini müdafiə etməlidir. Tapşırığın məzmunu birbaşa göstərilmədikdə, bağlanan əqdlərin və ya göstərilən xidmətlərin xarakteri ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, tapşırıqda onun icrasına aid hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi səlahiyyəti göstərilmişdir. Üçüncü şəxslər üçün nümayəndəliyə aid müddəalar qüvvədə olur. Əgər vəkalət verən tapşırılmış əqdin icrası üçün hansısa göstərişlər vermişdirsə, vəkalət alan bu göstərişlərdən yalnız o halda kənara çıxmağa bilər ki, işin hallarına görə buna müvafiq icazə ala bilməsin və bundan əlavə, vəkalət verənin işin vəziyyətini bilsəydi, tapşırıqdan bu cür kənarcıxmaya icazə verə biləcəyini ehtimal etmək üçün əsaslar olsun. Əgər bu cür əsaslar olmadan vəkalət alan vəkalət verənin ziyanına onun göstərişlərindən kənara çıxmışdırsa, tapşırıq yalnız vəkalət alanın bunun nəticəsində əmələ gələn zərəri öz öhdəsinə götürdüyü halda icra edilmiş sayılır.

Müqavilənin forması MM-də dispozitiv qaydada müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, tapşırıq müqaviləsi həm şifahi, həm də yazılı formada bağlana bilər. Müqavilə vəkalət alanın tapşırığı qəbul etməsindən sonra qüvvəyə minir.

Vəkalət alan tapşırığı qəsdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən kifayət qədər vicdanla icra etməməsi nəticəsində vəkalət verənə dəyər zərər üçün məsuliyyət daşıyır. Vəkalət alanın məsuliyyət daşdığı vicdanlılıq dərəcəsi aşağıdakılar nəzərə alınmaqla tapşırığın növü ilə müəyyənləşdirilir:

- peşə fəaliyyət ilə bağlı risk və tapşırığın həyata keçirilməsi üçün zəruri olan xüsusi biliklər;
- vəkalət verənin bildiyi və ya bilməli olduğu, vəkalət alanın qabiliyyəti və keyfiyyətləri.

Vəkalət alanın tapşırığı şəxsən icra etməsindən istisnalar, eləcə də müqavilənin məzmununu təşkil edən digər xüsusatlar MM-in digər maddələri ilə tənzimlənir.

Komissiya müqaviləsi

Komissiya müqaviləsinə görə bir tərəf (komisyonçu) digər tərəfin (komitent) tapşırığı ilə müqabilində öz adından, lakin komitent hesabına bir və ya bir neçə əqd bağlamağı öhdəsinə götürür. Komisyonçunun üçüncü şəxslə bağladığı əqd üzrə hüquqları, əqddə komitent adlandırılmış olduqda və ya əqdin icrası üzrə üçüncü şəxslə bilavasitə münasibətlərə girdikdə belə, komisyonçu əldə edir və komisyonçu mükəlləfiyyətli olur.

Komissiya sözü latınca «commissio» ifadəsindən olub, Azərbaycan dilinə tapşırıq kimi təcrümə olunur. Hüquqi təbiətinə görə komissiya müqaviləsi konsensual, əvəzli, qarşılıqlı (ikitərəfli, sinallaqmatik) müqavilədir.

Komissiya müqaviləsi yazılı formada bağlanılır. Qanunun qeyd edilən imperativ norması komissiya müqaviləsinin tərəfləri üçün məcburi xarakter dayıyır. Yəni tərəflər komissiya müqaviləsinə şifahi formada bağlaya bilməzlər, əgər bağlamışlarsa, müqavilə etibarsız hesab olunur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, MM-də komissiya müqaviləsinin notariat qaydasında təsdiqlənməsi nəzərdə tutulmasa da, tərəflərdən hər hansı biri bunu tələb edərsə, müqavilə notariat qaydasında təsdiqləndikdən sonra bağlanmış sayılır.

Bu müqavilə müddətli və yaxud müddətsiz (qeyri-müəyyən müddətli) ola bilər. MM-yə əsasən, komissiya müqaviləsi müəyyən müddətdə və ya qüvvədə olma müddəti göstərilmədən, icra ərazisi göstərilməklə və ya göstərilmədən, komitent onun mənafevləri üçün və onun hesabına bağlamağı komisyonçuya tapşırıldığı əqdləri bağlamaq hüququnu üçüncü şəxslərə verməmək öhdəliyi nəzərdə tutulmaqla və ya nəzərdə tutulmadan, komissiya predmeti olan malların çeşidi barəsində şərtlər qoyulmaqla və ya qoyulmadan bağlana bilər.

Komissiya müqaviləsinin qiyməti müqavilə predmetinin qiymətindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Komisyonçu komitent hesabına bağlanmış əqdin üçüncü şəxs tərəfindən icra edildiyi halda və ya komitent cavabdeh olduğu səbəblərdən əqdin icra edilmədiyi halda komisyon muzu tələb edə bilər.

Komisyon muzdun miqdarı komissiya müqaviləsi ilə, belə qeyd-şərt olmadıqda isə, əgər komisyon əqdləri komisyonçunun müəssisəsinin fəaliyyət predmetinə aiddirsə, yerli işgüzar adətlər əsasında müəyyənləşdirilir. Bundan başqa, komisyonçu komissiya müqaviləsinin yerinə yetirilməsi gedişində çəkdiyi və bütün halları nəzərə almaqla zəruri saydığı xərclərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər. Komisyonçunun və ya onun işçi heyətinin adi işlərin yerinə yetirilməsi xərclərinin və müqaviləyə uyğun və ya komisyon muzdunun hesabına ödənilən digər xərclərin əvəzi ödənilir.

Müqavilənin məzmununu tərəflərin (komisyonçu və komitent) hüquq və vəzifələrinin məcmusu təşkil edir. Komissiya müqaviləsinə əsasən komisyonçunun vəzifələri aşağıdakılardır:

- komisyonçu tapşırılmış işi vicdanla aparmalı və komitent mənafevlərini qorumaqlıdır;
- komisyonçu əqdləri vicdanlı üçüncü şəxslərlə bağlamalı və komitent razılığı olmadan üçüncü şəxslərə kredit verməməlidir;
- komisyonçu öz işlərinin gedişi, o cümlədən komisyon tapşırığının icrası gedişi barəsində komitentə məlumat verməlidir;
- komisyonçu komitent icazəsi olmadan onun adını açıqlamalıdır;

- komisionçu komitentın göstərişlərinə əməl etməli, o cümlədən qiymətlərin limitini gözləməlidir;

- komisionçu əqdin müqavilə şərtlər haqqında, öz adından və sifarişçinin hesabına hərəkətləri yerinə yetirilməsi haqqında komitentə məlumat verməyə borcludur. Ayrı razılaşmanın olmadığı halda komisionçu üçüncü şəxsin adını bildirməyə borclu deyildir, amma komisionçunun ödəniş qabiliyyətli olmadığından ehtiyat edildiyi hallar istisna təşkil edir. üçüncü şəxsin adını bildirməkdən imtina hüququ hesabat üçün vacib olan hər hansı digər informasiyanı vermək vəzifəsinə təsir göstərmir. Komitentın xahişi ilə komisionçu üçüncü şəxsin adı da daxil olmaqla, bütün informasiyanı notariusə verməlidir. Notarius isə üçüncü şəxsin anonimliyini saxlamaqla, bu informasiyanı komitentə verir.

Komitentın sərəncamı ilə komisionçuya göndərilmiş komision malı zədələnmiş olduqda komisionçu komitentın hüquqlarını müdafiə etməli, malın vəziyyəti barəsində sübutlar qayğısına qalmalı və bu barədə dərhal komitentə bildiriş verməlidir. Komitent üçün nəzərdə tutulan komision malı barəsində komisionçunun üzərinə satıcı hüquqları və vəzifələri qoyulur.

Komissiya müqaviləsində komitentın vəzifələri mülki qanunvericilik və müqavilə şərtləri ilə müəyyənləşdirilir. Müqavilə üzrə vəzifələrinin icrası ilə əlaqədar komisionçuya müəyyənləşdirilmiş haqqı ödəməlidir.

Komitent komissiya müqaviləsinin icrasından əldə edilənlərin hamısını qəbul etməyə borcludur. Komitent komisionçunun bağladığı əqddən irəli gələn tələbləri yalnız komisionçu tələbi güzəşt etdikdən sonra irəli sürə bilər.

Komisionçunun öz adından və sifarişçinin hesabına hərəkətlərin yerinə yetirilməsi haqqında əqddən irəli gələn tələbləri kreditora güzəşt etməsinin, kreditörün vicdanlılığına baxmayaraq, qüvvəsi yoxdur. Əmlakın girov qoyulduğu halda komitent onun ləğvini tələb edə bilər. Əgər girov qoyulmuş tələb artıq kreditora göndərilmişdirsə, komisionçu kreditörün həmin tələb əsasında aldığıqlarının verilməsini tələb edə bilər.

Komitentın vəzifələrindən biri də müqavilənin icrası zamanı komisionçunun çəkdiyi xərcləri və digər zəruri xərcləri ödəmək borcludur.

Broker müqaviləsi

İqtisadi fəaliyyət sahəsində geniş yayılmış broker müqaviləsi 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası MM-in qanunvericiliyimizə gətirdiyi yeniliklərindən biridir. Əvvəlki MM-lərdə broker müqavilələri nəzərdə tutulmamışdır. Müqavilənin anlayışı MM-də verilmişdir. Belə ki, broker müqaviləsinə əsasən brokera maddə müqabilində sifarişçiyə vasitəçilik xidmətləri göstərmək tapşırığı verilir.

Broker müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsində əsas rolunu MM oynasa da, digər qanunvericilik aktları da bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, «Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 19-cu maddəsinə əsasən, tapşırıq və ya komision müqaviləsi əsasında müvəkkil və ya komisionçu kimi (müqavilədə onların səlahiyyəti barədə göstəriş yoxdursa, həmçinin vəkalətnamə əsasında) fəaliyyət göstərən hüquqi və ya fiziki şəxsin onun müştərisinin marağına uyğun və onun hesabına qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi qdləri bağlaması broker fəaliyyəti hesab olunur.

Qiymətli kağızlar bazarının broker fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkar iştirakçısı broker adlanır. Broker komisionçu kimi hərəkət etdiyi halda, komision müqaviləsində qiymətli kağızlara kapital qoymaq üçün nəzərdə tutulmuş və ya qiymətli kağızların satılması nəticəsində əldə edilmiş pul vəsaitinin brokerdə saxlanması haqqında öhdəlik

və müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq müştəriyə bu pul vəsaitinin qaytarılması vaxtına qədər broker tərəfindən istifadə edilməsi hüququ nəzərdə tutula bilər.

Göstərilən vəsaitin istifadə edilməsindən əldə edilmiş və brokerin sərəncamında qalan mənfəətin bir hissəsi müqaviləyə uyğun olaraq müştərinin hesabına keçirilir.

Broker saxladığı pul vəsaiti hesabına kapital qoyulmasından əldə edilən gəlirlər barədə müştəriyə zəmanət və vəd verməmək hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin Siyahısı»na əsasən, broker fəaliyyətinə qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçılarının fəaliyyəti kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsindən xüsusi razılıq (lisenziya) alınmalıdır.

«Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 20-ci maddəsində sığorta brokerinə anlayış verilərək göstərilir ki, sığorta brokeri (broker) sığorta müqaviləsində sığortalını təmsil edən, sığortaçının seçilməsi zamanı bitərəf və müstəqil mövqe tutaraq sığorta müqaviləsinin imzalanması üçün hazırlıq işlərini həyata keçirən və lazım olarsa, bu müqavilənin həyata keçirilməsinə kömək göstərən hüquqi şəxs (broker təşkilatı) və ya hüquqi şəxs yaratmadan İqtisadi fəaliyyət ilə məşğul olan fiziki şəxsdir.

Şübhəsiz ki, brokerlik fəaliyyəti və broker müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsində MM ilə digər qanunlar arasında müəyyən dəqiqləşmələr aparılmalı, bu sahədə qanunvericilik təkmilləşdirilməlidir. Bu sahədə MM əsas baza rolunu oynamalı, mülki dövriyyə vahid mülki qanunvericiliklə tənzimlənməlidir.

Broker müqaviləsi hüquqi təbiətinə görə tapşırıq müqaviləsinə çox yaxındır. Tapşırıq müqaviləsinin müddəaları MM-də müəyyənləşdirilmiş istisnalara, broker müqaviləsi haqqında qaydalara tətbiq edilir. Brokerin öz vasitəçilik xidmətləri və ya köməyi nəticəsində müqavilə həyata keçirildikdən sonra müddət almaq hüququ vardır. Əgər müqavilə təxirəsalıcı şərtlə bağlanırsa, müddət yalnız həmin şərt baş verdikdə tələb edilə bilər.

Brokerin xərclərinin əvəzi yalnız ayrıca şərtləşdirildiyi halda ödənilir. Bu, müqavilənin bağlanmadığı hallara da tətbiq edilir. Əgər broker başqa iştirakçıya broker müqaviləsinə zidd xidmətlər göstərmişsə və ya vicdanlılıq prinsipinə zidd olaraq digər tərəfdən də müddət almağı şərtləşdirmişdirsə, onun müddət almaq və xərclərinin əvəzinin ödənilməsi hüququ istisna edilir.

Ticarət agenti haqqında müqaviləsi

Ticarət agenti (nümayəndəsi) haqqında müqavilə İqtisadi fəaliyyət sahəsində xidmətlər göstərilməsinə yönələn müqavilələrdəndir. Ticarət nümayəndəsi aqqunda müqaviləyə görə, sənətkarlıq şəklində müstəqil fəaliyyətlə məşğul olan şəxsə (ticarət agentinə) alqı-satqı müqavilələrinin, habelə xidmətlər yaradılmasına dair müqavilələrin (ticarət əqdlərinin) bağlanmasında hər hansı istehsalçının, sənayeçinin və ya tacirin (tapşıranın) adından və hesabına vasitəçilik xidmətləri göstərmək və (və ya) bunları bağlamaq barəsində uzunmüddətdə tapşırıq verilir.

Hüquqi təbiətinə görə istənilən sahibkarlıq müqaviləsi kimi, ticarət agentini (nümayəndəsi) haqqında müqavilə əvəzli xarakter daşıyır. O, eyni zamanda, konsensual və ikitərəfli müqavilədir.

Müqavilədə iki tərəf iştirak edir: tapşırın və ticarət nümayəndəsi (agenti). Tapşırın qismində hüquqi şəxs yaratmadan İqtisadi fəaliyyət ilə məşğul olan fiziki şəxslər və kommertiya təşkilatları (istehsalçılar, sənayeçilər və ticarət təşkilatları) çıxış

edirlər. Həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər ticarət agentləri ola bilərlər. Aşağıdakılar ticarət agentləri deyillər:

- vasitəçilik fəaliyyəti və ya əqdlərin bağlanması ilə təsadüfdən-təsadüfə məşğul ola şəxslər;

- ticarət və xammal birləşmələrində işləyən şəxslər;

- tapşırıqla əmək müqaviləsi bağlamış şəxslər.

Müqavilənin forması MM-də imperativ formada müəyyənləşdirilmişdir. Bu müqavilə yazılı formada bağlanmalıdır.

Müqavilənin məzmununu tərəflərin hüquq və vəzifələri təşkil edir. Ticarət agentinin ümumi vəzifələri Mülki Məcəllənin tapşırıq müqaviləsində tapşırığın məzmunu ilə eynidir. Bunlara ticarət agentinin tapşırığı vicdanla icra etməsi, tapşırığın haqlı mənafeələrini müdafiə etməsi və s. daxildir. Bunlardan əlavə, ticarət agentinin aşağıdakı vəzifələri vardır:

- vasitəçilik qaydasında tapşırın üçün əqdləri bağlamağa çalışmaq və ya əqdləri bağlamaq, habelə tapşırının müştərilərinin sayının optimal surətdə artmasına çalışmaq;

- bütün sifarişlər və (və ya) bağlanmış müqavilələr barəsində tapşırana bildiriş vermək;

- özündə olan hər bir zəruri informasiyanı tapşırana bildirmək;

- tapşırının əsaslı sərəncamlarını yerinə yetirmək;

- tapşırının məhsullarına və xidmətlərinə oxşar məhsulları və xidmətləri öz hesabına və ya başqa tapşırının hesabına təklif etmək üçün tapşırının qabaqcadan razılığını almaq.

Müqavilədə ticarət agentinin öhdəsinə başqa vəzifələr, o cümlədən aşağıdakı vəzifələr də qoyula bilər:

- müəyyən mövzular üzrə müntəzəm hesabat vermək;

- sifarişlər və ya müqavilələr üzrə minimum dövrüyyəyə (kvotaya) nail olmaq;

- zərurət olduqca və ayrıca müddət müqabilində tapşırın üçün malları saxlamaq və göndərmək, habelə onun borclularından məbləğləri tutmaq.

Ticarət agentləri tapşırın barəsində müqavilələrin müştərilər tərəfindən icrasına yalnız aşağıdakı hallarda qarantıya verməlidir:

- yazılı formada qabaqcadan ifadə edildikdə;

- qarantıya dəqiq müəyyənləşdirilmiş əqdə və ya müştəriləri qabaqcadan müəyyənləşdirilməklə bir neçə əqdə şamil edildikdə;

- öz öhdəsinə qarantıya götürmək barəsində razılaşmada ayrıca müddət şərtləşdirildikdə və ticarət nümayəndəsinə bu müddətin ödənilməsi müddəti müştəri ilə həmin müqavilənin bağlanması dərhal sonra çatdıqda.

Ticarət agentləri barəsində tapşırın vicdanlıq prinsipinə uyğun hərəkət etməlidir. Tapşırın:

- öz məhsulları və xidmətləri, işlərin aparılması qaydaları və qiymətləri barəsində ticarət agentinə lazımı informasiya verməlidir;

- ticarət agentini ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin erinə yetirilməsi üçün zəruri informasiya ilə təmin etməli, o cümlədən bunu ehtimal etməyin mümkün olduğu hallarda ticarət agentini dərhal xəbərdar etməlidir ki, ticarət əqdlərinin həcmi ticarət nümayəndəsinin adi halda ümid bəsləyə biləcəyi həcmdən xeyli az olacaqdır;

- ticarət nümayəndəsinin vasitəçilik qaydasında təklif etdiyi ticarət əqdinin qəbul olunması, rədd edilməsi və ya icra olunmaması barədə ticarət agentinə ağılabatan müddət ruzində bildiriş verməlidir;

- ticarət agentinə müddət ödəməlidir.

Müqavilədə tapşırmanın digər vəzifələri, o cümlədən ticarət agentinin müəyyən ərazi və ya müəyyən müştərilər üçün qüvvədə olan müstəsna hüququna (inhisar hüququna) hörmət bəsləmək vəzifəsi də nəzərdə tutula bilər.

8. İqtisadi fəaliyyət sahəsində əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadəyə yönələr müqavilələr

Patent-lisenziya müqaviləsi

Patent-lisenziya müqaviləsi əqli mülkiyyət obyektlərindən iqtisadi fəaliyyət sahəsində istifadəyə yönəlmiş müqavilələrdən biridir. Bu müqavilənin anlayışı «Patent haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 19-cu maddəsində verilmişdir. Qanuna əsasən, patent sahibi olmayan istənilən hüquqi və ya fiziki şəxs sənaye mülkiyyəti obyektindən yalnız patent sahibinin razılığı ilə lisenziya müqaviləsi əsasında istifadə edə bilər.

Lisenziya müqaviləsinə görə patent sahibi (lisenziar) sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnu müqavilədə nəzərdə tutulmuş həcmdə başqa hüquqi və ya fiziki şəxsə (lisenziata) verir. Lisenziya müqaviləsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınır. Lisenziya müstəsna və ya qeyri-müstəsna ola bilər. Müstəsna lisenziya lisenziata sənaye mülkiyyəti obyektindən lisenziya müqaviləsində nəzərdə tutulmuş həcmdə müstəsna istifadə hüququ verir. Lisenziat, lisenziarın yazılı razılığı ilə digər hüquqi və ya fiziki şəxslə sublisenziya müqaviləsi bağlaya bilər. Bu müqavilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınmalıdır.

Sublisenziya qeyri-müstəsna xarakteri daşıyır və başqasına verilməz. Müstəsna lisenziyaya xitam verildikdə sublisenziya müqaviləsinə də xitam verilir.

Qeyri-müstəsna lisenziya zamanı lisenziar sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnu müqavilə əsasında lisenziata verməklə patentlə təsdiq edilən bütün hüquqları, o cümlədən üçüncü şəxslərə lisenziya vermək hüququnu özündə saxlayır.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınmış lisenziya müqaviləsində tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə dəyişikliklər həmin müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınmalıdır.

Lisenziya müqaviləsi ilə bağlı mübahisələrə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmədə baxılır.

Hüquqi təbiətinə görə patent-lisenziya müqavilə konsensual, qarşılıqlı və əvəzli müqavilədir. Müqavilədə iki tərəf çıxış edir: lisenziar; lisenziat. Lisenziar patent sahibidir. Lisenziat isə patent obyektindən istifadə hüququnun verildiyi hüquqi və ya fiziki şəxsdir. Lisenziat ona verilmiş istifadə hüququnu digər hüquqi və fiziki şəxsə verə bilər. Buna görə də o, həmin şəxslərlə sublisenziya müqaviləsi bağlayır. Sublisenziya müqaviləsi yalnız lisenziarın yazılı razılığı əsasında bağlanılır. Patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququ müqavilənin predmetini təşkil edir.

Sənaye mülkiyyətinin obyekti dedikdə, insanın əqli fəaliyyətinin nəticəsi olan ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi başa düşülür. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ixtira-sənayenin və təsərrüfatın digər fəaliyyət sahəsində konkret problemin praktik həllinə imkan verən, patent qabiliyyəti şərtlərini ödəyən yeni həlli; faydalı model-istehsal vasitələrinin və istehlak əşyalarının, yaxud onların tərkib hissələrinin konstruktiv həlli; sənaye nümunəsi-məmulatın yeni zahiri görkəmini müəyyən edən bədii və ya bədii-konstruktiv həllidir.

Patent-lisenziya müqaviləsi sadə yazılı formada bağlanılır. Əqdin sahə yazılı formasına riayət edilməməsi mübahisə halında əqdi və onun şərtlərini təsdiq etmək

üçün tərəfləri şahid ifadələrinə istinad etmək hüququndan məhrum edir, lakin yazılı və digər sübutlar təqdim etmək hüququndan məhrum etmir.

Françayzinq müqaviləsi

Françayzinq müqaviləsi elə bir uzunmüddətli öhdəlik münasibətidir ki, ona əsasən müstəqil müəssisələr zərurət olduqca spesifik öhdəliklərin icrası yolu ilə malın istehsalına, satışına və xidmətlərin göstərilməsinə kömək etməyi qarşılıqlı surətdə öhdələrinə götürürlər. Françayzinq müqaviləsi fransız dilində «franshise» sözündən olub, sərbəstlik, imtiyaz mənasında işlədilir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində geniş yayılmış və iqtisadi fəaliyyət sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edən frayçayzinq müqaviləsi Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin qanunvericiliyimizə gətirdiyi yeniliklərdən biridir. Françayzinq sahəsində hüquq münasibətləri MM-in eyni adlı fəslinin normaları ilə tənzimlənir. Lakin qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda frayçayzinq sahəsində hüquq münasibətlərinə MM-in 35-ci fəslinin normaları ilə yanaşı MM-in digər normaları da tətbiq edilir. Belə ki, əgər frayçayzinq müqaviləsinin predmetini əqli mülkiyyətdən istifadə hüquqlarının verilməsi təşkil edirsə, ona müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında, habelə patent hüququ haqqında qanunvericiliyin müddəaları tətbiq edilir. Əgər frayçayz alan frayçayz verənin və ya frayçayz verənlə bağlı hər hansı müəssisənin mallarını yaymaqla daimi məşğul olursa, Mülki Məcəllənin ticarət nümayəndəliyi və konsessiya müqaviləsi haqqında müddəaları tətbiq edilir. Əgər frayçayzinq müqaviləsinin iştirakçıları başqa öhdəliklər (o cümlədən alqı-satqı, əmlak kirayəsi, podrat və xidmət göstərilməsi) götürürlərsə, iştirakçıların hüquq münasibətlərinə Mülki Məcəllənin həmin müqavilə növləri haqqında müddəaları tətbiq edilir.

Yalnız İqtisadi fəaliyyət sahəsində tətbiq olunması frayçayzinq müqaviləsinin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərindən biridir. Françayzinq müqaviləsinin sahibkarlıq münasibətlərinin sürətlə inkişafında mühüm rolunu nəzərə alınaraq, hazırda bu münasibətlər dünyanın bütün qitələrini əhatə edən 80-dan artıq ölkədə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Françayzinqin məqsədi dünya bazarında tanınmış şirkətlərin, firmaların öz işlərini təmin etməkdən, istifadəçi müəssisələrə həmin firma və şirkətlərin fərdiləşdirmə vasitələri altında işləmələri üçün hüquq verməkdən ibarətdir. Bu cür münasibətlər iki tərəf üçün sərfəli və faydalıdır. Belə ki, istifadəsi müəssisələr firma-frayçayzerin fərqləndirmə vasitələrinə olan hüquqdan istifadə etməklə istehsal etdiyi malın və ya göstərdiyi xidmətin reklamına xərc çəkmir. Ona görə ki, o, artıq dünya bazarında çoxdan bəri məşhur olan firma-frayçayzerin buraxdığı malın (xidmətin) malik olduğu nişan (marka) altında məhsul istehsal edən (xidmət göstərən). Eyni zamanda firma-frayçayzer özünün firmalarını açmadan, asılı müəssisələr və birgə müəssisələr yaratmadan öz bizneslərini genişləndirir və bununla bağlı xərc çəkmir.

Adətən, belə firma-frayçayzer kimi transmilli korporasiyalar çıxış edir. Hazırda elə bir dünya sistemi formalaşmışdır ki, burada transmilli korporasiyalar dünya sənaye istehsalının yarıya qədərində, xarici ticarətin 63%-nə, eləcə də, yeni texnikaya, texnologiyalara, «nou-hau»ya dair patent və lisenziyaların təxminən beşdə dörd hissəsinə nəzarət edir. Dünya taxıl, kofe, qarğıdalı, meşə materialları, tütün və dəmir filiz bazarının 90%-i, miss və boksit bazarının 85%-i, çay və qalay bazarının 80%-i, banan, təbii kauçuk və xam neft bazarının 75%-i transmilli korporasiyalarının nəzarəti altındadır. Bu səbəbdən kiçik və orta sahibkarlar transmilli korporasiyaların və iri müəssisələrin «ətrafında» formalaşır və onların «malgöndərənləri», «subkontraktorları» və sair bu kimi statusunda ixtisaslaşırlar.

Françayzinq müqaviləsinin subyekti kimi Azərbaycan Respublikası «İqtisadi fəaliyyət haqqında» qanununun 3-cü maddəsində sadalanan sahibkarlıq subyektləri çıxış edə bilirlər.

Hüquqi təbiətinə görə, françayzinq müqaviləsi əvəzli, konsensual və ikitərəfli (qarşılıqlı, sinallaqmatik) müqavilədir. Françayzinq müqaviləsi yazılı formada bağlanmalıdır. Müqavilənin mətnində tərəflər ikitərəfli öhdəlikləri, müqavilənin müddətinin uzadılması şərtlərini və müqavilənin digər mühüm elementlərini dəqiq göstərməkdən əlavə, françayzinq sistemini tam təsvir etməlidirlər.

Müddət məsələsi françayzinq müqaviləsinin xüsusi diqqət tələb edən məsələlərindən biridir. Françayzinq müqaviləsinin satışı ilə bağlı tələbatı nəzərə almaqla müəyyənləşdirirlər. Əgər müqavilənin müddəti on ildən çoxdursa, istənilən tərəfin ləğvetmə üçün zəruri olan bir illik müddəti gözləməklə müqaviləni ləğv etmək ixtiyarı vardır. Əgər tərəflərdən heç biri müqaviləni ləğv etmək üçün bu hüquqdan istifadə etmirsə, müqavilə iki il müddətinə uzadılır. Müqavilə müddətinin bitməsi nəticəsində və ya tərəflərin təşəbbüsü ilə ləğv edildikdə tərəflər qarşılıqlı etimad prinsipini gözləməklə müqavilənin müddətini işgüzar qarşılıqlı münasibətlərin faktiki qurtardığı vaxtadək eyni və ya dəyişdirilmiş şərtlərlə uzatmağa çalışmalıdırlar.

Tərəflər müqavilə münasibətləri qurtardıqdan sonra da öz aralarında loyallıq rəqabət aparmağa borcludurlar. Bununla əlaqədar olaraq françayz alanın müəyyən ərazinin həddləri daxilində rəqabət aparması üzərində ən çoxu bir il müddətinə qadağan qoyula bilər. Əgər rəqabət aparmağın qadağan edilməsi françayz alanın peşə fəaliyyəti üçün təhlükə yarada bilərsə, müqavilə müddətinin bitməsinə baxmayaraq ona müvafiq maliyyə kompensasiyası verilməlidir.

Müqavilənin məzmununu françayz verənin və françayz alanın hüquq və vəzifələri təşkil edir. Bu müqavilədə tərəflərin hər ikisinin qarşılıqlı hüquqlara və vəzifələrə malik olmasını nəzərə alaraq tərəflərin yalnız vəzifələrini sadalamaqla müqavilənin məzmununu təhlil etmək olar.

Françayz verən françayz alana standart formalı qeyri-maddi əmlak hüquqlarını, əmtəə (ticarət) nişanlarını, mal nümunələrini, qablarını, məhsulun istehsalı, əldə edilməsi, satışı və fəaliyyətin təşkili konsepsiyasını, habelə satışa kömək üçün zəruri olan başqa informasiyanı özünün tətbiq etdiyi şəkildə verməyə borcludur.

Françayz verən birgə fəaliyyət sistemini üçüncü şəxslərin müdaxiləsindən qorumağa, onu aramsız təkmilləşdirməyə və françayz alanı işgüzar vərdişlərlə tanış etmək, informasiya vermək və ixtisasını artırmaq yolu ilə dəstəkləməyə borcludur.

Françayz alan françayzinqin həyata keçirilməsi sistemə qoyduğu zəhmət nəzərə alınmaqla hesablanan müddətli və vicdanlı sahibkar kimi fəaliyyət göstərməli, müqavilənin məqsədi ilə bilavasitə bağlı olan halarda françayz verənin və ya onun göstərdiyi şəxslərin vasitəsi ilə xidmətlər qəbul etməli və mallar əldə etməlidir. Əgər müqavilə bağlanarkən françayz alan daxilolma haqqı vermişdirsə və bu haqq françayz müddətinin hesabına daxil edilməmişdirsə, onda françayz verən müqavilənin qüvvəsinə xitam verilərkən bu haqqı ona qaytarmağa borcludur.

Müqavilənin hüquqi təbiətində və tənzimlənməsində etibar edilmiş informasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən mülki qanunvericilik bu münasibətləri imperativ qaydada tənzimləyir.

Françayzinq müqaviləsi bağlanarkən tərəflər bir-birini françayzinq ilə bağlı hallarla, xüsusən françayzinq sistemi ilə açıq-aşkar və tam tanış etməli və bir-birinə vicdanlı surətdə informasiya verməlidirlər. Onlar etibar edilmiş informasiyanı müqavilənin bağlanmadığı halda da açıqlamamağa borcludurlar.

MM-in tələblərinə əsasən, franşayz verən franşayzinq sistemi ilə nəzərdə tutulan hüquqlar və informasiya üçün məsuliyyət daşıyır. Əgər franşayz verən müqavilə öhdəliklərini təqsirli surətdə pozarsa, franşayz alan əvəz ödənilməsini azalda bilər. Azaltmanın miqdarı müstəqil ekspertin rəyi əsasında qəti surətdə müəyyənləşdirilməlidir. Bununla bağlı xərclər tərəflərin öhdəsinə qoyulur.

Franşayzinq müqaviləsinin icrası zamanı kommersiya sirlinin (hüquqi və fiziki şəxslərin, texnoloji, idarəetmə, maliyyə və başqa fəaliyyəti ilə bağlı, sahibinin icazəsi olmadan açıqlanması onların qanuni maraqlarına ziyan vura bilən məlumatlar) və «nou-hau»nun (əqli fəaliyyətin nəticəsi kimi kommersiya sirlinə aid edilən, qanunvericiliyi, yaxud sahibinin mülahizələrinə əsasən patentlə mühafizə olunmayan məlumatlar) müvafiq qanunvericiliyin və yaxud müqavilə şərtlərinin pozulması yolu ilə başqa şəxslərə açıqlanması, yaxud hər hansı başqa formada yayılması, pozuntunun xarakterindən və ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq mülki hüquqi, inzibati və cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

MÖVZU 4. RƏQABƏT HÜQUQU

- 1. Rəqabət şəraitinin vəziyyətini xarakterizə edən keyfiyyət göstəriciləri.**
- 2. İnhisarçılıq fəaliyyətinin təzahür formaları və antiinhisar qanunvericiliyi.**
- 3. Haqsız rəqabət və onun aradan qaldırılması vasitələri.**
- 4. Antiinhisar Dövlət Xidməti və onun hüquqi statusu.**

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

2. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
4. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. “Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
6. “Tənzimlənən qiymətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
7. “Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
8. “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı
9. “Sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı
10. “Antiinhisar Dövlət xidməti haqqında” Əsasnamə
11. Əvəz Bayramov “İnhisarizm” Bakı 2002
12. “Azərbaycanda rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi: qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar” Bakı 2000
13. R.Quliyev “Postsovet iqtisadiyyatında rəqabət siyasəti: qeyri-müəyyənliklərdə çabalamalar” Bakı 2007
14. Бокачева М.А “Монополизм и антимонопольное регулирование: опыт, проблемы и решения Москва 1991
15. Каширин В.В, “Пимашков П.И Демонполизация и развитие конкурентного ценообразования”
16. Цыганова А.Г. “Конкуренция и антимонопольное регулирование” Москва 1999

1. Rəqabət şəraitinin vəziyyətini xarakterizə edən keyfiyyət göstəriciləri.

Müasir dövrdə dünya təsərrüfatı bütövlükdə bazar iqtisadiyyatı, o cümlədən, azad rəqabət prinsiplərinə, beynəlxalq əmək bölgüsü və istehsalın beynəlmilliləşməsinin obyektiv qanunauyğunluqlarına əsaslanan global iqtisadi sistemə çevrilmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün əksər ölkələrdə qapalı milli təsərrüfat konsepsiyasından imtina edilərək dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyaya yönələn açıq milli iqtisadiyyat formalaşdırılması prosesi gedir. Başqa sözlə, artıq qapalı iqtisadiyyat dövrü geridə qalmışdır. Bu prinsip müasir şəraitdə iqtisadi və sosial inkişaf üçün maneə yaradaraq bazar iqtisadiyyatına doğru irəliləyişi əngəlləyir və ehtiyatların səmərəsiz istifadəsini şərtləndirir. Açıq iqtisadi sistemin ən mühüm üstünlüklərindən biri dünya bazarındakı rəqabətin daxili bazara və milli istehsala təsiri nəticəsində yerli istehsalçılar arasında rəqabətin artması və bunun milli iqtisadiyyatın inkişafında böyük rol oynamasından ibarətdir. Məhz buna görə də bazar münasibətlərinə əsaslanan açıq iqtisadi sistem formalaşdırılması və bu əsasda milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli şəkildə inteqrasiyasının təmin olunması son dövrlərdə dövlət müstəqilliyi əldə etmiş dövlətlərin, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının sosial iqtisadi siyasətinin strateji istiqamətlərindən hesab olunur.

Məlumdur ki, rəqabət dedikdə iqtisadi cəhətdən azad olan istehsalçılar arasında məhsulların və xidmətlərin daha əlverişli istehsalı və satışı şəraitinə nail olmaqla yüksək mənfəət uğrunda aparılan mübarizə, bəhsləşmə başa düşülür. Bazar iqtisadiyyatında rəqabətin hakim rolu hələ 18-ci əsrdə Adam Smit tərəfindən onun məşhur “görünməz əl” prinsipində ümumiləşdirilmişdir. Onun fikrincə, öz mənfəətini artırmağa cəhd edən və gərgin rəqabət mühitində fəaliyyət göstərən, eyni zamanda bir növ “görünməz əl” ilə istiqamətləndirilən firmalar dövlət maraqlarının və ya ictimai maraqların təmin edilməsinə

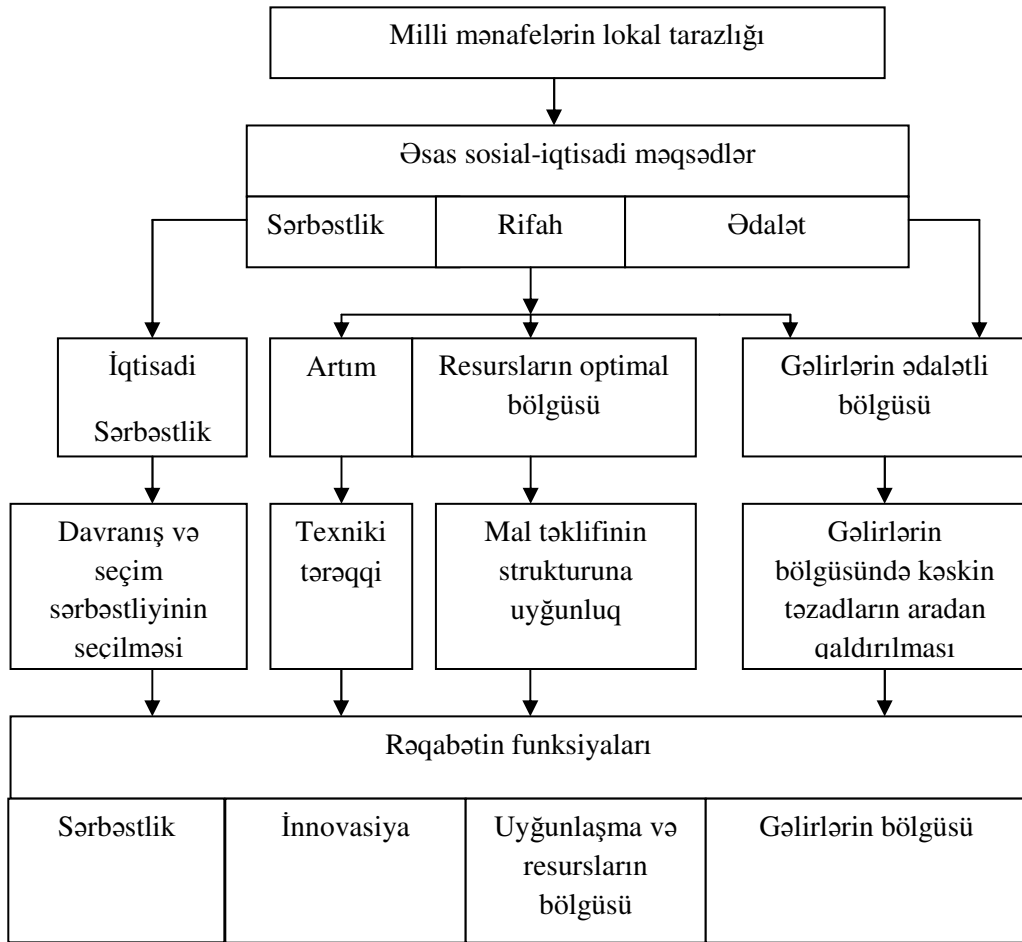
şərait yaradırlar. Rəqabət anlayışının davranış cəhətdən izahının neoklassik variantı onu istehlakçının pulu hesabına əldə etmək istədiyi ehtimal olunan və onun tələbatını daha dolğun ödəyən nadir iqtisadi nemətlər istehsalı uğrunda mübarizə ilə əlaqələndirir.

Müasir Amerikan iqtisadçısı P.Xaynenin fikrincə "... rəqabət- nadir nemətlər əldə etməyin meyarlarına mümkün qədər çox əməl etməyə yönələn təşəbbüsdür". M.Porterin əsərləri də rəqabət anlayışının davranış cəhətdən izahı mövqeyindən yazılmışdır. O qeyd edir ki, "...yeniləşmə və azad rəqabətlə idarə olunan dünyada çox ölkələr inkişaf edib çiçəklənə bilər". Tələb və təklifin bazar mexanizmi istehlakçıların (cəmiyyətin) istəklərini müəssisələrə və onların vasitəsilə resurs göndərənlərə çatdırır.

Rəqabət nəzəriyyələrinin qısa xülasəsi göstərir ki, bu prosesi adekvat şəkildə əhatə edə biləcək vahid sinkretik nəzəriyyə yoxdur. Ümumiyyətlə, rəqabət bazar iqtisadiyyatının spesifik qanunlarından biri olmaqla, cəmiyyətin əsas sosial-iqtisadi məqsədlərinin yerinə yetirilməsində, milli mənafehlərin lokal-regional-qlobal miqyaslı tarazlığında mühüm rol oynayır. Sxem 1.1-də milli mənafehlərin lokal tarazlığına nail olmadıqda rəqabətin əhəmiyyəti əks etdirilmişdir. Sxemdən görüldüyü kimi, rəqabətin səmərəliliyini müəyyən edən cəhətlər onun funksiyalarında əks olunub. Məhz bu sxemdə rəqabətə yanaşma fərqliliyi ilə seçilən funksional və neoklassik rəqabət nəzəriyyələrinin əsas istinad nöqtələri birlikdə əks olunub.

Bazar münasibətləri şəraitində rəqabət iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Rəqabət iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsində ETT-nin sürətləndirilməsində, əməyin təşkilinin mütərəqqi formalarının tətbiqinin geniş yayılmasında həlledici rol oynayır. Məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi istehsal məsrəflərinin aşağı salınması da rəqabət nəticəsində təmin olunur. Bununla da rəqabət iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsində istehlakçıların tələbatlarının daha dolğun ödənilməsinə səbəb olur.

Rəqabət sahibkarları bazarda səmərəli fəaliyyət göstərməyə, daha ucuz qiymətlərlə keyfiyyətli əmtəə və xidmətlərin geniş çeşidini təklif etməyə vadar edir. Tələb və təklifin nisbəti həmçinin bazar konyukturunun dəyişdirilməsi nəticəsində yaranan "siqnallar" istehsalçılara birbaşa təsir göstərərək, onları öz istehsal ehtiyatlarını daha əlverişli sahələrə yönəltməyə istiqamətləndirir. İqtisadiyyatda azad, haqlı rəqabətin inkişafı istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına, ehtiyatların daha məhsuldar və zəruri sahələrdə cəmlənməsinə səbəb olur, sahibkarları yeniliklərin tətbiqinə, texnologiyanın təkmilləşdirilməsinə və məhdud ehtiyatların daha səmərəli istifadəsinə təhrik edir.

Sxem 1.1 Milli mənafelərin lokal tarazlığına nail olmadada rəqabətin yeri və rolu

Rəqabət məhdud iqtisadi ehtiyatlar uğrunda subyektlərin mübarizəsini əks etdirir. Rəqabət mübarizəsi bazar münasibətlərinin təbii vəziyyətini əks etdirir. Bu zaman istehsalçılar alıcılar uğrunda, bazarda öz payının artırmaq uğrunda daha fəal sahibkarlıq fəaliyyətinə sövq edilirlər.

Rəqabət mübarizəsini şərti olaraq təkmlil və qeyri-təkmlil rəqabətə ayırırlar. Təkmlil rəqabətin əsas metodları aşağıdakılardır:

- ◆ məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi; m
- ◆ məhsulun qiymətinin aşağı salınması; qi
- ◆ məhsuldan tıxdan əvvəl və sonra xidmət; sa
- ◆ E
- ◆ TT-nin nailiyyətlərindən istifadə edərək yeni mal və xidmətlərin yaradılması.

Qeyri-təkmlil rəqabətin əsas metodları aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- iqtisadi (sənaye) cəsusluğu; iqt
- məhsulun saxtalaşdırılması; m
- rrupsiya; ko

- ist
 ehlakçının aldadılması;
 - va
 lyuta fırıl daqları;
 - qü
 surların gizlədilməsi.

Bura elmi-texniki cəsusluq da daxildir. Hər hansı elmi-texniki üsul o vaxt gəlir mənbəyi olur ki, o təcrübədə tətbiq edilir. Onda elmi-texniki ideyalar istehsalatda konkret mal və yeni texnologiya şəklində ifadə olunur.

Rəqabətin funksiyalarını ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Nizamlama (tənzimləmə) funksiyası. Mübarizədə davam gətirmək üçün istehsalçı istehlakçını təmin edən məhsul təklif etməlidir (istehlakçının suvereniteti). Buradan da qiymətlərin təsiri nəticəsində istehsal faktoru tələbatın daha çox mövcud olduğu sahəyə yönəlir.

Səbəb funksiyası. Sahibkar üçün rəqabət eyni vaxtda şans və riski ifadə edir.

- K
 eyfiyyətinə görə yaxşı məhsul təklif edən və ya daha az xərclə məhsul istehsal edən müəssisə gəlir formasında mükafat alır. Bu texniki prosesi stimullaşdırır.

- M
 üstərinin istəyini nəzərə almayan və ya bazarda öz rəqibləri ilə rəqabətdə qanunu pozan müəssisə ziyana düşür və ya bazardan çıxır.

Paylama funksiyası. Rəqabət təkcə yüksək məhsuldarlıqla ölçülmür, həmçinin gəlirin müəssisələr və ev təsərrüfatı arasında effektiv gəlirə uyğun olaraq bölüşdürülməsinə imkan yaradır.

Nəzarət funksiyası. Rəqabət hər bir müəssisənin iqtisadi gücünə nəzarət edir və onu məhdudlaşdırır. Məsələn, inhisarçı qiymət qoya bilər. Bu zaman rəqabət alıcıya bir neçə satıcı arasında seçmə imkanı verir. Rəqabət nə qədər mükəmməl olarsa, qiymət də bir o qədər ədalətli olar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində azad rəqabətlə iqtisadi azadlığın əlaqəsi əsasən azad sahibkarlıq vasitəsilə baş verir. Azad rəqabətli iqtisadiyyat istehlakçının hökmran olduğu iqtisadiyyatdır. Belə iqtisadiyyat zamanı yüksək mənfəət qazanmaq məqsədilə istehsalçılar arasında gedən rəqabət məhz istehlakçının tələbinin dolğun ödənilməsi vasitəsilə baş verir.

Rəqabətin əhatə dairəsinin genişlənməsi beynəlxalq mübadiləyə cəlb olunan iştirakçıların sayının durmadan artması ilə şərtlənir ki, bu da beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinin, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya, ixtisaslaşma və kooperasiya proseslərinin güclənməsinin təsiri altında baş verir. Belə ki, təsərrüfat həyatının beynəlmilliləşməsi nəticəsində dünya bazarına inhisarçı nəhənglərlə yanaşı orta, kiçik və hətta ən kiçik müəssisələr də qoşulurlar.

Müasir dövrdə rəqabətin əhatə dairəsinin genişlənməsi ilə yanaşı dinamizmi də artmışdır: onun forma və metodları sürətlə yeniləşir, rəqabətqabiliyyətliliyi yüksək olan yeni əmtələrin, yeni satış bazarlarının axtarışı güclənir və s. ETT rəqabətə xüsusi dinamizm verir. İstehsal xərclərinin azaldılması, mənfəətin artırılması və onun maksimum həddə çatdırılması uğrunda genişlənən rəqabət mübarizəsində ETT nəinki təsirli rəqabət vasitəsi, həm də onun ən güclü katalizatoru kimi çıxış edir.

2. İnhisarçılıq fəaliyyətinin təzahür formaları və antiinhisar qanunvericiliyi.

Инцисарлар истещсалын, капиталын тямрэцзляшмяси вя мяркязляшмясинин нятичяси олмаг етибары иля 19-чу ясрин икинчи йарысындан мейдана эялмяйя

башламышдыр. Тядричан инщисарын инкишафы едя бир сывиййяя эялиб ъатмышдыр ки, о, бцтвовлцкдя игтисадиййаты ящатя етмяяя башламышдыр. Беяликля, 19-чу ясрин сонларына доьру вя хцсусия дя 20-чи ясрин 30-50-чи илляриндя башлайараг игтисадиййатда инщисарьылыг щаким бир мювгейя малик олмушдур.

Инщисарьылыг фяалиййяти хцсуси мцлкиййятдя олан тясяррцфат субйектляринин йелверилмяз фянд вя цсуллардан истифадя етмякля йцксяк мянфяят ялдя етмяк мягсяди иля азад рягабятя йол верилмямясиня, онун гисмян мящдудлащдырылмасына вя тамамия арадан галдырылмасына йюнялдилян фяалиййятдир. Тясяррцфат субйектляринин фяалиййяти нятичя етибары иля азад рягабятя гаршы йюнялдилир. Азад рягабятин мящдудлащдырылмасына вя арадан галдырылмасына йюнялдилмищ инщисарьылыг фяалиййятини ики група бюлмяк олар:

1. Инщисарларын инкишафынын илкин мярщялясиндя инщисара дахил олан тясяррцфат субйектляри цьцн гиймят гойманын разылащдырылмасы, хаммал вя сатыш базарынын бюлщдцрцлмяси вя мянфяят эютцрмяк цьцн ялверишли щяраит йарада билячяк диэяр мясялялярдя разылыг ялдя едилмясиня йюнялдилян фяалиййятляр.

2. Базардакы щаким мювляриндя истифадя едяряк инщисар гиймяти аляти (ашаьы инщисар гиймяти, йухары инщисар гиймяти) васитяси иля рягибин сыхыщдырылмасына йюнялдилмищ фяалиййятляр.

Инщисар нязриййясиня эюря инщисарьы мцяссисянин давранышы ашаьыдакы амиллярин тясирин алтында формалашыр:

1. Базарын бир щиссясини итирмяк тящлцкяси. Бу тящлцкя олмадыгда о гиймятин йцксялдилмяси гярарыны гябул етдикдя бея мящсул бурахылышынын щячминя там нязарят едир.

2. Гиймятин фясиялсиз йцксялдилмяси имканынын мювудлуьу. Бцтцн диэяр истещсальылар кими инщисаг да истещсал гярарыны гябул едяряк базар тялябини, юз истещсал хярчлярини нязря алмаг мячбуриййятиндядир.

Инщисар нязриййясиня эюря инщисарын максимум мянфяят эютцрмясини тямин едян мящсул бурахылышынын щячми рягабят щяраитиндя мювчуд олан принсипя, сон щядд эялирляринин вя сон щядд хярчляринин бярабярлийиня ясасланьр. Игтисадиййатда инщисарьылыьы ящатялийи бахылмындан ашаьыдакы кими групплащдырмаг олар:

1. Дювлят инщисарьылыьы: Ичра щакимиййяти органларынын рягабятин мящдудлащдырылмасына, йахуд арадан галдырылмасына, тясяррцфат субйектляринин вя истещсальыларын мянафеляринин позулмасына эятириб ьыхаран вя эятириб ьыхара билян гейри-гануни фяалиййяти дювлят инщисарьылыьыдыр. Бу щалда дювлятин гейри-гануни фяалиййятиня ашаьыдакылар дахилдир:

- игтисадиййатын дювлят бюлмясиндя кянарда фяалиййят эюстярян тясяррцфат субйектляри цьцн мящсул истещсалы вя сатышы цзря директив тапшырыгларын вя мячбури дювлят сифарищляринин мцяййян едилмяси;

- мцстягил тясяррцфат субйектляри тяряфиндя истещсал едилян вя сатылан малларын гиймятляри цяриндя ясассыз олараг нязаряти щяята кеьирилмяси;

- идаряетмянин тящкилати структурларына рягабятин мящдудлащдырылмасына эятириб ьыхаран сялащиййятляр верилмяси;

- республиканын бюлэялари арасында мящсул щярякятиня ясассыз гадабаларын гойулмасы;
- фяалийятлари рягабятин мящдудлашдырылмасына сябяб олан мцяссисяларин вя диэяр тяшкилати идаряетмя структурларынын йарадылмасы;
- ясассыз олага айры-айры тсяррцфат субйектляриня онлары ейни базарын башга субйектляриня нисбятян цстцн вязиййятя эятириб ьыхаран верэи, кредит эцзяштляринин вя башга эцзяштлярин верилмасы;
- ганунверичиликдя нязрядя тутулмуш щаллар истисна олмагла мцяййян нюв ямтяяларин (хидмятлярин) истещсалынын вя йа мцяййян нюв истещсал фяалийятинин гадабан едилмасы, йахуд мящдудлашдырылмасы;
- ганунверичиликдя нязрядя тутулмуш щаллар истисна олмагла, харичи тсяррцфат субйектлари цьцн ясассыз олага ашаьы (йцксяк) эюмрцк рцсумларынын мцяййян едилмасы, йахуд онларын эюмрцк верэисиндян азад едилмасы;
- истещсалы вя сатышы ганунверичиликдя гадабан оланмуш ямтяяларин тичаряти истисна олмагла, тичарят вя тядарцк фяалийяти цзяриндя гадаба гойулмасы, йахуд онун мящдудлашдырылмасы;
- тсяррцфат субйектляринин харичи игтисади фяалийятиня ясассыз мящдудийятлар гойулмасы;
- рягабятин мящдудлашмасына йюнялдийи вя истещлакьыларын мянафейиня тохундуьу щалларда гиймятлярин манипульсийасы, (онларын йцксялдилмасы, азалдылмасы вя йа бир сывиййядя сахланылмасы) мягсядиля мцяййян нюв мящсул базарына ямтяя мцдахиясинин щяйата кеьирилмасы; л) ганунверичиликдя нязрядя тутулмуш щаллар истисна олмагла, тяляб вя тяклиф сащясиндя информасийа щябяксяи цзяриндя нязарят гойулмасы.

2. Истещсал инщисарьылыьы: Мцяййян нюв мящсул истещсалынын ясас щиссясинин мящдуд мигдарда истещсальынын ялиндя чямлянмясиня истещсал инщисарьылыьы дейлир. Истещсал инщисарьылыьы мцяййян мящсул истещсальыларынын бирляшмяси вя йахуд да мцвафиг мящсулу истещсал едян мцяссисядя капиталын юз-юзцня артмасы йолу иля йараныр. Инщисарьылыьын эюстярилян формасы бир сыра щалларда мящсулдар гцввялярин инкишафынын обйектив нятичяси кими мейдана ьыхыр. ьох заман ися беля инщисарьылыг билаваситя рягабятин мящдудлашдырылмасына вя арадан галдырылмасы мягсядляринин реаллашдырылмасы цьцн щяйата кеьирилир. Истещсалда инщисарын мащийятини ць башлыча чящятля сячиййяляндирмяк олар:

1) Онун ялиндя истещсалын ящямийятли щиссясинин тямрэцзляшмяси сайясиндя тсяррцфатын бир йахуд бир неья сащясиндя щюкмран олмаг вязиййятинин тямин едилмасы;

2) Мцяййян ьярьивядя базар гиймятлярини диктя етмяк имканына малик олмасы;

3) Юз щюкмранлыьыны игтисад чящятдян реализя етмяси кими йцксяк инщисар мянфяятинин мянимсянилмасы.

Истещсалда инщисарлар мцхтялиф формаларда фяалийят эюстярирляр. Бу формалар ашаьыдакылардыр:

Картел – ейни бир истещсал сащясинин бир сыра мцяссисянин еля бирляшмясидир ки, онун иштиракьылары истещсал васитялари вя истещсал олунмуш мящсул цзяриндя юз мцлкийятни сахлайыр. Картелин иштиракьылары юз мящсулларыны базарда юзляри реаллашдырырлар. Истещсал едилмиш цмуми мящсулда картел цзвццн пайы, сатыш гиймятлари, базарын бюлэцц, мянфяятин

бюлщдцрцлмьси вя башга беля эюстярибильяр картел сазиши ола бильяр. Картел мцгавиляси картел иштиракбыларынын сатыш шьртлярини поздуглары щалларда бьуйцк мяблядя чьримья вермякля чьзаланлдырылмасыны нязрьдя тутур.

Синдикат – йекчинс ямтяляр истещсал едян мцяссисялярин еля бирлийидир ки, бурада истещсал васитяляри синдикат иштиракбыларынын юз мцлкиййятиндя галыр, истещсал олунмуш мящсул ися синдикатын мцлкиййяти олур вя йарадылмыш хцсуси идаря тьряфиндян реаллащдырылыр. Картелдян фьргли олараг, синдикат айры-айры мцяссисялярин базарла билаваситя ялагьсини кьсир. Синдикатлар бир гайда олараг, йекчинс ямтялярин кцтляви истещсал олдуьу сащялярдя йараныр.

Трест – синдиката нисбьтян даща йцксьяк инщисар формасыдыр ки, бурада истещсал васитяляри цьяриндя мьвчуд олан сащибкарлар групунун бирэя мцлкиййяти йараныр. Трестин тьщкили заманы мцяссисянин сащибляри истещсал васитяляри, щабеля технолоэийа, патентляр вя диэяр истещсал мящсуллары цьяриндя юз мцлкиййятини бирлийя верир. Онлар вердикляри капиталын мигдарына эоря трестин сящмлярини алырлар вя бунунла да трестин идарьедилмьси вя онун мянфьятиндян пай эьтцрмяк щцгугуну ялдя етмищ олурлар.

Консерн – формал олараг мцстягил, цьяриндя малиййя нязарьяти гоймаг йолу иля бир сыра мцяссисяляри бирлящдирян инщисардыр. О, бу мцяссисялярин зийаны йахуд ющдябильи йцн йалныз консерни сащиб олдуьу сящм пакетинин гиймяти тьрьвьясиндя чавабдешдир. Бунунла беля нязарьят едилян мцяссисяляр цьяриндя реал щакимиййят консернин бцтцн мцяссисяляринин фактики сащиб олан баш фирмайа мяхсусдур. Консерн адьтян мцхтьялиф сянайе сащяляринин мцяссисялярини, тичарьят фирмаларыны, банклары, няглиййят вя малиййя компанийаларынын бирлящдирир. Мцасир щьраитдя мцяссисялярин консернляря тьврилмьси эенищ йайылмышдыр.

Консорсиум – сон заман инщисарын даща эенищ йайылмыш бир формасыдыр. Бу форма бир гайда олараг, иримигйаслы лайищялярин щьйята кеьирилмьси цьцн йараныр. О, малиййя, тичарьят, техники вя йа башга сябьбляр цьцндян бир негья иштиракбыларын гцввьясини бирлящдирмяйи тьляб едир. Бундан башга, консорсиумларын йаранмасы щаггьнда мцгавилялярин иштиракбылары тичарьтдя, гурулан сянайе обьетляринин реконструксийа вя монструксийа вя миндя, ади харихи тичарьят фьалиййятиндя, щьмьнин щьр щансы хидмят ньвц, ейни заманда инчиниринг хидмяти эюстрилмьсиндя мцяййян мягсьд дашыйа бильяр. Конорсиум иштиракбылары щьм щьхси, щьм дя дьвлят тьщкилатлары, щьмьнин дьврляр ола бильяр. Консорсиум иштиракбылары там мцстягиллийи сахлайырлар. Бирэя сеьилмищ рьщбьрлийя, фьалиййятинин анчаг консорсиум мягсьдляриня йюнялдилян щиссьяси иля табе олурлар. Щазьрда Азьрбайчан нефт мцгавиляляри цьря нефтин щасили вя нягли иля ялагьдар Азьрбайчан Бейнялхалг Ямялиййят Щиркьяти (АБЯЩ) вя Шимали Абщерон Ямялиййят Щиркьяти йарадылмышдыр. Бу консорсиумларын тьркибиндя Азьрбайчан Республикасынын Дьвлят Нефт Щиркьяти вя башга харичи юлкялярин нефт магнатлары бирлящмищдир.

3. Тябии инщисарьылыг: – Истещсал мигйасынын артьрылмасынын бьуйцк щьчмдя гьнаятя сябьб олдуьу щалларда мцмкцндцр. Тябии инщисарьылыг тьсьярцфат субьектляри арасьнда рьгабьтин мцмкцн олмадыгьы сащялярдя дя йарана билир. Тябии инщисарьылыгьын мейдана эьлмьси капиталын юз-юзцня артмасы, рьгибляри сьхьщдырмаг вя мянфьяяти максимумлащдырмаг чьщядляри иля аз ялагьлядардыр. Тябии инщисарьылыгьын базар цьяриндя щюкмранлыгьы хцсуси характеря маликдир. О анчаг технолоэийанын спесификлийи иля шьртлянир.

Тябии инщисар истещсалын технолоји хцусиййятляриня эоря рягабятин олмадыы шыраитдя тьялябатын юдянилмьси даща сямьярили олан вя инщисар субйектляринин истещсал етдийи (сатдыы) ямтя истещлакда башга ямтя иля явяз едия билмьяян ямтя базарынын вязиййятидир. Тябии инщисар субйекти ися тябии инщисар шыраитиндя ямтя истещсалы (сатышы) иля мяшьул олан тсяррцфат субйектидир. Тябии инщисарлар цаггында Азярбайчан Республдикасынын гануна ясаян тябии инщисарьылыг ашаьыдакы сащялярдя мцмкцндцр:

- Нефт вя нефт мящсулларынын маэистрал бору кямьярляри иля нягли;
- Тябии газын бору кямьярляри иля нягли, сахланмасы вя пайланмасы хидмятляри;
- Электрик вя истилик енерјисинин ютцрцлмьси вя пайланмасы хидмятляри;
- маэистрал вя йерли дямир йолу хяттляринин, йол гурьу вя тикилилярин истисмары, щярякяти идарьетмя вя щярякят тящцкьясизлийи фьялиййяти, дямир йолу стансийалары вя сярнишин ваьзаллары хидмятляри;
- Аэропорт хидмятляри, аэропортларын, уьуш золаглары вя гурьуларын истисмары, щава кямияляриня авиасийа вя аэроавигасийа хидмятляри;
- Метро няглиййатында йолларын, тунеллярин вя стансийаларын истисмары, щярякяти идарьетмя вя щярякят тящцкьясизлийи фьялиййяти;
- Dəniz лиманы хидмятляри, лиман гурьуларынын истисмары, йцкдашыма вя щярякят тящцкьясизлийи фьялиййяти;
- Цмуми истифадя олан электрик вя поьт рабитьси хидмятляри, гьбуледичи-веричи радио вя телевизийа стансийаларынын, йцкьяктезликли гурьуларын истисмары вя нязарят фьялиййяти;
- Баш сутямизляйичи гурьулар, маэистрал борулар, су кямьярляри щябькьяс вя онларын цзяриндяки тязйиг вя тьнзимляйичи гурьуларын истисмары;
- Канализасийа тсяррцфатында механики тьмизлямя стансийалары, насосханалар, баш вя йаьыш коллекторлары вя канализасийа хятляринин истисмары;
- Меллиорасийа вя ирригасийа сащяляриня аид олан су анбарлары, каналлар, коллекторлар, бору кямьярляри вя бьндлярин истисмары;
- Истилик тящцизаты хидмятляри.

4. Сащя инщисарлыьы: - Сащя идарьетмя органларынын тсяррцфат субйектляринин вя истещлакьыларын мянафейиня зидд олагаг рягибьтин мящдудлащдырылмасына вя йа арадан галдырылмасына эьтириб ьыхаран вя эьтириб ьыхара билян гейри-гануни фьялиййяти Сащя инщисарьылыьыдыр. Бу заман сащя идарьетмя органларынын фьялиййятиня ашаьыдакылар дахилдир;

- йени тсяррцфат субйектляринин сащя базарына дахил олмасы цьцн сцни манеялярин йарадылмасы;
- гейри-дювлят тсяррцфат субйектляринин мадди ещтийатларла ясассыз олагаг мяркьязлящдирилмищ гайдада тящциз едилмьси каналларынын йарадылмасы;
- малларын бюлщдцрцлмьси, тьдаркц вя сатышы цзя паралел структурларын йарадылмасына манеьилик тьрядилмьси;
- тсяррцфат субйектляринин мцстягиллийинин ясассыз олагаг мящдудлащдырылмасы;
- рягабьтин мящдудлащдырылмасы иля нятигьялянян тьщкилати идарьетмя структурларынын, йахуд щолдинг щиркьятляринин йарадылмасы;

- сая табелииндя олан таяррцфат субъектларинин юзляшдирилмасы просесиндя нязарят пакетларинин ядья едилмасы;
- капиталын бир саядяни даяр саяйя саярбаст ахыны гаршысында ясасын маняляр гойулмасы;
- йени мящсулун вя технолозийанын ишляниб щазырланмасы вя йа мцассияларин йарадылмасы гцввядя олан ганунверичилийя зидд дейился, онларын гаршысында ясасыз маняляр гойулмасы;
- ямтя явязляйичисинин вя йа зяряря ишляйян таяррцфат субъектлариня ичтимаи мянайе иля баьлы олмайан вя саядахили рягабятя зийан вураг малийя эцзяштларинин вя даяр эцзяштларин верилмасы;
- рягабяти мящдудлащдырмаг, йахуд арадан галдырмаг мягсядила табелииндя олан таяррцфат субъектлариня денпингин тятбиги ццн щяраит йарадылмасы.

5. Йерли инщисарьылыг: - Йерли иьра щакимийяти органларынын (район, щящяр вя онлара дахил олан инзибати ярази гурулмаларынын) таяррцфат субъектларинин вя истешлакьыларын мянайейиня зидд олараг рягабятин мящдудлащдырылмасыны вя йа арадан галдырылмасына эятириб ьыхаран вя эятириб ьыхара билян гейри-гануни фяалийятиня ашаьыдакылар дахилдир:

- таяррцфат субъектларинин йерли базара дахил олмасынын мящдудлащдырылмасы вя капитал гойулушу ццн щцгуги, тящкилат вя игтисади янэялларин йарадылмасы;
- рягабятин мящдудлащдырылмасына саяб ола билян щалларда, йерли таяррцфат субъектлариня биртяряфли цстцнлцк йаратмаг мягсядила бялядийя обьектлариндя, йерли бцдчянин вясаитиндя, щямьинин бцдчядянкянар фондлардан истифадя едилмасы;
- табелииндя олан ярази базар субъектлариня мцнасибятдя сацибкарлыг фяалийятини мящдудлащдырмаг мягсядила верэитутма, юзляшщирмя вя торпаг мясяляларинин тянзимлянмасы саясиндя юз сялащийятлариндя истифадя едилмасы;
- йерли базарда щюкмран вязийятя (мювгейя) малик йерли таяррцфат субъектлариня вя йа онларын бирликлариня биртяряфли гайдада цстцнлцк верян верэи эцзяштларинин вя даяр эцзяштларин мцййян едилмасы;
- йерли базарда щюкмран мювге тутмаьа саяб олан тящкилати-идаря гурумларынын, йахуд щолдинг ширкятларинин йарадылмасы;
- ямтя идхалы вя ихрачы цзя мящдудийятларин мцййян едилмасы;
- айры-айры таяррцфат субъектлари ццн рягабятин мящдудлащдырылмасына эятириб ьыхаран йерли сифарищян суи-истифадя едилмасы.

6. Малийя – кредит инщисарлыьы: - Малийя-кредит тящкилатларынын рягабятин мящдудлащдырылмасына эятириб ьыхаран, йахуд эятириб ьыхара билян гейри-гануни фяалийяти ашаьыдакылар щесаб олунур:

- малийя ещтийатларынын ьевиклийинин мящдудлащдырылмасы, капиталын бир фяалийят саясиндя даяриня ахмасы гаршысында сцни янэяллар йарадылмасы;
- коммерсийа банклары арасында ващид фаиз дярячяси сийасяти йеритмяк щаггында сазищляр баьланмасы;

- мцлкийят вя тяшкилати-щцгуги формалардан асылы оларга тясяррцфат субъектляринин банк кредити алынмасында ясассыз айрысеъкилик йарадылмасы;

- банк кредитляри алмаг истяйянлярин гаршысында ганунверич иликдя нязярдя тутулмаган шяртлярин гойулмасы вя бу шяртлярин сяртляшдирилмасы;

- диэяр малийя-кредит тяшкилатларынын малийя базарына дахил олмасы (йахуд базардан ыхмасы) цъцн манеяляр йарадылмасы;

- кредит ещтийатлары базарында сцни гытлыг йаратмаг, йахуд гытлыбы горуйуб сахламаг, щямъинин кредит дяряъялярини йцксялтмяк мягсядиля кредит верилмясинин азалдылмасы вя йа дайандырылмасы.

7. Патент – лисензия инщисарлыбы: - Щяр щансы мал базарында рягабяти мящдудлашдырылмаг, йахуд арадан галдырмаг мягсядиля юзляринин патент вя лисензиялар цяриндя инщисар щцгугунда суи-истифадя едян идаряетмя органларынын вя тясяррцфат субъектляринин гейри-гануни фяалийятиня патент – лисензия инщисарылыбы дейилир. Бу заман идаряетмя органларынын вя тясяррцфат субъектляринин гейри-гануни фяалийятиня ашабыдакылар аиддир;

- патент сацибинин ондан истифадя етмямасы вя бу патентя лисензия вермякдян ясассыз имтина етмяси; б) лисензия алынган техники сийасятинин мящдудлашдырылмасы;

- лисензиялашдырылмыш технолозийанын лисензия алан тяряфиндян мянимсянилмясинин мящдудлашдырылмасы;

- лисензия алынган коммерсия фяалийятинин мящдудлашдырылмасы;

- лисензия сациби тяряфиндян лисензия сатыларкян онун щаггынын юдянилмасы реъиминин шяртляндирилмасы.

8. Тясяррцфат субъектляринин инщисарылыбы: - Базарда щюкмран мювге тутан тясяррцфат субъектляринин рягабятин мящдудлашдырылмасна, диэяр тясяррцфат субъектляринин вя истещлакбыларынын мянайефиня тохмасына эятириб ыхаран, йахуд эятириб ыхара биян гейри-гануни фяалийятиня ашабыдакылар дахилдир:

- халг тясяррцфатынын, ящалинин айры-айры тясяррцфат субъектляринин тялябатынын юдянилмядийи малларын истещсалынын ясассыз оларга мящдудлашдырылмасы, йахуд дайандырылмасы;

- сцни гытлыг йаратмаг, йахуд гиймятляри артырмаг мягсядиля истещсалын щячминин дяйишдирилмасы вя ямтяялярин дюврийясиндян ыхарылмасы;

- диэяр тясяррцфат субъектляринин базара дахил олмасына вя йа базары тярк етмясиня ясассыз манеяляр йарадылмасы;

- базар ялавя цстцнлцк ядя етмяк мягсядиля гиймятлярля манипулясийа едилмасы (онларын йцксялдилмасы, азалдылмасы вя йа бир сывийядя сахланылмасы);

- мящсулларын алтернатив сатычылары вя алычылары олмадыгда тясяррцфат субъектляри арасында айры-сеъкилик йаратмаг мягсядиля щямин мящсулу сатмагдан вя йа алмагдан имтина едилмасы;

- топдансатыш вя пяракяндя сатыш тясяррцфат субъектляринин гапалы сатыш шябьякляринин йарадылмасы;

- диэяр тясяррцфат субъектляри иля мцгайисядя контраэентлярин рягабят имканларына зяряр вуран, йахуд зяряр вура биян ейни вя йа ейни шяртли мцгавилялярин баъланмасында айры-сеъкилийя йол верилмасы;

- контраэнтя сярфяли олмайан вя йа мцгавилялярин мязмунуна аид олмайан мцгавиля шяртляринин она мячбури гябул етдирилмяси;
- истифадя олунмуш истещсал гурьюлары олдуьу шалда контраэнтля мцгавиля баьламагдан ясассыз имтина етмяси;
- контраэенти яввялчядян хябярдар етмядян вя онунла разылашмадан гярарлашмыш тясяррцфат ялагяляринин позулмасы.

9. Техноложии инщисарьылыг: - Инщисар объекти бу вя йа диэяр мящсулун щазырланмасы цсулу олдуьу шалда йаранан инщисарьылыг, техноложии инщисарьылыгдыр. Техноложии инщисарьы кими Елми-Техники Тряггинин (ЕТТ) мцяййян истигамятиндя лидерлийи яля кеьирмищ мцяссисяляр ьыхыщ едирляр. Техноложииада лидерлик едянляр сон нятичядя юз мящсулларынын рягабят габиллийятлилийини тямин едирляр. Буна эюря дя мцяййян техноложии инщисарьылыг давранышларына йол верирляр. Инщисарьылыьын бу формасы мцвяггяти характер дашыйыр.

10. Истещлакьы инщисарьылыьы вя йа монополия: Истещлакьы инщисарьылыьы да инщисарьылыьын диэяр формалары кими мянфи нятичяляря сябьб олур. Беля ки, бу шалда ири истещлакьы тьярфиндян сатын алынан мящсулларын гиймятляринин сцни сурятдя ашаьы салынмасы нятичясиндя йцксяк мянфяят эютцрмяк, мцгабил тьярфя ялверишсиз мцгавиля шяртлярини гябул етдирмяк цьцн ялверишли щяраит йараныр. Бунунла ялагядар олагаг игтисадиийатда монополиуаьа гаршы мцбаризя тядбирляри ищляниб-щазырланыр вя щяйата кеьирилир.

Инщисарьы мцяссися истещсалда вя сатыщда ясассыз сурятдя цстцнлцйя малик олур. Бу чцр цстцнлцк щяраитиндя мцяссисянин давранышы инщисар нязярийяси иля изащ олунур. Инщисарьы мцяссисянин истещсал фяалийятиндя истещсал хярчляринин формалашдырылмасы, юз мящсулуна гиймятгойманын принципляри вя истещсал щячминин мцяййян едилмяси инщисар нязярийясинин мяьзини тьящкил едир. Инщисар нязярийяси инщисары мцяййян нюв мящсулун йезаня истещсальысы эютцрцлмякля абстраксийа йолу иля нязари цмумилящдирмя апарыр. Буна эюря дя халис инщисары нязари чящятдян изащ етмяк олар. ьцнки, мцяййян нюв мящсулун йалныз бир мцяссися тьярфиндян истещсалы вя сатышын щяйата кеьирилмяси абстраксийадыр. Ян азы она эюря ки, щямин нюв мящсулун харичи истещсальысы вя сатычысы мювчуддур.

3. Нақсыз рəқабət və onun aradan qaldırılması vasitələri.

“Нақсыз рəқабət dedikdə, bazar subyektlərinin ədalətsiz üsullarla üstünlük əldə etməyə yönəldilmiş, bununla da digər bazar subyektlərinə (rəqiblərinə), yaxud onların işgüzarlıq nüfuzuna zərər vura bilən fəaliyyəti nəzərdə tutulur.” Ümumilikdə ədalətli rəqabət aparılması zamanı aşağıdakı vasitələrdən istifadə olunmalıdır:

- qiymətin aşağı salınması;
- məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- reklam;
- satışdan sonrakı xidmətin inkişaf etdirilməsi;
- elmi-texniki tərəqqi nailiyyətlərindən istifadə etməklə yeni əmtəə və xidmətlərin yaradılması və s.

Buna baxmayaraq təcrübədə rəqabətin digər formalarda aparılmasına rast gəlinir ki,

dövlət də bu məsələ ilə əlaqədar tənzimləyici mexanizm formalaşdırır. Umumilikdə, haqsız rəqabətin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş qanunvericilik bazası inkişaf etmiş bazar sistemli hər bir ölkənin tarixi təcrübəsinə əsaslanmaqla keçid dövrünü yaşayan ölkələrin də iqtisadi reallığını özündə əks etdirməlidir. Haqsız rəqabət əsasən aşağıdakı formalarda müşahidə edilir:

- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi; rə
- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin gözdən salınması; rə
- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə; rə
- haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti; ha
- haqsız işgüzarlıq davranışı; ha
- ehlakçılığın çəşdirilməsi. ist

Rəqabət münasibətlərinin tənzimlənməsi əsasən antiinhisar siyasətinə əsaslanır. Antiinhisar siyasəti özündə antiinhisar qanunvericiliyini və onun həyata keçirilməsi üzərində nəzarətin təşkilini ehtiva edir. Antiinhisar qanunvericiliyi rəqabətin dəstəklənməsi və mühafizəsinə yönəldilmiş təsərrüfat və kommersiya hüquq normaları sistemində kompleks mexanizmdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə antiinhisar qanunvericiliyinin əsas prinsipi – inhisarçı əlaməti – bazar payı ilə müəyyənləşdirmək deyil (baxmayaraq ki, bu mütləq nəzərə alınır), bazar subyektinin inhisarçı məqsədlərinin olması və onu həyata keçirməyə imkan verən bazar gücünün mövcudluğudur.

Antiinhisar və rəqabət siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı dövlətin müdaxiləsinin başlıca məqsədi rəqabət mühitinin mühafizəsi və qorunub saxlanılmasından ibarətdir ki, bu da hər cür inhisarlaşmanın bir proses kimi dayandırılmasını özündə ehtiva edir. Başqa sözlə, söhbət ən azı üç istiqamətli fəaliyyətin üzvü birliyinə nail olmaqdan gedir:

1. İnhisarçı fəaliyyətin proses kimi dayandırılması, vəziyyət kimi isə məhdudlaşdırılması; İn
2. İstehlakçı hüquqlarının mühafizəsi; İst
3. Kiçik və orta biznesin inkişafına yardım göstərilməsi. Ki

Ölkədə antiinhisar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində mövcud reallığın nəzərə alınması qaçılmazdır, əks təqdirdə, effektiv nəticə əldə etmək imkanları xeyli məhdudlaşa bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında rəqabət münasibətlərinin tənzimlənməsində əsas normativ akt Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası sayılır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 15 – ci maddəsinin 2 –ci bəndinə əsasən:

“Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.”

Azərbaycan Respublikasının əsas qanununa əsaslanaraq rəqabətin qorunması və antiinhisar qanunvericiliyi sahəsində müxtəlif normativ hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur ki, bunlara da Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları daxildir. Bu sahədə qəbul olunmuş əsas qanunlar

sırasına “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında”, “Haqsız rəqabət haqqında”, “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında”, “Reklam haqqında”, “Təbii inhisarlar haqqında”, “Tənzimlənən qiymətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları daxildir.

“Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu respublika ərazisində inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Qanun təsərrüfat subyektlərinin, icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının xarici ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri ilə bağladığı sazişlərin və müqavilələrin milli bazarda rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardığı hallarda da tətbiq edilir.

“Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu haqsız rəqabətin qarşısının alınmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullarla aparılmasına hüquqi zəmin yaradır, bazar subyektlərinin haqsız rəqabət metodlarından istifadəyə görə məsuliyyətini nəzərdə tutur. Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün bazar subyektlərinə şamil edilir və haqsız rəqabət formaları aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi

Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətini təqlid edən aşağıdakı hərəkətlərə yol verilmir:

- rəqibin əmtəsinin, həmçinin onun əmtəə formasının, qablaşdırılmasının və xarici tərtibatının, əmtəənin texniki xassələrindən irəli gələn xarici görünüşü istisna olmaqla, özbaşına təqlid edilməsi;
- digər təsərrüfat subyektinin patent-lisenziya hüququnu pozmaq yolu ilə onun məhsulunun birbaşa təkrarlanması;
- eyni adlı subyekt tərəfindən öz adını hər hansı fərqləndirici nişanla firma adı kimi istifadə etməsi halları istisna olmaqla, digər bazar subyektinin əmtəə nişanının, coğrafi göstəricilərinin, firma adının, əmtəə markasının, həmçinin adının qanunsuz istifadə edilməsi.

Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması

Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətini nüfuzdan salmağa gətirib çıxaran aşağıdakı hərəkətlərə yol verilmir:

- digər bazar subyektlərinin işgüzar nüfuzu və maliyyə vəziyyəti haqqında yalan və təhrif olunmuş məlumatların yayılması;
- rəqibin elmi-texniki və istehsal imkanları haqqında məlumatların təhrif olunmuş şəkildə açıqlanması.

Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə

Rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə məqsədi güdən aşağıdakı hərəkətlərə yol verilmir:

- rəqibin işgüzar münasibətlərinin qanunsuz vasitələrlə qəsdən pozulması, kəsilməsi və dayandırılması;
- rəqibin işçilərini öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirməməyə sövq etmək məqsədilə onlara qanunsuz vasitələrlə təsir göstərilməsi.

Haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində aşağıdakı hərəkətlərə yol verilmir:

- bazar subyektinin elmi-texniki, istehsal və ya ticarət fəaliyyətinə dair məlumatların, o cümlədən kommersiya sirtinin qanunsuz əldə edilməsi, istifadə olunması və yayılması;
- rəqibin üzərində əsassız üstünlük qazanmaq məqsədilə onun təsərrüfat qərarlarının qəbul edilməsinə və icrasına qanunsuz vasitələrlə təsir göstərilməsi;
- əmtəələrin məcburi əlavə çeşidlə satışı;
- müqavilələrdə əsassız birtərəfli üstünlüklərin nəzərdə tutulması;
- qiymətlərinin artırılması nəzərdə tutulduğu gündə, yaxud qiymətlərin artmasına şərait yaratmaq məqsədilə əmtəələrin təsərrüfat dövriyyəsinə çıxarılması və ya dövriyyəyə buraxılmaması.

Haqsız işgüzarlıq davranışı

İşgüzarlıq davranışı sahəsində aşağıdakı hərəkətlərə yol verilmir:

- müəyyən vaxt ərzində rəqabətdən və ya onun müəyyən formasından əl çəkmək haqqında tərəf müqabili ilə (kontragentlə) bağlanmış və bazar subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətinə ciddi məhdudiyyətlər yaratmayan sazişin pozulması;
- rəqibin işgüzarlıq əlaqələrini pozmaq məqsədilə digər bazar subyektlərinə əsassız çağırışlar (müraciətlər) edilməsi və belə əlaqələrin yaradılmasına maneçilik törədilməsi.

İstehlakçıların çaşdırılması

Bazar subyektlərinin istehlakçıları çaşdırmağa yönəldilmiş aşağıdakı hərəkətlərinə yol verilmir:

- əmtəənin mənşəyi, hazırlanması üsulu, istifadə üçün yararlılığı, keyfiyyəti və başqa xassələri, sahibkarın şəxsiyyəti və ya onun təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyəti barədə istehlakçını çaşdırma bilən hər hansı məlumatlardan istifadə edilməsi;
- əmtəənin alınması, yaxud sövdələşmə zamanı istehlakçının seçmə sərbəstliyinə təsir göstərən qanunsuz reklam üsullarından istifadə olunması;
- əmtəənin istehlakçını çaşdırma bilən yanlış müqayisə edilməsi və onun reklam və ya informasiya materialı kimi açıqlanması;
- əmtəənin istehlak və digər vacib xassələri barədə istehlakçını çaşdırmaq məqsədilə uyğun olmayan fərqləndirici nişanla və ya marka ilə təchiz edilməsi;
- əmtəənin öz təyinatına, ya ona qoyulan tələblərə uyğun olmadığını gizlədilməsi.

Sahibkarlıq fəaliyyətində qanunsuz ödənişlərin yolverilməzliyi

Rəqabətdə birtərəfli üstünlük qazanmaq məqsədilə həmçinin aşağıdakı hərəkətlərə görə qanunsuz ödənişlərə yol verilmir:

- bu və ya digər təsərrüfat subyektinə sün`i surətdə əlverişli mühit yaradılmasına, o cümlədən əlverişli sazişlərin, kreditlərin, subsidiyaların verilməsi, güzəştli gömrük rüsumunun və vergi rejiminin müəyyən edilməsi;
- müəyyən sifarişlər əldə olunmasında fərdi güzəştlər edilməsi və ya onların verilməsinin ümumi şəraitinin sün`i surətdə yaxşılaşdırılması;
- rəqiblə müqayisədə müqavilənin bağlanmasının sün`i surətdə sürətləndirilməsi.

Müvafiq qanuna görə haqsız rəqabət haqqında qanunvericiliyin icrasına Azərbaycan Respublikasında antiinhisar siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı və

qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər orqanlar öz səlahiyyətləri çərçivəsində nəzarət edirlər.

“İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehlakçılar üçün bərabər şərait yaradılması məqsədi ilə alqı-satqı prosesində, iş görülməsində və xidmət göstərilməsində istehlakçı ilə istehsalçı, satıcı və icraçı arasında münasibətlərin eyni cür tənzimlənməsinin, habelə istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinin ümumi hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını və mexanizmini müəyyənləşdirir. Qanun BMT tərəfindən qəbul edilmiş “İstehlakçıların maraqlarının müdafiə etmək üçün rəhbər prinsiplər” əsasında işlənmiş və Azərbaycan Respublikasında belə münasibətlərin dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Qanuna əsasən istehlakçıların malların (işlərin, xidmətlərin) və onların istehsalçısının, icraçısının və satıcısının sərbəst seçməsi hüququ var. Bununla yanaşı bazarda hökmran mövqə tutan istehsalçı və ya icraçı (onun nizamnamə fəaliyyətindən, yaxud istehsal imkanlarından kənara çıxdığını sübut etdiyi hallar istisna olmaqla) istehlakçı ilə işlərin icra edilməsi və xidmət göstərilməsi üçün qeyri-bərabər şərt təklif etmədən müqavilə bağlamağa borcludur.

“Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasında hüquqi və fiziki şəxslərin əmtəə, iş və xidmət (bundan sonra — əmtəə) bazarında reklam istehsalı, yerləşdirilməsi və yayımı prosesində meydana çıxan münasibətləri tənzimləyir. Bu qanuna əsasən aşağıdakı hallarda reklam haqsız sayılır:

- reklam olunan əmtəədən istifadə etməyən hüquqi və fiziki şəxsləri gözdən saldıqda;
- mahiyyətcə reklam olunan əmtəə ilə digər hüquqi və fiziki şəxslərin əmtəələri arasında qeyri-etik müqayisə apardıqda, həmçinin rəqibin şərəf və ləyaqətini, yaxud işgüzar nüfuzunu təhqir edən obraz və məna daşdıqda;
- reklam olunan əmtəə haqqında, başqa reklamlarda istifadə olunmuş ümumi layihəni, mətni, reklam formullarını, əksləri musiqi və ya səs effektlərini imitasiya və köçürməklə, həmçinin fiziki şəxslərin etimadından, yaxud onların təcrübəsizliyindən sui-istifadə etməklə, o cümlədən reklamda əhəmiyyətli informasiyanın müəyyən hissəsini qəsdən gizlətməklə istehlakçıları yanlış istiqamətləndirdikdə haqsız reklama yol verilmir.

“Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasında təbii inhisarlarla bağlı dövlət tənzimlənməsinin təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Bu qanun təbii inhisar subyektləri ilə istehlakçıların maraqlarının uzlaşdırılmasını təmin etməyə yönəldilmişdir. Qanunda göstərilir ki, bu qanun təbii inhisar subyektlərinin, istehlakçıların, müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının iştirak etdiyi məhsul, iş, xidmət (bundan sonra əmtəə) bazarlarında yaranan münasibətləri tənzimləyir.

“Tənzimlənən qiymətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu işə qiymətlərin və tariflərin tənzimlənməsi sahəsində dövlət siyasətinin və bu sahədə yaranan münasibətlərin hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir. Tənzimlənən qiymətlər təbii inhisar, dövlət inhisarı və inhisarçı qiymətin əmələ gəlməsi subyektlərinin məhsullarına (mallarına, işlərinə, xidmətlərinə), habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə qiymətləri dövlət tənzimlənməsinə aid edilmiş digər məhsullara (mallara, işlərə, xidmətlərə) tətbiq edilir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi qanunlarla yanaşı rəqabət münasibətlərinin tənzimlənməsində Prezident fərmanlarının mühüm yeri vardır. Antiinhisar qanunvericiliyi və rəqabətin qorunmasının təkmilləşdirilməsi və mövcud boşluqların aradan qaldırılması nöqtəyi – nəzərindən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 sentyabr 2002 – cil tarixli

“Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” fərmanı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu fərmanda inhisarçılıqla mübarizənin effektivlik səviyyəsinin yüksəldilməsi, o cümlədən, təbii inhisarçılarla əlaqədar tariflərin təkmilləşdirilməsi, inhisarçı təsərrüfat subyektlərinin xidmətindən istifadəyə görə əvvəlcədən haqq alınması hallarının aradan qaldırılması və nəhayət, antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması və onlara qarşı əməli tədbirlərin görülməsi tipli konkret vəzifələr irəli sürülmüşdür.

Eyni zamanda, qeyd edilən aspektdən yanaşdıqda “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” 28 sentyabr 2002 –ci il tarixli prezident fərmanı antiinhisar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və rəqabət siyasətinin ciddi surətdə həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Bu fərman əsasən mərkəzi icra və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən inhisarçılığa meyilliliyin, yəni, dövlət, sahə və yerli inhisarçılığın qalıqlarının aradan qaldırılması və əlverişli rəqabət mühitinin yaradılması baxımından yüksək qiymətləndirilməlidir.

4. Antiinhisar Dövlət Xidməti və onun hüquqi statusu.

Rəqabət siyasətində aktiv rol oynayan elementlərdən biri də rəqabət qurumudur. Bu zaman rəqabət qurumunun gücü rəqabət siyasətinin formalaşdırılmasında əsas amil kimi götürülür. Rəqabət qurumunun gücü dedikdə, adətən “hüquqi güc” və ya həmin orqanın qanunvericiliklə təsbitlənmiş səlahiyyətlərinin formalaşdırdığı və ya həmin səlahiyyətlərdən irəli gələn güc nəzərdə tutulur. Rəqabət orqanının hüquqi gücünün tərkib hissəsi kimi rəqabət qanunvericiliyinin tələblərinin pozulmasına görə məsuliyyətin təsbiti, bunun həm təsərrüfat və həm də tənzimləmə subyektlərinin təsirliliyi və dayanıqlılığı, rəqabət qurumunun fəaliyyətinin şəffallığı götürülə bilər.

Azərbaycanın rəqabət qurumu olan Antiinhisar Dövlət Xidmətinin qarşısında qoyulmuş vəzifə bilavasitə iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlıdır, yarandığı dövrdən onun əsas vəzifəsi rəqabətin inkişafını təmin etməkdən, istehlakçıların mənafeyinə və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətli strukturunun formalaşmasına təsir edən maneələri aradan qaldırmaqdan, rəqabət mübarizəsinin haqsız üsullarını məhdudlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında ilk antiinhisar siyasəti orqanı 1992-ci ildə Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi kimi yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 11 iyun tarixli 495 nömrəli Fərmanına əsasən yaradılmış Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tərkibində Antiinhisar Siyasəti Departamenti təşkil edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 28 dekabr 2006-cı il tarixli 504 sayılı Fərmanına əsasən İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Dövlət Xidməti yaradılmışdır.

Antiinhisar Dövlət Xidməti rəqabət, inhisarçı bazar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi kimi cəmiyyət və dövlət üçün xüsusi vacib əhəmiyyət kəsb edən bir işlə məşğuldur. Tarixi baxımdan bu məfhumlar cəmiyyətin, dövlətin və iqtisadiyyatın daimi problemləri olmuşdur. Bu problemlərin uğurla həll olunduğu cəmiyyətlər dünyada sivil cəmiyyətlər hesab olunur. Çünki, bu problemlərin həlli nəticədə ədalət, halallıq və azad inkişaf kimi üst quruma aid problemlərin həllinə gətirib çıxarır.

İnhisarçı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti tənzimlənərkən nəzərə alınmalıdır ki, onlar heç vaxt dövlətdən güclü ola bilməz və ona görə də, dövlət onlarla mübarizə aparmır, yalnız son nəticədə, istehlakçıya xidmət edəcək əmtəə bazarının formalaşması istiqamətinə yönəldir. Bu zaman dövlətin mövqeyi inhisarçı və hökmran vəziyyətlərindən sui-istifadə

edən müəssisələrin ədalətlə müəyyən edilməsi və bu cür halların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməkdən ibarətdir. Belə bir vəziyyət həm dövlət, həm istehlakçı, həm də təsərrüfat subyektləri üçün zəruri olan azad rəqabət mühitinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Antiinhisar Dövlət Xidməti inhisarçılıqla mübarizə və rəqabətin qorunması ilə əlaqədar özünün perspektiv fəaliyyətində ədalətlik, qanunçuluğa əsaslanma və şəffafıq kimi prinsiplərini davam etdirəcəkdir. Belə ki, qarşıya qoyulmuş bu mühüm vəzifələrin həlli üçün, ictimaiyyətin, mətbuatın hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının gücündən birgə istifadə edilməsi iş planına daxil edilmişdir. Bu mərhələdə beynəlxalq təşkilatların və xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə edilməsini çox səmərəlidir.

Antiinhisar orqanı ölkədə inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsi və rəqabətin qorunması funksiyalarını yerinə yetirir. Azərbaycan Respublikasında bu vəzifəni icra hakimiyyəti orqanı olan Antiinhisar Dövlət Xidməti müstəqil şəkildə həyata keçirir. ADX-nin məqsədi əmtəə və xidmət bazarlarında sağlam və səmərəli rəqabət mühitinin yaradılmasıdır. Xidmət öz fəaliyyətində antiinhisar, haqsız rəqabət, reklam və təbii inhisarlar haqqında qanunvericiliyə əsaslanır. ADX səmərəli (effektiv) rəqabət mühitinin inkişafı ilə bağlı maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə qanunvericiliyin dəyişdirilməsi və digər tədbirlərlə, problemlərlə əlaqədar parlament və hökumətə təkliflər verir və bu istiqamətdə cəmiyyətin məlumatlandırılması və maarifləndirilməsi üçün profilaktik tədbirlər görür.

Antiinhisar fəaliyyəti və rəqabətin qorunmasına nəzarəti həyata keçirən bir mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi, ADX ölkədə əmtəə və xidmət bazarlarını və rəqabət mühitini öyrənir, onların monitorinqini keçirir və analizlər edir. Həmçinin təsərrüfat subyektlərindən və əhalidən nəzarət etdiyi sahələrin işi ilə bağlı daxil olmuş ərizə və şikayətləri araşdırır. Antiinhisar Dövlət Xidməti həmçinin, nəzarət etdiyi sahələrdə baş verən qanun pozuntularının qarşısının alınması məqsədilə qanunvericiliyə uyğun təsərrüfat subyektləri ilə bağlı araşdırmalar aparır, iş qaldırır, xəbərdarlıq edir, maliyyə sanksiyası, cərimələr təyin edir və icrası məcburi olan göstərişlər verir.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Dövlət Xidməti haqqında Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Əsasnaməyə görə Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Dövlət Xidməti kommersiona və qeyri-kommersiona təşkilatları, mərkəzi, yerli icra hakimiyyəti və digər dövlət orqanları, habelə yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən antiinhisar, o cümlədən rəqabət, təbii inhisarlar və reklam haqqında qanunvericiliyinə riayət edilməsi üzərində dövlət nəzarətini, inhisarçılıq fəaliyyətinin və haqsız rəqabətin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması, əmtəə və xidmət (o cümlədən, maliyyə xidmətləri) bazarlarında rəqabətin qorunması, bu sahələrdə qanun pozuntularının aradan qaldırılması üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyinə görə özlüyündə stimullaşdırıcı tədbirlər deyil, belə tədbirlərin əsassız və ayrıseçkilik şəraitində tətbiqi qeyri-qanuni hesab edilir. İstənilən halda hər hansı bir şirkətə bilavasitə güzəşt və imtiyazların verilməsi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin kobud surətdə pozulması deməkdir. İqtisadi cəhətdən ölkəmiz üçün çox vacib olan yeni başlayan sahibkarların start kapitalının formalaşmasına köməklik göstərilməsi məsələsinə gəldikdə isə bu prosesi tənzimləyən xüsusi qanunvericilik bazası olmasa da onun həyata keçirilməsi antiinhisar qanunvericiliyinə ziddiyyət təşkil edir. Milli Məclis tərəfindən son vaxtlarda qəbul olunmuş

“Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Qanun bu istiqamətdə ciddi addım olsa da, mövcud hüquqi-normativ boşluğu tamamilə aradan qaldırmır.

Beləliklə, respublikamızda rəqabətin inkişafı və qorunması mexanizmi müxtəlif, bir çox hallarda bir-birinə əks olan amillərin təsiri altında formalaşır.

MÖVZU 5. MALİYYƏ HÜQUQUNUN ƏSASLARI

- 1. *Maliyyə hüququnun anlayışı və maliyyə münasibətləri.***
- 2. *Maliyyə hüququnun institutları.***
- 3. *Maliyyə nəzarəti və dövlətin maliyyə nəzarətinin hüquqi təminatı.***

1. *Maliyyə hüququnun anlayışı.*

Maliyyə hüququ spesifik ictimai münasibələr dairəsini maliyyə münasibətlərini əhatə edir. Maliyyə dövlətin öz vəzifə funksiyalarını həyata keçirməsi üçün tətbiq etdiyi bir iqtisadi mexanizm olmaqla ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi, habelə istehsal və ictimai təlabatların ödənilməsi üzərində nəzarət vasitəsidir. Maliyyə və onunla bağlı münasibətlər bir qayda olaraq mütləq pul münasibətləridir. Bununla belə cəmiyyətdə başqa xarakterdə olan pul münasibətləri də baş verir. Məsələn, alqı-satqı, inzibati cərimələr, əmək haqqı, tədarük və s. ilə bağlı münasibətlər də pul münasibətləridir. Lakin adları çəkilən münasibətlər müvafiq surətdə mülki hüquq, inzibati hüquq, əmək hüququnun təsir dairəsinə daxildir. Maliyyə isə elə pul münasibətlərini nəzərdə tutur ki, bu zaman dövlətin, ərazi vahidlərinin, müəssisə, idarə və təşkilatların pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və ya istifadə olunması həyata keçirilmiş olur. Beləliklə də, maliyyə münasibətləri bir qayda olaraq mütləq pul münasibətlərdir, lakin heç də bütün pul münasibətləri maliyyə münasibətləri hesab oluna bilməz.

Maliyyə sistemi bir kateqoriya kimi bir-birilə qarşılıqlı əlaqəli olan müxtəlif maliyyə institutlarının (həlqələrinin) məcmusundan ibarətdir. Maliyyə institutlarının (həlqələrinin) köməyi ilə dövlət pul vəsaitlərini toplayır, bölüşdürür və xərcləyir. Maliyyə özlüyündə «fondlar sistemi və hüquq institutları sistemidir». Hüquq institutları sistemi pul vəsaiti fondlarını təmin edir. Bu baxımdan hazırda Azərbaycan Respublikasının pul vəsaiti fondları və onlara müvafiq olan hüquq institutları aşağıdakılardır:

1. Dövlət maliyyəsi;
2. Müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların maliyyəsi;
3. Kredit fondu;
4. dövlət sığorta fondu.

Maliyyə sisteminin yuxarıda adları çəkilən həlqələri həm respublika səviyyəsində, həm də yerli inzibati ərazi vahidləri çərçivəsində yaradılır. Maliyyə sisteminin hər bir həlqəsi müəyyən qrup maliyyə münasibətlərini əhatə edir. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin mühüm həlqəsi olan dövlət maliyyəsi özlüyündə bir neçə fondlardan ibarətdir. Bu fondlar içərisində xüsusi yeri büdcə tutur. Bunlara respublika və yerli (bələdiyyə) büdcələr adiddir. Büdcə ümumdövlət və ya yerli sosial-iqtisadi planlar və proqramların reallaşması, ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün zəruridir. Büdcə əsasən hüquqi və fiziki şəxslərdən alınan vergi və ödəmələr hesabına təşkil olunur.

Maliyyə hüququ Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində özünəməxsus yer tutaraq, göründüyü kimi predmetin əsasını maliyyə münasibətləri təşkil edən hüquq sahəsidir. Maliyyə münasibətləri başqa münasibətlərdən bir sıra əlamətlərinə görə fərqlənir:

- maliyyə münasibətləri bir qayda olaraq pul münasibətləridir;
- maliyyə münasibətləri pul vəsaitlərinin bölgüsü münasibətləridir;
- maliyyə münasibətləri ekvivalentsiz münasibətlərdir, burada pul vəsaitlərinin yalnız birtərəfli hərəkəti vardır;
- maliyyə münasibətləri pul vəsaitləri maliyyə ehtiyatları formasında hərəkət edir.

Bu əlamətlər maliyyə hüququnun spesifik tənzimləmə dairəsinə malik olmasını sübut edir. Maliyyə hüququ ictimai inkişafın hər hansı bir dövründə dövlətin vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsinin təmin olunması üçün maliyyə fəaliyyəti prosesində meydana çıxan ictimai münasibətləri nizama salan hüquq normalarının məcmusudur.

Bazar münasibətlərinin müasir inkişafı şəraitində bir daha sübut olur ki, maliyyə hüququ hazırda ən zəruri sahələrdən biridir. Belə ki, dövlət bazar münasibətləri şəraitində maliyyə mexanizmlərindən (vergi, kredit, sığorta və s.) bazar iqtisadiyyatını idarə etmək üçün istifadə edir. Maliyyə hüququ nəinki müstəqil hüquq sahəsidir, o habelə ümumi hüquqdur. Ümumi hüquq olmaqla, maliyyə hüquq münasibətlərində dövlət iradəsi, dövlətin mənafeyi əsas yer tutur. Beləliklə, maliyyə hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi həmin sahənin normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlər dairəsinə, yəni özünün predmetinə malikdir. Maliyyə hüququnun predmetini dövlət və bələdiyyələrin həyata keçirdikləri maliyyə fəaliyyəti prosesində meydana çıxan münasibətlər təşkil edir.

Maliyyə hüququnun predmetini təşkil edən maliyyə münasibətləri maliyyə fəaliyyətinin funksiyalarına görə aşağıdakı qaydada qruplaşdırılır:

- a) pul vəsaitləri fondunun səfərbər olunması ilə əlaqədar münasibətlər;
- b) dövlətin maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi ilə əlaqədar münasibətlər;
- c) maliyyə ehtiyatlarından istifadə olunması ilə əlaqədar münasibətlər;
- ç) maliyyə ehtiyatlarının hərəkətləri üzərində nəzarət ilə əlaqədar münasibətlər;
- d) pul nişanlarının emissiyası ilə əlaqədar münasibətlər.

Birinci qrupa büdcəyə vergi və rüsumların yığılması, dövlət xəzinəsinə könüllü ianələr, dövlət kreditinin yerləşdirilməsi üzrə münasibətlər aid edilir. İkinci qrupa büdcə tənzimlənməsinin gedişində dotasiya, subsidiya, subvensiyaların ayrılması üzrə münasibətlər daxil edilir. Üçüncü qrupa büdcə müəyyənləşdirilməsindən istifadə ilə əlaqədar yaranan münasibətlər daxil edilir. Dördüncü qrupa büdcə və vergi nəzarəti, bank nəzarəti, valyuta nəzarəti və s. nəzarətin həyata keçirilməsi üzrə münasibətlər daxil edilir. Beşinci qrupa pul nişanlarının emissiyası, yəni pul kəsilməsi (buraxılması) ilə əlaqədar münasibətlər aid edilir.

Maliyyə hüququnun predmetini təşkil edən maliyyə münasibətləri onlarda iştirak edən subyektlərdən asılı olaraq aşağıdakı qaydada bölünür:

- dövlətin maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən orqanlarla hüquqi və fiziki şəxslər arasında olan münasibətlər;
- maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarının öz aralarında olan münasibətlər.

Bunlardan başqa maliyyə fəaliyyəti prosesində yaranan maliyyə münasibətləri iqtisadi meyara görə də iki qrupa bölünür:

- 1) maliyyə xarakterli münasibətlər;

2) maliyyə xarakterli olmayan münasibətlər.

Maliyyə xarakterli münasibətlərdə pul vəsaitlərinin hərəkətinin olduğu, habelə bölgü əlamətləri olan münasibətlər aiddir. Məsələn, vergi və sair ödəmələrin alınması ilə əlaqədar, yaxud büdcədən maliyyələşdirmə ilə əlaqədar münasibətlər.

Maliyyə xarakterli olmayan münasibətlər də dövlət və bələdiyyələrin həyata keçirdikləri maliyyə fəaliyyətinin məzmununu təşkil edir. Lakin iqtisadi cəhətdən maliyyə xarakterli olmasına baxmayaraq, bunlar maliyyə münasibətləri yaratmağa, onları qaydaya salmağa, onların inkişafını təmin etməyə xidmət edir.

2. Maliyyə hüququnun institutları.

Dövlətin maliyyə fəaliyyətini tənzim edən hüquq normaları maliyyə hüququnun özündə müəyyən hüquq institutlarında cəmləşmişdir. Hüquq institutu hüquq sahəsi daxilində müəyyən dar çərçivədə eynicinsli ictimai münasibətləri tənzim edən qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı surətdə şərtləşən hüquq hüquq normaları qrupuna deyilir. Maliyyə hüququ daxilində onların yerləşməsi qaydası və tədqiq edilməsi dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində ictimai münasibətlərin özlərinin sistemi ilə obyektiv olaraq şərtləndirilir. Maliyyə hüquq normalarının məcmusu olan maliyyə hüququ iki hissədə-ümumi və xüsusi hissələrdən ibarətdir.

Maliyyə hüququnun ümumi hissəsinə dövlətin maliyyə fəaliyyətinin ümumi prinsiplərini, hüquqi forma və metodlarını nizama salan normalar aiddir. Burada maliyyə hüquq münasibətlərinin və maliyyə hüquq institutlarının əsaslar möhkəmləndirilir. Ümumi hissədə dövlətin maliyyə nəzarətinin əsasları tədqiq olunur.

Maliyyə hüququnun xüsusi hissəsi maliyyə hüququnun müəyyən elmi əsaslandırılmış qaydada və məntiqi ardıcılıqla düzülmüş və bir-birilə obyektiv əlaqədə olan hüquq institutlarından ibarətdir. Məsələn, maliyyə hüququnun şübhəsiz ki, əsas institutu büdcə hüququdur. Belə ki, məhz büdcə sistemində dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini təmin edən əsas maliyyə ehtiyatları cəmləşir. Həmin bölmədə yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən hüquq institutları digər maliyyə hüquq institutlarına nisbətən həlledici yer tutur.

Dövlət xərcləri institutu özündə büdcə maliyyələşdirilməsi, bank kreditinə dair normaları birləşdirir. Bunların içərisindən bank krediti haqqında xüsusi fikir söyləməyi zəruri hesab edirik. Bank krediti çox mürəkkəb bir maliyyə mexanizmidir, çünki bank sistemi vasitəsilə pul vəsaitləri əvvəlcə yığılır, dövlət tərəfindən səfərbər edilir, sonra isə xərclənir. Beləliklə, bank krediti eyni bir vaxtda həm dövlət gəlirləri institutu, həm də dövlət xərcləri institutudur. Bank fəaliyyəti üçün dövlət tərəfindən müəyyən olunan hesablaşma qaydaları çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də hesablaşmaları tənzim edən normalar ayrı-ayrı bir maliyyə hüquq institutunda müəyyənləşdirilir. Bir halda ki, maliyyə fəaliyyəti pul və pul dövriyyəsi əsasında həyata keçirilir, buna görə də maliyyə hüququnun sistemində xüsusi hüquq institutları – pul və pul dövriyyəsi, habelə valyuta tənzimlənməsi də daxil olur. Beləliklə, maliyyə hüququ sistemində əslində dövlətin mövcud maliyyə sistemi öz ifadəsini tapır. Maliyyə sisteminin vahidliyi maliyyə hüququ sisteminin ümumi quruluşunda təzahür edir.

Maliyyə hüququnun son illər inkişafı ilə əlaqədar olaraq maliyyə qanunvericiliyi problemləri: vergi və mülki, vergi və büdcə qanunvericiliyinin bir-birindən fərqləndirilməsi və s. problemlərə diqqət verilməyə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikasının maliyyə hüququ ölkənin iqtisadi inkişaf təcrübəsini, habelə digər ölkələrin bazar iqtisadiyyatı sahəsində təcrübəsini nəzərə almaqla inkişaf edir.

Maliyyə hüququnun vahid mənbəyi yoxdur, yəni bu sahədə vahid məcəllə yoxdur. Lakin maliyyə hüququnun mühüm institutlarından biri olan vergi hüququnun mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi qəbul olunmuş və hazırda qüvvədədir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 11 iyul 2000-ci il tarixdə qəbul olunmuş və 2001-ci ilin yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi vergiqoyulmanın əsaslarını, vergi sistemini, vergi qanuvericiliyini, vergi orqanlarının sistemini və onların fəaliyyətinin ümumi prinsiplərini, ayrı-ayrı vergilərin alınması qaydalarını müəyyən edir.

Maliyyə hüquq normaları maliyyə fəaliyyətinin bu və ya digər sahələrini tənzim edən qanunlarda da öz ifadəsini tapır. Son illər ərzində ölkəmizdə aparılan çoxsahəli islahatlar müvafiq surətdə qanunlarla müşayiət olunmuşdur. Mülkiyyət, torpaq, əmlak, bank, vergi, sosial sığorta və s. sahələrdə köklü dəyişikliklər yeni-yeni qanunların verilməsi ilə davam etmişdir. Maliyyə hüququnun mənbəyini hər il Azərbaycan Respublikasının növbəti il üçün qəbul etdiyi «Dövlət büdcəsi haqqında» qanun da təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemində dövlət büdcəsi mühüm yer tutur. Dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin mühüm həlqəsi olan dövlət maliyyəsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Büdcə – dövlətin zəruri atributudur. Dövlət və yerli büdcələrin pul vəsaitləri ilə dövlət və yerli əhəmiyyətli iqtisadi və sosial məsələlər öz həllini tapır, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının qarşısında duran vəzifələr həyata keçirilir.

Büdcənin mahiyyətini açmaq üçün bu məsələyə üç aspektdən yanaşmaq lazımdır: 1) büdcə – iqtisadi kateqoriya kimi; 2) büdcə – maddi mənada; 3) büdcə – hüquqi kateqoriya kimi.

Büdcə iqtisadi iqtisad kateqoriya kimi müxtəlif səviyyəli büdcə fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması ilə əlaqədar yaranan iqtisadi (pul) münasibətlərdir.

Maddi mənada büdcə dövlət və yerli hakimiyyətin müvafiq orqanlarının vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsini təşkil etmək üçün bu və ya digər səviyyələrdə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondudur. Deməli, büdcənin mahiyyəti ilk növbədə onun maddiyatında ifadə olunur. Büdcənin gəlir və xərclərinin həcmi, onların illər üzrə dəyişkən olması, büdcə kəsirinin həcmi və s. büdcənin maddi məna kəsb etməsini səciyyələndirir.

Hüquqi kateqoriya kimi büdcə qanunvericilikdə müəyyən edilən xüsusi qaydada işlənib hazırlanan və dövlət hakimiyyətinin nümayəndəli orqanı tərəfindən qəbul olunan əsas maliyyə plan aktıdır. Büdcə bu mənada dövlət (və ya bələdiyyələrin) mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması üzrə əsas maliyyə plan aktı kimi başa düşülməlidir. Bu maliyyə plan aktı büdcə münasibəti iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini özündə təsbit edir.

Büdcə haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün maliyyə plan aktı olmaqla hüquqi əlamətlərini göstərmək məqsədə müvafiqdir:

1) büdcə – universal maliyyə plan aktıdır, yəni onun göstəriciləri iqtisadi və sosial inkişafın bütün sahələrini əhatə edir. Başqa heç bir maliyyə plan aktı (məsələn, balans və smetalar) bu cür universallığa malik deyil. Onlar məhdud sahələri əhatə edir;

2) büdcə başqa digər maliyyə planlarına münasibətdə əlaqələndirici rola malikdir. Bu büdcə gəlirləri ilə digər maliyyə planlarının göstəricilərinin əlaqəli olmasında təzahür edir. Məsələn, müəssisələrin maliyyə planları dövlət büdcəsinə ödəniləcək vergilərin, büdcədən mümkün maliyyələndirmənin əbləğlərini əks etdirir;

3) büdcə – əsas maliyyə plan aktıdır. Belə ki, başqa digər maliyyə plan aktları (smeta və balanslar) məhz büdcənin göstəricilərinin əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə hüquqi cəhətdən hüquqi akt, yəni qanun şəklində tərtib olunur. «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2002-ci il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinə əsaslanaraq büdcə haqqında belə bir anlayış vermək olar: dövlət büdcəsi - Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün lazım olan pul vəsaitinin qanunla müəyyən olunmuş qaydada yığılması və xərclənməsi üçün əsas maliyyə sənədidir.

Büdcənin əhəmiyyəti və cəmiyyətdə rolu onunla izah olunur ki, büdcə toplanmış vəsaitlər hesabına dövlət ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair proqramları həyata keçirir, ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi təmin olunur, ətraf mühitin mühafizəsi, elmi-texniki tərəqqi, mədəniyyət və digər sahələrdə vacib məsələlər öz həllini tapır. Büdcə vasitəsilə əhalinin maddi həyat səviyyəsi həm respublika, həm də yerli səviyyədə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və beləliklə də iqtisadi sahələrin normal inkişafı təmin olunur.

Büdcə hüququ maliyyə hüququnun digər bölmə və institutlarındantənzim etdiyi münasibətlərin məzmununa görə, yəni predmetinə görə fərqlənir. Büdcə hüququ spesifik tənzim etmə predmetinə malikdir. Onun predmetinə aşağıdakı münasibətlər daxildir:

- 1) Azərbaycan Respublikasının büdcə quruluşunun müəyyən edilməsi və büdcə sisteminin yaradılması ilə əlaqədar münasibətlər;
- 2) büdcə sisteminə daxil olan büdcələr arasında qarşılıqlı münasibətlər;
- 3) respublikanın dövlət büdcəsinin gəlir və xərclər üzrə strukturunun müəyyən edilməsi, habelə büdcələr arasında onların bölüşdürülməsi ilə əlaqədar münasibətlər;
- 4) Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan MR və ayrı-ayrı inzibati ərazi vahidlərinin büdcə sahəsində səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsi ilə əlaqədar münasibətlər;
- 5) büdcə prosesinin təşkili ilə əlaqədar, yəni büdcələrin hazırlanıb qəbul olunması, icrası və büdcənin icra olunmasına dair hesabatın hazırlanıb təsdiq olunması ilə əlaqədar münasibətlər;
- 6) büdcələrin icrası üzərində nəzarətin təşkil olunması ilə əlaqədar münasibətlər.

Bütün bu münasibətlərin hər biri bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Sadalanan bu münasibətlər büdcə hüquq münasibətləridir.

Beləliklə, büdcə hüququ - Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi, büdcələrin gəlir və xərclərinin bölüşdürülməsi, dövlət və bələdiyyələrin büdcə sahəsində səlahiyyətləri, büdcə prosesi və ümumiyyətlə dövlətin büdcə sahəsində fəaliyyətini nizama salan maliyyə-hüquq normalarının məcmusudur.

Büdcə hüququnun predmetinə daxil olan münasibətlər digər maliyyə hüquq münasibətlərindən bir neçə səgiyyəvi gəhətlərinə görə fərqlənir. Əvvəla, büdcə hüquq münasibətləri dövlət və bələdiyyə büdcələrinin yaradılması prosesində yaranır. Digər cəhəti ondan ibarətdir ki, büdcə hüquq münasibətləri bir ildən artıq davam etmir. Büdcə bir maliyyə ilində qüvvədə olur. Yeni maliyyə ili üçün yeni büdcə layihəsi tərtib olunur. Beləliklə, büdcə hüquq münasibətləri müvəqqəti (yəni, bir il) xarakter daşısa da, hər növbəti ildə onlar yenidən yaranır.

Büdcə hüquq münasibətlərini digər münasibətlərdən fərqləndirən bir cəhəti də həmin münasibətlərdə iştirak edən subyektlərin dairəsidir.

Büdcə hüquq münasibətlərinin dairəsini aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar:

1) dövlət və inzibati ərazi vahidlikləri: Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan MR, şəhərlər, rayonlar, kənd, qəsəbə və s.;

2) dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları – dövlət hakimiyyətinin nümayəndəli və idarəçilik orqanları, yerli özünüidarə orqanları (bələdiyyə).

Birinci qrupa daxil olan subyektlər büdcə hüquq münasibətlərində özlərinin nümayəndəli və idarəçilik orqanlarının vasitəsilə iştirak edirlər. Bu zaman onlar büdcə sahəsində hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olan bütün respublikanın, muxtar respublikanın, şəhərlərin, rayonların adından və onların mənafeyi nöqtəyi-nəzərdən çıxış edirlər.

İkinci qrupa daxil olan subyektlər isə məsələn, ümumi səlahiyyətli dövlət hakimiyyət və idarəçilik orqanları, xüsusi səlahiyyətli idarəçilik orqanları, maliyyə idarələri və şöbələri, banklar, yerli icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr öz adından çıxış edərək və müxtəlif səviyyəli büdcələrin yaradılması və icra olunması üzrə öz səlahiyyətlərini reallaşdırırlar. Büdcə fəaliyyətinin həyata keçirərkən bu orqanların öz aralarında da büdcə hüquq münasibətləri yaranır.

Büdcə hüquq münasibətlərinin subyektli olmaq üçün aşağıdakı əlamətləri olması vacibdir:

- gəlir və xərclərin büdcələr arasında bölüşdürülməsində iştirak etmək;
- büdcə prosesinin hər hansı bir mərhələsində iştirak etmək;
- büdcədən maliyyələndirmə formasında pul vəsaiti alması ilə əlaqədar büdcə hüquq münasibətlərində iştirak etmək.

Büdcə sahəsində yaranan münasibətləri tənzim edən normalar iki qrupa bölünür:

- maddi büdcə hüquq normaları;
- prosesual büdcə hüquq normaları.

Bu iki növ normalar başqa növ maliyyə hüquq normalarından fərqli olaraq büdcə hüququnda daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Belə ki, maliyyə hüququnda maddi normaların daha çox tətbiqinin tapdığı sahə məhz elə büdcə hüququdur. Azərbaycan Respublikasının hər növbəti il üçün qəbul edilən Dövlət Büdcəsi haqqında qanunları başdan-başa maddi normalardan ibarətdir. Məsələn, dövlət büdcəsinin gəliri, xərci, büdcə kəsiri, ayrı-ayrı istiqamətlərdə büdcə xərcləri, yerli büdcələr və s. göstəricilər maddi cəhətdən müəyyən olunur.

Dövlət orqanlarının hər birinin büdcə sahəsində fəaliyyətinin xarakteri, funksiyaları, səlahiyyətlərinin dairəsini müəyyən edən hüquq normaları prosesual normalardır. Məsələn, 2 iyul 2002-ci il tarixli «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu prosesual xarakterlidir. Bu Qanunun normaları prosedural xarakteri daşıyır.

«Büdcə sistemi haqqında» 2 iyul 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən büdcə sistemi iqtisadi münasibətlər, dövlət quruluşu və hüquq normalarına əsaslanan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən, Naxçıvan MR-nın büdcəsindən və bələdiyyə büdcələrindən ibarət sistemidir.

Dövlətin büdcə sistemi kimi təşkil etmək, onun quruluş prinsiplərini müəyyən etmək və həmin prinsiplərin həyata keçməsinə təmin etmək müvafiq büdcə quruluşuna malik olmaq deməkdir. Beləliklə, büdcə quruluşu – büdcə sisteminin təşkili və onun quruluş prinsiplərinin məcmusudur.

Büdcə sistemi və onun quruluş prinsipləri büdcə quruluşunun zəruri elementidir. Büdcə quruluşunu müəyyən edən normalar ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən büdcə

səviyyələrini, onların hər birinin rolunu və yerini, onların fəaliyyət prinsiplərini və bir-birilə əlaqələrini tənzim edir.

3. Maliyyə nəzarəti və dövlətin maliyyə nəzarətinin hüquqi təminatı.

İqtisadiyyatı idarəetmənin müstəqil funksiyası olmaqla dövlət nəzarəti ümumilikdə idarəetmə prosesinin mühüm mərhələsidir. Bu mərhələdə əldə olunmuş nəticələr qəbul olunmuş qərar və normativ göstərişlərin tələbləri ilə müqayisə edilir. Həmin tələblərin pozulması hallarında onların aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər görülür. Dövlət nəzarətinin mühüm növləindən biri də maliyyə nəzarətidir. Maliyyə nəzarətinin zəruriliyi iqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin özünün nəzarət funksiyasından irəli gəlir. Maliyyə nəzarətinin obyektı hər şeydən əvvəl pul münasibətləridir. Bütün maliyyə sistemi həlqələrində pul vəsaitlərinin yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması münasibətləri baş verir və onlar üzərində dövlət nəzarətinin bir növü kimi maliyyə nəzarəti həyata keçirilir. Maliyyə nəzarəti ona görə vacibdir ki, pul vəsaitlərinin tam olaraq toplanması, məqsədyönlü və qanunauyğun surətdə bölüşdürülməsi və səmərəli istifadə olunmasından dövlətin qarşısına qoyduğu vəzifələrin vaxtında və dəqiq həyata keçirilməsi asılıdır.

Dövlətin nəzarətinin bütün növləri içərisində maliyyə nəzarətinin xüsusi yeri vardır. Başqa nəzarət sahələrindən fərqli olaraq maliyyə nəzarətinin obyektı mərkəzləşdirilmiş, yəni ümumdövlət və bələdiyyə fondlarının və mərkəzləşdirilməmiş, yəni xüsusi sektorun pul fondlarının qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydalarda təşkili, bölgüsü və istifadəsini nəzərdə tutan fəaliyyəti təşkil edir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin zəruriliyi yuxarıda qeyd edildiyi kimi maliyyənin xüsusi nəzarət funksiyasından irəli gəlir. Lakin bu hələ kifayət etmir, ona görə ki, nəzarətin realizə edilməsi üçün xüsusi nəzarət orqanlarının mövcudluğu, onların ixtisaslı mütəxəssislərlə komplektləşdirilməsi, onların hüquq və vəzifələrinin dairəsi, müvafiq təşkilati və metodiki şərtlərin mövcudluğu da zəruridir.

Maliyyə nəzarəti həm xüsusi istehsal, həm bütöv ictimai təkrar istehsal sahələrini, habelə istehsaldankənar sahələri əhatə edir. Maliyyə nəzarəti istehsal sahəsindən əlavə qeyri-istehsal sahələrində də qanunçuluğa əməl olunmasını tənzim edir. Maliyyə nəzarəti pul fondlarının planauyğun hərəkətinin müntəzəm yoxlanılması əsasında onlardan səmərəli istifadəni təmin edir. Beləliklə, maliyyə nəzarəti məhsulun, iş və xidmətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı prosesində cəmiyyətə məxsus maddi və pul vəsaitlərinin istifadəsi üzərində dövlət nəzarətinin mühüm həlqəsi hesab edilir.

Maliyyə nəzarətinin məzmununu müəyyən etmək üçün maliyyə hüquq normaları ilə tənzim edilən münasibətlərdə qarşıya qoyulan vəzifələrə diqqət yetirmək lazımdır:

- müəssisələrin və vətəndaşların dövlət qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini yoxlamaq;
- hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin-büdcə vəsaitlərinin, bank ssudalarının, xüsusi vəsaitlərin onlar tərəfindən məqsəduyğun surətdə istifadəsini yoxlamaq;
- müəssisə, idarə və təşkilatlar tərəfindən aparılan maliyyə əməliyyatlarının qanunauyğun həyata keçirilməsinə, pul vəsaitlərinin hesablanması və saxlanması qaydalarına əməl olunmasını yoxlamaq;
- istehsal və kommersiya fəaliyyətinin yüksəldilməsində onların daxili ehtiyatlarını aşkar etmək;

- maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə obyektiv olaraq qiymət verəmk;
- dövlət büdcəsinə daxilolmaların artırılmasını təmin etmək;
- maliyyə intizamının pozulması hallarının qarşısını almaq və onları xəbərdar etmək.

Maliyyə nəzarətinin vəzifələrinin reallaşması nəticəsində maliyyə intizamı möhkəmlənir. Maliyyə intizamı dedikdə, müəssisə, idarə, təşkilatlar və vətəndaşlar tərəfindən dövlətin pul vəsaitlərinin təşkili, bölgüsü və istifadə edilməsi qaydalarına və göstərişlərinə dəqiqliklə və dönmədən əməl olunması deməkdir. Bu tələblər nəinki təkcə müəssisə, idarə və təşkilatlara yönəldilir, habelə dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinə aiddir. Maliyyə nəzarəti ümumilikdə dövlətin mənafeyini təmin etməklə müəssisə, idarə və vətəndaşların da maraqlarını müdafiə edir. Maliyyə nəzarətinin obyektləri təkcə pul vəsaitləri deyil. Pul vəsaitlərinin yoxlanılması nəticə etibarilə ölkənin maddi, əmək, təbii və digər ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsini təmin edir.

Beləliklə, maliyyə nəzarəti dedikdə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə dövlətin və bələdiyyələrin pul fondlarının təşkili, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi sahəsində hərəkətlərin qanunauyğun və məqsədyönlü olması üzərində nəzarət başa düşülür.

Maliyyə nəzarətinin formaları maliyyə nəzarətinin müxtəlif əsaslara görə fərqləndirilən növlərinin hamısında öz tətbiqini tapır. Bu səbəbdən «maliyyə nəzarətinin formaları» anlayışının «maliyyə nəzarətinin növləri» anlayışı ilə eyniləşdirmək məqsədmüvafiq deyildir. Maliyyə nəzarəti formalarının əsasında yoxlamaların həyata keçirilməsi dövrü dayanır. Bu nöqtəyi nəzərdən maliyyə nəzarətinin üç forması vardır:

- a) ilkin nəzarət; b) cari nəzarət; c) sonrakı nəzarət.

İlkin nəzarət pul fondunun yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi üzrə maliyyə əməliyyatlarına başlanmadan əvvəl həyata keçirilən nəzarətdir. Maliyyə intizamının pozulmasının qarşısının alınmasında bu mərhələnin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu nəzarət fəaliyyət üçün əsas olan lisenziya və sənədlərin, büdcə layihələrinin, maliyyə planları və smetaları, kassa sənədlərinin olub-olmamasının yoxlanılmasından ibarətdir. İlkin maliyyə nəzarətinin məqsədi maliyyə hüquq münasibətlərinin iştirakçılarına lazımi metodiki köməklik göstərməkdən ibarətdir.

Cari nəzarət - pul əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prosesində aparılan maliyyə nəzarətidir. Belə nəzarət maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, dövlət qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, cari xərclər və s. həyata keçirilməsi gedişində maliyyə orqanları tərəfindən aparılır. Bu növ nəzarətin aparılmasında məqsəd maliyyə fəaliyyəti zamanı yol verilən nöqsanları aşkar çıxarmaq və xəbərdar etməkdən ibarətdir.

Cari maliyyə nəzarəti səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən əvvəl əslində müəssisə və idarələrin özlərinin xidməti strukturları tərəfindən gündəlik həyata keçirilməsi vacib olan nəzarətdir. Belə olan halda onlar üəyyən səbəbdən yol verilmiş nöqsanları vaxtında aşkar edə bilmə və onları aradan qaldırır. Cari maliyyə nəzarətinin obyektinə əldə olunmuş gəlirlərdən dövlət qarşısında öhdəliklərin icra olunması ilə və ya təqdim edilmiş pul vəsaitlərinin xərclənməsi ilə bağlı sənədləşdirilmələrdir.

Sonrakı nəzarət - maliyyə əməliyyatlarının sonunda aparılan maliyyə nəzarətidir. Məsələn, hüquqi şəxslər tərəfindən büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsindən sonra və ya müəyyən məqsədlər üçün pul vəsaitləri xərcləndikdən sonra aparılmış maliyyə nəzarətinin məqsədi əməliyyatların qanunlara müvafiq olmasını, onların məqsədyönlü prinsipə uyğun aparılmasını yoxlamaq, nöqsanların aşkar edilməsi və onlara görə isə

hüquq pozuntusuna yol vermiş şəxslərə qarşı məsuliyyət tədbiri görməkdən ibarətdir. Sonrakı maliyyə nəzarətinin tədqiqat obyektini keçən yoxlama dövrünün maliyyə göstəriciləridir. Buna görə də nəzarəti həyata keçirən maliyyə orqanı subyektli maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini dərindən və hərtərəfli analiz edərək yoxlayır.

Maliyyə nəzarətinin növlərinə gəldikdə isə deməliyə ki, onları müxtəlif əsaslara görə fərqləndirmək olar. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların təbiətindən asılı olaraq nəzarətin üç növü fərqləndirilir:

- dövlət nəzarəti;
- təsərrüfatdaxili nəzarət;
- müstəqil nəzarət.

Dövlətin maliyyə nəzarətinin də iki növünü fərqləndirir:

a) ümumdövlət nəzarəti, yəni ümumi səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti və idarəçilik orqanları, habelə xüsusi nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilən maliyyə nəzarəti;

b) idarə nəzarəti, yəni nazirliklərvə idarələr, yerli özünüidarə orqanlarının nəzarət-təftiş şöbələri tərəfindən onlara tabe olan müəssisə və idarələrə münasibətdə həyata keçirilən maliyyə nəzarəti.

Ümumiyyətlə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların dairəsinə görə nəzarətin aşağıdakı növləri vardır:

1. Parlamentnəzarəti;
2. Prezident nəzarəti;
3. Ümumi səlahiyyətli idarəçilik orqanlarının nəzarəti;
4. Maliyyə-kredit orqanlarının nəzarəti;
5. İdarə daxili nəzarət;
6. Təsərrüfatdaxili nəzarət;
7. Auditor nəzarəti.

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən maliyyə fəaliyyətinin məzmunundan asılı olaraq maliyyə nəzarətinin növlərini bu şəkildə də qruplaşdırmaq olar: a) büdcə nəzarəti; b) vergi nəzarəti; c) bank nəzarəti; ç) sığorta nəzarəti; d) valyuta nəzarəti; e) gömrük nəzarəti.

Maliyyə nəzarətinin bütün bu növlərini - məcburi nəzarət, könüllü (təşbbüs əsasında) maliyyə nəzarəti olmaqla qruplaşdırmaq olar. Məcburi maliyyə nəzarəti iki halda həyata keçirilir:

- qanunvericiliyin bilavasitə tələbi üzrə;
- səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarı ilə.

Təşbbüs əsasında maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin özlərinin müstəqil qərarı ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 81-ci maddəsinə əsasən qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən respublika parlamenti – Milli Məclis maliyyə fəaliyyətinə nəzarət edən dövlət orqanıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 95-ci maddəsinin 5-ci bəndinə əsasən Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsini təsdiq edir və onun icrasına nəzarət edir. Maliyyə nəzarətinin bu növü pralament nəzarətidir. Milli Məclisin müvafiq orqanlarını yaratmağa dair səlahiyyətini müəyyən edən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 92-ci maddəsinə əsas tutaraq Milli Məclisin Hesablama Palatası yaradılmışdır. «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 1999-cu il tarixli Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmək məqsədilə Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti üzərində AR Prezidentinin nəzarəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublika prezidenti AR Konstitusiyasının 99-cu maddəsinə əsasən AR-da icra hakimiyyətinin rəhbəri kimi respublikanın dövlət büdcəsini Milli Məclisin təsdiqinə təqdim edir və təsdiq edilmiş Dövlət Büdcəsinin bütün respublika üzər icra olunması üzərində prezident nəzarətini həyata keçirir. Bununla da prezidentin nəzarət sahəsinə dövlətin maliyyə sahəsinə nəzarət də daxil olur. Maliyyə nəzarəti bu zaman prezidentin dövlət nəzarətinin tərkib hissəsi hesab olunur.

Ümumi səlahiyyətli dövlət orqanı kimi Nazirlər Kabineti maliyyə fəaliyyətinə xüsusi səlahiyyətli orqanların – AR Maliyyə Nazirliyi, Mərkəzi Bank, AR Vergilər Nazirliyi, Gömrük Komitəsi vasitəsilə nəzarət edir.

Cari, müntəzəm və sistemativ maliyyə nəzarəti bir sıra dövlət orqanlarının əsas funksiyasıdır ki, bu orqanlardan ən mühümü AR Maliyyə Nazirliyidir. AR Maliyyə Nazirliyi Dövlət Büdcəsinin işlənilib hazırlanması, büdcənin icrası üzərində dövlət nəzarətinin yerinə yetirilməsi, dövlət istiqrazlarının buraxılması, hökumət proqramlarının maliyyələndirilməsi, mühasibat uçotu və xəzinədarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur. Respublika və yerli büdcələrin vəsaitlərinin toplanması və xərclənməsi işinin təşkili və ona nəzarətdə Maliyyə Nazirliyinin başlıcı məsələləri Xəzinədarlıq orqanının vəzifəsidir. «Mühasibat uçotu haqqında» AR 24 mart 1995-ci il tarixli Qanununun 40-cı maddəsinə əsasən AR-nın Maliyyə Nazirliyi mühasibat uçotu və onun standartları haqqında respublika qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirən orqandır. Müəssisə, idarə və təşkilatlar əmlakın, öhdəliklərin və bütün maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunu qanunauyğun aparmalıdırlar.

Mövzu 6. Vergi hüququ

- 1. Vergi hüququnun ümumi xarakteristikası.**
- 2. Vergi hüququnun mənbələri.**
- 3. Vergi hüquq münasibətləri.**
- 4. Vergi hüquq münasibətlərinin subyektləri.**

1. Vergi hüququnun ümumi xarakteristikası.

Vergi qoyulması və tutulması dövlət və bələdiyyələrin pul fondlarının formalaşması, bölgüsü və istifadəsindən ibarət olan maliyyə fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Ölkənin sosial iqtisadi inkişafının, təhlükəsizliyi və müdafiə qabiliyyətinin təmin olunması üçün tələb olunan maliyyə ehtiyatlarının vəziyyəti birbaşa vergitutmadan asılıdır.

Dövlətin və bələdiyyələrin maliyyə fəaliyyəti prosesində meydana gələn münasibətlər maliyyə hüququ vasitəsilə tənzimlənir. Dövlət gəlirlərini tənzimləyən hüquq normalarının mühüm sahəsi isə vergi hüququ kimi müəyyən edilir. Bu və ya digər subyektlər arasında vergilərin qoyulması və tutulması zamanı meydana gələn münasibətlər və sosial əlaqələr vergi hüquq normaları ilə tənzimlənir. Müxtəlif səviyyələrdə qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarda təsbit olunan, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və daim inkişaf edən müvafiq normaların məcmusu vergi hüququnu təşkil edir.

Vergi hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşması cəmiyyətin inkişafında, habelə dövlət və fərd arasında özünü göstərən vergi münasibətlərinin müstəsna rolu ilə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi dövlət konstitusiyaya ilə ona verilən ümum milli funksiyaları yerinə yetirmək, o cümlədən sosial-iqtisadi inkişafı tənzimləmək, özəl mülkiyyəti qorumaq

məqsədlə müvafiq maliyyə mənbələri təmin etməlidir. Dövlətçilik anlayışı və konstitusiyanın tələblərinə görə hər bir fərd dövlətin saxlanılmasında, ictimai xidmətlərin maliyyələşdirilməsində öz gəlirinə uyğun olaraq vergi ödəməklə iştirak etməyə borcludur. Dövlət vergi sahəsində hər hansı bir əməliyyat apardıqda bu və ya digər şəkildə fərdlərin mülkiyyətinə müdaxilə edir, onun gəlirinin bir hissəsini alıb, ümummilli məqsədlərə yönəldir. Başqa sözlə bu əməliyyatın nəticəsində dövlətlə fərd arasında vergi münasibətləri yaranır.

Vergi münasibətlərinin hər iki iştirakçısı baxımından bu münasibətlərin tənzimlənməsi bir hüquqi zərurət kimi özünü göstərir. Həmin tənzimləmələr bir tərəfdən, vergi qoyanın konstitusiyaya ilə ona həvalə edilmiş ümummilli funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan vəsaitlərin toplanmasına, digər tərəfdəndə vergi ödəyicisinin hüquqi normalarla qorunmasına təminat verməlidir. Başqa sözlə vergi münasibətlərinin tam şəkildə çərçivəyə salınması obyektiv zərurətdir.

Vergi hüququnun predmetini düzgün başa düşmək üçün adı çəkilən hüquq sahəsinin hüquq sistemində yerini müəyyən edən bir sıra mühüm amilləri nəzərə almaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, vergi hüququ ictimai münasibətləri dövlət və cəmiyyətin ümumi maraqlarına uyğun nizamlayır və tənzimləyici mahiyyətə malikdir. Vergi hüququnun diqqət mərkəzində vergitutmanın bilavasitə icrası zamanı gələn ictimai münasibətlər durur. Bu münasibətlər icra hakimiyyəti subyektlərinin onlara verilmiş vergi funksiyalarının, başqa sözlə amiranə-hüquqi vergi səlahiyyətlərini həyata keçirərkən yaranır. Bu səlahiyyətlər olmadan vergi orqanı icra hakimiyyətinin subyekt rolunu icra edə bilməz və təbii olaraq özünün idarəçilik funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Beləliklə, vergi hüququnun predmeti hüquqi və fiziki şəxslərə qanunların tələblərinə uyğun vergilərin tətbiq edilməsi, onlardan tutulması və büdcə sisteminə, habelə zəruri hallarda büdcədən kənar fondlara yönəldilməsi prosesində dövlət orqanları, vergi ödəyiciləri və vergi agentləri arasında yaranan ictimai münasibətlərdir.

Vergi hüququnun predmetini təşkil edən ictimai münasibətləri aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar:

1. Dövlət və yerli büdcələrə daxil olan vergi və vergi xarakterli digər ödəmələrin müəyyən edilməsi prosesində yaranan münasibətlər;
2. Vergi və vergi xarakterli ödəmələrin tətbiqi ilə əlaqədar olan münasibətlər;
3. Vergilərin hesablanması və tutulması prosesində yaranan münasibətlər;
4. müvafiq dövlət orqanları tərəfindən vergi nəzarətinin həyata keçirilməsində, habelə vergi sahəsində qanun pozuntuları və cinayətləri özünü göstərdikdə yaranan münasibətlər.

Hüquq sistemində vergi hüququnun təbiəti müəyyən edilərkən əsas göstərilən digər mühüm meyar vergi hüququnun tənzimlənməsində istifadə etdiyi metoddur. Vergi hüququnun hüquqi tənzimləmə metodu dedikdə, büdcə gəlirlərinin vergi ödəyiciləri hesabına formalaşdırılması zamanı meydana gələn ictimai münasibətlərə hüquqi təsiretmə üsullarının məcmusu nəzərdə tutulur.

Maliyyə hüququnun mühüm tərkib hissəsi olan vergi hüququ xüsusi növ maliyyə münasibətlərini tənzimləyir və bu zaman istər maliyyə hüququnun ümumi üsullarından, istərsədə özünün spesifik üsullarından istifadə edir.

Vergi tədbirlərinin məzmunu, funksiyaları və normaları hüquqi tənzimləmə üsulunun xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Vergi tənzimlənməsinin hüquqi əsas üsulu amiranə-sərəncam vermə üsuludur. Bu üsul dövlət gəlirlərinin vergi ödəyiciləri hesabına formalaşdırılmasıdır məqsədlə seçim verməyən vergi hüququ normalarının tətbiqi zəruriliyi ilə əlaqədardır.

Bir tərəfin digər tərəfə amiranə şəkildə tabe olması üsulu başqa hüquq sahələrinə, məsələn inzibati hüquqa da xasdır. Lakin vergi münasibətləri tənzimləyərkən bu üsul spesifik xüsusiyyətə malik olur. Bu xüsusiyyət onun konkret məzmununda habelə dövlət tərəfindən amiranə hərəkət etməyə səlahiyyət vermiş orqanlar dairəsində özünü göstərir. Belə ki, vergi hüquq metodunun fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, göstərilən amiranə sərəncamlar vergi ödəyicilərinə, dövlət büdcə sisteminə və yaxud büdcədən kənar fondlara ödəmələrin məbləğinə və şərtinə, qaydalarına, pul vəsaitlərinin istifadə olunma məqsədlərinə və s. aiddir.

İkinci üsulun xüsusiyyəti sahibkarlıq, ticarət, vasitəçilik investisiya və digər iqtisadi fəaliyyət növü həyata keçirərkən əmlak və gəlirlərin vergiyə cəlb olunmasının hüquqi rejimi haqqında vergi qanunları normalarında özünü göstərir.

Beləliklə vergi hüququ – müvafiq subyektlərə imperativ üsullarla təsir etməklə vergilərin müəyyən edilməsi, tətbiqi, alınması, dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi üzrə yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən maliyyə-hüquq normaları sistemidir.

Göstərilənlər vergi hüququnun aşağıdakı fərqləndirici cəhətlərini qeyd etməyə imkan verir:

1. Vergi hüququ mülkiyyətli subyektlərin ümumi icbari davranış qaydalarını, habelə dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər üçün səlahiyyətverici müddəaları birləşdirən hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir.

2. Vergi hüququ predmetli institutdur, yəni o qəti şəkildə məlum predmetə - vergilərin müəyyən edilməsi və alınması üzrə yaranan çox şəkilli münasibətlərə həsr olunur.

3. Vergi hüququ vergi ödəmələrinin müəyyən edilməsi və alınması üzrə ictimai münasibətləri tənzimləyir, büdcə vəsaitinin bölgüsü və istifadəsi, habelə vergi olmayan ödəmələr və digər dövlət gəlirləri vergi münasibətlərindən kənar qalır.

4. Vergi hüququ fiziki və hüquqi şəxslərin öhdəliklərini, habelə vergilərin hesablanması və ödənilməsi proseduru, vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi və vergi qanunvericiliyinin pozulması üzrə məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi qaydalarını tətbiq edir.

Vergi prosesi vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxsləri onlara həvalə edilmiş vəzifə və funksiyaları həyata keçirmək üçün yəinə yetirdikləri hərəkətin məcmu hesab edilir. Beləliklə vergi prosesi özünün bütün təzahür müxəlifliyi ilə dövlətin idarə etmə fəaliyyəti kimi başa düşülür.

2. Vergi hüququnun mənbələri.

Vergi hüququna aid mənbələr – xarakterinə, hüquqi qüvvəsinə, fəaliyyət dairəsinə görə müxtəlif normativ aktları özündə birləşdirən müəyyən bir sistemdir. Bu sistem adətən vergi qanunvericiliyi sistemi adlanır. Vergi sahəsində qanunverçilik fəaliyyətinin bir sıra dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirildiyini nəzərə alaraq, hüququn mənbələrini müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik normativ aktları qəbul edən orqanlar üzrə təsnifləşdirmək lazımdır.

Konstitusiyaya vergi hüququnun əsas mənbəyi kimi. Azərbaycan qanunvericiliyinin o cümlədən vergi hüququnun mənbələri arasında AR-nın Konstitusiyası xüsusi yer tutur. Konstitusiyaya sahələrarası hüquqi baza kimi Azərbaycan qanunvericiliyinin, o cümlədən vergi hüququnun inkişafına şərait yaradır. Onun normaları ali hüquqi qüvvəyə malikdir, hüquq sistemində heçbir norma, heç bir qayda Konstitusiyanın tələblərinə zidd ola bilməz. Konstitusiyaya vergi hüququna aid prinsipial xarakterli halları da bilavasitə təsbit edir. Konstitusiyanın 73-cü maddəsində qeyd edilmişdir. “Qanunla təyin edilmiş vergiləti və digər dövlət rüsumlarını tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur. Heç bir kəs qanunla təsbit olunmadığı halda vergiləri və dövlət rüsumlarını ödəməyə və qanunda göstəriləndən artıq həcmdə ödəməyə məcbur edilə bilməz”. Konstitusiyaya görə

Respublikamızda maliyyə fəaliyyətinin, vergi və rüsumların ümumi əsaslarının müəyyən edilməsi səlahiyyəti Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə verilmişdir (maddə 94). Dövlətin maliyyə-kredit fəaliyyətiylə bağlı proqramları Respublikanın Prezidenti təsdiq edir (109 maddə), Nazirlər Kabineti isə Prezident tərəfindən təsdiq olunmuş maliyyə-kredit və pul siyasətinin icrasını təmin edir (maddə 119).

İerarxiya üzrə vergi hüququnun növbəti mənbəyi Azərbaycan Respublikası qanunvericilik aktlarıdır. Vergi hüququ sahəsindəki belə aktlar arasında 11.07.2000-ci ildə qəbul olunmuş və 01.01.2001-ci il tarixində qüvvəyə minmiş *Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi* xüsusi yer tutur. O Azərbaycanda Vergi hüququnun əsas məəcəllələşdirilmiş mənbəyi kimi hüququn bu sahəsinin predmetinə daxil olan bütün ictimai münasibətləri tənzimləyir. Məcəllə qəbul olunduğu vaxtdan ona bir neçə dəfə əlavə və dəyişiklər edilmişdir. Vergi qanunvericiliyinin strukturu, hüququn bu mənbəyi sahəsində olan vergi hüququ normativ materiallarının daxili quruluş sistemini ifadə edir.

Vergi Məcəlləsi 2 hissədən ibarətdir - ümumi və xüsusi. Ümumi hissə 7, xüsusi hissə isə 10 fəsildən ibarətdir. Onlar aşağıdakılardır:

Ümumi hissə.

Fəsil 1. Ümumi müddəalar. Bu fəsildə vergi hüququnun əsas prinsipləri müəyyən edilir; Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi, vergi qanunvericiliyinin hansı qanunvericilik aktlarından ibarət olduğu və vergi anlayışı açıqlanır; Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənən münasibətlər, vergilərin müəyyən edilməsi və tutulması əsasları, vergitutmanın formaları, dövlət vergilərinin növləri, muxtar respublika və yerli (bələdiyyə) orqanların vergiləri, vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənən münasibətlərin iştirakçıları, vergilərin müəyyən edilməsinin əsas şərtləri və Vergi Məcəlləsində istifadə edilən əsas anlayışlar təsbit edilir.

Fəsil 2. Vergi ödəyicisi. Vergi agentliyi. İkinci fəsildə vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələri, vergi agentliyi, qarşılıqlı surətdə asılı olan şəxslər və daimi nümayəndəlik anlayışları açıqlanır.

Fəsil 3. Dövlət vergi orqanları. Burada dövlət vergi orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi əsasları, təyinatı, hüquq və vəzifələri açıqlanır, kommertiya sirri anlayışı verilir.

Fəsil 4. Vergi nəzarəti. Dördüncü fəsildə vergi nəzarətinin formaları göstərilir, vergi ödəyicilərinin uçotu və yoxlama qaydaları tənzimlənir.

Fəsil 5. Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət. Həmin fəsildə vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin ümumi əsasları, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb olunmanı istisna edən hallar və vergi qanunvericiliyinin pozulmasında şəxsin təqsirini istisna edən hallar göstərilir; vergi qanunvericiliyi ilə bağlı hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətə cəlb etmənin və maliyyə sanksiyalarının alınma qaydaları nizama salınır.

Fəsil 6. Vergi orqanlarının qərarlarından (aktlarından) və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət verilməsi. Bu fəsildə ilkin şikayət vermənin (yuxarı vergi orqanına ya da vergi orqanının yuxarı vəzifəli şəxsinə) və ondan sonra məhkəməyə şikayət vermənin müddət və qaydalarını nizama salır.

Fəsil 7. Vergilərin ödənilməsi üzrə ümumi qaydalar. Fəsildə vergilərin ödənilməsi qaydaları tənzimlənir.

Xüsusi hissə;

Fəsil 8. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi. Səkkizinci fəsildə vergi ödəyiciləri (fiziki şəxslərə aid), vergitutma obyektli, gəlir anlayışı açıqlanır; maddəli işlə əlaqədar alınan gəlir, maddəli işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir, gəlir vergisinin dərəcəsi və gəlir vergisindən azadolmalar və güzəştlər müəyyən edilir.

Fəsil 9. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi. Bu fəsildə vergi ödəyiciləri və vergitutma obyektini (hüquqi şəxslərə aid) anlayışı açıqlanır; Azərbaycan Respublikasının regionlara aid verginin dərəcələrini göstərilir, azadolma və güzəştlər nəzərdə tutulur.

Fəsil 10. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinə və hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinə aid olan müddəalar. Adı çəkilən fəsildə prinsipə eyni olan hər iki vergi növünün ümumi cəhətləri tənzimlənir.

Fəsil 11. Əlavə dəyər vergisi. Bu fəsildə əlavə dəyər vergisi, vergi ödəyiciləri və vergitutma obyektini anlayışı açıqlanır; ƏDV-nin ödənilmə müddəti və qeydiyyat qaydaları nizamına salınır;

Vergi Məcəlləsinin 12-16 fəsilləri - aksizlər, əmlak vergisi, torpaq vergisi, yol vergisi və mədən vergisi adlanır. Həmin fəsillərdə müvafiq vergilərin anlayışı, vergitutma obyektini və subyekti, ödənilmə müddəti və qaydaları nizamına salınır.

Fəsil 17. Sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi. Bu fəsildə sadələşdirilmiş sistem üzrə verginin ödəyiciləri, vergitutma obyektini və dərəcələri, sadələşdirilmiş sistem üzrə verginin hesablanması qaydası, ödəmə müddəti və bəyannamənin verilməsi qaydası tənzimlənir.

Yuxarıdakı fəsillərdə göstərilən kimi vergilər haqqında qanunvericilik vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətli olması prinsipinə əsaslanır. Bu prinsipə uyğun olaraq vergilər haqqında qanunvericiliyin bütün ziddiyyətləri və aydın olmayan məqamları, şübhələri vergi ödəyicisinin xeyrinə şərh edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə Vergi Məcəlləsi və ona müvafiq olaraq qəbul edilmiş normativ- hüquqi aktlarla nəzərdə tutulmuş müddəalardan fərqli müddəalar müəyyən edildikdə, həmin beynəlxalq müqavilələrin müddəaları tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikası iki ölkə ərazisində təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirən vergi ödəyicilərinin ikiqat vergitutmaya yol verməməyi üçün, vergidən yayınmanın aradan qaldırılması məqsədi ilə 11- dən çox ölkə ilə *ikitarəfli müqavilələr* bağlamışdır.

Vergi qanunvericiliyi aktları ilə digər sahə qanunvericilik aktları arasında vergitutma və vergi nəzarəti məsələləri üzrə ziddiyyət yarandıqda isə vergi qanunvericiliyinin aktları tətbiq edilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları. Naxçıvan Muxtar Respublikasında (MR) qəbul edilmiş qanunlar da hüquq mənbələrinə aiddir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 138-ci maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq Naxçıvan MR- in Ali Məclisi vergilərə dair ümumi müddəaları müəyyən edə bilər. Bu müddəalar Azərbaycan Respublikasının vergilər haqqında qanunvericiliyinə uyğun olmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 7- ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş dövlət vergiləri eyni zamanda Muxtar Respublikanın vergiləri sayılır və onun ərazisində tam şəkildə tətbiq olunur. Bu qaydadan yol vergisi istisna edilir. Yol vergisinin dərəcələri Naxçıvan MR- nin Ali Məclisi tərəfindən müstəqil olaraq müəyyən olunur və Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsindəkindən fərqlənə bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları vergi hüququ mənbələri sırasmda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onların qüvvəsi Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisinə şamil edilir. Fərmanlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və Vergi Məcəlləsinə zidd olmamalıdırlar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq, vergi hüququ mənasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində siyasət daxil olmaqla, dövlətimizin daxili və xarici siyasətini müəyyən edir. Öz səlahiyyətlərini yerinə yetirərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti «Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi

tənzimləmə məsələləri haqqında Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə» 30 avqust 2000-ci il tarixli, «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 26 dekabr 2001-ci il tarixli, «Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun və bu qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bəzi fərmanlarına və sərəncamına dəyişikliklər edilməsi və bəzi fərmanlarının qüvvədən düşmüş hesab edilməsi barədə» 26 dekabr 2001-ci il tarixli fərmanları qəbul etmişdir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Prezidentin qəbul etdiyi bütün aktlara hüquq mənbəyi, o cümlədən vergi hüququnun mənbəyi kimi baxmaq olmaz. Onlardan yalnız nonnativ xarakterli olan, yəni cəmiyyətdə davranış qaydalarını müəyyən edən hüquqi normaları əks etdirən hüquqi aktlar (fərmanlar) hüquq mənbəyi əhəmiyyətinə malikdirlər. Normativ müddəalar olmayan aktlar, bir qayda olaraq fər- di xarakter daşıyır və hüquq mənbəyi sayılmırlar.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları vergi hüququ mənbələri sırasında özünəməxsus yer tutur. Onlar mahiyyətcə, vergi hüququnun predmetini təşkil edən bütün ictimai münasibətləri əhatə edir.

Vergi hüququn mənbələri kimi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Konstitusiyanın, qanunların, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının icra olunmasına xidmət edir, həmin hüququ aktlarda nəzərdə tutulduqda onların ayrı-ayrı müddələrinin konkretləşdirilməsi və icra mexanizmi işlənib hazırlanır. Onlar Azərbaycan Respublikası İcra Hakimiyyətinin qanun xarakterli aktlardır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının qüvvəsi Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində yaşayan vətəndaşlara şamil edilir. Onlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına və Prezidentin fərmanlarına zidd olduqda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən ləğv edilir.

Vergi Məcəlləsi 01 yanvar 2001-ci ildə qüvvəyə mindikdən sonra Məcəllədə verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti vergi məsələləri ilə əlaqədar 30-dan çox qərar qəbul etmişdir. Onlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Köhnəlməyə məruz qalmayan aktivlərin siyahısının təsdiq edilməsi barədə (qərar Ng 5. 04 yanvar 2001).

Malın (işin, xidmətin) bazar qiymətinin müəyyən edilməsi qaydaları haqqında (qərar Ms 6. 04 yanvar 2001);

Xronometraj metodu ilə müşahidə aparılması qaydalarının təsdiq edilməsi barədə (qərar JVq 13. 13 yanvar 2001);

Gəldirdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin məhdudlaşdırılan həddi barədə (qərar JNb 14. 13 yanvar 2001) və s.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin təlimatları və izah məktubları.

Nazirliyin bu aktları vergi hüququ mənbələrinin spesifik növünə aiddir. Onlar qanunların, Azərbaycan Respublikası Prezidenti fərmanları və Nazirlər Kabineti qərarlarının tətbiqi ilə əlaqədar müvafiq aktları qəbul etmək səlahiyyəti olan dövlət idarəetmə orqanı tərəfindən qəbul edilir.

Vergilər Nazirliyinin təlimat və izah məktubları vergi ödəyicisi üçün metodik xarakterli sənədlərdir. Onlar vergilər sahəsində ictimai münasibətləri tənzimləyən yuxarı

dövlət idarəetmə orqanlarının vergilər haqqında aktlarının düzgün və eyni şəkildə başa düşülməsini və tətbiqini təmin etmək məqsədi ilə qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin aktları vergi hüququnun mənbəyi kimi öz hüquqi qüvvəsinə görə dövlət idarəetmə orqanlarının qanundan aşağı aktlarına aid edilir və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin aktlarından sonrakı pillədə durur.

Bələdiyyə orqanlarının normativ hüquqi aktları. Bələdiyyə vergi hüquq münasibətlərini nizamlayan bələdiyyə orqanlarının normativ hüquqi aktları da vergi hüquq mənbələrinə aid edilir. Bələdiyyə orqanları tərəfindən tətbiq edilə bilən vergilər Vergi Məcəlləsinin 8-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Bələdiyyə orqanları dövlət idarəetmə səlahiyyətlərinə malik olmadıqca baxmayaraq, onların qəbul etdiyi aktların icrası müvafiq ərazidə məcburidir.

Ali məhkəmə orqanları olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi və Ali Məhkəməsinin aktları. Bu məhkəmələr vergilər haqqında bu və ya digər normativ aktın Konstitusiyaya uyğunluğu (Konstitusiyası Məhkəməsi) və ya məhkəmə təcrübəsində vergi mübahisələrinin eyni cür başa düşülməsinə və həll edilməsinə istiqamətləndirilməsi (Ali Məhkəmə) barədə qərarlar qəbul edirlər. Buna baxmayaraq bu aktlara vergi hüquq mənbələri kimi baxıla bilməz. Belə hallarda həmin məhkəmələr yeni normaları yaratmaq səlahiyyətinə malik deyillər. Onlar normativ aktları yalnız Konstitusiyaya uyğun olub-olmaması baxımından şərh edir və qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinin tətbiqi haqqında məhkəmələrə rəhbəredici göstərişlər verirlər. Əgər məhkəmələr vergi qanunvericiliyinin qeyri-mükkəməl olması barədə nəticəyə gələrsə Ali Məhkəmə qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında həmin qanunvericilikdə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında öz təklifləri ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə müraciət edə bilər. Konstitusiyası Məhkəməsi isə bu haqda müvafiq tövsiyələr verə bilər.

3. Vergi hüquq münasibətləri.

Vergilərin müəyyən edilməsi və yığılması sahəsində dövlətin qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün ictimai münasibətlərin hüquq normaları ilə tənzimlənməsi zəruridir. Bu zərurət eynilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından irəli gəlir. Onun 73-cü maddəsinə uyğun olaraq, hər kəsin vergiləri ödəmək borcu həmin vergilərin qanunla müəyyən edildiyi və qanunla nəzərdə tutulmuş əsasların olduğu halda yaranır. Vergilərə dair qanunda təsbit olunan normaları ilə tənzimlənmiş münasibətlər vergi hüquq münasibətləri şəklində təzahür edir.

Vergi hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsasını Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi təşkil edir. Bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasında vergi sistemini, vergitutmanın ümumi əsaslarını, vergilərin müəyyən edilməsi, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçıların vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələrini, vergi nəzarətinin forma və metodlarını, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti, dövlət vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Göründüyü kimi vergi hüquq münasibətləri müxtəlif şəxslər və orqanlar arasında münasibətləri daxil edilən ayrı-ayrı aspektləri əhatə edir. Vergilərlə bağlı münasibətlər dövlət orqanları arasında, dövlət orqanları ilə bələdiyyə orqanları və ya vergi ödəyicisi olan fiziki və hüquqi şəxslərlə bu və ya digər orqanlar arasında yarana bilər, Konstitusiyaya görə vergini ödəmək borcu hər kəsə aid olduğu üçün vergi hüquq münasibətlərində vergi

ödəyicisi ilə vergi orqanı arasmda olan münasibətlər başlıca yer tutur və kütləvi xarakter daşıyır.

Yuxarıdakı fəsillərdə göstərilədiyi kimi, dövlət öz funksiya və vəzifələrini əsasən vergilər hesabına formalaşan dövlət büdcəsi vasitəsilə həyata keçirir. Fiziki və hüquqi şəxslər vergiləri ödəyərkən sosial təminat, müdafiə, təhsil və cəmiyyət üçün vacib olan digər məsələlərin həllini dövlətdən tələb etməyə haqlıdırlar. Lakin dövlətin bu və ya digər vəzifəni lazımı qaydada yerinə yetirməməsi heç kəsi vergini ödəməkdən azad etmir. Qanunla müəyyən edilən vergiləri ödəmək haqqında Konstitusiyamızın müddəası məcbureddici normalardandır, bu normada vergi ödəyicilərinin öhdəliyi və dövlətin onlara irəli sürdüyü mütləq tələb müəyyən edilir. Bu mənada vergi öhdəliyi birtərəflidir və onun icrasına zəmanət dövlətin məcburiyyət tədbirlərini tətbiq etmək imkanından irəli gəlir. Deməli, vergi hüquq münasibətləri üçün bir tərəfin digərinə (vergi ödəyicisinin vergi orqanına) tabe olması səciyyəvidir.

Dövlətin adından fəaliyyət göstərən vergi orqanlarına hakimiyyət səlahiyyətləri məxsusdur. Onların göstərişləri qanuna əsaslanırsa vergi ödəyiciləri üçün məcburidir. Eyni zamanda qanun vergi ödəyicisinin hüquqlarının vergi orqanlarının qeyri-qanuni hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) qorunmasına da zəmanət verir. Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergi ödəyicisinin vergi orqanlarından özünə münasibətdə qanunvericiliyə riayət etməsini tələb etmək, qanunvericiliyə uyğun olmayan qərarlarını və tələblərini yerinə yetirməmək və nəhayət vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət etmək hüququ vardır.

Beləliklə, vergi hüquq münasibətlərinin mahiyyəti vergi ödəyicisinin vergi orqanına tabe olması ilə yanaşı hər iki tərəfin qanuna tabe olmasından ibarətdir. Vergi Məcəlləsi məhz bu mahiyyətdən irəli gələrək vergi ödəyicisinin və vergi orqanının hüquqları və vəzifələrini dəqiq müəyyən etməklə vergi orqanının hakimiyyət səlahiyyətlərini qanun çərçivəsi ilə məhdudlaşdırır. Vergi hüquq münasibətlərinin bu cür nizama salınması demokratik, hüquqi dövlətlərə xasdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Vergi Məcəlləsi qüvvəyə minənədək (1 yanvar 2001-ci il) Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi bu və ya digər vergilər haqqında ayrı-ayrı qanunlardan, Nazirlər Kabinetinin qərarlarından və Baş Vergi Müfəttişliyinin təlimatlarından ibarət idi. Vergi ödəyicisinin hüquqlarına dair vergi qanunvericiliyi onların yuxarı vergi orqanına və məhkəməyə şikayət etmələri haqqında müddəa ilə kifayətlənirdi. Vergi orqanlarının vəzifələri də mahiyyət etibarilə vergi ödəyicisinə tələblər irəli sürmək, fəaliyyətinə nəzarət etmək və məcburiyyət tədbirləri tətbiq etmək hüququ şəklində müəyyən edilirdi. Vergi hüquq münasibətlərində vətəndaşların və təsərrüfat subyektlərinin vəzifələri hüquqlarına nisbətən kəskin surətdə üstünlük təşkil edirdi. Onların qanuni mənafeələrinin, insan azadlıqları və hüquqlarının qorunması baxımından vergi münasibətləri faktiki olaraq tənzimlənməmiş qalırdı.

Büdcə dövlət tənzimlənməsinin universal aləti olaraq dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əksər ölkələrdə dövlət büdcəsinin formalaşmasının ən vacib mənbəyi olan vergilərin payına bütün büdcə daxilolmalarının 70-90 faizi düşür. Dövlət öz büdcə-vergi siyasətini yürüdərəkən iqtisadiyyat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmağa, vergi ödəyicilərinin sərəncamında qalan və büdcə vasitəsilə bölüşdürülən pul vəsaitləri arasmda optimal mütənasibliyə nail olmaqla iqtisadi artımı stimullaşdırmağa çalışır.

Büdcə-vergi və ya daha konkret, vergi siyasəti əsasən üç məqsədi güdür:

Fiskal - dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsini zəruri maliyyə ehtiyatları ilə təmin etmək üçün büdcəyə pul vəsaitinin yığılması;

Tənzimləmə (stimullaşdırma) - dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkədəki sahibkarlığın və xarici iqtisadi əlaqələrin fəallaşması, sosial problemlərin həlli;

Nəzarət - iqtisadiyyat subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarət.

Dövlət vergi siyasətini yürütdüyü zaman vergiqoyma (vergiləri müəyyən etmə) və vergitutma sahələrində idarəetmənin təşkilatı və hüquqi üsullardan istifadə edir və vergi münasibətləri məhz dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranır. Hüquq normaları ilə nizamlanan bu münasibətlər vergi hüquq münasibətləri şəklində təzahür edir. Yəni «vergi hüquq münasibəti» dedikdə vergilərin müəyyən edilməsi və ödənilməsi ilə əlaqədar vergi hüquq normaları ilə nizamlanmış ictimai münasibət başa düşülür.

Yergi hüquq münasibətlərinə bütün digər hüquq münasibətlərində mövcud olan eyni səciyyəvi əlamətlər xasdır: hüquq münasibətləri yalnız hüquq normaları əsasında yaranır, dəyişilir və ya onlara xitam verilir; onların subyektləri (iştirakçıları) qarşılıqlı surətdə bir-birinə subyektiv hüquqları və vəzifələri ilə bağlıdırlar; hüquq münasibətləri iradəvi xarakterlə səciyyələnir, çünki onlarda hüquq normaları vasitəsilə dövlətin, habelə digər iştirakçıların iradəsi bildirilir; hüquq münasibətlərində dəqiq müəyyən edilən qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan fərdləşmiş subyektlər iştirak edirlər.

Bununla belə müxtəlif hüquq sahələrinə aid edilən hüquq münasibətləri özünəməxsus xüsusiyyətlərlə bir-birindən fərqlənir. Vergi hüquq münasibətinin öz məzmunu, subyekt və obyekt var. Bu münasibətin hüquqi məzmunu iştirakçıların hüquq və vəzifələrindən ibarətdir (hüquq və vəzifələrini həyata keçirmək üçün iştirakçıların etdikləri hərəkətlər isə hüquq münasibətinin faktiki məzmunudur). Vergi ödəyicisinin dövlət büdcəsinə və ya yerli büdcəyə qanunla müəyyən edilən qaydada və həcmdə pul məbləğini ödəmək vəzifəsi, dövlət və ya yerli özünüidarəetmə orqanlarının isə vergi ödəyicisindən bu kütləvi-hüquqi vəzifəni yerinə yetirməsini tələb etmək hüququ və həmçinin vergilərin ödənilməsinə təmin etmək vəzifəsi vergi hüquq münasibətinin məzmununu təşkil edir. Vergiləri ödəmək vəzifəsinin kütləvi-hüquqi xarakteri ondan irəli gəlir ki, həmin vəzifə dövlətin qeyd-şərtsiz tələbi kimi bütün vergi ödəyicilərinə şamil edilir. Bu, öz növbəsində, vergini ödəmək vəzifəsinin birtərəfli xarakterini və ödənişin əvəzsizliyini müəyyən edir, vəzifənin icrasına zəmanət kimi məcburiyyətdən istifadəni nəzərdə tutur.

Belə hüquq münasibətlərində tərəflərdən biri (vergi ödəyicisi) digər tərəfin (vergilərin büdcəyə yığılmasını təmin edən dövlət və ya bələdiyyə orqanının) nökmünə tabedir. Vergi hüquq münasibətlərinə onların mahiyyətindən və xüsusiyyətlərindən irəli gələn «hökmvermə üsulu» xasdır. Bu üsul ondan ibarətdir ki, subyektlərin hüquq və vəzifələri müqavilə ilə deyil, qanun və digər normativ hüquq aktları ilə müəyyən edilir. Lakin hökmvermə üsulu və ona uyğun «hökmə tabe olma» prinsipi vergi ödəyicisinin iqtisadi, sosial və digər hüquqlarına riayət olunmasını istisna etmir, əksinə, onların vergi ödəmək vəzifəsi mütləq surətdə müvafiq hüquqları ilə şərtləndirilir.

Vergi hüquq münasibətlərində, məhdud şəkildə olsa da, müqavilə münasibətləri də mövcud ola bilər. Məsələn, bələdiyyə orqanları öz büdcələrinə yerli vergilərin yığılmasını təmin etmək üçün dövlət vergi orqanları ilə müqavilə bağlaya bilərlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, vergi hüquq münasibətləri vergi siyasətinin həyata keçirilməsi prosesində dövlət və bələdiyyə vergi orqanlarının müvafiq xəzinəyə (büdcəyə) pul vəsaitinin yığılması üzrə fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq yaranır. Bu baxımdan onlar da mülki hüquq münasibətləri kimi əmlak münasibətlərinin bir növüdür, çünki yaranmasına səbəb ölkənin maliyyə ehtiyatlarının toplanması, yenidən bölüşdürülməsi və istifadəsidir. Bəzi müəlliflər vergi hüquq münasibətində «öhdəlik» əlamətinin olmasını qeyd edirlər: hər kəs qanunla müəyyən edilmiş vergiləri ödəməyə borcludur. Lakin maddi sərvətlərin bölüşdürülməsi ilə bağlı olan əmlak münasibətlərindən irəli gələn vergi öhdəliyi və mülki

hüquq öhdəliyi arasında oxşar cəhətlər mövcud olsa da fərqlər də, vardır. Vergi öhdəliyi müəyyən hərəkət etmək (vergi ödəmək, bəyannaməni vermək, hesab-fakturanı tərtib etmək və sair) vəzifəsini nəzərdə tutur. Mülki hüquq öhdəliyindən fərqli olaraq vergi öhdəliyinə müəyyən hərəkətlərdən çəkinmək tələbi xas deyildir. Nəhayət, vergi öhdəliyi birtərəf- lidir. Dövlətin verginin ödənilməsinə tələb etmək hüququ iki tərəf arasında razılaşma nəticəsində yaranmır, bu hüquq qanuna əsaslanan hökmdür.

4. Vergi hüquq münasibətlərinin subyektləri.

Yuxarıda deyilənlər subyektiv hüquq və vəzifələrlə bağlı olduğundan vergi hüquq münasibətinin hüquqi məzmununa aiddir. Subyektiv hüquq və vəzifələri daşıyan şəxs vergi hüququnun subyektii olaraq, həmin hüquqları və vəzifələri həyata keçirərkən vergi hüquq münasibətlərinin subyektii (iştirakçısı) olur.

Vergi hüquq münasibətlərinin subyektlərini dörd qrupa ayırmaq olar:

Vergi ödəyiciləri - təsərrüfat (iqtisadi) fəaliyyətinin subyektləri olan fiziki və hüquqi şəxslər, hüquqi şəxsin, o cümlədən xarici hüquqi şəxsin filialları və nümayəndəliyi, yəni qanunla həm dövlət vergilərinin, həm də yerli vergiləri ödəmək vəzifəsi qoyulan hər hansı şəxslərdir.

Dövlət orqanları - dövlət vergilərini müəyyən etmək, onların ödənilməsinə tələb etmək və ödənilməsinə nəzarəti həyata keçirmək, ha- belə vergi hüquq pozuntularının qarşısını almaq üzərində təhqiqat və istintaqı aparmaq səlahiyyəti olan dövlət hakimiyyəti orqanları.

Bələdiyyə orqanları - yerli vergiləri tətbiq etmək, onların yerli büdcələrə yığılmasını təşkil etmək və ödənilməsinə nəzarət etmək səlahiyyəti qanunla müəyyən edilmiş yerli özünüidarəetmə orqanları.

Vergilərin ödənilməsi ilə əlaqəli şəxslər - vergi ödəyiciləri ol-mayan, lakin qanuna əsasən vergilərin hesablanmasına və büdcəyə keçirilməsinə, vergi orqanlarına müvafiq məlumat verilməsinə cavabdeh olan, habelə vergi yoxlaması zamanı kömək edən şəxslər: vergi agentləri, banklar və digər kredit təşkilatları, ekspertlər və sairə.

Vergi ödəyiciləri vergilərin hesablanması, ödənilməsi və büdcəyə köçürülməsi üzrə vəzifələrlə əlaqədar vergi hüquq münasibətləri subyektlərinin əsas və ən geniş kateqoriyasıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi vergi ödəyicisi - Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş vergitutma obyektlərindən vergi ödəyən istənilən şəxsdir. Mülki Məcəllədə şəxs dedikdə fiziki və hüquqi şəxslər başa düşülür, Vergi Məcəlləsi isə bunlarla yanaşı beynəlxalq təşkilatları da nəzərdə tutur, həm də hüquqi şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların, müəyyən hallarda fiziki şəxslərin də hüquqi şəxs olmayan filialları, nümayəndəlikləri və digər bölmələrini əhatə edir.

Vergi Məcəlləsinə və Mülki Məcəlləyə uyğun olaraq fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərdir. Hüquqi şəxs dedikdə isə həm Azərbaycanın hüquqi şəxsləri, yəni Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmış, həm də xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə uyğun olaraq hüquqi şəxs statusunu almış müəssisə və təşkilatlar başa düşülür.

Müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyəti beynəlxalq xarakter daşıyır və sərbəstdir. İnsanlar qanunla qadağan olunmamış sahibkarlıq fəaliyyətini istənilən formada - fərdi qaydada və ya müəssisə yaratmaqla təşkil edə bilərlər. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları həm öz ölkəsində, həm də xaricdə fəaliyyət göstərərkən gəlir əldə edir, bu məqsədlə əcnəbilər və xarici təşkilat və müəssisələrlə işgüzar əlaqələr yaradırlar. Eyni ilə əcnəbilər və xarici müəssisələr həm özləri bilavasitə, həm də birgə müəssisələr və öz

nümayəndəlikləri vasitəsilə Azərbaycanda fəaliyyət göstərir və gəlir əldə edirlər. Onların hamısı Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada vergini ödəmək vəzifəsini daşıyırlar.

Adətən vergi ödəyiciləri anlayışları Mülki Məcəllədə verilmiş fiziki və hüquqi şəxslərə bölünürlər. Eyni zamanda vergi qanunvericiliyində (Vergi Məcəlləsində) fiziki və hüquqi şəxslər, onların filialları və nümayəndəlikləri müxtəlif meyarlara görə vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı kateqoriyaları üzrə qruplaşdırılır. Belə qruplaşma vergitutmanın müxtəlif forma və üsulları, vergi ödəyicilərinin uçota alınması qaydaları, habelə vergi güzəştlərini müəyyən etmək məqsədilə aparılır.

Vergi Məcəlləsinin 3-cü maddəsinə uyğun olaraq vergitutma ümumi, bərabər və ədalətli olmalıdır. Vergilər iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır, onlar siyasi, ideoloji, etnik, konfessional və vergi ödəyiciləri arasında mövcud olan digər xüsusiyyətlər əsas götürülməklə müəyyən edilə bilməz və ayrışdırıcı xarakter daşıya bilməz. Mülkiyyət formasından və ya fiziki şəxslərin vətəndaşlığından və ya kapitalın yerindən asılı olaraq vergilərin müxtəlif dərəcələrinin müəyyən edilməsi qadağandır. Vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı kateqoriya və qruplara bölünməsi təsadüfi deyildir. Bu cür bölünmə müxtəlif yerlərdə hüquqi-təşkilati formalarda müxtəlif fəaliyyət növlərini aparan ayrı-ayrı vətəndaşlığı olan və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vergilərə cəlb etmək məqsədilə əhatə edilməsi və vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətli olması prinsipinə tabedir.

Fiziki və hüquqi şəxslər, həmçinin filial və nümayəndəliklər ölkə mənsubiyyətindən asılı olaraq iki kateqoriyaya bölünürlər: rezidentlər və qeyri-rezidentlər. Bir qayda olaraq rezidentlər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və hüquqi şəxsləri olurlar, qeyri-rezidentlər isə əcnəbilər və xarici şirkətlərdir. Lakin bizim vətəndaşlar xaricdə işləyə bilər və əksinə, əcnəbilər və ya xarici şirkətlər Azərbaycanda fəaliyyət göstərə bilirlər. Bunun üçün Vergi Məcəlləsi (maddə 13.2.5.1) ildə üst-üstə 182 gündən artıq Azərbaycanda qalan və ya il ərzində xarici ölkədə Azərbaycan Respublikasının dövlət xidmətində olan istənilən fiziki şəxsi, yəni Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsi Azərbaycanın rezidenti sayır. Əgər belə şəxs Azərbaycanda və eyni zamanda hər hansı xarici ölkədə 182 gündən az qalırsa, onun Azərbaycan rezidenti olması aşağıdakı ardıcılıqla müəyyən edilir:

- daimi yaşayış yeri;
- həyati mənafeələrinin mərkəzi;
- adətən yaşadığı yer;
- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı.

Hüquqi şəxslərin rezidentliyinə dair iki əsas meyar nəzərə alınır: sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan istənilən hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq təsis edilməsi və ya istənilən hüquqi şəxsin Azərbaycanda idarə edilməsi.

Qeyri-rezidentlərə Azərbaycanda olan diplomatik və konsulluq idarələri, xarici ölkələrin digər rəsmi nümayəndəlikləri, bu qurumların əməkdaşları və onların ailə üzvləri (sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmadıqı halda), Azərbaycandan tranzitlə keçən şəxslər, Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan xarici təşkilatların və firmaların nümayəndəlikləri, habelə rezident anlayışı ilə əhatə olunmayan digər şəxslər aid edilir. Göründüyü kimi, Azərbaycana münasibətdə qeyri-rezidentliyin müəyyən edilməsində əsas meyar sadalanmış təşkilatların və orada işləyən əməkdaşların və onların ailə üzvlərinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmamasıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti göstərildiyi halda onların statusu rezidentlərə dair müddəalar arasında müəyyən ediləcəkdir.

İki kateqoriya arasında fərq mahiyyət etibarilə ondan ibarətdir ki, rezidentlərin həm rezident olduğu ölkədə (Azərbaycanda), həm də xaricdə əldə etdikləri gəlirləri, qeyri-rezidentlərin isə - yalnız Azərbaycan mənbəyindən gəlirləri vergiyə cəlb olunur.

Vergi ödəyiciləri olan fiziki və hüquqi şəxslərin iki kateqoriyaya: rezident və qeyri-rezidentlərə bölünməsi ilə yanaşı Vergi Məcəlləsində vergi ödəyicilərinin spesifik qrupları da müəyyən edilir - «qarşılıqlı su- rətdə asılı olan şəxslər», «daimi nümayəndəlik» və «hüquqi şəxs yarat- madan birgə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən şəxslər» (birləşdirilmiş ödəy- icilər), kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatları.

Qarşılıqlı surətdə asılı olan şəxslər.

Vergi Məcəlləsinin 18.2-ci maddəsi konkret olaraq aşağıdakı münasibətləri göstərir:

- bir şəxs digər şəxsin əmlakında bilavasitə və ya dolayısı ilə iştirak edirsə və onun iştirak payı və ya səs hüququ azı 20 faizdirsə;
- bir şəxs özünün xidməti vəziyyətinə görə digər şəxsə tabedir və ya bir şəxs digər şəxsin bilavasitə və ya dolayısı ilə nəzarətindədir;
- şəxslər üçüncü şəxsin birbaşa və ya dolayısı ilə nəzarətindədir;
- şəxslər üçüncü şəxsə birbaşa və ya dolayısı ilə birgə nəzarət edirlər;
- ailə üzvləri (13.2.7-ci maddəyə uyğun olaraq).

Qarşılıqlı surətdə asılı olan şəxslər məfhumuna başqa qanunvericilik aktlarında, o cümlədən antiinhişar qanunvericiliyində də rast gəlinir. Lakin Vergi Məcəlləsində belə vergi ödəyiciləri qrupunun ayrılmasında başlıca məqsəd qiymətlərin təhrifi, əsassız olaraq gəlirlərin azaldılması və ya xərclərin artırılması və aralarındakı münasibətlərdən digər sui-istifadə hallarının qarşısını almaqdır. Misal üçün, Vergi Məcəlləsinə görə qarşılıqlı surətdə asılı olan şəxslər arasında münasibətlər keçirdikləri əməliyyatın nəticəsinə təsir göstərsə vergilər bazar qiymətləri nəzərə alınmaqla vergi orqanı tərəfindən hesablanar (yenidən hesablanar) bilər. Yaxud belə şəxslər arasında hər hansı əməliyyat aparıldıqda vergi orqanı vergi tutulan gəliri müəyyənləşdirmək məqsədilə gəlirləri və ya xərcləri onların arasında bölə bilər.

Qeyri-rezidentlər Azərbaycan Respublikasında iki yolla fəaliyyət göstərə bilər, Azərbaycan mənbəyindən iki yolla vergiyə cəlb edilməli olan gəlirləri əldə edə bilərlər:

- bilavasitə özləri Azərbaycan Respublikasının rezidentləri ilə əqd bağlayıb əməliyyat keçirməklə;

Azərbaycan Respublikasında özlərinin daimi nümayəndəliyinin vasitəsi ilə.

Birinci halda, misal üçün, hər hansı xarici şirkət və ya biznesmen Azərbaycan ərazisində olmasa da belə, bizim müəssisəmizlə malların satılması haqqında müqavilə bağlayar və bu yolla gəlir əldə edə bilər.

İkinci halda isə qeyri-rezident, istər hüquqi, istərsə də fiziki şəxs qismində Azərbaycan Respublikasında öz nümayəndəliyini yaradır. Bu daimi nümayəndəlik Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına və vergi orqanların tərəfindən uçota almır və öz mülkiyyətçisi adından vergi ödəy- icisi kimi çıxış edir.

Vergi Məcəlləsi «daimi nümayəndəlik» məfhumunu tam təfəsilatı ilə verir. Ümumi şərti irəli sürən 19.1-ci maddəyə görə qeyri-rezident olan hüquqi və ya fiziki şəxsin daimi nümayəndəliyi dedikdə həmin şəxslərin istənilən 12 ay ərzində Azərbaycan Respublikasında üst-üstə 90 gündən az olmayaraq bilavasitə və ya müvəkkil edilmiş şəxs vasitəsilə tam və ya qismən sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirdiyi yer başa düşülür. Vergi Məcəlləsinin 19.2-ci maddəsində daimi nümayəndəliyin növləri göstərilir: bölmə, kontor, filial və agentlik, tikinti və təmir mey- dançaları, təbii ehtiyatların yataqları, qazma avadanlığı və gəmilər.

Hət-ta bu cür obyektlərlə bağlı nəzarət fəaliyyəti və, konkret bir yeri olmasa da, daimi nümayəndəliyin funksiyalarını həyata keçirən şəxslər daimi nümayəndəliyə bərabər tutulur.

Bəzi hallarda hüquqi şəxs yaratmadan fərdi sahibkarlar birgə fəaliyyət göstərirlər. Onlar bu məqsədlə öz maddi və maliyyə resurslarını birləşdirir və əldə etdikləri gəliri aralarında bölürlər. Belə vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinə iki cürə yanaşılır. Gəlir vergisini tutmaq məqsədi ilə fəaliyyətlə bağlı birgə xərcləri çıxılmaqla əldə etdikləri birgə gəlir hesablanır, sonra isə vergiyə cəlb edilən həmin gəlir sahibkarların birgə fəaliyyətinə dair razılığa uyğun olaraq onların arasında bölünür.

Əlavə dəyər vergisi məqsədləri üçün hüquqi şəxs yaratmadan birgə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslər ayrıca şəxs sayılır, yəni onların birgə apardıqları əməliyyat üzrə dövriyyə bütövlükdə vergi tutma obyektidir.

Kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatları.

Vergi güzəştlərinin tətbiqində hüquqi şəxs olan vergi ödəyicilərinin kommersiya və ya qeyri-kommersiya təşkilatı aidiyyəti nəzərə alınır. Sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələrdən fərqli olaraq qeyri-kommersiya təşkilatı gəlir götürmək məqsədini güdmür. O, əldə etdiyi gəliri öz təsisçiləri arasında bölüşdürə və kommersiya məqsədləri üçün sərf edə bilməz. Belə təşkilatlar əvəzsiz köçürmələr, üzvlük haqları və ianələr şəkilində aldıkları gəlirlər üzrə mənfəət vergisindən azaddırlar.

MÖVZU 7. BANK HÜQUQU

1. **Bank fəaliyyətinin ümumi xarakteristikası.**
2. **Bank hüququnun predmeti və onun formalaşması.**
3. **Bank hüququnun mənbəyi hesab edilən qanunvericilik aktları.**
4. **Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının hüquqi statusu.**

1. Bank fəaliyyətinin ümumi xarakteristikası.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkənin bank sistemi başda iqtisadiyyat olmaqla digər fəaliyyət sferalarının əsas sistemlərindən birini təşkil edir. Belə ki, iqtisadiyyatın idarə olunmasında bankların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Banklar müəssisələr və təşkilatlar arasında özünəməxsus bir vasitəçi rolunu oynayır. Onların həyata keçirdiyi əməliyyatlar müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət və təsir imkanı yaradır. Bazar mühitində götürüldükdə isə banklar ölkə iqtisadiyyatını maliyyə dəstəyi ilə təmin edir. Bu aspektdən baxdıqda banklar bazar iqtisadiyyatının vacib üsürlərindən biri olaraq qeyd olunmalıdır. Azərbaycan kimi keçid iqtisadiyyatı dövründə olan ölkələrdə də banklar və bank sistemi dövlətin işləyib hazırladığı iqtisadi inkişaf strategiyasının yerinə yetirilməsinə xidmət etməli və bu məqsədlə maliyyə tədbirləri görməlidirlər. Yəni onlar düzgün planlaşdırılmış maliyyə siyasət və metodlarından istifadə edərək daha çox pul ehtiyatlarının cəlb olunmasına səy göstərməlidirlər.

Banklar iqtisadi inteqrasiya proseslərində də özlərinin ən yaxşı şəkildə bürüzə verirlər. Məsələn, inkişaf etməkdə olan dünya iqtisadiyyatı qarşılıqlı vəhdət içərisində olan ölkə iqtisadiyyatlarını da inkişafını sürətləndirir. Belə ki, bir ölkədə sürətli inkişaf tempi göstərən iqtisadi proseslər qonşu ölkələrə də sıçrayır. Məhz belə şəraitdə bankların rolu əvəzənməzdir. İqtisadi proseslərə təkan verən və maliyyə dəstəyi təmin edən banklar təbii ki kredit həcmi, beynəlxalq güzəştli kredit lahiyələrində iştirakını artırır və nəticədə

inkişafda olan iqtisadiyyatla inteqrasiya içərisində olan hər bir sistem öz inkişaf tempini sürətləndirmiş olur.

İqtisadiyyatın idarə olunmasında bankların xüsusi rolu vardır. Bu rolu bankların fəaliyyətini araşdırarkən daha dəqiq müşahidə etmək olar. Bankların həyata keçirdiyi çoxsaylı əməliyyatlardan yalnız birini – kredit əməliyyatlarını götürüb araşdıraraq. Kreditin bir çox formaları olsa da onlar arasında bank krediti daha çox yayılmışdır. Məlumdur ki, banklar müxtəlif təsərrüfat subyektlərinə istifadə haqqı da ayrıca ödənilməklə (faiz) borc, yəni kredit verirlər. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisələrdə dövriyyə vəsaitinin çatışmamazlığının aradan qaldırılması üçün onların mülkiyyətçiləri bank kreditlərindən istifadə etməli olurlar. Bu, mülkiyyətçilər üçün ona görə sərfəlidir ki, bank onlar üçün müqavilə əsasında səmərəli variantlarda zəmanət və ya girov əsasında lazım olan müddətdə, istənilən məbləğdə vəsaitləri ayıra bilir. Beləliklə, mülkiyyətçinin pul vəsaitlərinə ciddi tələbat olduğu dövrdə heç bir mənbə bank krediti kimi sərfəli şəkildə bu tələbatı ödəyə bilmir. Əgər mülkiyyətçi digər mənbələrdən vəsait cəlb etmək istəsə, bu onun üçün digər ağır şərtlərin meydana çıxmasına səbəb ola bilər. O, ya mülkiyyət hüququ ilə bölüşməli, ya da əldə olunacaq gəlirin bir hissəsini itirməlidir. Bu yolla da müasir bazar iqtisadiyyatında kredit sistemi geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək, struktur dəyişiklikləri aparmaq, müxtəlif lazımlı vəsaitlərin cəlb olunması üçün əvəzolunmaz bir sistemdir. Kreditin yenidən bölgü, kapitalın mərkəzləşməsi və təmərküzləşməsi, nəzarət, tədavül xərclərinə qənaət kimi funksiyaları vardır. Məhz bu funksiyalardan istifadə edərək banklar vasitəsi ilə kreditdən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi vasitəsi kimi istifadə olunur. İqtisadiyyatın kredit vasitəsi ilə tənzimlənməsi təsərrüfat proseslərinə təsir etmək məqsədilə tətbiq olunur. Kredit verən maliyyə institutlarının əsasını banklar təşkil etdiyi üçün dövlət də mərkəzi banklar vasitəsi ilə kommertiya banklarının kredit siyasətini tənzimləyir və ya mudaxilə edir. Kredit siyasəti mərkəzi bank və dövlət tərəfindən pul-kredit sferasında həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Kreditlərin faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi, kredit miqdarının məbləğinə hədd qoyulması bu siyasətin əsas formalarıdır.

Bankların iqtisadi məzmununa aşağıdakı formalarda nəzər salmaq:

Bank müəssisə kimi. Hər bir müəssisə kimi, bank da müstəqil təsərrüfatçı subyektdir, hüquqi şəxs hüququna malikdir, xidmət göstərir, təsərrüfat hesabı prinsipləri əsasında fəaliyyətini qurur. Müəssisə kimi bankın vəzifələri bir az fərqlidir – o özünün xidmət və məhsulu ilə ictimai tələbatın təminatını, gələn gəlirlərin əsasında öz kollektiv üzvlərinin həm də bank mülkiyyətinin (əmlakının) mülkiyyətçilərinin sosial və iqtisadi maraqların həyata keçirilməsi məsələlərini həll edir. Bank təsərrüfat fəaliyyəti növlərini həyata keçirə bilər (ölkənin qanunlarına zidd olmayan təqdirdə və bankın nizamnaməsinə uyğun olduqda). Xüsusi razılıqla fəaliyyət göstərən hər bir müəssisə kimi bank da lisenziya almalıdır.

Bank ticarət müəssisəsi kimi. Banklar sənaye kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və rabitədən fərqli olaraq istehsalatda yox, mübadilə sahəsində fəaliyyət göstərir. Bu bir sıra müəlliflərə bankı ticarət müəssisəsi hesab etməyə əsas verir. Bank fəaliyyətinin ticarətlə əlaqələndirilməsi isə təsadüfi deyil. Banklar sanki vəsaitləri “alır”, “satır”, yenidən paylaşdırma sahəsində fəaliyyət göstərir, əmtəənin dəyişdirilməsinə yardımçı olurlar. Banklar özlərinin “saticılarına”, anbarlarına, xüsusi “əmtəə (mal) ehtiyatlarına” malikdir və onların fəaliyyəti əsasən dövriyyə qabiliyyətindən asılıdır.

Bank vasitəçi müəssisə kimi. Bankların mübadilə sahəsində fəaliyyəti onun haqqında digər təsəvvürü (anlayış) yaradır. Çox vaxt bank vasitəçi təşkilat kimi xarakterizə edilir. Bunun üçün, bir hesaba müvəqqəti yatırılan və digərində istifadəyə ehtiyacı olan vəsaitin xüsusi axını əsasdır. Bunun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, vəsaitin müəyyən hissəsinə malik olan kreditor onu müvafiq zəmanət (təminat), dəqiq müddət olduqda onu borcalana

faizlə vermək istəyir. Lakin kreditorun maraqları borc alanın (eyni regionda olması heç də vacib deyil) kreditorun maraqları ilə üst-üstə düşməlidir. Sözsüz ki, müasir pul təsərrüfatında bu cür maraqların üst-üstə düşməyi təsadüfidir. Burada birləşdirici hissə kimi, istək və təklifi nəzərə almaqla, razılaşmanı təmin edən bank vasitəçi çıxış edir.

Bank birjanın agentı kimi. Hələ XX əsrin 20-ci illərində bankın döviyyə sahəsindəki fəaliyyəti ona birja agentı təsəvvürü yaradırdı. Məlum olduğu kimi, bunun üçün səbəb bankların birjalarda mütləq iştirakçı olmasıdır. Onlar müstəqil birja əməliyyatları təşkil edə və qiymətli kağızların alış-verişi ilə bağlı əməliyyatları yerinə yetirə bilirlər. Lakin bu bankları nə tarixi, nə də məntiqi cəhətdən birja təşkilatlarının bir hissəsinə çevirmir. Özəl banklar birjalardan daha öncə, qiymətli kağızların alış-satışının yarandığı bir vaxtda yaranmışlar. Burada qeyd edilməlidir ki, qiymətli kağızların alış-satışı bank əməliyyatlarının ancaq bir hissəsini təşkil edir.

Bankların formaları özlərini əsasən hər bir ölkənin iqtisadi sisteminin əsas həlqələrindən biri olan bank sistemində bürüzə verir. Bank sisteminin əsas elementləri bankların formaları kimi də xarakterizə edilə bilər. Uzun müddət ərzində bank sistemi yalnız kommersiya banklarından ibarət olmuş və yalnız kommersiya istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Lakin sonralar dövlətlərin inkişafı, hər bir dövlətdə milli iqtisadiyyatın formalaşması ilə əlaqədar olaraq bank sistemi 2 pilləyə bölünmüşdür. İlk pillədə bank sisteminin vacib ünsürü olaraq bir sıra əhəmiyyətli funksiyaların yerinə yetirilməsi, eləcə də pul emissiyasının tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq mərkəzi banklar yaranmışdır. Mərkəzi bank kredit sisteminin mərkəzi olub, yalnız pul-kredit sisteminin tənzimlənməsi ilə məşğul olur. O, digər banklar üçün koordinator vəzifəsini icra edir və onların işini yalnız iqtisadi tənzimləmə metodları ilə nizamlayır. Mərkəzi bank ölkənin bank sistemi üzərində nəzarəti həyata keçirir, yalnız banklara və hökumətə xidmət edir. Buna görə də mərkəzi bank dövlətin bankiri adlanır və dövlət büdcəsinin emissiya-kassa fəaliyyətinin həyata keçirilməsində əsas rol oynayır. Mərkəzi bank dövlətin göstərişi ilə idarə olunsada nisbi müstəqilliyə malikdir. Bütün ölkələrdə onlar eyni vəzifələri icra edir. Bununla bərabər, mərkəzi bankların qurulmasında, idarə edilməsində, sərbəstlik səviyyəsində və s. bəzi spesifik xüsusiyyətlər var. Bütün bunları eyniləşdirsək onda deməliyik ki mərkəzi banklar dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin pul-kredit siyasətini icra edən orqandır.

Bank sistemində ikinci pillədə duran banklar isə kommersiya banklarıdır. Əsasən mənfəət xarakterli fəaliyyətlə məşğul olan banklar kommersiya bankları adı altında birləşirlər. Kommersiya banklarının yerinə yetirdiyi əsas vəzifə pul yaratmaqdır. Borc alana kredit verməklə banklar əlavə ödəmə qabiliyyəti olan tələbat yaradır. Kommersiya banklarının başqa vəzifələri isə kreditdə vasitəçilik, ödənişlərdə vasitəçilik, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar ola bilər.

Bankların formalarına gəldikdə isə bu formalar müxtəlif xarakterlərə görə qruplaşdırılır. Bank sisteminin ikinci pilləsində çıxış edən kommersiya bankları hər bir ölkə iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən iqtisadi təşkilatları olub əsasən 2 qrupa bölünür: universal və ixtisaslaşmış banklar. Universal banklar adından da göründüyü kimi bütün növ bank xidmətləri göstərmək hüququna malikdirlər. İxtisaslaşmış banklar isə bank xidmətləri arasından birini və ya əlaqəli şəkildə olan bir neçə bank xidmətini həyata keçirmək hüququna sahib olurlar. Onlar bir fəaliyyət sahəsi üzrə ixtisaslaşır və ancaq o sahədə fəaliyyət göstərirlər. Belə bankların güclü inkişafı əsasən XX əsrin ikinci yarısından sonra müşahidə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, kommersiya banklarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- kommersiya bankları. Onlar kredit sisteminin əsasını təşkil edir və kredit resurslarının əsas hissəsini özündə cəmləşdirir;

- investisiya bankları. Bu tip banklar əsasən investisiya əməliyyatları ilə, həmçinin fond birjasındakı kimi qiymətli kağızların alış və satışı ilə məşğul olurlar. Onların kommersiya banklarından əsas fərqi odur ki, onlar depozit qəbul etmir, hesablaşma əməliyyatları aparmır və qısamüddətli borclar vermir.

- əmanət bankları. Onlar əhalidən pul formasında əmanətlər qəbul edir, onlarla müəyyən əməliyyatlar aparırlar;

- ixtisaslaşmış banklar (ipoteka, kooperativ, kənd təsərrüfatı, xarici ticarət və s.). Məsələn, ipoteka bankları uzunmüddətli borcların əldə edilməsi zamanı daşınmaz əmlakı (torpaq və tikililəri) girov kimi qoymağa imkan verir. Xarici ticarət bankları isə əmtələrin idxalı və ixracının kreditləşməsi üzrə ixtisaslaşır.

Həyata keçirdikləri əməliyyatlara görə emissiya və kommersiya, mülkiyyət formasına görə səhmdar, kooperativ, bələdiyyə və fəaliyyət formalarına görə kommersiya, investisiya, əmanət və s. kimi növləri vardır.

Mülkiyyət formasına görə də banklar təsnifləşdirilir ki, burada əsas olaraq bankların yaradılması, nizamnamə kapitalında qeyd olunan mülkiyyətçi (hüquqi və ya fiziki şəxs ola bilər) əsas göstərici olaraq nəzərə alınır. Beləliklə, mülkiyyət formalarına görə banklar belə təsnifləşdirilir:

1. Dövlət bankları və ya mərkəzi banklar.
2. Dövlətin iştirakı olan banklar (belə banklarda dövlətə məxsus səhmlər olur və ya dövlət payçı qismində iştirak edir).
3. Dövlətlərarası banklar (oxşar xüsusiyyətlərə malik dövlətlər birləşib ortaq fəaliyyət göstərən bank yaradırlar, oxşar xüsusiyyət kimi eyni regionda yerləşmə (Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı) və ya eyni dini etiqadlar götürülür (İslam Ölkələri bankı).
4. Bələdiyyə və kommunal bankları (belə banklar yerli hakimiyyət orqanlarının mülkiyyəti əsasında yaradılır).
5. Kooperativ banklar.
6. Səhmdar banklar.
7. Səhmdar olmayan banklar (onlar sahibkar və ya partnyor mülkiyyəti əsasında yaradılır).

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycanda da bir çox bank formalarından geniş istifadə edilir. Lakin dünya bank sistemindən fərqli olaraq Azərbaycan bank sisteminin öz xüsusiyyətləri vardır. Bu xarakterik xüsusiyyətlər öz əksini bank sistemimizin inkişafında büruzə verir.

2. Bank hüququnun predmeti və onun formalaşması.

Bank hüququnun inkişafına səbəb artıq əhalinin əksər hissəsinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasıdır. Əlbəttə ki, sahibkarlıq fəaliyyəti bank hesablarının açılması və onların xidməti ilə müşayiət olunur, bu da ki bilavasitə bank hüququna aid olan münasibətlərdir. Bu tendensiya bank hüququnun əhəmiyyətini artırmaya bilməz və Azərbaycan hüquq ədəbiyyatında bank hüququ” bazar iqtisadiyyatı islahatlarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq daha tez-tez istifadə edilməyə başladı. Sovet dövründə mövcud olmuş bank hüququ sadəcə olaraq dövlət bankının fəaliyyətinin tənzimlənməsinə qulluq edirdi.

Azərbaycan hüquq elmində bank dedikdə, fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxs başa düşülür. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 43.1-ci maddəsinə əsasən hüquqi şəxs qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca

əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir. Bank ən azı üç hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən açıq səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır. Siyasi partiyalar, ictimai birliklər, fondlar və digər qeyri-kommersiya təşkilatları bankın səhmdarı ola bilməzlər.

Banklar filiallara, şöbələrə və nümayəndəliklərə malik ola bilər. Hüquqi şəxs olmayan, bankın olduğu yerdən kənar yerdə yerləşən, öhdəlikləri üçün bankın özünün məsuliyyət daşdığı, banka icazə verilmiş bank fəaliyyətinin hamısını və ya bir hissəsini həyata keçirə bilən bankın ayrıca bölməsi bankın filialı sayılır. Hüquqi şəxs olmayan, bankın olduğu yerdən kənar yerdə yerləşən, öhdəlikləri üçün bankın özünün məsuliyyət daşdığı, onun respublika ərazisində depozitlər cəlb edən və/və ya köçürmə, hesablaşma-kassa əməliyyatları aparan ayrıca bölməsi bank şöbəsidir. Bankın nümayəndəliyi isə hüquqi şəxs olmayan, bankın olduğu yerdən kənar yerdə yerləşən, bank fəaliyyəti ilə məşğul olmağa hüququ olmayan, yalnız onun mənafeələrini təmsil və müdafiə edən bankın ayrıca bölməsidir.

Bankların fəaliyyət göstərməsi üçün xüsusi razılıq (lisenziyanın) alınması tələb olunur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli, 782 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısına bank fəaliyyəti də daxil edilmişdir. Bank lisenziyası "Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununda müəyyən edilmiş qaydada verilən, fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlər və ya digər qaytarılan vəsaitlər cəlb etmək, öz adından və öz hesabına kreditlər vermək ilə bağlı fəaliyyəti, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirməyə müstəsna hüquq verən xüsusi razılıqdır. Mərkəzi Bank bank lisenziyalarının verilməsində və ləğv edilməsində, habelə filiallar, şöbələr və nümayəndəliklər açmaq üçün banklara icazə verilməsində və verilmiş icazələrin ləğv edilməsində müstəsna hüquqlara malikdir. Bank lisenziyaları və icazələr yazılı formada müddətsiz olaraq verilir. Bank lisenziyaları və icazələr yalnız onları almış şəxslər tərəfindən istifadə edilə bilər və üçüncü şəxslərə verilməz. Bank lisenziyaları və icazələr Mərkəzi Bank tərəfindən verildiyi gündən qüvvəyə minir. Bank hüququnun digər əsas institutu bank olmayan kredit təşkilatıdır. Bu təşkilat öz vəsaiti və ya cəlb edilmiş vəsait hesabına (depozitlər istisna olmaqla) yalnız pul formasında kreditlər verməklə məşğul olan hüquqi şəxsdir.

Bank hüququnu ayrıca hüquq sahəsi kimi müəyyənləşdirəndə onun predmetini, daha sonra isə hüquqi tənzimləmə metodunu müəyyən etmək lazımdır. Burada çətinliklər mövcuddur, belə ki, bank hüquq münasibətləri həmçinin konstitusiyaya, inzibati, cinayət və ən əsası mülki hüquq sahələrin hüquqi tənzimləmə predmetinə daxildir. Bunu elə hüquqi tənzimləmənin metodu haqqında da demək olar. Öz metodunun faktiki mövcud olmamasını bank hüququ konsepsiyasını dəstəkləyənlər də təsdiq edirlər.

Bir çox alimlər qeyd edir ki, bank hüququ kompleks hüquq sahəsi olduğu üçün müstəqil deyil və onların predmeti və metodu mövcud deyil, onlar sadəcə olaraq qanunvericilik sahəsidir. Digər alimlər isə qeyd edirlər ki, bu mükəmməl hüquq sahəsidir və onun mövcudluğu hüquq sisteminin yüksək səviyyəli mərhələyə çatmasından xəbər verir.

Kompleks sahələr əsas sahələrdən fərqli olaraq tamamilə digər əsaslarla yaranırlar. Müəyyən inkişaf mərhələsinə çataraq hüquq sistemi onların təsərrüfat, səhiyyə, nəqliyyat, təhsil, ekologiya və s. kimi hüquqi eyniliyinə baxmayaraq, bütöv sosial sferaların nizamlanmasına keçir. Bir çox mütəxəssislərin fikrincə, kompleks hüquq sahələrinin istifadə etdiyi metodlar nəinki özünəməxsusdur, həmçinin, hər dəfə öz xüsusi hüquqi üsullarının tətbiqinə görə unikaldir. Deyilən yanaşmaya arqument qismində hüquq sisteminin və

qanunvericilik sisteminin ayrılmazlığı tendensiyasının vüsət alması çıxış edə bilər. Kompleks hüquq sahəsi nəzəriyyəsini dəstəkləyərək, bank hüququnun ayrıca sahəyə ayrılmasının tərəfdarları onu kompleks hüquq sahəsi hesab edirlər.

Beləliklə də, bu sahənin hüquqi tənzimlənməsinin spesifik predmetinin və metodunun olmaması şübhəsi aradan qalxır. Həmçinin məlumdur ki, bu və ya digər hüquq sahəsinin ayrılması obyektiv zərurətdən yaranır.

Müstəqil bank hüququnun Azərbaycanda formalaşması səbəbləri aşağıdakılardır:

- öz riski hesabına gəlir əldə etmək məqsədi ilə yeni və qeyri-dövlət banklarının yaranması;

- maliyyə bazarının və xidmətlərinin inkişafı.

Subyektlər baxımından aşağıdakı bank hüquq münasibətlərini fərqləndirmək olar:

- bank və müştəri arasında;
- bank əməliyyatının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq iki bank arasında;
- Mərkəzi bank və banklar arasında;
- ittifaqlar, assosiasiyalar, klirinq palataları və s. təşkilatların yaradılması üzrə banklar arası münasibətlər;

- Mərkəzi bank ilə hökumət arasında və s.

Bank hüquq münasibətlərinin subyekt tərkibi olduqca genişdir və onları şərti olaraq bir neçə yerə bölmək olar:

- müştərilər- vətəndaşlar, hüquqi şəxslər, onların bölmələri və s. təşkilatlar;

- banklar və kredit təşkilatları;

- icra hakimiyyəti orqanı kimi bank;

- bank təşkilatları- bank ittifaqları, assosiasiyaları, konsernlər və s.

Bank hüquq münasibətləri bank əməliyyatları xüsusiyyətinə görə bölünürlər:

- passiv bank əməliyyatları, burada banklar borclu qismində çıxış edir- bank əmanəti, bank hesabı, qiymətli kağızlar institutu;

- aktiv bank əməliyyatları, burada banklar kreditor qismində çıxış edir – kredit müqavilələri, pul tələblərə güzəşt edilməsi müqaviləsi;

- vasitəçi bank əməliyyatları – hesablaşma hüquq münasibətləri;

- yardımçı bank əməliyyatları – informasiya və digər xidmətlərinin göstərilməsi üzrə hüquq münasibətləri;

Hüquq münasibətlərinin məzmununa görə aşağıdakı qruplaşdırmanı aparmaq olar:

- əmlak; mülkiyyət növü kimi pul vəsaitləri;

- qeyri-əmlak; bank sarrinin, əmtəə nişanlarının, işgüzar nüfuzun qorunması və s.

- təşkilati; bankın daxili strukturunun və bank sisteminin qurulması;

Bank hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb aşağıdakılar çıxış edə bilər:

- qanunun norması; məsələn, məcburi ehtiyatın yaradılması;

- inzibati akt; məsələn, lisenziyanın verilməsi və onun geri götürülməsi;

- müqavilə və ya birtərəfli əqd;

- zərərin vurulması.

Banklar, Mərkəzi Bankdan aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməmişdirsə, aşağıdakı fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər:

- tələbli və müddətli depozitlərin (əmanətlərin) və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi;

- kreditlərin (təminatlı və/və ya təminatsız) verilməsi, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi, reqres hüququ ilə və ya belə hüquq olmadan faktoring, forfeyting, lizinq xidmətləri və digər kreditləşdirmə növləri;

- fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının, o cümlədən bankların müxbir hesablarının açılması və aparılması;
- klirinq, hesablaşma-kassa xidmətləri, pul vəsaitinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin köçürülməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi;
- ödəniş vasitələrinin (o cümlədən kredit və debet kartları, yol çekləri və bank köçürmə vekselləri) buraxılması;
- öz hesabına və ya müştərilərin hesabına maliyyə vasitələrinin (o cümlədən çeklərin, köçürmə veksellərinin, borc öhdəliklərinin və depozit sertifikatlarının), xarici valyutanın, qiymətli metalların və daş-qaşların, valyuta və faiz vasitələrinin, səhmlərin və digər qiymətli kağızların, habelə forvard kontraktlarının, svoplara dair sazişlərin, fyuçerslərin, opsiyonların və valyutalara, səhmlərə, istiqrazlara, qiymətli metallara və ya faiz dərəcələrinə aid digər törəmə vasitələrin satın alınması və satılması;
- qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi;
- öhdəliklərin icrasına təminatların, o cümlədən qarantiyaların verilməsi və öz hesabına və ya müştərilərin hesabına akkreditivlərin açılması;
- qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət;
- maliyyə müşaviri, maliyyə agentləri və ya məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi;
- kreditlərə və kredit qabiliyyətinin yoxlanılmasına dair informasiya verilməsi və xidmətlər göstərilməsi;
- sənədləri və qiymətli əşyaları, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq);
- qiymətli əşyaların, o cümlədən banknotların və sikkələrin inkasasiya edilməsi və göndərilməsi.

Banklar digər qanunlarla nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növlərini də həyata keçirə bilirlər. Amma, qanunvericiliklə buna məhdudiyətlər də qoyulmuşdur, belə ki, heç bir bank topdansatış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yataqların işlənilməsi, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya sığorta təşkilatları istisna olmaqla tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi bunlarda iştirak edə bilməz.

3. Bank hüququnun mənbəyi hesab edilən qanunvericilik aktları.

Bank hüquq münasibətlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar hüququn “çevik” olması ilə əlaqədar olaraq daima yeniləşir. Azərbaycanda bank hüququnun mənbələrinə aşağıdakılar aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- Azərbaycan Respublikasının “Banklar haqqında” rəfəsi;
- Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi;
- “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” və “Kredit İttifaqları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunları;
- Mərkəzi Bankın yuxarıda qeyd olunan NHA-ra müvafiq olaraq qəbul edilmiş normativ aktları;
- Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları;
- habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdaş cıxdığı beynəlxalq müqavilələr.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Pul nişanlarının tədavi ilə buraxılması və tədaviyədən çıxarılması hüququ yalnız Mərkəzi Banka mənsubdur. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir.

Ümumiyyətlə Azərbaycanda bank hüququn inkişafı tarixi 1991-ci il 18 oktyabrda dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsindən bir qədər öncə başlamışdır. Belə ki, "Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il 25 may tarixli Konstitusiyaya Qanununun "Bank sistemi və pul tədavülü" adlanan 14-cü maddəsi bütövlükdə məhz bu məsələləri əhatə edirdi. Azərbaycanda müstəqil bank sisteminin və Mərkəzi pul vahidinin tədavülünün hüquqi əsaslarını təsbit etməklə yanaşı həmin maddə Mərkəzi Bankın da statusunu və səlahiyyətlərini müəyyən etmişdir. Belə ki, Mərkəzi Bank kredit, pul tədavülü, hesablaşmalar və valyuta münasibətləri sahəsində dövlət siyasətini yeridən, bütövlükdə bank sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən və ehtiyat bank funksiyalarını icra edən ali emissiya idarəsi elan edilmişdir. Bununla belə həmin dövrdə Mərkəzi Bank hələlik yaradılmamışdı. Eyni zamanda "Respublikanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatını sabitləşdirmək sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il 8 oktyabr tarixli Qanununa əsasən büdcə-maliyyə sisteminin tənzimi, habelə mərkəzi dövlət idarəetmə orqanlarının yaradılması və ləğvi məsələləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları ilə müəyyən olunurdu. Məhz bu Qanuna əsasən, habelə yuxarıda qeyd edilən Konstitusiyaya Qanununa uyğun olaraq "Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə Dövlət Bankının, keçmiş SSRİ Sənaye-Tikinti Bankının, SSRİ Aqrar-Sənaye Bankının Azərbaycan Respublikası bankları bazasında Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yaradılmışdır.

1992-ci ildə "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" və "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" qanunların qəbul olunması ilə bank sisteminin ilkin nisbətən əhatəli hüquqi-normativ bazasının əsası yaradılmışdır. Daha dəqiq desək, 1992-ci il 7 avqust tarixdə "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə yanaşı "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" Qanun da qəbul olunmuşdur. Həmin ayın 15-də Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi valyutası – manat tədavülə buraxılmışdır (rublla bərabər). 1992-ci il 1 dekabr tarixdə isə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Məclisi "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında" qərar qəbul etmişdir. Bank işi üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacib olan bu qanunvericilik aktları Mərkəzi bank hüququnun təməlini qoymuş və bank fəaliyyətinin yeni ictimai-iqtisadi şəraitə uyğunlaşmasına şərait yaratmışdır. Sözügedən aktlarda Mərkəzi Bank tədavülə pul nişanları buraxılmasına müstəsna hüququ olan və ehtiyat sistemi rolunu yerinə yetirən dövlətin mərkəzi bankı kimi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda Mərkəzi Banka bank sistemi üzərində tənzimləyici və nəzarətedici səlahiyyətlər verilmişdir.

1994-cü il yanvarın 1-dən manat ölkənin yeganə ödəniş vasitəsi elan olundu. 1995-ci il 12 noyabr tarixdə keçirilən referendumda qəbul olunmuş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının 19-cü maddəsinin II bəndində isə pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququnun yalnız Mərkəzi Banka mənsub olması bir daha təsdiq edilmişdir. Eyni zamanda həmin bənddə Mərkəzi Bankın dövlətin müstəsna mülkiyyətində olması da təsbit edilmişdir. Yeni Konstitusiyanın qəbulu Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanmasından xəbər verirdi. Məhz buna görə də bütün sahələrdə olduğu kimi bank qanunvericiliyi sahəsində də yeniliklər zəruri idi.

Buna görə də, 1996-cı il 10 iyun tarixdə "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında", 14 iyun tarixdə isə "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" qanunlar yeni redaksiyada qəbul edildi. Yeni bank qanunları respublikanın bank sisteminin qabaqcıl dünya bank təcrübəsinə yaxınlaşmasına və etibarlı

kredit təşkilatlarının yaradılmasına imkan yaratdı. Belə ki, Mərkəzi Bank haqqında müvafiq rəndə onun əsas funksiyalarından biri olan dövlətin pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi vasitələri və metodları göstərilmişdir. Burada sərbəst bazarda əməliyyatların aparılması, valyuta bazarına müdaxiləsi, bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması və s. tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Mərkəzi Bank tərəfindən bank sektorunun tənzimlənməsi məqsədilə istifadə edilən inzibati alətlər tədricən prudensial nəzarətlə əvəz edildi. Bankların fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi bazanın beynəlxalq standartlaşdırılması istiqamətində tədbirlərə başlandı və iqtisadi normativlərin məzmunu ardıcıl olaraq sərtləşdirildi. Prudensial dedikdə, bankın təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş normativlərə, qaydalara, tələblərə və göstərişlərə əsaslanmış düşünülmüş davranış, idarəetmə və nəzarət üsuludur.

16 yanvar 2004-cü ildə Banklar Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Bu qanun Azərbaycanda bank sisteminin hüquqi bazasının beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması, iqtisadiyyatda bank xidmətlərinin rolunun artırılması, bank əmanətçilərinin və kreditorlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi və bütövlükdə bank sisteminin stabil və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə bankların təşkili, daxili idarəedilməsi, fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ləğv edilməsi prinsiplərini, qaydalarını və normalarını müəyyən edir. Qanunun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar 1996-cı il 14 iyun tarixli "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və 1995-ci il 19 yanvar tarixli "Bank sirrinin qorunması Qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Məclisinin qərarı qüvvədən düşdü.

Banklar hesablaşmaları və pul köçürmələrini Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə və Mərkəzi Bankın həmin Məcəlləyə müvafiq olaraq qəbul etdiyi normativ aktlara, bank praktikasında tətbiq olunan işgüzar dövriyyə adətlərinə və müvafiq müqavilələrə uyğun olaraq həyata keçirirlər

Nəzəriyyəyə əsasən hesablaşma sahəsində yayılmış bank fəaliyyətinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Ödəniş və ya vəsaitlərin köçürülməsi mexanizminin təmini;
- Beynəlxalq hesablaşmalarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xüsusi bank xidmətlərinin təqdim edilməsi.

Sovet hüquq nəzəriyyəsinə isə hesablaşmalar aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur: "Hesablaşmalar maliyyə və mülki hüquq normaları ilə nizamlanan, hüquqi şəxslər arasında mallar və xidmətlərin mübadiləsində yaranan ictimai-iqtisadi münasibətlər sistemidir". Bu institutu bəzi alimlər iqtisadi kateqoriyaya aid edirlər, digərləri isə texnoloji amillərlə əlaqələndirirlər. Qanunvericilik normalarına istinadən bank hesablaşmalarının ümumi hüquqi rejimini müəyyən etmək olar. "Azərbaycan Respublikasında Nağdsız Hesablaşmalar və Pul Köçürmələri Haqqında" 2002-ci il 16 oktyabr tarixli təlimatda nağdsız hesablaşmaya pul nişanlarından istifadə etmədən ödəniş sənədləri vasitəsilə həyata keçirilən ödəniş kimi müəyyən edilmişdir. Burada pul nişanı kimi hər hansı maddi formaya malik olan pullar nəzərdə tutulur. Həmin anlayışda istifadə olunan ödəniş sənədi barədə qeyd etdiyimiz təlimatın 1.2.2-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Ödəniş sənədi-nağdsız qaydada pul vəsaitinin bank vasitəsilə ödənilməsi barədə yazılı şəkildə kağız üzərində və ya elektron formada rəsmiləşdirilən sərəncamdır. Deyilənləri yekunlaşdıraraq nağdsız hesablaşmalara belə bir tərif vermək olar: Nağdsız hesablaşmalar – pul nişanlarından istifadə etmədən nağdsız qaydada pul vəsaitinin bank vasitəsilə ödənilməsi barədə yazılı şəkildə kağız üzərində və ya elektron formada rəsmiləşdirilən sərəncam ilə həyata keçirilən ödənişdir.

Bu anlayışdan nəticə çıxartmaq olar ki, hesablaşma özü ödənişdir. Yəni, hər bir hesablaşmanın sonu müəyyən ödənişlə nəticələnir. Lakin yuxarıda qeyd etdiyim tərifi yalnız bank hesabı vasitəsilə aparılan hesablaşmalara aiddir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq təcrübədə bank hesabı açmadan da həyata keçirilən hesablaşmalar mövcuddur. Məsələn, "Azərbaycan Respublikasında Nağdsız Hesablaşmalar və Pul Köçürmələri Haqqında" 2002-ci il 16 oktyabr təlimatının 1.2.3-cü maddəsində pul köçürməsi barədə məlumat vardır və bank hesabı açmadan nağd pulun fiziki şəxs tərəfindən banka təhvil verilməsi yolu ilə həyata keçirilən ödəniş kimi müəyyən olunmuşdur.

4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının hüquqi statusu.

"Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" qanun Mərkəzi Bankın hüquqi vəziyyətini, onun məqsəd və funksiyalarını, dövlət qurumları arasında yerini və rolunu daha dəqiq müəyyən etmiş, Mərkəzi Bankın məsuliyyətinin və fəaliyyətinin şəffaflığının artırılması üçün müvafiq mexanizmlər nəzərdə tutmuşdur. Qanun lahiyəsi 12 fəsil və 66 maddədən ibarətdir. Öz növbəsində bu qanuna da müəyyən redaktələr, daha dəqiq ifadə etsək 2007-ci ildə 17 aprel, 9 oktyabr və 6 noyabr olmaq üzərə dəyişikliklər edilmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının hüquqi statusunu, onun məqsəd, funksiya və səlahiyyətlərini, habelə idarəetmə və təşkilati strukturunu müəyyən edir, dövlətin mərkəzi bankı kimi dövlət hakimiyyəti orqanları ilə və digər şəxslərlə münasibətlərini tənzimləyir. Bu qanunda ilk olaraq Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının hüquqi statusu müəyyən edilmişdir. Bu statusa görə Mərkəzi Bankın məqsədi, funksiya və səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və bu qanunla müəyyən edilir ki, Mərkəzi Bank öz fəaliyyətində yuxarıda göstərilənləri, və onlara əlavə olaraq respublikamızın tərəfdaş çıxdığı beynəlxalq müqavilələri rəhbər tutur. Bu qanunda Mərkəzi Bankı digər kommertiya banklarından fərqləndirən əsas cəhətlər sırasına biri də əlavə edilmişdir. 4-cü maddədə deyilir ki, mənfəət əldə etmək Mərkəzi Bankın əsas vəzifəsi deyildir. Lakin Mərkəzi Bank bir bank olaraq mənfəət əldə edə bilər və bu mənfəət qanuna müvafiq olaraq, həyata keçirdiyi fəaliyyətdən əldə etdiyi gəlirlərdən və qanunvericiliyə zidd olmayan digər mənbələrdən daxil olan vəsait hesabına formalaşır. Əldə olunan mənfəət isə 12-ci maddəyə əsasən kapital ehtiyatlarının formalaşmasına yönəldilir, formalaşmadan sonra qalan sərbəst qalıq isə dövlət büdcəsinə köçürülür. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, qanunda göstərilir ki, Mərkəzi Bankın nizamnamə kapitalı 50 milyard manatdır. Qeyd olunur ki, Mərkəzi Bankın əsas məqsədləri olaraq qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsi və bank sistemlərinin inkişafını təmin etməkdir. Növbəti, 5-ci maddədə isə öz məqsədlərinə nail olmaq üçün Mərkəzi Bankın funksiyaları belə sadalanır:

- dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir;
- manatın məzənnəsinə mütəmadi olaraq nəzarət edir;
- valyuta tənzimini həyata keçirir, beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır;
- bank sisteminə nəzarəti həyata keçirir;
- pul nişanlarının tədavi ilə buraxılmasını və tədaviyə çıxarılmasını təmin edir.

Mərkəzi Bank hökumətin pul-kredit siyasətini yürüdən əsas orqan olduğundan adı keçən qanunda bu siyasətin əsas bir neçə alət vasitəsi ilə həyata keçirildiyi qeyd olunur. Həmin alətlər açıq bazarda əməliyyatların aparılması, faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi, depozit əməliyyatlarının aparılması, bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması və beynəlxalq pul siyasətinin qəbul olunmuş digər alətləri olaraq göstərilir.

Ümumiyyətlə bu qanunla Mərkəzi Banka bir çox səlahiyyətlər verilir. Qanunla müəyyən olunmuş çərçivədə o səlahiyyətləri həyata keçirmək üçün müxtəlif üsullardan

istifadə edir ki, bu səlahiyyətlərdən ən mühümü 48-ci maddədə qeyd olunan nəzarət və tənzimləmə səlahiyyətidir. Bu səlahiyyətə əsasən Mərkəzi Bank hesabat və yoxlamalar əsasında bankların cari maliyyə vəziyyətini qiymətləndirir, müvafiq düzəlişlərin edilməsi üçün məcburi göstərişlər verir, bank və bank filiallarında idarəetmə standartlarını müəyyən edir. Bundan başqa nəzarət və tənzimləmə haqqında maddədə Mərkəzi Bankın lazım olduğu hallarda bank filiallarına inzibatçı təyin edə biləcəyi də qeyd olunmuşdur. Bu isə birbaşa bank nəzarətini həyata keçirməyə və yeri gəldikdə müdaxilə etməyə imkan yaradır.

Kommersiya banklarının fəaliyyətini tənzimləyən qəbul olunmuş ən son qanun isə “Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” adlanır. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi bank sistemi və banklar haqqında konstitusiyamızda heç bir maddə olmadığı üçün əsas normativ bazalar bu sahədə sonradan qəbul edilən qanun layihələri sayılır. Bundan əvvəlki eyni adlı qanun hələ 1996-cı ildə qəbul olunmuşdur. Arada keçən zaman kəsiyində respublikamızda bank sistemində dinamik inkişaf gözə çarpmış, yeni xidmət növləri yaranmış və banklar iqtisadiyyatın inkişafına ən tez reaksiya göstərən və bu inkişafı özündə göstərən bir sistemə çevrilmişlər. Bu inkişaf özünü çoxtərəfli şəkildə büruzə vermiş, bank sistemimiz belə inkişafı keyfiyyət baxımından getdikcə inkişaf etmiş ölkələrin bank sistemlərinə yaxınlaşmış, inteqrasiya prosesinin də güclənməsi müşahidə olunmuşdur. Məhz bu səbəbdən arada keçmiş zamanda bank sferasında baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirən qanunun qəbul edilməsinə zəruriyyət yaranmışdır.

Bu sahədə qəbul edilmiş son qanun 16 yanvar 2004-cü ildə qəbul olunmuş və həmin tarixdən etibarən ona 5 dəfə olmaqla (2005, 2007-ci və 2008-ci illərdə) əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Bu qanun Azərbaycanda bank sisteminin hüquqi bazasının beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması, iqtisadiyyatda bank xidmətlərinin rolunun artırılması, bank əmanətçilərinin və kreditorlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi və bütövlükdə bank sisteminin stabil və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə bankların təşkili, daxili idarəedilməsi, fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ləğv edilməsi prinsiplərini, qaydalarını və normalarını müəyyən edir. Burada bank sisteminin iki pillədən - Mərkəzi Bankdan və kredit təşkilatlarından ibarət olduğu göstərilir (qanunun ilk maddəsində verilən əsas anlayışlarda kredit təşkilatı anlayışına əsas olaraq bank, xarici bankların yerli filialları və bank olmayan kredit təşkilatları olaraq aydınlıq gətirilir). Bu qanun sırf olaraq banklara aid edilməsə də (bəzi maddələrdə kredit təşkilatlarına aid lisenziyalaşdırma və tənzimlənmə aktları haqda danışılır) qanunun ikinci maddəsində qeyd edilir ki, kredit təşkilatlarının fəaliyyəti ayrı bir qanunla, “Kredit İttifaqları haqqında” qanunu ilə tənzim olunur. Yeri gəlmişkən, adı çəkilən qanunda diqqəti ilk çəkən bank sistemində aid termin və anlayışlarının mahiyyətinin açılmasıdır ki, burada geniş bir əhatə dairəsi nəzərə alınmışdır. Belə ki 22 anlayışa aydınlıq gətirilən ilk maddədə adı “bank” sözündən tutmuş “prudensial” (bankın təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş normativlərə, qaydalara, tələblərə və göstərişlərə əsaslanmış və düşünülmüş davranış, idarəetmə və nəzarət üsulu) anlayışına kimi bir çox terminlərə aydınlıq gətirilir.

Bu qanuna görə Azərbaycan Respublikasının ərazisində banklar öz fəaliyyətlərini Mərkəzi Bankın verdiyi xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirilə bilər. Ən çox diqqət ayrılan məsələlərdən biri olan bank fəaliyyəti, onlara lisenziyalar və icazələrinin verilməsi, həmçinin lisenziyanın alınması, bank fəaliyyətinə xitam verilməsi qaydalarıdır. Qanuna görə Milli Bank bank lisenziyalarının verilməsində və ləğv edilməsində, habelə filiallar, şöbələr və nümayəndəliklər açmaq üçün banklara icazə verilməsində və verilmiş icazələrin ləğv edilməsində müstəsna hüquqlara malikdir. Bank lisenziyası və icazə alınması

üçün müraciətə baxarkən, Mərkəzi Bank bir sıra tələblər irəli sürmək və bankın kapitalında mühüm iştirak paylarının sahiblərinin (hüquqi şəxs olduqda onların icra orqanlarının rəhbərlərinin) və inzibatçıların maliyyə vəziyyəti, peşəkar fəaliyyəti və keçmişdə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunub-olunmadıqları haqqında maliyyə, vergi və hüquq-mühafizə orqanlarından məlumat almaq hüququna malikdir. Bu tələb sonradan bankda mühüm iştirak payını əldə etmək istəyən şəxslərə (hüquqi şəxs olduqda onların icra orqanlarının rəhbərlərinə), yeni təyin olunan inzibatçılara və bankın törəmə strukturuna çevrilən hüquqi şəxsin icra orqanlarının rəhbərlərinə də aid edilir. Bu məqsədlə maliyyə, vergi və hüquq-mühafizə orqanları Mərkəzi Banka onun tələb edə biləcəyi məlumatı verir. Respublika ərazisində fəaliyyət göstərmək istəyən xarici banklar da mütləq Mərkəzi Bank tərəfindən verilmiş lisenziyaya sahib olmalıdırlar. Lakin qeyd olunur ki, xarici bankların filialları açıldıqda, yerli törəmə bankları yaradılanda Mərkəzi Bank icazənin verilməsi üçün əlavə tələblər irəli sürə bilər. Bankın lisenziya və icazəsinə qadağa qoyulması məsələləri barəsində isə qanuna nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, bunların ləğvi iki yolla aparıla bilər - qaydalara əməl etmədikdə və bankın öz tələbi ilə lisenziyanın alınması. Ləğv məsələsində də yenə Mərkəzi Bank əsas rol oynayır. Muvafiq qaydalar dedikdə qanunun 16-cı maddəsində göstərilən bir neçə əsas nəzərdə tutulur ki, bu əsaslara da nizamnamə kapitalının az olması, icazədə nəzərdə tutulmayan fəaliyyət növləri ilə məşğul olunması, Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarının iki dəfədən artıq pozulması, yalnız hesabatlar verilməsi, sonuncu 3 hesabat tarixində hesabatlar təqdim edilməməsi və s. hallar aid edilir. Belə hallarda ləğvetmə prosesi məcburi xarakter daşıyır. Məcburi ləğv aktının qaydaları və həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi isə 59-cu maddədə öz əksini tapmışdır. Bank səhmdarların və ya idarə heyəti qərarı ilə ləğv olunduqda, müflis elan edildikdə bank öz lisenziya və icazəsinin ləğv olunması üçün Mərkəzi Banka müraciət edir. Bankın və ya xarici bankın yerli filialının ləğvetmə planı və ödəniş qabiliyyəti məqbul hesab edildikdə, habelə bank lisenziyası ləğv edildikdən sonra onların öz öhdəliklərini ödəmək üçün yetərli miqdarda likvid vəsaiti olduqda, Milli Bank tərəfindən ərizəyə dair müvafiq qərar qəbul edilir və bank və ya xarici bankın yerli filialı qanunun 59-cu maddəsinə uyğun ləğv edilir. Bankların ləğvi qərarı ləğvedicinin (ləğvedici qismində əsasən Mərkəzi bank çıxış edir) müraciət ərizəsindən sonra məhkəmədə baxılaraq verilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu qanun layihəsi əsas olaraq həm də bankların təşkili, daxili idarəedilməsi, fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ləğv edilməsi prinsiplərini, qaydalarını və normalarını müəyyənləşdirir. İlk olaraq maddə 32-də qeyd edilən fəaliyyət növlərindən danışmaq olar. Maddənin ilk müddəasına görə banklar (Mərkəzi Bankdan alınan müvafiq lisenziya qadağan edilməmişdirsə) bir neçə fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilərlər. Həmin fəaliyyət növləri aşağıdakılardır:

- depozitlərin və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- kreditlərin verilməsi (istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi əməliyyatları da bura aittir) ;
- fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının açılması və aparılması;
- klirinq, hesablaşma-kassa xidmətləri, pul vəsaitinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin köçürülməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi;
- ödəniş vasitələrinin buraxılması (kredit kartları, çeklər və s. nəzərdə tutulur);
- qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi;
- fiziki və hüquqi şəxslərə maliyyə məsləhətçisi və müşaviri kimi məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi;
- seyf və saxlama xidmətləri göstərmək;
- banknotların inkasasiya edilməsi və ya göndərilməsi.

Bütün bu sadalanan fəaliyyət növlərinin banklar tərəfindən görülməsi zamanı etibarlı fəaliyyət üçün bir neçə tələb müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, bu tələbə görə banklar idarəetməni və cari fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin, digər normativ hüquqi aktların, habelə bu qanunun, Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarının, bankın nizamnaməsinin tələblərinə, onlara verilmiş bank lisenziyasında və ya icazədə göstərilən bütün məhdudiyyətlərə müvafiq şəkildə etibarlı qaydada həyata keçirməlidirlər. Banklar məcmu kapitalını və likvid ehtiyatlarını daimi olaraq müəyyən olunmuş səviyyədə saxlamalı, öz öhdəliklərini yerinə yetirmək və zərərə yol verməmək üçün aktivlərin qiymətdən düşməsinin qarşısını alınması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirməli, mühasibat sənədlərini və digər zəruri sənədləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərtib etməli, bankın fəaliyyətinə nəzarət mexanizmlərini formalaşdırmalı və praktiki cəhətdən tətbiq etməli, həmçinin zərərin əmələ gəlməsi riskini mümkün qədər azaltmaq üçün ilə aktivlərin düzgün bölüşdürülməsini təmin etməlidirlər.

Bankların fəaliyyə sahəsinə aid isə qeyd olunur ki, banklar yuxarıda sadalanan fəaliyyət növləri istisna olmaqla topdansatış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yataqların işlənilməsi, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya sığorta təşkilatları istisna olmaqla tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi iştirak edə bilməz. Lakin burada bir istisna halı qeyd olunmuşdur ki, o da yalnız Mərkəzi Bankın icazəsidir. Belə ki, bank sisteminin hər hansı bir elementi sadalanan fəaliyyət növləri ilə öhdəlik üzrə qoyulmuş tələbləri yerinə yetirmək üçün Mərkəzi Bankın icazəsi ilə yalnız icazədə göstərilən müddətə məşğul ola bilər və ya payçı, şərik kimi iştirak edə bilər.

Bank sistemi qanunvericiliyi sahəsində qəbul olunan bütün qanunlar bu sistemin normal fəaliyyətinin davam etdirilməsi, inkişafı və müasir dünya standartlarına uyğunlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qəbul olunan gündən bəri qüvvəyə minən qanunlar bir neçə dəfə dəyişdirilmiş, əlavələr və düzəlişlər edilmişdir ki, bu da gündən günə inkişaf edən bazar iqtisadiyyatının özü ilə bərabər gətirdiyi dinamik bank sistemi inkişafının normativ hüquqi bazasını təşkil etmişdir. Bu hüquqi baza dövrümüzün inkişaf xüsusiyyətlərinə cavab verir və bank sistemi elementlərinin fəaliyyətinin düzgün qurulmasını təmin edir.

MÖVZU 8. SAHİBKARLIĞIN HÜQUQİ ƏSASLARI

- 1. Sahibkarlıq hüququnun predmeti və obyektı**
- 2. Sahibkarlıq hüququnun prinsipləri**
- 3. Sahibkarlıq hüququnun sistemi**
- 4. Sahibkarlıq fəaliyyətinin konstitusiyası əsasları**
- 5. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində digər normativ aktlar**

1. Sahibkarlıq hüququnun predmeti və obyektı

Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi anlayışı respublikamızda ilk dəfə “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” 1992-ci il 15 dekabr tarixli qanunun 1-ci maddəsində verilmişdir. Qanuna əsasən, sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq) fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə özlərinin cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə, yaxud digər hüquqi və fiziki şəxslərin adından qanunvericilikdə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən

məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 13-cü maddəsində sahibkarlıq fəaliyyətinə təxminən eyni məzmununda, bir qədər fərqli formada anlayış verilərək göstərilmişdir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin müstəqil sürətdə, öz riski ilə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət götürülməsi olan fəaliyyətdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas əlamətləri və konkret hüquqi xarakteristikası yuxarıda qeyd edilən qanunlarda öz əksini tapsa da, həmin anlayışın üzərində daha ətraflı dayanmaq, onun səciyyəvi cəhətlərini və özünəməxsus keyfiyyət xüsusiyyətlərini təhlil etmək məqsədəmüvafiqdir.

Birincisi, sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi fəaliyyətinin bir növüdür. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bu ilkin və ən mühüm səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətini əks etdirən həmin əlaməti Azərbaycan Respublikasının 59-cu maddəsində öz əksini tapsa da, istər Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin, istərsə də “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanunun yuxarıda qeyd edilən normalarında demək olar ki, diqqətdən kənar qalmışdır. Şübhəsiz ki, hər iki normativ hüquqi akt konstitusiyaya normasına uyğunlaşdırılmalıdır.

İkincisi, sahibkarlıq fəaliyyəti hüquqi və fiziki şəxsin müstəqil sürətdə həyata keçirdiyi fəaliyyətdir. Təsadüfi deyildir ki, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanunun preambulasında, həmin qanunun mülkiyyətin bütün formalarının bərabərliyi prinsipinin həyata keçirilməsi, müstəqil olaraq fəaliyyət sahələri seçilməsi və iqtisadi qərarlar qəbul edilməsi əsasında iqtisadi təşəbbüsün və işgüzarlığın geniş təzahür etməsi üçün şərait yaradılmasına yönəldiyi göstərilmişdir.

Üçüncüsü, sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkarların öz riski ilə həyata keçirdiyi fəaliyyətdir. «Sahibkarın öz riski» və yaxud «kommersiya riski» və ya «ticarət riski» ifadələrinin işlənmə formasından və müxtəlif təfsirlərindən asılı olmayaraq, bu anlayış sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm keyfiyyət xüsusiyyətlərindəndir.

Sahibkarlıq riski dedikdə, kontragentlər tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin pozulması, öhdəliyin icra olunmamasının qarşısını almaz qüvvənin (təbii fəlakət, zəlzələ və s.) mane olması, bazar şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi nəticəsində və bir sıra digər hallarda sahibkarın gözlədiyi gəliri əldə edə bilməməsi, adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyini ehtimal etdiyi gəlirlərdən məhrum olması və yaxud sahibkara başqa formada zərər dəyməsi riski başa düşülməlidir.

Sahibkarlıq hüququnun predmeti bu hüquq sahəsinin əsas anlayışlarından biridir. Hüquq nəzəriyyəsində qəbul olunmuş ənənəyə görə, hüququn predmetini ictimai münasibətlər təşkil etdiyi kimi, hüquq sahəsinin predmetini də həmin ictimai münasibətlərin müəyyən bir qrupu təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının sahibkarlıq hüququ – müstəqil dövlətimizin hüquq sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir. Odur ki, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində ictimai münasibətlərin, eyni zamanda sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində olmasa da, onunla bilavasitə sıx əlaqədə olan digər qeyri-kommersiya münasibətlərin (sahibkarlığın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, müdafiəsi və dəstəklənməsi, antiinhisar fəaliyyəti, haqsız rəqabətə qarşı mübarizə, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və s.) məcmusu təşkil edir.

Sahibkarlıq hüququnun predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər kommersiya münasibətlərinə (başqa sözlə, sahibkarların öz aralarında olan üfqi münasibətlər, məsələn, kommersiya müqaviləsinin şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi, müqavilə bağlanması, yaxud bundan imtina edilməsi və s.) və qeyri-kommersiya münasibətlərinə

(başqa sözlə, dövlət idarəçilik orqanları ilə sahibkarlar arasında olan şaquli münasibətlər, məsələn, hüquqi şəxsin qeyd alınması, bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılığın (lisenziyanın) alınması, istehlakçıların hüquqlarının qorunması və s.) bölünür. Lakin sahibkarlıq hüququnun predmetini təşkil edən bu ictimai münasibətlər bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə fəaliyyət göstərmir, onlar arasında eləcə də, “Böyük Çin səddini” xatırladan maneə yoxdur. Bu münasibətlər (kommersiya və qeyri-kommersiya münasibətləri) sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində, eyni zamanda bütün mülki dövriyyədə vahid sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin məcmusunu təşkil edir.

Sahibkarlıq hüququnun metodu bu hüquq sahəsinin tənzim etdiyi ictimai xarakterinə uyğun olaraq sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində əsasən, imperativ və dispozitiv metodlardan istifadə edilir.

Imperativ metod əsasən, sahibkarlarla dövlət idarəçilik orqanları arasında münasibətlərdə tətbiq olunur. Imperativ metoddan fərqli olaraq, dispozitiv metod, əsasən, sahibkarların öz aralarında kommersiya əməliyyatları zamanı meydana çıxan hüquq münasibətlərini tənzim edərkən tətbiq olunur.

Sahibkarlıq hüququnun qeyd edilən əsas metodlarından başqa, razılaşdırma metodu (bu metod sahibkarlıq hüququ subyektlərinin iradə sərbəstliyi və bərabərliyi ilə əlaqədar olub, onların mülki dövriyyənin hər hansı iştirakçısı ilə əmlak istifadəsi, əmtəə satışı, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi şərtlərini və qaydalarını müstəqil sürətdə müəyyən etmələrində özünü göstərir), məcburi göstəriş metodu (bu metod sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi prosesində tətbiq edilir və belə göstərişlərin icrası imperativ qaydada təmin olunur), tövsiyyə metodu (bu metod da, adətən sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi prosesində tətbiq edilir, müstəqil olaraq səmərəli fəaliyyət sahələrinin seçilməsinə, iqtisadi təşəbbüsün və işgüzarlığın geniş təzahür etməsi üçün şərait yaradılmasına yönəldilmişdir. Məsələn, xidmət sahələrinə nisbətən istehsal sahələrinin genişləndirilməsinin daha çox dəstəklənməsi, regionlarda sahibkarlığın inkişafı və s.) və qadaga metodu (məsələn, ətraf mühitin qorunması, tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, təhlükəsiz və sağlam iş şəraitinin yaradılması və s.) fərqləndirilir.

2. Sahibkarlıq hüququnun prinsipləri

Sahibkarlıq hüququnun prinsipləri bu hüquq sahəsinin predmeti və metodu, tənzim etdiyi ictimai münasibətlərin xarakteri ilə şərtlənən, sahibkarlıq hüququnun məqsədini, mahiyyətini və digər səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini xarakterizə edən ilk əsalar və başlanğıclardır.

Sahibkarlıq hüququnun prinsipləri, bəzi istisnalarla, demək olar ki, xüsusi hüququn prinsipləri ilə eyni olub, sahibkarlıq hüququ subyektlərinin bərabərliyi, onların iradə sərbəstliyi, mülki dövriyyə iştirakçılarının əmlak müstəqilliyi, mülkiyyətin toxunulmazlığı, mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsindən ibarətdir.

Bu öz əsasını ölkəmizim mülki qanunvericiliyin mahiyyətindən, məqsəd və vəzifələrindən götürmüşdür. Belə ki, mülki dövriyyənin təmin edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradılması mülki qanunvericinin əsas vəzifələrindən biridir. Digər tərəfdən, istər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan, istərsə də məşğul olmayan hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslər mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri ola bilərlər.

Sahibkarlıq hüququ subyektlərinin bərabərliyi prinsipi xüsusi hüququn mahiyyətini təşkil edən, onun səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirən rəhbər başlanğıclardan biridir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə Azərbaycan Respublikasının fəaliyyət qabiliyyəti olan hər hansı vətəndaş, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər, hər bir xarici vətəndaş və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs, habelə xarici hüquqi şəxslər məşğul ola bilirlər və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hallar istisna edilməklə, onlar bərabər hüquqları malikdirlər.

Sahibkarlıq hüququ subyektlərinin bərabərliyi prinsipini həmin subyektlərin subyektiv mülki hüquqlarının həcmnin və məzmununun bərabərliyi kimi başa düşmək düzgün olmazdı. Belə ki, ayrı-ayrı sahibkarların əmlak vəziyyətinin, işgüzarlıq və sahibkarlıq qabiliyyətinin və s. yüksək olması onların şübhəsiz ki, başqa sahibkarlara nisbətən daha artıq mənfəət əldə etməsinə, daha artıq işlər görməsinə, xidmətlər göstərməsinə, əmtəə istehsal etməsinə və yaxud satmasına şərait yaradır.

Sahibkarlıq hüququ subyektlərinin iradə sərbəstliyi prinsipi onların mülki dövriyyədə fəaliyyət sahələri seçməkdə və iqtisadi qərarlar qəbul etməkdə, sahibkarlıq fəaliyyətinin forma və üsullarını müəyyənləşdirməkdə, fəaliyyət istiqamətlərini dəyişməkdə və s. hərəkət variantları seçməkdə müstəqilliyi ilə şərtlənir.

Sahibkarlar istənilən formada müəssisə yaratmaqla və yaxud heç bir müəssisə yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqda, başqa müəssisələrin fəaliyyətində öz sərəncamında olan əmlakla iştirak etməkdə, məhsul göndərənləri və istehsal olunan məhsulun (işlərin, xidmətlərin) istehlakçıları seçməkdə, öz məhsulları (işləri, xidmətləri) üçün qiymətlər (tariflər) müəyyənləşdirməkdə, pul vəsaitinin saxlanması, hesablaşma, kredit və kassa əməliyyatlarının bütün növlərinin həyata keçirilməsi üçün banklarda hesablar açmaqda, məbləğinə məhdudiyət qoyulmayan şəxsi gəlir əldə etməkdə, xarici iqtisadi münasibətlərdə iştirak etməkdə və s. sərbəstdirlər.

İradə sərbəstliyi prinsipi sahibkarlara qanunvericiliyin imperativ normalarını pozmadan fəaliyyət variant seçməkdə sərbəstlik verir. Şübhəsiz ki, sahibkarlar qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməyə və həmin tələblərdən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməyə borcludurlar. Bu prinsip hüquq ədəbiyyatında bəzən dispozitivlik prinsipi də adlandırılır.

Sahibkarların əmlak müstəqilliyi prinsipi sahibkarlıq fəaliyyətinin anlayışı və mahiyyəti ilə bilavasitə şərtlənir və həmin fəaliyyətin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipi təkcə sahibkarlıq hüququnun deyil, bütövlükdə xüsusi hüququn aparıcısı, fundamental prinsiplərindən biridir. Sahibkarlıq hüququnun bütün digər prinsipləri bu və ya digər formada və dərəcədə bu prinsipin həyata keçirilməsinə və təmininə xidmət edir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanuni yolda əldə edilmiş mülkiyyət dövlət tərəfindən müdafiə olunur, tanınır və qorunur.

Mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipi, eyni zamanda, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar Respublikamızın milli iqtisadiyyatının əsaslarının formalaşması üçün ölkəmizin ərazisində ayrı-ayrı şəxslərdə olan puldan, valyutadan və digər varidatdan sərbəst istifadə olunmasına xidmət edir. «Varidata təminat verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 15 yanvar 1993-cü il tarixli Konstitusiyaya Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında hər kəs və respublika ərazisində yerləşən qeyri-dövlət hüquqi şəxsləri onlarda olan daşınar və daşınmaz əmlakı: pulu, valyutayı və sair varidatı izahat vermədən, deklorasiya və başqa sənəd təqdim etmədən istehsal, kommersiya fəaliyyəti və qanunvericilikdə qadağan edilməyən digər fəaliyyət sahələrinə sərbəst yönəldə bilər, habelə bunlardan öz mülahizələrinə görə istifadə edə bilərlər.

Müqavilə azadlığı prinsipi Azərbaycan Respublikası MM-in 6.1.5-ci maddəsi ilə yanaşı, həmin Məcəllənin 390-cı maddəsində də əksini tapmışdır. Bu prinsip fiziki və ya hüquqi şəxslərin azad surətdə müqavilə bağlamaq və yaxud müqavilə bağlamaqdan imtina etməkdə, müqavilənin məzmununu və şərtlərini müəyyənləşdirməkdə, bu hüquqlarını qarşı tərəfin iradəsindən asılı olmayaraq sərbəst surətdə həyata keçirməkdə özünü göstərir. Müqavilə azadlığı prinsipi qeyd edilənlərdən əlavə, fiziki və ya hüquqi şəxslərin müqavilə növünü seçməkdə, müqavilənin formasını müəyyənləşdirməkdə, tərəflərin razılığı ilə istənilən vaxt müqavilənin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsinin mümkünlüyündə, müqavilənin icrasının təmin olunması üsullarını seçməkdə sərbəstliyini şərtləndirir.

Qeyd edilən hüquq normalarında sahibkarlıq fəaliyyəti əsas hüquq və azadlıqlardan biri kimi xarakterizə olunur, malların, xidmətlərin və maliyyə vəsaitinin Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində sərbəst hərəkətinə mənəələrin yolverilməzliyində, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsində, sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına, iqtisadi təşəbbüsün və işgüzarlığın geniş təzahür etməsinə şərait yaradılmasında və s. özünü göstərir.

Sahibkarların mülki hüquqlarının həyata keçirilməsində məhdudiyətlərə yalnız dövlətin səlahiyyətinə aid məsələlərdə (qanunçuluğun gözlənilməsi, ölkənin və vətəndaşların təhlükəsizliyi və müdafiəsi, vergi, qiymət və antiinhisar tənzimlənməsi, sosial təminatlar verilməsinə, ekologiya, sanitariya, yanğından qorunma və arxitektura normalarının gözlənilməsi və tarixi abidələrin mühafizəsi) və qanunvericilikdə müəyyən edilən hallarda yol verilir. Pozulmuş hüquqların bərpasının təmin edilməsi və onların məhkəmə müdafiəsi prinsipi öz əsasını bütövlükdə hüququn nizamasalma və qoruma funksiyasından götürmüşdür.

Fiziki və hüquqi şəxslər özlərinə mənsub mülki hüquqları, o cümlədən müdafiə etmək hüququnu öz istədikləri kimi həyata keçirirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, mülki hüquqların müdafiəsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydaya və qanuna, ictimai qaydaya və əxlaqa zidd olmayan üsullarla həyata keçirilir.

3. Sahibkarlıq hüququnun sistemi

Hüquqda sistem anlayışı hüququn daxili vəhdətdə olan ayrı-ayrı hissələrinin vahid bir tam halında birləşməsinə ifadə edir.

Sahibkarlıq hüququnun sistemi bütövlükdə hüququn sistemi kimi, həmin hüquq sahəsinin cəmiyyətin iqtisadi bazisi ilə şərtlənən quruluşu olub, hüququn daxili vəhdətdə və bir-birinə uyğun olan ayrı-ayrı hissələrə bölünməsi ilə xarakterizə olunur.

Sahibkarlıq hüququnun sistemini aşağıdakı institutlar təşkil edir:

- sahibkarlıq hüququnun ümumi müddəaları;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsasları;
- xarici ölkələrin sahibkarlıq (ticarət) hüququnun ümumi xarakteristikası;
- sahibkarlıq hüququ subyektlərinin ümumi xarakteristikası;
- fərdi sahibkarlar və komməriya təşkilatları;
- sahibkarlıq hüququnun xüsusi səlahiyyətli subyektləri;
- sahibkarlıq hüququnun obyektləri;
- müqavilə sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi formasıdır;
- sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində işlərin görülməsi ilə əlaqədar müqavilələr;
- əmlakın və digər əmlak hüquqlarının verilməsinə yönəlmiş müqavilələr;
- sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əşyanın istifadəyə verilməsinə yönələn müqavilələr;

- xidmətlər göstərilməsinə yönələr müqavilələr;
- sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində əqli mülkiyyət obyektlərinin istifadəsi ilə əlaqədar müqavilələr;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən müqavilələr;
- müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə sahibkarların mülki-hüquqi məsuliyyəti;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin ümumi müddəaları və hüquqi əsasları;
- antiinhisar fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi;
- haqsız rəqabətə qarşı mübarizənin hüquqi tənzimlənməsi;
- təbii inhisarlar;
- məhsulların, işlərin, xidmətlərin keyfiyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi;
- qiymət və qiymətləndirmə fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyəti və ekoloji təhlükəsizlik;
- özəlləşdirmə;
- investisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi;
- qiymətli kağızlar bazarının hüquqi tənzimlənməsi;
- torpaq bazarının hüquqi tənzimlənməsi;
- aqrar sahədə sahibkarlıq və regionların inkişafına dövlət köməyi;
- reklam;
- audit;
- müflisləşmə və iflasın hüquqi əsasları;
- azad iqtisadi zonalar.

4. Sahibkarlıq fəaliyyətinin konstitusiyə əsasları

«Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində göstərilir ki, sahibkarlıqla bağlı münasibətlər mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və sahəsindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyə aktı, «Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyə qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi, «Mülkiyyət haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu və bunların əsasında qəbul edilmiş digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Sahibkarlıq haqqında qanunvericilik – sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi tənzimləyən normativ aktların məcmusudur. Başqa sözlə, sahibkarlıq haqqında qanunvericilik sahibkarlıq hüququnun mənbəyini təşkil edir.

Respublikamızın 18 oktyabr 1991-ci il tarixdə qəbul olunmuş Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyə aktının 23-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasında hər cür iqtisadi fəaliyyətin bazar münasibətlərinə və sahibkarlıq azadlığına əsaslandığı göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyə aktında irəli sürülmüş direktiv xarakterli həmin hüquqi prinsiplər 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən ümumxalq səsverməsi – referendumda qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında inkişaf etdirilərək hərtərəfli və geniş hüquqi həllini tapmışdır. Belə ki, Konstitusiyanın preambulasında «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyə aktında əks olunmuş prinsiplərin əsas götürüldüyü bilavasitə bəyan olunmuşdur.

Konstitusiyanın «İqtisadi inkişaf və dövlət» adlanan 15-ci maddəsində Respublikamızda iqtisadi inkişafın müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq, xalqın rifahının yüksəlməsinə xidmət etdiyi öz hüquqi həllini tapmışdır.

Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının «Azad sahibkarlıq hüququ» adlanan 59-cu maddəsində hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti, yaxud qanunla qağadan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüququ göstərilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bütün iqtisadi münasibətlərin realizə olunmasının əsasını təşkil edən əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam hüququnu özündə birləşdirən mülkiyyət münasibətləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ümumbəşəri dəyərlər əsas götürülərək tənzimlənmişdir. Burada canlı istehsal orqanizmi olan milli iqtisadiyyatın gələcək inkişafının təməli qoyulmuş, onun əsas istiqamətləri və prinsipləri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasında mülkiyyətin toxunulmaz olması və onun dövlət tərəfindən müdafiə olunması öz əksini tapmışdır. Bu müddəaya mülki-hüquqi baxımdan yanaşıldıqda, belə nəticəyə gəlmək olar ki, mülkiyyətin müdafiə tədbirləri nəinki əşya-hüquqi, o, cümlədən öhdəlik-hüquqi münasibətlərdə də özünü göstərir. Yəni, birinci halda mülkiyyət hüququ mütləq hüquq olmaqla, cəmiyyətdə olan hər bir kəsin üzərinə vəzifə qoyur ki, bu hüquqi pozmaqdan çəkinsin, ikinci halda isə, nisbi hüquq olmaqla, həmin vəzifəni mülkiyyətçinin konkret münasibətdə olduğu şəxsin üzərinə qoyur.

Konstitusiyada göstərilmişdir ki, əsas inkişaf istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilən vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında qurulmasının mühüm şərtidir. Vətəndaş cəmiyyətinin təbiətini səciyyələndirən, onu bazar iqtisadiyyatının mühüm amili kimi xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri mülki dövriyyədə tərəflər arasında münasibətlərin qarşılıqlı bərabərliyə əsaslanmasıdır.

Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm prinsiplərindən biri kimi iqtisadi dövriyyədə tərəflərin bərabərliyi işgüzarlıq və sahibkarlıq fəaliyyətinin, təsərrüfatçılıq fəallığının artmasının əsas amillərindəndir.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.

Sahibkarın, eləcə də iqtisadi dövriyyənin digər subyektlərinin öz hüquqlarının müdafiəsi üçün məhkəmə təminatı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 26-cı maddəsi, 29-cu maddəsinin 4-cü hissəsi və 60-cı maddəsində öz əksini tapmışdır.

Hər kəsin dövlət orqanlarının, yaxud onların vəzifəli şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri və hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 68-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Konstitusiyanın 73-cü maddəsində göstərilir ki, qanunla müəyyən olunmuş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur. Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunla göstərilmiş həcmdən əlavə vergilər və başqa dövlət ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatının zəruri elementi olan sahibkarlıq fəaliyyəti respublikamızın sosial-iqtisadi həyatının əsasına çevrildiyindən, iqtisadi sistemin əsasını təşkil edən, ictimai istehsalın fasiləsiz inkişafı və genişlənməsi əsasında məhsulun, milli gəlirin və milli sərvətin artırılması vasitəsi ilə cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsində özünü göstərir. Bu isə iqtisadi tərəqqinin yeganə sınaq edilmiş yolu olan sahibkarlıq fəaliyyətinin və bazar münasibətlərinin respublikamızın əsas qanunu olan Konstitusiyamızda və digər qanunvericilik aktlarında tam və hərətərəfli surətdə tənzimlənməsinin aktuallığını şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından müəyyən olunmuş həmin ümumbəşəri dəyərlər, əsas istiqamət və prinsiplər müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə respublikamızın qoşulduğu beynəlxalq konvensiyaların, ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin, eləcə də qəbul olunmuş qanunların və digər qanunvericilik aktlarının əsasını təşkil edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları sistemində hüquqi qüvvəsinə görə xüsusi yer tutan konstitusiya qanunları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının «Varidat təminatı verilməsi haqqında» 15 yanvar 1993-cü il tarixli Konstitusiya Qanununun məqsədi bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkəmizin milli iqtisadiyyatının əsaslarının formalaşması üçün respublika ərazisində ayrı-ayrı şəxslərdə və qeyri-dövlət hüquqi şəxslərində olan puldan, valyutadan və digər varidatdan sərbəst istifadə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir.

5. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində digər normativ aktlar

Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi bazasını təşkil edən normativ-hüquqi aktlar sırasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, beynəlxalq hüquq aktları, konstitusiya qanunları və Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi ilə yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən digər qanunlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu respublikamızda sahibkarlığın prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquqlarını və vəzifələrini, onun dövlət tərəfindən müdafiə və təqdir olunmasının forma və üsullarını, sahibkarın dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» qanunu sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi bazasını təşkil edən mühüm normativ sənədlərdən biri kimi respublikamızın ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edir, ölkəmizin iqtisadiyyatında xarici maddi və maliyyə ehtiyatlarının, qabaqcıl xarici texnikanın və texnologiyanın, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunmasına, bunlardan səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilmişdir və xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində inhisarçılığa qarşı mübarizənin əsas müddəaları «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 4 mart 1993-cü il tarixli qanununda hüquqi tənzimlənməmişdir. Həmin qanun sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektlərinin öz fəaliyyət sahələrini inhisarçı rəqiblərdən qorumaq və təcrid etmək məqsədi ilə hüquqi baza, hüquqi nizamlaşdırma aləti rolunu oynayır.

Qanunda sahibkarlıq fəaliyyətində haqsız rəqabətin rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqdidli, digər təsərrüfat subyektinin təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması, rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə, haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti, haqsız işgüzarlıq davranışı, istehlakçıların çaşdırılması formaları fərqləndirilir.

Qeyd edilən qanunlarla yanaşı sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində hüquq münasibətlərinin bu və ya digər formada hüquqi tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının «Valyuta tənzimi haqqında», «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında», «Haqsız rəqabət haqqında», «Torpaq islahatı haqqında», «Müflisləşmə və iflas haqqında», «Reklam haqqında» qanunları və bir sıra digər qanunlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları

Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində qeyd olunan qanunların rolu və əhəmiyyəti şübhəsiz ki, əvəzsizdir. Lakin hüquqşünas alimlərin haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, tənzimlənen bazar iqtisadiyyatının hüquqi bazası yalnız qanunlarla formalaşdırıla bilməz. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində konkret hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində həmin qanunlarla yanaşı, sahibkarlıq hüququnun mənbələrini təşkil edən digər normativ aktlar – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Respublika Nazirlər Kabinetinin qərarları, eləcə də mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları xüsusi yer tutur.

Məsələn, respublikamızda əmtəə birjalarının yaradılması və fəaliyyəti, birja ticarəti, həmin fəaliyyətin hüquqi təminatları üzrə münasibətlər «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» 15 dekabr 1992-ci il tarixli Qanun və «Əmtəə birjalari haqqında» 25 may 1994-cü il tarixli Qanunla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» 2002-ci il 2 sentyabr tarixli fərmanı, həmin fərmanla təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında Qaydalar» və «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin Siyahısı», Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 3 mart tarixli 44№-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əmtəə birjası fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi Qaydaları» da mühüm əhəmiyyət kəsb edir və həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin zəruri hissəsini təşkil edir.

Burada nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 2.6-cı maddəsinə əsasən, qanundan aşağı qüvvəli normativ hüquqi aktlar mülki münasibətlərin tənzimlənməsi üçün yalnız o halda tətbiq edilir ki, onlar Mülki Məcəlləyə uyğun gəlsin və ona zidd olmasın.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə» 1996-cı il 17 iyun tarixli 463№-li fərmanı ilə istehsal, xidmət və maliyyə-kredit fəaliyyəti sahəsində əsassız yoxlamalar qadağan edildi, cinayət işlərinin istintaqı istisna olmaqla, istehsal, xidmət və maliyyə-kredit fəaliyyəti sahəsində aparılan yoxlamaların əsasları, şərtləri və qaydaları müəyyənləşdirildi. Bununla da, iqtisadi münasibətlərin mövcud səviyyəsinə uyğun müvafiq dövlət nəzarəti mexanizmi tətbiq etmək, həmin nəzarətin daha məqbul vasitələrini seçmək, bazar münasibətlərinin inkişafına mənfi təsir göstərəcək halların qarşısını almaq, sahibkarların qanuni mənafeələrini daha etibarlı müdafiə etmək üçün etibarlı hüquqi tənzimləmə sahəsində inamlı addım atıldı.

Sahibkarlıq fəaliyyəti üzərində yoxlama və nəzarət funksiyalarını həyata keçirən dövlət orqanlarının işində yol verilən sui-istifadə hallarının tamamilə aradan qaldırılması, hüquqi şəxslərin qeydiyyatı və lisenziyalaşdırılması sahəsində süni maneələrin, süründürməçilik, qanunsuz imtinaların qarşısının alınması, sahibkarlığa dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 7 yanvar tarixdə «Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi

və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında» fərman imzaladı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Sahibkarlar Şurasının yaradılması haqqında» 2002-ci il 27 avqust tarixli fərmanı ilə yaradılmış həmin qurumun məqsədi Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı və bu sahəyə dövlət qayğısının istiqamətləri barədə təkliflər hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etməkdən ibarətdir. Ölkə başçısının 2002-ci il 27 avqust tarixli fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamə», həmin tarixli başqa bir fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi Qaydaları təsdiq edilmişdir.

«Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli fərmanı (həmin fərmanla «Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında Qaydalar» və «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin Siyahısı» təsdiq edilmişdir) sahibkarlığın inkişafına dövlət qayğısının gücləndirilməsində mühüm mərhələ oldu. Belə ki, qeyd edilən fərmanla xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi tələb olunan fəaliyyət sahələrinin sayı 8 dəfədən artıq azaldılaraq 30-a endirildi. Halbuki, ölkəmizdə belə fəaliyyət sahələrinin sayı bu fərmana qədər 240-dan çox idi. Eyni zamanda, həmin fərmanla lisenziya müddətləri uzadıldı, lisenziya verilməsi prosesində dövlət orqanları tərəfindən sui-istifadə hallarına yol verməyən və bu işdə şəffaflıq təmin edən qaydalar müəyyənləşdirildi. Bu qaydalar qəbul edildikdən sonra, xüsusi razılıq (lisenziya) alınması qaydaları sadələşdirildi, tələb olunan sənədlərin sayı minimuma endirildi, şərtlər yüngülləşdirildi, digər məhdudiyətlər aradan qaldırıldı. Məsələn, tibb, əczaçılıq, auditor və turizm fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bir neçə illik staj tələb edilirdisə, indi bu ləğv olunmuşdur. Lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinə lisenziya verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumları da azaldılmışdır. Məsələn, rabitə xidməti fəaliyyəti üzrə dövlət rüsumunun məbləği 600 milyon manatdan 27,5 milyon manat, turizm fəaliyyəti üzrə 8 milyon manatdan 2,75 milyon manata endirilmişdir. Ümumiyyətlə, xüsusi razılıq (lisenziya) müddətinin 2 ildən 5 ilə qədər uzadılması nəticəsində lisenziyalaşdırılan fəaliyyət növləri üzrə dövlət rüsumları təxminən 2,5 dəfə azalmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» 2002-ci il 10 sentyabr tarixli, «Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında» 2002-ci il 28 sentyabr tarixli fərmanları, eləcə də 2000-ci il 10 avqust tarixli 383№-li fərmanla təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin ikinci Dövlət Proqramı» (həmin sənədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 18 aprel tarixli və 2002-ci il 8 oktyabr tarixli fərmanları ilə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir) sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi bazasının inkişafında və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Respublika Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» təsdiq edilmiş, yalnız bir il ərzində həmin proqramın icrası nəticəsində 660 sənaye və emalı müəssisəsi fəaliyyətə başlamış, yollar, qaz və su kəmərləri, elektrikötürücü xətlər çəkilmiş, suvarma kanallarının inşası, rabitə və turizm xidmətinin yaxşılaşdırılması və digər sahələrdə çoxsaylı layihələr həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanı olan Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin öz səlahiyyətləri daxilində ümumi qaydalar müəyyən edən və ölkəmizin Konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilmiş qanunvericilik sisteminə daxil olan qərarları normativ hüquqi akt kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və həmin qərarlardan daha yüksək hüquqi qüvvəsi olan başqa normativ hüquqi aktlara uyğun olmalıdır. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi aktlar (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, referendumla qəbul edilmiş aktlar Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr, qanunlar və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları) arasında ziddiyyət olduqda, daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi aktlar tətbiq edilir. Adətən, Nazirlər Kabinetinin qərarları öz səlahiyyətləri daxilində qanunların və Respublika Prezidentinin fərmanlarının icrasını təmin etmək məqsədilə verilir.

«Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 27 avqust tarixli Fərmanının icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti «Ölkədə sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı digər mənbələrdə nəzərdə tutulan vəsaitlərin Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna cəmləşdirilməsi haqqında» qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarla dövlət büdcəsində «Kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı», o cümlədən «Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün məcburi köçkünlərə kreditlərin verilməsi» üçün nəzərdə tutulan vəsaitin büdcədə «Fermer təsərrüfatına kredit güzəştləri fondu» üçün nəzərdə tutulan vəsaitin, məşğulluq tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi çərçivəsində yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı xərclərin, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi nəticəsində əldə edilən pul vəsaitinin sahibkarlığa dövlət köməyinin maliyyələşdirilməsi üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hissəsinin Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna cəmləşdirilməsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları

Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edən normativ aktların sistemində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdikləri normativ aktlar xüsusi yer tutur. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının aktları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları içərisində, bilavasitə iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərən nazirliklər, dövlət komitələrinin və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının Təlimatları, Qaydaları, Əsasnamələri və s. mühüm rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin 24 dekabr 2003-cü il tarixli 79№-li əmri ilə təşkil edilmiş, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 29 dekabr 2003-cü il tarixli 3027 №-li şəhadətnaməsi ilə qeydə alınmış «Taxıl məhsullarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi Qaydaları» respublikamızda taxıl məhsullarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi proseduru müəyyən edir. Həmin qaydalarda göstərilir ki, taxıl məhsullarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində məqsəd istehsal, idxal və ixrac olunan, eləcə də, daxili bazarda satılan taxıl məhsullarının keyfiyyətinin normativ-texniki sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu nəzarət və arbitraj qaydasında müəyyən etmək, onların nəticələrini təsdiq edən sənədləri verməklə ölkədə istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsini təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən 24 dekabr 2001-ci il tarixdə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində 27 dekabr 2001-ci il tarixdə qeydə alınmış «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən mal çıxarırlarkən zəruri olduqda və bu, müvafiq müqavilələrdə (sazişlərdə), normativ-hüquqi aktlarda və ya Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində (sazişlərində) nəzərdə tutulduqda malın mənsəyi haqqında sertifikat verilməsi Qaydaları», Respublika Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən 28 fevral 2002-ci il tarixdə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində 7 mart 2002-ci il tarixdə qeydə alınmış, «Gömrük daşıyıcısı haqqında Əsasnamə», Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən 29 noyabr 2001-ci il tarixdə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində 7 dekabr 2001-ci il tarixdə qeydə alınmış «Malların, nəqliyyat vasitələrinin və onlara aid sənədlərin gömrük müşayəti haqqında Əsasnamə», Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq Və Xəritəçəkmə Komitəsi tərəfindən 20 dekabr 2001-ci il tarixdə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində 26 dekabr 2001-ci il tarixdə qeydə alınmış «Torpaq, qeodeziya və kartoqrafiya qanunvericiliyinin müvafiq tələblərini pozan şəxslər barədə inzibati tənbehin görülməsi Qaydaları», Azərdövlətstandart tərəfindən 12 dekabr 2001-ci il tarixdə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Standartlaşdırma və Metrologiya mərkəzi tərəfindən standartların tələblərinə, sertifikatlaşdırma qaydaları, metroloji qayda və normalara riayət olunmasına dövlət nəzarəti aparılarkən iradnamələrin, tələbnamələrin, qərarların verilməsi, sanksiyaların və cərimələrin tətbiqi Qaydaları», Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sənayedə İşlərin Təhlükəsiz Görülməsinə Nəzarət və Dağ-Mədən Nəzarəti Komitəsində 27 iyul 2001-ci il tarixdə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində 8 avqust 2001-ci il tarixdə qeydə alınmış «Təhlükə potensialı obyektlərdə avadanlıq və texniki qurğulardan istifadənin Ümumi Qaydaları və Şərtləri» və s. normativ aktlar sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

MÖVZU. AQRAR HÜQUQU

1. **Aqrar hüququn ümumi xarakteristikası**
2. **Aqrar hüququn prinsipləri və mənbələri**
3. **Aqrar islahatların hüquqi bazası**
4. **Aqrar sektorda icarə münasibətləri**
5. **Kəndli – fermer təsərrüfatının fəaliyyətinin və təşkilinin hüquqi əsasları**
6. **Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyinin hüquqi mexanizmi**
7. **Aqrar sferada dövlət siyasətini həyata keçirən orqanların hüquqi vəziyyəti**

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. L.T.Axundzadə, A.Ə.Əsədov, “Aqrar hüququ”, Bakı, “Qanun”, 2003
2. İ.İbrahimov, “Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri”, “Təhsil”, Bakı, 2002
3. A.Ersoy, “İqtisadi teorilər və düşüncələrin gelişmə tarixi”, II baskı, İzmir, 1990

Normativ – hüquqi aktlar:

1. “Aqrar islahatın əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1995

2. “Sovxoz və kolxozların islahatının əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1995
3. “Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu,
4. “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1996
5. “Torpaq icarəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1998
6. “Dövlət Torpaq Kadastrı, Torpaqların Monitorinqi və Yerquruluşu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1998
7. “Meliorasiya və irriqasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1996
8. “Torpaq bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999
9. “Azərbaycan Respublikasında aqrar bölmənin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 2000
10. “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, 2004
11. “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, 2004
12. “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi proqramı”, 2001
13. “Azərbaycan Respublikasında 2002-2006 – cı illərdə aqrar bölmənin inkişafına dair proqram”, 2002
14. “Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”, 2008
15. “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara neft məhsullarının güzəştli satışı barədə”, 49 №-li NK Qərarı, 26.03.1999.

1. Aqrar hüququn ümumi xarakteristikası

Aqrar hüququ məzmununa, inkişaf qanunauyğunluqlarına görə aqrar münasibətlərin kompleks hüquqi tənzimlənməsində maraqlı olan dövlətin əsas siyasi qərarlarının bazasında formalaşır. Aqrar (kənd təsərrüfatı) hüququnun predmeti sayılan aqrar münasibətlər xüsusi, dövlət və bələdiyyə mülkiyyətləri, o cümlədən aqrar iqtisadiyyatın ən az məhsul istehsal edən kooperativ, səhmdar, dövlət sektorlarında yaranır.

Aqrar hüququnun tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin təbiətini təyin etmək üçün aqrar hüququ münasibətlərin obyektı kimi, kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Aqrar hüququnun predmetinə tətbiq edilən kənd təsərrüfatı fəaliyyəti anlayışı müxtəlif mənalara malikdir. Son vaxtlara qədər kənd təsərrüfatı fəaliyyəti anlayışı yalnız torpağın becərilməsi, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan vətəndaşların və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, birliklərinin fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırılırdı. Lakin, aqrar iqtisadiyyatda mal mübadiləsi münasibətlərinin inkişafı şəraitində kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə təkcə torpağın becərilməsi, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı üzrə iş kimi deyil, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin emalı üzrə iş kimi də baxılır, yəni kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, birliklərinin və vətəndaşların ərzaq istehsalı ilə bağlı bütün fəaliyyəti kənd təsərrüfatı fəaliyyəti hesab edilir.

Müasir aqrar hüququ öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan iki hüquqi tənzimləmə sferasını əhatə edir. Onlardan biri – torpağın becərilməsi, bitkiçilik və heyvandarlıq

məhsullarının istehsalı zamanı birbaşa kənd təsərrüfatı fəaliyyəti dairəsində formalaşan ənənəvi aqrar münasibətlər sahəsidir. Aqrar hüququnun tənzimlədiyi münasibətlərin digər sahəsinə isə kənd təsərrüfatında məhsulların emalı və ərzaq istehsalı ilə məşğul olan köməkçi müəssisələr və idarələr daxildir.

Əgər son 20 ildə aqrar hüquq sahəsində hüquq elminə davamlı şəkildə aid edilən hüquqi münasibətlərə nəzər yetirsək, onda ayrı – ayrı tədqiqatçıların aqrar hüququnun sərhədləri barədə baxışlarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, tam yəqinliklə aşağıdakı müddəaları xülasələşdirmək olar.

Aqrar hüququ çərçivəsində tənzimlənən münasibətlərə kənd təsərrüfatı sahəsində cəmləmiş, xüsusi, dövlət və bələdiyyə mülkiyyətlərinə əsaslanan torpaq, əmlak, əmək, təşkilati – idarəçilik münasibətlərinin üzvi kompleksi kimi münasibətlər daxildir. Bura həmçinin, digər fəaliyyətlə məşğul olan kənd təsərrüfatı müəssisələri və birlikləri, eləcə də kəndlilərin fəaliyyəti və vətəndaşların şəxsi yardımçı təsərrüfatlarındakı fəaliyyəti də aid edilir.

Hüquqi tənzimlənmənin bütöv mürəkkəb obyektini kimi aqrar münasibətlər haqqında danışarkən, ilk öncə aqrar hüquqla tənzimlənən kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı torpaq münasibətlərini fərqləndirmək lazımdır.

Torpaq kənd təsərrüfatı istehsalında istehsalın, təbii obyektin və ehtiyatın əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Kənd təsərrüfatı müəssisələri ərazilərinin təşkili ilə bağlı hüquq münasibətləri - kənd təsərrüfatı cəmiyyəti, kooperativi üzvlərinin ümumi mülkiyyətinin obyektini kimi torpağın istifadəsi üzrə olan münasibətlərdir.

Aqrar hüququ ilə həmçinin aşağıdakı torpaq münasibətləri də tənzimlənir:

- subyekt kimi mülkiyyətçilərin – torpaq sahələrinin əsas mülkiyyətçiləri və icarəçilərin - kənd təsərrüfatı müəssisələri, kəndli (fermer) təsərrüfatları, şəxsi yardımçı təsərrüfata malik vətəndaşlar, icarə kollektivləri, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin işçiləri – iştirak etdikləri kənd təsərrüfatın torpaqlarının müvəqqəti və əvəzsiz istifadəsi sahəsində;
- yaranmış kəndli (fermer) təsərrüfatlarına və kənd təsərrüfatı kommertiya təşkilatlarına torpaq sahələrinin icarəyə verilməsi ilə bağlı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatının bazar iqtisadiyyatına doğru irəliləməsi səviyyəsinə görə kənd təsərrüfatı kommertiya təşkilatlarının, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının, şəxsi yardımçı təsərrüfatı idarə edən vətəndaşların iştirakı ilə toplanan əmlak münasibətlərinin aqrar hüquqla tənzimlənmə sahəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir.

Aqrar hüququnun predmetinə kənd təsərrüfatı fəaliyyəti sahəsində yaranan əmlak münasibətləri də daxildir. Bu həm kənd təsərrüfatı, kəndli və şəxsi yardımçı təsərrüfatların xarici əmlak münasibətlərinə, hən də aqrar hüquqla tənzimlənən daxili münasibətlərə aiddir. Kənd təsərrüfatı istehsalı fəaliyyəti dairəsində kommertiya təşkilatlarının və vətəndaşların xarici əmlak münasibətləri həmçinin mülki hüququn predmetinə daxildir.

Aqrar hüququ ilə tənzimlənən aqrar münasibətlərin hüquqi tətbiqinə əsaslanaraq, kənd təsərrüfatı sahəsində cəmləşən torpaq, əmlak, əmək, idarəçilik münasibətlərinin üzvi kompleksi kimi həmin münasibətlərin xüsusiyyətlərini, strukturunu nəzərə alaraq nəticə çıxarmaq olar ki, aqrar münasibətlərə iki aspektdə baxıla bilər: bir tərəfdən, aqrar hüququn formalaşmasının obyektiv əsası kimi, digər tərəfdən aqrar hüququ normalarını ifadə edən mənbələrin yaradılmasının başa çatdırılması kimi.

Birinci halda aqrar hüquqi problemi elmi sistematika çərçivəsindən yox, hüququn kompleks sahəsinə təşkil edən, bir – birindən törənmiş sistemlərin birləşməsi əsasında formalaşan obyektiv reallıq kimi hüquq sistemləri çərçivəsində təsdiq edilir. İkinci halda, normalarının mahiyyət və məzmununda üstünlük təşkil edən sosial amillərin vacibliyinə

əsaslanaraq, aqrar hüququnun məzmunu və mənbə sistemlərini təyin edən kənd təsərrüfatı fəaliyyətində ictimai münasibətlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq elmi təkcə tənzimlənməsinin predmetinə deyil, həmçinin metodlarına hüquq sahəsinin təsnifat əlaməti kimi baxır.

Aqrar hüquqda hüquqi tənzimləmə metodu icazə, qadağan və göstəriş olması ilə səciyyələnir. Məhz bu aqrar hüququ dairəsində aqrar münasibətlərin subyektlərinin ümumi hüquqi vəziyyəti təyin edilir ki, bu da yalnız hüquqi bərabərlik əsası ilə yox, həm də hakimiyyət və tabeçilik elementləri ilə səciyyələnir.

2. Aqrar hüququn prinsipləri və mənbələri

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial müdafiə edilən bazara keçid dövründə aqrar hüquqda aqrar münasibətlərin mühüm hissəsi icazə metodu əsasında tənzimlənilir. Metodun əsasında icazə kimi hüquqi element başlıca rol oynayır. Daha aydın şəkildə bu özünü onda göstərir ki, aqrar şirkət və cəmiyyətlərin, kooperativlərin, dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, kəndli (fermer) və vətəndaşların şəxsi yardımçı təsərrüfatlarının hüquqi vəziyyəti “ qanunla qadağan edilməyən hər şeyə icazə verilir” prinsipi əsasında təyin edilir.

Aqrar hüququn metodları kimi, onun prinsiplərinin də öyrənilməsi vacibdir. Belə ki, aqrar hüququn əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- ölkə vətəndaşlarının mükəmməl qidalanma hüququ;
- aqrar hüquq münasibətləri iştirakçılarının bərabərliyi;
- kəndlilərin əmək istiqamətləri və formalarını, təsərrüfat fəaliyyətini könüllü seçmək hüququ;
- çoxuqladlı mülkiyyət formalarının möhkəmləndirilməsi və onlara əsaslanan təşkilatı – hüquqi formaların hərtərəfli mühafizəsi;
- aqrar sahibkarlığın sərbəstliyi üçün hüquqi zəmanət sisteminin genişlənməsi;
- aqrar sahibkarlıq sahəsində dövlətin tənzimləyici təsbit edilmiş funksiyasının möhkəmləndirilməsi;
- aqrar sahibkarlığın əmək fəaliyyətinin təbii iqlim şəraiti ilə üzvi əlaqəsi, həmin fəaliyyətin ekoloji istiqaməti;
- aqrar sahəsinin kompleksinin idarəçilik sisteminin demokratikləşdirilməsi;
- aqrar hüquq münasibətləri iştirakçılarının subyektiv hüquqlarının reallığı və zəmanətliyi.

Aqrar hüququn mənbələri dövlətin aqrar siyasətinin aqrar münasibətlərin hüquqi tənzimləmə sahəsində hüquq institutlarının formalaşmasına və inkişafına təsir edən mühüm amil kimi çıxış edir. Aqrar hüququ mənbələrinə istənilən hüquq sahəsi mənbələri üçün xarakterik olan ümumi əlamətlər xasdır. Aqrar münasibətləri tənzimləyən hüquqi aktlar yalnız dövlətin fəaliyyətinin nəticəsidir, onsuz heç bir hüquqi – normativ akt yarana bilməz.

Daha başqa bir şeyi də qeyd etmək lazımdır. Aqrar hüququ mənbələrinin kateqoriyaları hüquqi mənbə kimi dövlətin normativ - hüquqi aktlarının əlamətləri üzrə səciyyələnir. Hüquq mənbəyi kimi dövlətin yalnız o normativ aktları qəbul edilir ki, orada qeyri – müəyyən şəxslərə ünvanlanmış ümumi abstrakt davranış qaydaları olur və dəfələrlə tətbiq edilmək üçün hesablanır, əvvəllər qəbul edilmiş aqrar – hüquq normalarının dəyişilməsi və ya ləğvi, yenilərin müəyyənləşməsi və s. özündə birləşdirir.

Başqa hüquq sahələrində olduğu kimi, aqrar hüququ üçün də aqrar münasibətlərini nizamlayan çoxlu sayda normativ - hüquqi aktlar xarakterikdir. Dövlət və onun orqanları qanunlarla yanaşı, dövlət idarəsinin və eləcə də xalq iradəsinin ifadəsi kimi aqrar hüququ normalarından ibarət qanunqüvvəli hüquqi aktlar da tanıyır.

Aqrar hüququnun müxtəlif mənbələrinin nisbətindən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, 90 – cı illərin əvvəlindən aqrar hüquqda differensiasiya prosesi güclənməyə başladı. Eyni zamanda bu, tamamilə onu ifadə etmir ki, hazırda dövlət hansısa dərəcədə aqrar münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin unifikasiyasından imtina edir. Unifikasiyanın əsasını aqrar iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bazar modelinə keçidi təşkil edir.

Beləliklə, aqrar hüququ mənbələri dedikdə, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti sahəsində toplanan aqrar münasibətləri tənzimləmək və mühafizə etmək üçün nəzərdə tutulmuş səlahiyyətli dövlət orqanları, kənd təsərrüfatı kommertiya təşkilatları, bələdiyyə orqanlarının unifikasiyalaşmış və differensiyalaşmış normativ – hüquqi aktlarında xalqın dövlət iradəsinin xarici ifadə formasını başa düşmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüququn kompleks sahəsi kimi aqrar hüququ üçün tək cə kompleks predmetin olması deyil, həmçinin hüququn heç bir əsas sahəsinə daxil olmayan, yalnız özünəməxsus hüquq normaları mənbələri kimi etiraf olunması da xarakterikdir.

Ənənəvi baxışlara müvafiq olaraq, hüququn kompleks sahəsinin, o cümlədən aqrar hüququnun mənbələri özünə yalnız iqiqat qeydiyyatı olan normaları birləşdirir. Həqiqətdə aqrar hüququ mənbələrinin spesifikliyi onların qanunvericilik dayaqlarında ifadə olunur. Onlar çox vaxt qanunvericiliyin əsas sahələrinin heç birinə daxil olmayan aqrar qanunvericiliyin xüsusi aktlarının ifadə forması kimi xidmət edirlər. Aqrar hüququ mənbələrinin spesifikliyi məhz bundadır. Onun əksər normaları xüsusi olaraq aqrar münasibətləri nizamlamaq üçün nəzərdə tutulmuş kompleks normativ hüquqi aktlarla müəyyənləşdirilir.

Aqrar münasibətləri tənzimləyən çoxsaylı normativ hüquqi aktları bir neçə qrupa bölmək olar:

Birincisi, aparılan aqrar islahatların ümumi kurs çərçivəsində aqrar dəyişikliklərin hüquqi təminatı. Bu islahatların istiqaməti və gedişi qəbul edilmiş qanunlarla, prezident fərmanları və hökumət qərarları ilə müəyyənləşmişdir. Nəticədə bazar şəraitində yeni aqrar strukturların formalaşması, torpaqların və aqrar islahatların reallaşması üçün müəyyən hüquqi baza yaradılmışdır.

İkincisi, bazar aqrar iqtisadiyyatının formalaşmasının müasir kursu çoxlu xüsusiyyətlərlə bağlıdır, belə ki, aqrar hüquqda tək cə özəl hüquq deyil, həm də ictimai hüquqi maraqlar öz əksini tapır. Bununla əlaqədar olaraq, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat dövriyyəsinin bütün iştirakçılarında ötrü bazar mühitinin inkişafı üçün lazımi hüquqi zəmin yaradan dövlətin nizamlayıcı funksiyasının gücləndirilməsi əsaslandırılır.

Üçüncüsü, aqrar iqtisadiyyatın bazar yoluna qədəm qoyması əhəmiyyətli dərəcədə seleksiya, toxumçuluq, cins heyvandarlıq, baytarlıq, torpaqların meliorasiyası sahələri üzrə xüsusi normativ hüquqi aktların yaranmasına şərait yaradır.

Dördüncüsü, bazar aqrar iqtisadiyyatına keçid zamanı aqrar hüququnun inkişafının ümumi meyli ilə kənd təsərrüfatı müqavilə hüququnun inzibati əsaslardan məhrum edilməsilə bağlı kənd təsərrüfatı müqavilələrinin tənzimlənməsində qanunun rolu artmağa başladı. Bu, həm kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzağın reallaşması sahəsində, həm də kənd təsərrüfatı kommertiya təşkilatlarının və kəndli (fermer) təsərrüfatlarının maddi – texniki təminatı sahəsindəki müqavilələrə aiddir.

Aqrar münasibətləri tənzimləyən normativ materialların ixtisaslaşması hüququn heç bir əsas sahəsinə aid edilməyən oxşar aktları aqrar hüququna aid etməyə əsas verir. Aqrar hüququ məhz bununla hüququn digər kompleks sahələrindən fərqlənir. 1995 – ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbulu ölkənin inkişafında, eləcə də aqrar qanunvericilikdə yeni mərhələ açmışdır. Onun çərçivəsində kənd təsərrüfatının kompleks

yenidən qurulması həyata keçirilir, yeni aqrar strukturlar formalaşdırılır, əsası torpağa və kənd təsərrüfatı kooperativlərinin, səhmdar cəmiyyətlərin, şirkətlərin, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının və vətəndaşların az məhsul istehsal edən şəxsi yardımçı təsərrüfatlarının əmlakına mülkiyyətlə müəyyənləşən aqrar sahibkarlıq üçün iqtisadi və hüquqi azadlıqlar təmin edilir.

Azərbayca Respublikası Konstitusiyasının yuridik funksiyası ondan ibarətdir ki, o, aqrar hüququnun formalaşması və inkişafı üçün bazisdir, dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin əsas qanunu kimi aqrar münasibətləri tənzimləyir, bazar aqrar iqtisadiyyatının konstitusion parametrlərini təyin edir, təkcə dövlətə deyil, həm də digər sahələrə, o cümlədən, aqrar hüquqa aid edilən hüquqi institutların inkişafına geniş imkan verir.

Aqrar hüququnun əsas mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının məzmunu çoxçeşidlidir. Eyni zamanda onun normalarını, aqrar münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində dörd əsas qrupa bölmək olar:

1) aqrar sahibkarlıq sahəsində vətəndaşların hüquq və azadlıqları və ya kənd təsərrüfatı kommertiya təşkilatlarının və sahibkarların hüquqi vəziyyəti;

2) bütün ölkə çərçivəsində həm vətəndaşlar və onların birlikləri, həm də digər mülkiyyətçilər üçün aqrar sahibkarlıq və digər iqtisadi fəaliyyət sahəsində vahid iqtisadi məkan;

3) bazar aqrar iqtisadiyyatının formalaşmasının lazımi şəraiti kimi inhisarçı fəaliyyətin məhdudlaşdırılması və azad rəqabət;

4) aqrosənaye istehsalı sahəsində sahibkarlıq və digər iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi:

– mülkiyyət hüququ və torpağa, digər daşınmaz əmlaka kəndlilərin digər əşya hüquqları;

– kənd təsərrüfatı əməyinin hüquqi tənzimlənməsi;

– aqrar sahibkarlıq və digər iqtisadi fəaliyyət sahəsində vətəndaşların əsas iqtisadi hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində məhkəmələrin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi;

– aqrar münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi və hüquq tətbiqi sahəsində hüquqyaratma səlahiyyət almış dövlət orqanları sistemlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Aqrar hüququnun əsas mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikası konstitusiyası, aqrar münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində hüquqyaratma səlahiyyəti olan dövlət orqanları sistemini təsbit edir. Bununla o, aqrar münasibətləri tənzimləyən dövlət normativ aktlarının ierarxiyasını təsbitləşdirir. Onlara – qanunlar, fərmanlar, sərəncamlar, əmrlər, təlimatlar, qərarlar aiddir. Bu aktlar kənd təsərrüfatında ictimai münasibətləri vasitəli ifadə edir və həmin əlamət üzrə aqrar hüququnun müstəqil sistemində xülasiləşirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sektorda mütərəqqi nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün yeni təsərrüfat münasibətlərinin yaradılması əsas məsələlərdən biri kimi qarşıda dururdu.

3. Aqrar islahatların hüquqi bazası

Təcrübə göstərdi ki, planlı sosialist təsərrüfatı sisteminin, əsasən kolxoz və sovxozlardan ibarət olan aqrar bölməsi, kənd təsərrüfatının potensial imkanlarından, ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə imkan vermirdi. Həmin dövrdə mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma, inzibati-idarəetmə metodları şəxsi təşəbbüsün qarşısını almış, nəticədə isə bütün SSRİ məkanında olduğu kimi Azərbaycanda da ölkə iqtisadiyyatını, xüsusi ilə də, kənd təsərrüfatını 20-ci əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayan və uzun sürən böhranlar tənəzzül vəziyyətinə salmışdır. Azərbaycanın keçmiş müttəfiq respublikalar arasında tutduğu yüksək yerlər itirilmiş, bütün əsas göstəricilər üzrə axırıncı yerə yuvarlanmışdı. Bunun səbəbləri isə müxtəlif olmuşdur.

Ölkənin aqrar sahəsində yaranmış çox mürəkkəb və çətin bir vəziyyətdən çıxmaq, bir sıra köklü tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını və kompleks formada həyata keçirilməsini təmin etmək obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Həmin tədbirlər kompleks sistemi isə ölkədə iqtisadi islahatların aparılmasını nəzərdə tuturdu.

Aqrar islahatların aparılması işi qısamüddətli tədbir deyil, tarixi bir prosesdir. Bu prosesdə əvvəlki təsərrüfatçılıq mexanizmi, yeni təsərrüfatçılıq mexanizmi ilə əvəz olunmalı, kənd təsərrüfatının idarə edilməsi bazar münasibətlərinə keçid prinsiplərinin tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Təsadüfi deyildir ki, 1995-2004-cü ildə aqrar islahatları tənzimləyən 100-dən çox qanun, fərman, sərəncam, qərar və digər normativ-hüquqi akt qəbul olunmuşdur. Onlardan “Aqrar islahatının əsasları haqqında”, ”Sovxoz və kolxozların islahatları haqqında” və “Torpaq islahatı haqqında” qanunlar aqrar islahatların hüquqi əsaslar toplusunda bazis rolunu oynamışdır.

18 fevral 1995-ci ildə qəbul olunmuş “Aqrar islahatının əsasları haqqında” qanun aqrar islahatın məqsəd və vəzifələrini, əsas istiqamətlərini və prinsiplərini müəyyən etdi. Bu qanunla aqrar bölmədə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması və müxtəlif növlü təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasının, eyni zamanda aqrar bölməyə dövlət himyəsinin istiqamətləri və aqrar bazarın dövlət tənzimlənməsinin hüquqi əsasları yaradılmışdır.

İslahatın məqsədi aqrar bölməni böhrandan çıxarmaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdır.

İslahatın vəzifələri isə torpaq və əmlak üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasından, bazar iqtisadiyyatına uyğun istehsal və infrastruktur sahələrində müxtəlifnövlü təsərrüfatların yaradılması və inkişafı ilə istehsal münasibətlərinin dəyişdirilməsindən və təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Aqrar islahatın əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- aqrar bölmədə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması;
- torpaq, meliorasiya və su təsərrüfatının islahatı;
- müxtəlifnövlü təsərrüfatların yaradılması;
- aqrar bölmənin dövlət təminatı.

Aqrar islahatın əsas prinsipləri isə:

- dövlətin iqtisadi siyasəti ilə aqrar islahatın uzlaşması;
- islahatın aparılmasında sosial ədalətin və könüllülüyn təmin edilməsi;
- əmtəə istehsalçılarında təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilində və öz məhsullarına sərəncam verməkdə tam sərbəstliyin təmin edilməsi;
- respublikanın kənd təsərrüfatı xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
- ətraf mühiti mühafizə tələblərinə əməl edilməsi;
- kəndin sosial inkişafı və əhalinin sosial müdafiəsi.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, aqrar islahatların 3 əsas istiqaməti vardır. Bunlardan birincisi aqrar bölmədə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan aqrar sektorda yaradılacaq yeni mülkiyyət münasibətlərinin aşağıdakı mülkiyyət formalarına əsaslanması nəzərdə tutulmuşdur:

1) **Dövlət mülkiyyəti:** Qanuna əsasən dövlət mülkiyyətində bir qayda olaraq, elmi-tədqiqat və tədris müəssisələri, onların təcrübə bazaları; baytarlıq və bitki mühafizəsi obyektləri; cins toxumçuluq və damazlıq təsərrüfatları, baliq artırma müəssisələri; təbiəti mühafizə obyektləri, qoruqlar; mühüm heyvandarlıq və quşçuluq kompleksləri, emal müəssisələri, meliorasiya və su təsərrüfatı obyektləri, kənd təsərrüfatı maşınları istehsalı və təmiri müəssisələri, maşın – sınaq stansiyaları və dövlət əhəmiyyətli digər obyektlər

saxlanılır.

2) **Bələdiyyə mülkiyyəti:** “Aqrar islahatının əsasları haqqında” qanunun 4 – cü maddəsində də göstəriləndiyi kimi aqrar bölmənin dövlət mülkiyyətində olan yerli əhəmiyyətli bir sıra obyektləri bələdiyyə mülkiyyətinə verilə bilər. Bələdiyyə əmlakı aşağıdakı mənbələr hesabına yaranır: mövcud qanunvericiliyə uyğun bələdiyyələrə verilən dövlət əmlakı; bələdiyyələrin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan və yaradılan əmlak; fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların bələdiyyələrə könüllü maddi yardım şəklində verilən əmlak; varisi olmayan əmlakın bələdiyyələrə keçməsi yolu ilə əldə olunan əmlak; bələdiyyələrə və bələdiyyələrəsiyyət edilən əmlak.

3) **Xüsusi mülkiyyət:** Aqrar sektorda xüsusi mülkiyyət islahat nəticəsində torpaqların xüsusi mülkiyyətə əvəzsiz verilməsi, dövlət və bələdiyyə mülkiyyətli aqrar sükto müəssisə və obyektlərinin özəlləşdirilməsi və qanuna uyğun olaraq əldə edilən və yaradılan digər mülkiyyət obyektlərinə əsaslanır.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, islahatlar gedişində aqrar sektorda mövcud olan dövlət mülkiyyətli istehsal–infrastruktur müəssisələrinin işinin təkmilləşdirilməsi və müasir bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun qurulması məqsədilə onlar üzərində mülkiyyət münasibətlərinin yenidən formalaşdırılması da əsas məsələlərdən biri idi. Buraya başlıca olaraq meliorasiya və su təsərrüfatı, aqrar sektorun emal sənayesi müəssisələri və bir sıra sosial infrastruktur obyektləri aiddir.

Meliorasiya və su təsərrüfatı sahələrində aparılan islahatlar zamanı iri su mənbələri, meliorasiya və suvarma sistemləri, onların istismarı müəssisələri və digər obyektlərin dövlət mülkiyyətində saxlanılması nəzərdə tutulduğu halda, təsərrüfatdaxili meliorasiya və su təsərrüfatı obyektlərinin isə sovxoz və kolxozların sərəncamında saxlanıla bilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu sahədə aparılan islahatların əsas məqsədi kimi mülkiyyət münasibətlərini dəyişdirmək və suyun pullu istifadəsini təmin etməklə sudan istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək olmuşdur. Aqrar sektorda emal sənayesi müəssisələri üzərində mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulmasının əsas istiqaməti həmin müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi olmuşdur. Bu zaman dövlət mülkiyyətində olan emal sənayesi müəssisələri özəlləşdirmə haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun özəlləşdirilir. Bələdiyyə mülkiyyətinə daxil edilən emal sənayesi müəssisələri satılır və ya səhmləşdirilir. Müəssisə satılarkən üstünlük kollektiv üzvlərinə və xammal istehsalçılarna verilir. Müəssisə səhmləşdirildikdə səhmlərin nəzarət zərfi xammal istehsalçılarna güzəştli şərtlərlə satılır, müəyyən hissəsi kollektiv üzvlərinə əvəzsiz verilir. Emal müəssisələrinin on faizə qədər bələdiyyə mülkiyyətində qala bilər.

Aqrar islahatların əsas istiqamətlərindən biri də bu sektorda çoxnövlü təsərrüfat formalarının yaradılması olmuşdur. Bu baxımdan çoxnövlü təsərrüfat formaları dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyətə əsaslanan kəndli (fermer) təsərrüfatları;
2. Şəxsi yardımçı təsərrüfatlar;
3. Dövlət kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələri;
4. Məhdud məsuliyyətli müəssisə formasında fəaliyyət göstərən birgə təsərrüfatlar, kooperativlər və təsərrüfatlararası müəssisələr;
5. Səhmdar cəmiyyətləri;
6. Şərikli – payçı və şərikli müəssisə formasında fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələri;

Bu təsərrüfat formalarının yaradılması “Aqrar islahatının əsasları haqqında” qanunun 11 – ci maddəsində də göstəriləndiyi kimi kolxoz və sovxozların islahatı, təsərrüfatların

transformasiyası və kənd təsərrüfatı dövrüyyəsinə cəlb olunan yeni torpaqlarda təsərrüfatların təşkili hesabına həyata keçirilir. Bu baxımdan görülməli ilk işin kolxoz və sovxozların islahatı ilə bağlı olduğu açıq şəkildə görünür. Kolxoz və sovxozların islahatı onların kəndli (fermer) təsərrüfatlarına bölünməsinə, birdə sahibkarlığa əsaslanan xüsusi mülkiyyətli kənd təsərrüfatı müəssisələrinə çevrilməsinə, sovxozların bazasında dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılmasını, şəxsi yardımçı təsərrüfatların inkişafını nəzərdə tutur. İslahat yaranmış təsərrüfatların kooperasiyasına və xidmət sahələrinin təşkilinə təminat verir.

Ölkəmizdə aparılan aqrar islahatların mühüm istiqamətlərindən biri də bu sektorda səmərəli dövlət təminatı sisteminin yaradılmasıdır. Belə ki, “Aqrar islahatının əsasları haqqında” qanunda da göstəriləndi kimi aqrar sektorda dövlət təminatı dedikdə aşağıdakı 5 istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər nəzərdə tutulur:

- **Aqrar sektora dövlət himayəsi:** Buraya aqrar bölməyə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, məqsədli dövlət proqramları əsasında meliorasiya və irriqasiya işlərinin aparılması, kənd təsərrüfatı maşınlarının və digər maddi – texniki vasitələrin istehsal bazasının yaradılması, işğal altından azad edilmiş ərazilərdə aqrar – sənaye kompleksinin bərpası və inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatında yoluxucu xəstəliklərə və zərərvericilərə qarşı karantin və müalicə tədbirlərinin aparılmasına, kadr hazırlığına və elmi təminata, istehsal və sosial infrastrukturun yaradılmasına dövlət vəsaitinin ayrılması, mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə onların istehsalında istifadə olunan maşın – mexanizmlərin, yanacaq – sürtkü materiallarının, mineral gübrələrin, zəhərli kimyəvi maddələrin qiymətləri arasında mütənasibliyin təmin edilməsi, differensial kreditləşmə və vergi tətbiqi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi aiddir.

- **Aqrar bazarın dövlət tənzimlənməsi:** Bu zaman aşağıdakı yollardan istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur: mühüm kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının stimullaşdırılması, əmtəə istehsalçıların xarici bazarın zərərli təsirindən qorunması və təminatlı daxili bazarın yaradılması, maliyyə - kredit müəssisələrinin işinin aqrar bazarın tələbatına uyğunlaşdırılması, sığorta işinin təkmilləşdirilməsi.

- **Kənd əhalisinin sosial müdafiəsi:** Bilindi ki, hamısı kənd yerlərində yaşayan insanlardır və bu sektorun inkişaf etdirilməsində kənd əhalisinin sosial – iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlər də mühüm rol oynayır. Bu baxımdan görülməli tədbirlər sistemində mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi ilə əhalinin sosial müdafiəsinin uzlaşdırılması, kənddə yeni iş yerlərinin yaradılmasına üstünlük verilməsi, maarif, səhiyyə, mədəni – məişət və digər sosial – xidmət sahələrinin üstün inkişafının təmin edilməsi əsas prioritet istiqamətlər sayılır.

- **Aqrar bölmə mütəxəssislərinin hazırlanması:** Bu sahədə dövlətin həyata keçirməli olduğu əsas tədbirlər aqrar sektor mütəxəssislərinin hazırlanmasının islahatın tələblərinə uyğunlaşdırılmasından, kənd təsərrüfatı təhsili sisteminin təkmilləşdirilməsindən, bu sahədə özəl təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə şərait yaradılmasından, peşə və ixtisaslar üzrə pərakəndəliyin aradan götürülməsindən, kadrların təkrar hazırlığına üstünlük verilməsindən və tədrisin maddi – texniki bazasının möhkəmləndirilməsindən ibarətdir.

- **Aqrar bölmənin elmi təminatı:** Aqrar bölmənin elmi təminatı islahatın optimal yollarının müəyyən edilməsini, yeni mülkiyyət münasibətləri və təsərrüfatçılıq şəraitində dövlət tənzimlənməsini, idarəetmənin və kənd təsərrüfatının sahə strukturunun iqtisadi vasitələrlə təkmilləşdirilməsini, məhsul istehsalı və emalının mütərəqqi texnologiyalarının hazırlanmasını, islahatın sosial – iqtisadi nəticələrinin proqnozlaşdırılmasını və digər məsələləri əhatə edir. Bunlarla yanaşı aqrar elminin təşkili və maliyyələşdirilməsi

təkmilləşdirilir, elmi axtarışlara tələbat formalaşdırılır, tədqiqatçıların əməyinin ödənilməsi elmi işlərin nəticələri ilə uzlaşdırılır, intellektual mülkiyyət hüquqlarına təminat verilir.

İslahatı aparmaq üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 mart 1995-ci il tarixli Fərmanı ilə Dövlət Aqrar İslahatı Komissiyası yaradıldı. Komissiyanın tərkibinə nazirlik, komitə, şirkət rəhbərləri və alimlər daxil edilmişdir.

Beləliklə aqrar islahatların birinci mərhələsində - keçmiş kolxoz və sovxozların torpaqlarının və əmlakının özəlləşdirilməsi başa çatdı. Sonra islahatların dərinləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər görmək lazım idi.

Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə 2000-ci il 24 oktyabr tarixli “Özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin aqrar islahatı nəticəsində ləğv olunmuş və işğal altında olan rayonların təsərrüfat subyektlərinin borcları haqqında” qanun xüsusi rol oynamışdır. Yeni yaradılmış və özəlləşmə ərəfəsində olan təsərrüfat subyektlərinin borclardan azad olunması onların inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

“Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında ” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22mart 1999-cu il tarixli Fərmanı aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına böyük təkan vermişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən beş il müddətinə azad edildi və onlara neft məhsullarının pərakəndə satışında güzəştlər verildi. Sonradan Azərbaycan Respublikasının 28 noyabr 2003-cü il tarixli qanunu ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına vergi güzəştlərinin müddəti daha beş il uzadılmışdır. Bu güzəştlər hamısı aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına yönəldilmişdir.

Bundan başqa Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 noyabr 1999-cu il tarixli Fərmanı ilə “1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı” təsdiq olundu. Proqramda ölkədə aqrar islahatların dərinləşdirilməsinə dövlət himayəsinin aşağıdakı əsas istiqamətləri nəzərdə tutulmuşdur:

- Aqrar sahədə əmlakın özəlləşdirilməsinin başa çatdırılması;
- Torpaq islahatının başa çatdırılması;
- Meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində islahatların sürətləndirilməsi;
- Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına dövlət yardımı ;
- Aqrar sahədə idarəetmə sisteminin islahatı;
- Kəndin sosial inkişafı;
- Aqrar sahənin elmi,normativ-hüquqi təminatı və kadr hazırlığı ;
- Aqrar sahənin informasiya təminatı;

Həmçinin bu məsələlərin uğurla həyata keçirilməsi üçün “Azərbaycan Respublikasında 2002 – 2006 –illərdə aqrar bölmənin inkişafına dair proqram”ı NK – nin 17.10.2002 tarixli 219 s nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Proqramın əsas məqsədi aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi, əsas istehsal vasitəsi olan torpaqların münbitliyinin artırılması, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinin təmin etməkdən ibarətdir. Bu proqramın əsas istiqamətləri isə aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

- Aqrar bölmədə zəruri strukturların yaradılmasının dəstəklənməsi;
- Torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmini;
- Kənd təsərrüfatında suvarma və meliorasiya təminatının bərpası;
- Aqrar bölmənin maddi – texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;
- Aqrar bölmənin xammal istehsalı və emalı sahələrinin əlaqəli inkişafı;
- Rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının artırılmasının stimullaşdırılması;

- Aqrar bölmənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması;
- Ətraf mühitin bərpası və qorunması;
- Aqrar bölmənin normativ – hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi;
- Aqrar bölmənin elmi – metodiki təminatının və kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Proqram xüsusilə də bu illər ərzində həyata keçiriləcək yoxsulluğun azaldılması və regional inkişaf proqramları ilə düzgün əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilərsə müəyyən müsbət nəticələrin əldə edilməsi mümkündür.

4. Aqrar sektorda icarə münasibətləri

Qanunvericilikdə torpaq bazarında əqdlərin müxtəlif formaları fərqləndirilir. Bunlara daxildir: torpaq sahələrinin alqı – satqısı; torpaq sahələrinin nizamnamə fonduna verilməsi; torpaq sahələrinin girovu; torpaq sahələrinin dəyişdirilməsi; torpaq sahələrinin bağışlanması; torpaq sahələrinin vərəsəlik qaydasında başqasına keçməsi; torpaq sahələrinin rentası və qanunla nəzərdə tutulmuş digər əqdlər.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, 1998-ci ildə torpaqların icarəyə verilməsi sahəsində münasibətləri tənzimləyən «Torpaq icarəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. «Torpaq icarəsi haqqında qanun» Azərbaycan Respublikasında dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların icarəyə verilməsinin və icarə münasibətlərinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Torpaq icarəsi müqavilə əsasında əvəzi ödənilməklə torpaqdan müddətli istifadə etməkdir. Torpaq icarəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi «Torpaq icarəsi haqqında» qanundan, Azərbaycan Respublikasının torpaq, mülki və digər qanunvericilik aktlarından ibarətdir.

Yerin təkindən, sudan, meşədən, bitki və heyvanat aləmindən, mədəni və təbii landşaftlardan istifadə üzrə icarə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

İcarəyəverənlə icarəçi arasında yaranan hüquqi və iqtisadi əlaqələr torpaq üzərində icarə münasibətləridir. Torpaq üzərində icarə münasibətlərinin obyektləri dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlardır. Azərbaycan Respublikasında «Torpaq icarəsi haqqında» qanun ilə müəyyənləşdirilən icarə münasibətlərinin obyektləri olan dövlət və bələdiyyə torpaqları mənfəət əldə etmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin istifadəsinə, bir qayda olaraq, icarə əsasında verilir.

Torpağın istifadəsi haqqında sənədlərdə nəzərdə tutulduğu hallarda torpağın istifadəçisi onu icarəyə verə bilər.

Azərbaycan Respublikasında torpaqlar mülkiyyətçilərin və ya onların vəkili etdiyi orqanların qərarı (razılığı) ilə bilavasitə, torpaq müsabiqələri və ya hərracları vasitəsilə icarəyə verilə bilər.

Dövlət və bələdiyyə torpaqlarının bilavasitə icarəyə verilməsi barədə qərar torpağı icarəyə götürmək istəyənin ərizəsi, icarəyə verilən torpaq sahəsi qanuni istifadədə olduqda isə torpaq istifadəçisinin razılığı və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının rəyi əsasında qəbul olunur və icarəyəverənlə icarəçi arasında icarə müqaviləsi bağlanılır.

Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların bilavasitə icarəyə verilməsi icarəyəverən və icarəçi arasında bağlanmış və notarial qaydada təsdiq edilmiş müqavilə əsasında həyata keçirilir.

Torpaq icarəsi müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının torpaq qanunvericiliyinə uyğun tərtib olunmalıdır.

İcarə müqaviləsində aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

- icarəyəverən və icarəçinin adları, hüquqi ünvanları, digər rekvizitləri, onların hüquq və vəzifələri;
- torpaq sahəsinin ölçüsü, keyfiyyət kateqoriyası, sərhədləri və təyinatı barədə məlumatlar;
- icarənin müddəti, icarə haqqı, ona yenidən baxılması şərtləri və ödənilmə qaydaları;
- torpaqların istifadəsi, mühafizəsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şərtləri; müqavilənin dəyişdirilməsi, uzadılması, vaxtından əvvəl ləğv edilməsi və xitamı qaydası;
- fors-major halları baş verdikdə torpağın geri alınması şərtləri;
- müqavilənin şərtlərinin pozulması ilə bağlı tərəflərin məsuliyyəti və mübahisəli məsələlərin həlli qaydası.

Torpaq icarəsi müqaviləsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınır. Dövlət qeydiyyatına alınmamış icarə müqaviləsi etibarsız sayılır. Dövlət və bələdiyyə torpaqlarının icarəçilərinə torpaqdan müvəqqəti istifadə hüququna dair şəhadətnamələr verilir.

«Torpaq icarəsi haqqında» qanunda Azərbaycan Respublikasında torpaqların hüquqi və fiziki şəxslərə icarəyə verilmə müddətləri müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında torpaqlar hüquqi və fiziki şəxslərin icarəsinə uzunmüddətə və qısamüddətə verilir. Torpağın qısamüddətli icarəsi — on beş ilədək, uzunmüddətli icarəsi isə on beş ildən doxsan doqquz ilədək müəyyən oluna bilər.

Nəhayət, 1999-cu ilin avqustunda Respublikanın ümumi torpaq fondu üzrə bütün torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi həllini təmin edən əsas qanun — «Torpaq Məcəlləsi» qəbul edildi.

Yuxarıda göstərdiyimiz qanunlarla yanaşı aqrar sferada «Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu qanun kəndli (fermer) təsərrüfatlarının təşkili və fəaliyyətinin iqtisadi, sosial və hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

5. Kəndli – fermer təsərrüfatının fəaliyyətinin və təşkilinin hüquqi əsasları

Qeyd etmək lazımdır ki, çoxnövlü təsərrüfatçılıq inkişaf etdirmədən aqrar bazarın formalaşdırılması üçün rəqabət mühiti yaratmaq qeyri – mümkündür. Odur ki, kənd təsərrüfatının bazar münasibətləri şəraitinə keçirildiyi hazırki dövrdə ölkəmizdə başqa təsərrüfat növləri kimi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış kəndli – fermer təsərrüfatlarının yaradılması da obyektiv zərurət olmaqla yanaşı, qanunauyğun bir prosesdir. Eyni zamanda kəndli – fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və onun daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir. Çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində kəndli – fermer təsərrüfatları respublikada əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində ən güclü ehtiyat mənbəyi hesab edilir. Məhsul bolluğunun yaradılması kəndli – fermer təsərrüfatlarının inkişafı şəraitində bir sıra şərtlərin və amillərin düzgün nəzərə alınmasından asılıdır. Bunlardan ən başlıcası kəndli – fermer təsərrüfatlarının inkişaf parametrlərinin elmi əsaslarla hazırlanması və onların əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kəndli – fermer təsərrüfatlarının yaradılması əsasən 2 yolla həyata keçirilir.

Birincisi, dövlət torpaq fondundan icarə formasında istifadə ilə, yaxud həmin torpaq fondunun özəlləşdirilməsi ilə kəndli – fermer təsərrüfatlarının təşkili; ikincisi isə kolxoz və sovxozların ləğv edilməsi nəticəsində həmin təsərrüfatlardan alınan pay torpaqları əsasında təşkil edilən kəndli – fermer təsərrüfatları.

Respublikamızda bütövlükdə torpaq fondunun, xüsusilə kənd təsərrüfatı dövryyəsinə olan torpaq fondunun məhdudluğu özəl kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət tələb edir.

Azərbaycan Respublikasında islahatların ilkin mərhələsində dünya təcrübəsi sınağından keçmiş, səmərəli təsərrüfatçılıq forması hesab edilən «fermer» təsərrüfatlarının yaradılması bu barədə müvafiq qanunun qəbul edilməsi zərurətini qarşıya qoydu və 1992-ci ilin aprelində «Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul olundu. Kəndli təsərrüfatı, mülkiyyətinə verilmiş torpaqda əmtəlik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə, onların emalı və satışı ilə məşğul olan sahibkarlıq formasıdır. Kəndli təsərrüfatı ailə üzvlərinin və onlarla daimi işləyən digər şəxslərin ümumi mülkiyyətində olan istehsal alət və vasitələrinə, əsasən bir ailənin üzvlərinin əməyinə əsaslanan, hüquqi şəxs statusuna malik olan müstəqil təsərrüfatçılıq subyektidir. «Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında» qanun kəndli (fermer) təsərrüfatlarının təşkil və fəaliyyətinin iqtisadi, sosial və hüquqi əsaslarını müəyyən edir. «Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında» qanunda fermer təsərrüfatı anlayışı, onun yaradılması qaydaları, hüquq və vəzifələri, onlara torpaq ayrılması mexanizmi, təsərrüfatın əmlakı, maddi-texniki təminatı və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Həmçinin fermer təsərrüfatının maliyyə vəsaiti, kredit, uçot və hesabat məsələləri, təsərrüfatın fəaliyyət formaları, onun fəaliyyətinə xitam verilməsi şərtləri və qaydaları kimi vacib məsələlərə də qanunda ətraflı yer verilir. «Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında» qanun Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının kəndli təsərrüfatları yaratmaq hüququnu elan edir, bu hüquqa təminat verir və təsərrüfatçılığın digər formaları ilə yanaşı, onların bərabər inkişafı üçün şərait yaradılmasına yönəldilmişdir. Kəndli (fermer) təsərrüfatının fəaliyyətinin müxtəlif məqamları Qanunla yanaşı, ölkə Konstitusiyası, Torpaq Məcəlləsi, icarə münasibətləri ilə bağlı normativ aktlar, habelə Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qanun qüvvəli aktlarla tənzimlənir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, kəndli (fermer) təsərrüfatının fəaliyyəti dövlət tərəfindən nəinki hüquqi, eyni zamanda iqtisadi vasitələrlə dəstəklənir. Belə yanaşma Avropa ölkələrində müşahidə olunsa da ABŞ – da xüsusi mövqeyi ilə xarakterizə olunur. Bu istiqamətdə daha çox istifadə olunan mexanizm subsidiyadır. Lakin, onun səviyyəsi ayrı – ayrı dövlətlərin iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq fərqlənir. Ümumilikdə ÜTT – na daxil olan ölkələr üzrə subsidiyanın konkret faiz nisbəti müəyyənləşdirilir.

Qanunun 3 – cü maddəsində aqrar – sənaye kompleksində kəndli təsərrüfatının yeri öz əksini tapmışdır:

1. Kəndli təsərrüfatı respublikanın aqrar-sənaye kompleksində dövlət, kollektiv, fərdi və digər müəssisə və təşkilatlarla yanaşı bərabər hüquqlu subyektdir.

2. Kəndli təsərrüfatı öz fəaliyyəti, istehsalın təşkil, quruluşu və həcmi, məhsulun satışı məsələlərini, habelə təsərrüfatın idarə edilməsi ilə əlaqədar digər məsələləri müstəqil həll edir.

3. Dövlət kəndli təsərrüfatlarının inkişafına ssudalar və əmanətlər üzrə faiz dərəcələrindən, vergilərdən, qiymətlərdən və digər iqtisadi vasitələrdən istifadə etməklə təsir göstərir.

4. Dövlət kəndli təsərrüfatının əmlak və digər hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin müdafiə olunmasına təminat verir.

Qanuna əsasən kəndli təsərrüfatı yaratmaq hüququna 18 yaşına çatmış fəaliyyət qabiliyyətli Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşları malikdirlər. Bundan başqa kəndli təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün torpaq sahəsi almaqda ilk növbədə bu ərazidə daimi yaşayan, kənd təsərrüfatı işlərində ən azı üç il təcrübəsi və lazımi peşə vərdişləri olan vətəndaşlara üstünlük hüququ verilir. Kəndli təsərrüfatı könüllü qaydada təşkil edilir və ailə üzvləri onun fəaliyyətində tam və ya qismən iştirak etməsi barədə

sərbəst qərar qəbul edirlər. Həmçinin kəndli təsərrüfatına ailə üzvlərindən başqa, onlarla həmin təsərrüfatda daimi işləyən digər şəxslər də daxil ola bilər. Kəndli təsərrüfatının üzvləri daimi bir yerdə yaşayan və təsərrüfatda işləyən ər-arvad, onların valideynləri, 14 yaşından yuxarı uşaqları, eləcə də təsərrüfatda daimi işləmək üçün könüllü birləşmiş digər şəxslər hesab edirlər. Kəndli təsərrüfatında əmək sazişi ilə işləyən şəxslər kəndli təsərrüfatının üzvü hesab edilmirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, kəndli təsərrüfatının üzvlərindən biri təsərrüfata başçı seçilir. Kəndli təsərrüfatının başçısı dövlət, kooperativ, ictimai və digər müəssisələrlə, eləcə də vətəndaşlarla olan münasibətlərdə təsərrüfatın adından çıxış edir və onun mənafeyini təmsil edir. Torpağın mülkiyyətə, müvəqqəti istifadəyə və icarəyə verilməsinə dair sənədlər onun adına rəsmiləşdirilir. O, təsərrüfat üzvlərinin razılığı ilə təsərrüfat fəaliyyətini təşkil edir, təsərrüfatın adından müqavilələr bağlayır, etibarnamə verir, əmlak və vəsaitlərə sərəncam vermək hüququndan istifadə edir, eləcə də təsərrüfatın fəaliyyəti ilə əlaqədar olan digər hüquqi hərəkətləri həyata keçirir. Kəndli təsərrüfatının başçısı xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini itirdikdə və ya uzun müddət təsərrüfatdan ayrıldıqda, o, özünün hüquq və vəzifələrini yerinə yetirməyi kollektivin razılığı ilə təsərrüfatın üzvlərindən birinə həvalə edə bilər.

Qanunda diqqət yetirilməli olan məsələlərdən biri də kəndli təsərrüfatı ilə məşğul olan vətəndaşların hüquqları və vəzifələridir.

1. Kəndli təsərrüfatına mülkiyyətində olan istehsalat təyinatlı torpaq üzərində aşağıdakı hüquqlar verilir:

- a) torpaqda müstəqil təsərrüfatçılıq etmək;
- b) kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkinləri və istehsal edilmiş məhsul üzərində mülkiyyət hüququ qadağan edilmiş bitkilərin becərilməsi istisna olmaqla;
- c) torpaq sahəsində olan meşələrdən, geniş yayılmış faydalı qazıntılardan və su ehtiyatlarından öz təsərrüfat ehtiyacları üçün müəyyən olunmuş qaydada istifadə etmək;
- ç) torpağın itirilmiş təbii münbitliyinin bərpası və digər səbəblərlə əlaqədar dövlət torpaq orqanı tərəfindən əkin dövriyyəsinə müvəqqəti çıxarılan (dincə qoyulan) torpaq sahələrinə görə kompensasiya almaq;
- d) istehsal təyinatlı müvafiq yardımçı tikililər və qurğular ucaltmaq;
- e) torpağın geri alındığı və torpaq sahəsindən könüllü imtina edildiyi hallarda torpağın yaxşılaşdırılmasına çəkilən xərclərin, habelə əldən çıxan fayda da daxil olmaqla dəyən zərərin əvəzini almaq;
- f) qanunla müəyyən edilmiş qaydada yer quruluşu layihələrinə və təbiəti mühafizə tələblərinə uyğun olaraq meliorasiya işləri aparmaq, gölməçələr və digər sututurları yaratmaq;
- g) müvafiq qanunun 12-ci maddəsinə uyğun olaraq torpaq sahələrini müvəqqəti istifadəyə və icarəyə vermək;
- h) müəyyən edilmiş qaydada torpaq sahələrini dəyişmək, satmaq, bağışlamaq, girov qoymaq və vəsiyyət etmək.

2. Kəndli təsərrüfatının torpaqlarından və onun ərazisində olan su mənbələrindən keçməyə, nəqliyyat vasitələri ilə hərəkət etməyə, çimməyə və balıq tutmağa, çadırlar qurmağa və həmin çadırlarda yaşamağa, tonqallar qalamağa və bu qəbildən başqa hərəkətlərə yalnız həmin təsərrüfatın razılığı ilə təbii kompleksləri ekoloji cəhətdən saf şəkildə saxlamaq şərti ilə icazə verilir (bunlar kəndli təsərrüfatına torpaq sahəsi ayrılması haqqında rayon, şəhər xalq deputatları Sovetinin qərarında nəzərdə tutulmamışdırsa).

1. Kəndli təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün torpaq sahəsinə mülkiyyət hüququna malik olan vətəndaşlar aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidirlər:

a) torpaqdan təyinatı üzrə səmərəli istifadə etməli, onun münbitliyini artırmalı, özünün təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ərazidə ekoloji şəraitin pisləşməsinə yol verməməli; torpaqlarda kompleks mühafizə tədbirlərini həyata keçirməli;

b) torpaq vergisini vaxtında verməli;

c) digər torpaq mülkiyyətçilərinin, sahiblərinin, istifadəçilərinin və icarəçilərinin hüquqlarını pozmamalı, torpaq sahəsində olan mərz və geodeziya nişanlarını qoruyub saxlamalı;

ç) torpaqdan istifadəyə dair müəyyən edilmiş məlumatları vaxtında müvafiq təşkilatlara verməli;

d) Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş digər vəzifələrə əməl etməlidirlər.

2. Kəndli və sovxozların torpaqlarında yaradılmış kəndli təsərrüfatları üç il müddətində həmin təsərrüfatların ixtisaslaşmasına, dövlət ehtiyaclarına və ictimai ehtiyaclarla müvafiq olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını təmin etməlidirlər.

3. Kəndli təsərrüfatı yaratmaq üçün xüsusi mülkiyyətə verilmiş torpaq sahəsi bölünməzdir.

4. Kəndli təsərrüfatı torpaqdan istifadə üzrə vəzifələrini pozduqda, onun başçısı qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır.

Kəndli təsərrüfatının torpaq sahəsinə və ya onun bir hissəsinə mülkiyyət hüquqlarına aşağıdakı hallarda xitam verilir: torpaq sahəsindən könüllü imtina edildikdə və ya torpaq mülkiyyətçisi onu özgənkiləşdirdikdə; kəndli təsərrüfatının fəaliyyətinə xitam verildikdə; torpaqdan məqsədli təyinatına görə istifadə edilmədikdə; müəyyən edilmiş torpaq vergisi üzürlü səbəb olmadan ardıcıl olaraq iki il ödənilmədikdə; torpaq sahəsindən bir il ərzində üzürlü səbəb olmadan istifadə edilmədikdə; dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün torpaq sahələrinin geri alınması zəruri olduqda; tikinti və qurğu üzərində mülkiyyət hüququ başqasına keçdikdə; torpaq mülkiyyətçisi öldükdə; torpaq müsadirə edildikdə.

Bütün bu qeyd etdiklərimizlə yanaşı, qanunda kəndli təsərrüfatının fəaliyyətinə xitam verilməsi şərtləri də öz əksini tapmışdır. Belə ki, kəndli təsərrüfatının fəaliyyətinə aşağıdakı hallarda xitam verilir: kəndli təsərrüfatında işləməkdən onun üzvləri könüllü surətdə imtina etdikdə. Bu barədə kəndli təsərrüfatının başçısı ən azı bir ay qabaq müvafiq rayon, şəhər xalq deputatları Sovetinə xəbər verməlidir; kəndli təsərrüfatının üzvləri öldükdə, təsərrüfatın fəaliyyətini davam etdirmək arzusunda olan heç bir vərəsə qalmadıqda və ya həmin təsərrüfatın üzvləri kəndli təsərrüfatı ilə məşğul olmaqdan imtina etdikdə; bu Qanunun 19-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda torpaq üzərində mülkiyyət hüququna xitam verildikdə; kəndli təsərrüfatı müflisləşdikdə; kəndli təsərrüfatı başlıca olaraq (yarıdan çoxu) daimi muzzdlu işçilərin əməyinə əsaslandıqda.

Kəndli təsərrüfatının fəaliyyətinə xitam verilməsi qaydası isə belədir:

Kəndli təsərrüfatının ləğv edilməsinə dair qərar qəbul edildikdən sonra bu barədə icra hakimiyyəti başçısının kənd, qəsəbə inzibati ərazisi üzrə nümayəndəsi tərəfindən təsərrüfat kitabında müvafiq qeyd yazılır.

Kəndli təsərrüfatının fəaliyyətinə xitam verildikdə onun əmlakından təsərrüfatda əmək müqaviləsi üzrə işləyən şəxslərin əməyinin ödənilməsi üzrə haqq-hesab aparmaq, büdcə ödəmələrini vermək, bank ssudalarını qaytarmaq və digər borc verənlərlə

hesablaşmaq üçün istifadə edilir, əmlakın yerdə qalan hissəsi isə təsərrüfatın üzvləri arasında bölünür.

Kəndli təsərrüfatının fəaliyyətinə xitam verildikdə, onun üzvlərinin yaşayış binasına və həyətyanı sahələrə, eləcə də mülkiyyətlərində olan digər əmlaka mülkiyyət hüququ saxlanılır. Kəndli təsərrüfatının fəaliyyətinə xitam verilməsinə və əmlakının bölünməsinə dair mübahisələrə məhkəmə qaydasında baxılır.

6. Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyinin hüquqi mexanizmi

“Ərzaq təhlükəsizliyi” dedikdə, müvafiq ehtiyatlar, potensial və zamanətlərlə təmin olunmuş dövlətin qəbul edilmiş norma və standartlara uyğun olan həcmdə, keyfiyyətdə və çeşiddə əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyacını ödəyə bilmək qabiliyyəti başa düşülür. “Ərzaq təhlükəsizliyi” anlayışının bu cür izahı 2 aspektdə malikdir: Sosial – iqtisadi aspekt (tələbatı təmin etmək qabiliyyəti) və siyasi – iqtisadi aspekt (bu tələbatları təmin etmək üçün ölkənin daxili ehtiyatları və aqrar sənaye potensialını səfərbərliyə almaq qabiliyyəti). Bunlar ərzaq zərərsizliyinin səviyyəsi, meyarları və göstəriciləri sistemində reallaşır.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı əhali üçün qida məhsulları, sənaye üçün isə müxtəlif növ xammal istehsal edən bir sahədir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı nəzərdə tutulmalıdır. Bu sahədə 2 mart 2001 – ci ildə «Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı» qəbul edilmişdir. «Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı» Azərbaycan Respublikası Hökumətinin ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində öhdəlik və məqsədlərini əhatə edir. Bu proqramın dövlətin maliyyə öhdəlikləri və büdcə imkanları çərçivəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Əsas məqsədləri yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin məqbul səviyyədə saxlanmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi və kəskin ərzaq qıtlığı hallarına yol verilməməsi sisteminin yaradılmasından ibarət olan bu proqramda ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Hökuməti iki mərhələdən ibarət olan aşağıdakı strategiyanın həyata keçirilməsini öhdəsinə götürür:

1. İslahatlar aparıldığı müddətdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün qısa müddətli və orta müddətli keçid tədbirlərinin tətbiqi. Bu əsasən özəl fermer təsərrüfatçılığına və sahibkarlığa kömək göstərilməsi vasitəsilə təmin edilir.

Bu mərhələdə tədbirlərin aşağıdakı istiqamətlərdə aparılması nəzərdə tutulur:

- a) müvafiq qanunların həyata keçirilməsinə nəzarət;
- b) gözlənilən ilkin nəticələrin əldə edilməsi üçün lazım olan büdcə ayırmalarının dəqiqləşdirilməsi;
- c) ərzaq istehsalı sahəsində müvəqqəti vergi güzəştlərinin tətbiqi məsələsinə baxılması;
- ç) qida məhsullarının istehsalı, emalı və satışı üçün kreditlərin alınmasına kömək göstərilməsi;
- d) qida məhsulları istehsalçılarının ərzaq idxalından müdafiəsi;
- e) müəssisələr arasında qarşılıqlı borcların restrukturizasiyası;
- f) istehlakçıların müdafiəsinin gücləndirilməsi;
- g) ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində müvafiq məlumat sisteminin yaradılması yolu ilə fəvqəladə vəziyyətə hazırlıqla bağlı əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

2. Ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində uzunmüddətli tədbirlərin başlıca məqsədi Azərbaycanın kənd təsərrüfatının gəlirliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, eləcə də onun beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya olunmasını nəzərdə tutur. Ərzaq təhlükəsizliyi əsasən ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı və ərzaq istehlakı vəziyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına təmin edilməlidir. Buna nail olmaq üçün ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı idarəetmə mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi; fermer təsərrüfatlarının kommersiya və bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən qurumlara çevrilməsi, kənd təsərrüfatı və ərzaq sektorları üçün müəyyən olunan güzəştlərin mərhələlərlə məhdudlaşdırılması; ölkədə ərzaq məhsulları növlərinin istehsalının inkişafı və kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi; kənddə infrastrukturun inkişafına kömək edən dövlət investisiya siyasətinin aparılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Proqramın uğurla həyata keçirilməsi üçün ərzaq təminatı ilə bağlı siyasətin və ərzaq məhsullarından istifadə və əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində siyasətin rolu olduqca böyükdür. Belə ki, Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı ciddi sarsıntı keçirmişdir. Keçid dövrünün ilk illəri ərzində (1992-1995) ümumi daxili məhsulun səviyyəsi 70 faizdən çox aşağı düşmüş, inflyasiyanın yüksək səviyyəsi real gəlirləri kəskin sürətdə azaltmış, manatın məzənnə kursu zəifləmiş, valyuta ehtiyatları tükənmişdir. Bütün bunlar dörd əsas amilin nəticəsində baş vermişdir. Birincisi, Dağlıq Qarabağ uğrunda hərbi münaqişə ərazi itkilərinə və böyük sayda insanların qaçqın vəziyyətinə düşməsinə gətirib çıxarmışdır. İkincisi, Azərbaycanla keçmiş Sovet İttifaqı Respublikaları arasında mövcud olan ənənəvi ticarət əlaqələri kəsilməmişdir. Üçüncüsü, keçmiş tərəf — müqabillərinin dünya qiymətlərinə keçməsi ilə əlaqədar ticarət şəraiti pisləşmişdir. Dördüncüsü, dövlət büdcəsi kəsinin emissiya hesabına maliyyələşdirilməsi makroiqtisadi sabitliyin pozulmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ildə Ümumi Sabitləşdirmə Proqramının həyata keçirilməsinə başlanılmış və ÜDM-in artım perspektivləri genişlənməmişdir. 1996-cı ildə BVF tərəfindən verilən kreditlə, sonralar isə struktur dəyişikliklərinin geniş maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi hesabına pul-kredit siyasəti sərtləşdirilmiş, valyuta məzənnəsi və ticarətin liberallaşması sahələrində bir sıra struktur islahatları həyata keçirilmişdir. 1996-cı ildən ümumi daxili məhsulun artımı başlamışdır. Bu artım sonrakı illərdə davam edərək 2000-ci ildə 11,4 faizə çatmışdır.

Ərzaq təminatı ilə bağlı siyasətin tərkibinə makroiqtisadi və maliyyə siyasətinin ümumi strategiyası, pul siyasəti, büdcə siyasəti, vergi siyasəti, ticarət və gömrük siyasəti, kənd təsərrüfatının inkişaf strategiyası, təsisat islahatı, torpaq islahatı, torpaqdan və təbii otlaqlardan istifadənin yaxşılaşdırılması, meliorasiya və irriqasiya sisteminin yenidənqurulması, ərzaq istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə yardım, kredit təminatının yaxşılaşdırılması və ərzaq məhsullarından istifadə və əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində siyasət daxildir.

7. Aqrar sferada dövlət siyasətini həyata keçirən orqanların hüquqi vəziyyəti

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi sistem olaraq bazar iqtisadiyyatını seçməsilə idarəetmə orqanlarının yeni iqtisadi sistemin tələblərinə uyğun qurulması məqsədilə struktur islahatlarına başlamağa məcbur olmuşdur. Aparılan islahatlar idarəetmənin bütün istiqamətləri ilə yanaşı ölkəmizdə iqtisadiyyatın mühüm sahəsi olan aqrar sahəni də əhatə edir və bu zaman idarəetmə strukturları aşağıdakı istiqamətlərdə islahatlara məruz qalır:

- Kənd təsərrüfatı orqanları sistemində aqrar islahatları aparan idarəetmə orqanları ayrılır;

- Kənd təsərrüfatı istehsalı və emalı sahələrinin idarəçilik orqanlarının ayrılması və ya birləşməsi baş verir;

- Kənd təsərrüfatı orqanlarının aqrar subyektlər üçün məcburi xarakter daşıyan normativ aktlar dərc etmək hüququ qalsa da maksimum şəkildə məhdudlaşdırılır və əsasən torpaqların mühafizəsi və səmərəli istifadəsi, karantin tədbirlərinin və sanitariya – baytar nəzarətinin həyata keçirilməsi məsələlərini əhatə edir;

- Dövlət idarəetmə orqanlarının göstərdiyi bir sıra xidmətlərin həyata keçirilməsində mümkün olduğu qədər özəl bölməyə imkan yaradılır.

Hal – hazırda Kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrində dövlət idarəetməsini həyata keçirən xüsusi icra hakimiyyəti orqanları sistemində əsas yeri Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tutur. Onun səlahiyyətləri kənd təsərrüfatı, yeyinti məhsulları və emal sənayesi sahələrini əhatə edir.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi haqqında Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 12 avqust 1994 – cü il tarixdə təsdiq edilmişdir. Əsasnamənin 1 – ci maddəsinə əsasən:

1. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi kənd təsərrüfatı sahəsində dövlət siyasətini formalaşdıran və həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanıdır.

2. Nazirlik öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, digər normativ – hüquqi aktları və bu Əsasnaməni rəhbər tutur.

3. Nazirlik öz fəaliyyətini digər müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəli surətdə həyata keçirir və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə tabedir.

4. Nazirlik hüquqi şəxsdir, Azərbaycan Respublikasının gerbinin təsvirini və öz adını əks etdirən möhürə, digər müvafiq möhürlərə, ştamlara və blanklara malikdir və banklarda hesablaşma və valyuta hesabları açma bilər.

Əsasnaməyə Nazirliyin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Kənd təsərrüfatı sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılmasının və həyata keçirilməsinin təmin edilməsi.

- Ölkədə aqrar islahatının həyata keçirilməsində yerli və rayon aqrar islahatı komissiyalarına əməli köməklik göstərilməsi.

- Kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, sahənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı sahəsində müvafiq standartlar, normalar və qaydaların işlənib hazırlanması.

- Təsərrüfatlarda toxumçuluq istehsalı sahəsində yüksək məhsuldarlığa və sabit irsi əlamətlərə malik, xəstəliklərə, ziyanvericilərə və müxtəlif iqlim şəraitinə dözümlü bitki sortlarının yaradılması sahəsində seleksiya işlərinin aparılması, onların sort-sınağının keçirilməsinin və dövlət toxum ehtiyatlarının yaradılmasının təşkil edilməsi.

- Damazlıq işi sahəsində yüksək məhsuldarlığa və sabit irsi əlamətlərə malik cins heyvanlar yetişdirilməsinin, onların sınağının, geniş təkrar istehsalının və səmərəli istifadəsinin təşkil edilməsi.

- Kənd təsərrüfatının texnika, maşın, avadanlıq, ehtiyat hissələri və digər istehsal təyinatlı mallara olan tələbatın təhlil edilməsi və proqnozlaşdırılması, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə birlikdə həmin tələbatın ödənilməsi üçün təkliflərin verilməsi.

Nazirlik vəzifələrə uyğun olaraq aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- Tabeliyində olan idarə və təşkilatların fəaliyyətinə öz səlahiyyətləri çərçivəsində köməklik göstərir və nəzarət edir;

– Kənd təsərrüfatında yüksək səmərəli ixtira və kəşflərin sınaq və tətbiqini təşkil edir, kənd təsərrüfatı sahəsində qəbul olunmuş elmi-texniki proqramları həyata keçirir və fundamental elmi tədqiqat işlərini müəyyənləşdirir;

– Müəyyən edilmiş qaydada kənd təsərrüfatı sahəsində beynəlxalq elmi-texniki, iqtisadi əməkdaşlığın və əlaqələrin genişləndirilməsi sahəsində müvafiq təkliflər hazırlayır və həyata keçirir;

– Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması, itkilərin qarşısının alınması, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə texniki, texnoloji, təşkilati və iqtisadi tədbirləri işləyib hazırlayır və həyata keçirir;

– Öz səlahiyyətləri hüdüdlərində kənd təsərrüfatında təsərrüfat fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirir;

– Suvarılan torpaqların və kənd təsərrüfatının su təchizatının yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər həyata keçirir;

– Ölkə ərazisində mövcud qanunvericiliyə uyğun hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus traktor, özüyəriyən maşın və mexanizmlərin texniki vəziyyəti və istismarı üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirir;

– Dövlət bitki mühafizə və bitki karantini xidmətlərini təşkil edir və dövlət fitosanitar nəzarətini həyata keçirir;

– Bitki mühafizə vasitələrinin və aqrokimyəvi maddələrin sınağını və qeydiyyatını təşkil edib həyata keçirir;

– Öz səlahiyyətləri daxilində kənd təsərrüfatı bitkiləri toxumçuluğu sahəsində dövlət toxumçuluq xidmətini təşkil edir və həmin sahəyə dövlət nəzarətini həyata keçirir;

– Dövlət və sığorta toxum fondlarına sifariş verir, bu fondlara toxum tədarükü məsələlərini həll edir;

– Öz səlahiyyətləri daxilində pestisidlərin və aqrokimyəvi maddələrin istehsalı, saxlanması və tətbiqi üzərində, habelə kənd təsərrüfatı məhsullarında, yemlərdə, torpaqda zəhərli kimyəvi maddələrin qalıq miqdarına dövlət nəzarətini təşkil edir və həyata keçirir;

– Pestisidlərin və aqrokimyəvi maddələrin qeydiyyatını həyata keçirir, bu məqsəd üçün müvafiq komissiya yaradır;

– Kənd təsərrüfatı sahələrinə investisiyaları, o cümlədən xarici investisiyaları cəlb etmək üçün məqsədyönlü iş aparır;

– Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatında təhsil və kadr hazırlığı sisteminin köklü surətdə dəyişdirilməsi və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində tədbirlər görür;

– Vətəndaşların ərizə, şikayət və təkliflərinə mövcud qanunvericiliyə uyğun baxılmasını təşkil edir;

– Öz Səlahiyyətləri daxilində baytarlıq preparatlarının, vitaminləri, yem əlavələrinin, habelə mal - qaranın boy artımı sürətləndirən və məhsuldarlığı yüksəldən bioloji stimulyatorların və hormonların istehsalına, saxlanmasına, heyvandarlıqda və baytarlıqda tətbiqinə nəzarət edir, onların sınağını və qeydiyyatını aparır.

Nazirlik kollegiallıq və vahid rəhbərlik prinsiplərinin əsasında və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq idarə edilir.

Aparılan islahatların növbəti mərhələsi isə “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 23 oktyabr Prezident sərəncamı ilə başlamışdır. Sərəncama əsasən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin yenidən təşkil edilməsi və onun AR – də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, istehsalçılara zəruri xidmətlərin göstərilməsi, meliorasiya və su təsərrüfatı, baytarlıq, bitki karantini, torpaqların səmərəli

istifadəsi də daxil olmaqla, aqrar bölmədə dövlət siyasətini və iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı funksiyalarını həyata keçirməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bununla yanaşı Nazirliyin nəzdində aşağıdakı ququmlar yaradılır:

1. Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Agentliyi;
2. Dövlət Baytarlıq Xidməti;
3. Dövlət Fitosanitar Nəzarəti Xidməti;
4. Kənd təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi.

Sərəncama əsasən NK yanında fəaliyyət göstərən Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsi də ləğv edilmiş və onun balansında olan əmlak Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında yaradılan Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Agentliyinə verilmişdir. Göründüyü kimi Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsindən başqa ASK üzrə fəaliyyət göstərən bütün müstəqil idarəetmə orqanları Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə birləşdirilmişdir.

MÖVZU: ENERJİ HÜQUQU

- 1. Yanacaq-enerji kompleksinin ölkə iqtisadiyyatında yeri və rolu.**
- 2. Azərbaycan Respublikasının enerji qanunvericiliyi.**
- 3. Neft fondları və enerji münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə.**

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Natiq Əliyev “Azərbaycanın sənaye və yanacaq-enerji kompleksinin vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri” Bakı 2006.
2. D.Yusifov “Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında təbii ehtiyatların rolu və dünya təcrübəsi” Bakı 2008.
3. Kamil Zeynalov “Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf qanunları”. Bakı 2003
4. “Neft haqqında 100 sual-100 cavab” Azərbaycanın Neft Sənayesi üzrə İnformasiya və Resurs Mərkəzi. Bakı 2003
5. “Neft və Azərbaycan” Azərbaycanın Neft Sənayesi üzrə İnformasiya və Resurs Mərkəzi” Bakı 2003.
6. Şahbaz Xuduəoğlu “Elektroenergetika haqqında sənədlər toplusu”. Bakı 2006

1. Yanacaq-enerji kompleksinin ölkə iqtisadiyyatında yeri və rolu

Yanacaq-energetika sənayesi müxtəlif növ enerji hasilatı və istifadəsi ilə əlaqədardır və dünya təsərrüfatının mühüm sahəsidir. Energetika istehsalın inkişafına və yerləşdirilməsinə olduqca böyük təsir göstərir. Hər bir ölkədə, eləcə də, dünya miqyasında energetika iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir. Məhz enerji istehsalı sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, kommunal təsərrüfatın və sairənin fasiləsiz işləməsini təmin edir. Yanacaq enerji kompleksinin ayrı-ayrı sahələrinin işinin pozulması əsas istehsal fəaliyyətinin zəifləməsinə, bəzən isə tam dayanmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda enerji resurslarının istehlak səviyyəsi ictimai istehsalın səmərəliliyinə təsir göstərir, onun texniki silahlanmasını və əmək məhsuldarlığının artırılmasını təmin edir. Digər tərəfdən isə

energetika sahəsi istilik-enerji kompleksinin zəruri tərkib hissəsi olan yanacaq sənayesi ilə bağlıdır.

Beləliklə, çox vaxt elektroenergetika sahəsini “yuxarı mərtəbə” adlandırırlar. Elektroenergetikanın rolu insan fəaliyyəti dairəsinin elektricləşdirilmə səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Ona görə də dünya üzrə yanacaq-energetika balansının elektricləşdirmə səviyyəsi ardıcıl olaraq artırılır.

Energetika resurslarının istehsalı və istehlakı daima artır. Energetika resursları dünyanın ölkə qrupları üzrə təxminən bərabər paylanmışdır. Lakin onun istehlakında olduqca böyük fərqlər var. Dünya əhalisinin təxminən 15%-i yaşayan İEO-lər dünya energetika resurslarının demək olar ki, 60%-ni, dünya əhalisinin 5%-i yaşayan ABŞ isə 25%-dən artığını istehlak edir. Belə vəziyyət yanacaq-enerji sənayesi məhsullarının xarici ticarət əhəmiyyətini artırır. İEOÖ-də istehsal olunan yanacaq və enerjinin böyük hissəsi ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiyaya daşınır.

Dünyanın yanacaq-enerji balansında dəyişikliklər hər bir ölkənin ayrı-ayrı energetika resursları ilə təmin olunma dərəcəsindən asılıdır. Hidroenerji resursları ilə zəngin olan Norveç, İsveç, Finlandiya və Kanada üçün su enerjisinin, neft və təbii qaz resursları ilə zəngin olan İran körfəzi sahili dövlətləri üçün bu resursların yüksək çəkisi xüsusi səciyyəvidir. Son illər dünya neft hasilatı 4 mlrd. tona çatmışdır. 2020-ci ildə isə 5 mlrd. tona çatacağı gözlənilir. Dünya neft hasilatı ölkələrinin 1/3-dən artığı OPEK ölkələrinin payına düşür. Dünya neft ehtiyatlarının başlıca əlaməti onun Yaxın və Orta Şərqdə, xüsusilə, İran körfəzi bölgəsində olduqca yüksək təmərküzləşməsidir. Nahaq yerə bu regionu “neft kranı” adlandırmırlar. Bu “neft kranının” tam gücü ilə işləməməsi dünya iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə sala bilər.

ETİ inqilab dövründə, xüsusilə, elektronlaşdırma və avtomatlaşdırılmanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq elektrik enerjisi istehsalı daha sürətlə artır. Elektrik enerjisi bütün ölkələrdə istehsal edilir, lakin onun 70%-i İEO-in payına düşür. Elektrik enerjisinin istehsalına görə ABŞ, adambaşı istehsalına görə isə Norveç dünyada birinci yeri tutur.

Dünya üzrə elektrik enerjisi istehsalının quruluşu-istilik elektrik stansiyaları (İES), su elektrik stansiyaları (SES) və atom elektrik stansiyalarından (AES) ibarətdir. Cəmi elektrik enerjisinin 63%-i İES-lərin, 20%-i SES-lərin, 17%-i isə AES-lərin payına düşür. Aydın ki, ayrı-ayrı ərazi və ölkələrdə elektrik enerjisinin quruluşu fərqlənir. Bir çox ölkələrdə (o cümlədən, ABŞ-da, Rusiyada, Avropanın əksər ölkələrində) İES-lərdə elektrik enerjisinin alınması daha çoxdur. Norveçdə SES-in, Fransada AES-in xüsusi çəkisi daha artıqdır-70%.

Dünya elektrik enerjisi istehsalında ənənəvi yanacaq növlərindən istifadə edən (kömür, qaz, yanar şist, mazut) İES-lər başlıca yer tutur. Elə bu stansiyalar energetikanın coğrafi mənzərəsini müəyyən edir. İES-də elektrik enerjisi alınmasında yanacaq kimi kömürdən daha çox istifadə edilir. Daha doğrusu, elektrik enerjisi alınmasının 60%-i kömürə, 28%-i qaza, 12%-i isə neftə əsaslanır.

Elektrik enerjisi istehsalında SES-lər də mühüm rol oynayır (20%). Lakin hələ planetimizin hidroenerji potensialının 17%-dən istifadə edilir. SES-lərdə istifadə edilən elektrik enerjisi ucuz başa gəlir. Bu stansiyaların başlıca üstünlüyü bərpa olunan hidroenerji resurslarından istifadə edilməsidir. Həm də İES-lərdən fərqli olaraq SES-lər nə havanı, nə su hövzəsini çirkləndirmir. Onların mənfi cəhətləri isə tikintisinin baha başa gəlməsi və geniş əraziləri su ilə basmasıdır.

İEOÖ-lərdə SES-lərin yaradılması üçün daha çox imkan vardır. Lakin bu ölkələrdə mövcud imkanlardan səmərəli istifadə edilmir (Afrikada 5%, Cənubi Amerikada 10%). SES-lərin yaradılması ehtiyatlarından ABŞ və Rusiya daha səmərəli istifadə edir.

Elektrik enerjisinin istehsalında atom energetikası getdikcə böyük rol oynayır. İndi dünya elektrik enerjisi istehsalının 1/5-i atom elektrik stansiyalarının payına düşür. AES-lər yerləşən ölkələrin hamısı “tam nüvə silsiləsinə”, yəni, nüvə yanacağını hazırlayan müəssisələrə və radioaktiv tullantıların məhv edilməsi yaxud emalı sisteminə malikdirlər.

AES-lərin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onların enerji mənbələri uran və toriumun təbii ehtiyatları, üzvü yanacağın ehtiyatlarından xeyli çoxdur. AES-lərin nöqsan cəhətləri onların tikitisinin yüksək xərcləri, su hövzələrini xeyli istilik tullantıları ilə çirkləndirməsi, tam təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə əlaqədar çətinliklər və s.dir.

Külək, günəş, geotermal, qabarma enerji mənbələri, kömürdən, yanar şistdən, neftli qumdaşından maye və qazabənzər yanacağın əldə edilməsi və s. ənənəvi olmayan enerji mənbələrinə aiddir. Bunlardan helioenergetika(günəş energetikası) sahəsində ABŞ, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Hindistan, Braziliya və Avstraliyada daha fəal işlər aparılır. ABŞ və Fransada ilk günəş elektrik stansiyaları istifadəyə verilmişdir.

2. Azərbaycan Respublikasının enerji qanunvericiliyi.

Azərbaycanın yanacaq enerji ehtiyatlarının istifadəsi ilə əlaqədar fəaliyyəti tənzimləmək üçün müvafiq hüquqi baza yaradılmışdır. Bu hüquqi bazaya Azərbaycanın yanacaq enerji kompleksindəki fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsinin normativ aktları aiddir. Bu normativ aktlara Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, yanacaq energetika sahəsinin fəaliyyətini tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları aiddir.

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra qəbul edilmiş Konstitusiyanın 14-cü maddəsində təbii ehtiyatların Azərbaycan Respublikasına mənsubluğu təsbit olunmuşdur. Ancaq həmin konstitusion norma ümumi və rəhbər istiqamətləri müəyyən etdiyindən özünün daha konkret həllini digər qanunvericilik aktları ilə tapmışdır. Ümumilikdə, yanacaq energetika fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərinin tənzimlənməsi müvafiq qanunlarda öz əksini tapmışdır. Bu qanunlar aşağıdakılardır:

“Enerji resurslarından istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 may 1996-cı il tarixli Qanunu. Bu Qanun enerji resurslarından istifadə sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi və siyasi əsaslarını, habelə onun həyata keçirilmə mexanizminin əsas istiqamətlərini müəyyən edir, bu sahədə dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında münasibətləri tənzimləyir.

“Enerji resurslarından istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 17 dekabr 1996-cı il tarixli Qanunu. Bu Qanun enerji resurslarının rəşional istifadəsi və səmərəli sərfi məqsədlə onların istehsalı(hasilatı), emalı, dəyişdirilməsi, nəqli, saxlanması, uçotu və sərfi proseslərinin hüquqi, təşkilati və maliyyə iqtisadi tənzimlənməsi yolu ilə həyata keçirilən dövlət siyasətini müəyyən edir.

“Yerin təkisi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 13 fevral 1998-ci il tarixli Qanunu. Bu Qanun ölkə ərazisində, o cümlədən, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerin təkisinin öyrənilməsi (axtarış, kəşfiyyat), onun səmərəli istifadəsi, mühafizəsi və görülmə işlərinin təhlükəsizliyi ilə əlaqədar münasibətləri tənzimləyir.

“Elektroenergetika haqqında” Azərbaycan Respublikasının 3 aprel 1998-ci il tarixli Qanunu. Bu Qanun elektrik və istilik enerjisinin istehsalının, nəqlinin, paylanması, alqı-satqısının və istehlakının hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Bu Qanunun əsas məqsədi ətraf mühitə qayğı göstərərək sosial-iqtisadi cəhətdən enerjinin istehsalını və istehlakçının marağına uyğun olaraq enerji bazarına çıxarılmasını təmin etməkdir.

“Qaz təchizatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 1998-ci il tarixli Qanunu. Bu Qanun qaz və maye halında enerji daşıyıcısı kimi işlədilən bütün qaz növlərinin istehsalı, emalı, nəqli, saxlanması, paylanması, satılması və istifadəsi üzrə fəaliyyəti tənzimləyir.

“Energetika haqqında” Azərbaycan Respublikasının 24 noyabr 1998-ci il tarixli Qanunu. Bu Qanun energetika sahəsində fəaliyyət növlərini, bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün qurğuların yerləşdirilməsini, tikintisi və istismarını, enerjinin qorunması və səmərəli istifadəsi, habelə energetika sahəsində fəaliyyətin ətraf mühitə təsirinin qarşısının alınması və ya azaldılması üzrə tədbirləri əhatə edir. Bu Qanun energetikanın neft, qaz və elektroenergetika sahələrinin dövlət tənzimlənməsinin ümumi hüquqi əsaslarını özündə birləşdirir. Ayrı-ayrı sahələr üzrə qəbul edilmiş digər qanunlarda xüsusi qaydalar nəzərdə tutula bilər.

“Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu. Bu Qanun digər obyektlərlə yanaşı yerin təkini, torpağı, təbii və antropogen amillərin təsiri nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorumaq üçün hüquqi əsasları müəyyən edir.

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu. Bu Qanun ətraf mühitin qorunmasının hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyən etməklə yanaşı, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və bərpası məqsədilə cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir.

“Elektrik və istilik stansiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cü il tarixli Qanunu. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq elektrik və istilik enerjisi istehsal edən daimi qurğuların (elektrik stansiyalarının) layihələndirilməsi, inşası, istismar və istifadəsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Bu Qanunun məqsədi elektrik stansiyalarında, o cümlədən, müstəqil elektrik stansiyalarında elektrik və istilik enerjisi istehsalının sənaye proseslərlə birgə şəraitdə səmərəliliyinin, elektrik və istilik enerjisi istehsalçıları, nəqliçiləri və paylaşdırıcıları arasında əməkdaşlığın təhlükəsizliyə, əhəlinin sağlamlığına və ətraf mühitin mənfi təsirinin məhdudlaşdırılmasının hüquqi təminatından ibarətdir. Bura həmçinin Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə perspektiv strukturların və onları əhatə edən ərazilərin kəşfiyyatına, işlənməsinə və hasilatın pay bölgüsünə dair imzalanmış 22 kontraktın ratifikasiya edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının qanunları daxildir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Energetika Xartiyası Müqaviləsini, Energetika səmərəliliyi və müvafiq ekoloji baxışlar məsələsi üzrə Avropa Energetika Xartiyası Protokolu 6 iyun 1997-ci il tarixli qanunla təsdiq edib və bununla da ölkəmiz həmin beynəlxalq sənədə qoşulmuşdur.

“22 iyul 1999-cü il tarixli ”Dövlətlərarası neft və qaz nəqli sistemlərinin yaradılması üçün təşkilati prinsiplərə dair çərçivə” Sazişinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 24 oktyabr 2000-ci il tarixli Qanunu.

Azərbaycan dövləti 1994-cü ildən indiyədək neft-qaz yataqlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və payın bölüşdürülməsi barədə 20-dən artıq saziş imzalayıb (onlardan biri də “Əsrin Müqaviləsi”dir). Sazişlər eyni təməl prinsipləri və şərtləri əsasında bağlandığından ümumi səciyyə daşıyır, sazişlərdə iştirak payı, hüquqların verilməsi və əhatə dairəsi, tərəflərin təminatları, ümumi hüquqları və öhdəlikləri, hasilatın bölüşdürülməsi, sığorta, məsuliyyət və məsuliyyətin ödənilməsi təminatları, mübahisələrin həlli qaydaları, ətraf mühitin mühafizəsi və təhlükəsizlik barədə şərtlər öz əksini tapıb. Bu sazişlərin hər biri Milli Məclisdə ayrı-ayrı qanunlarla təsdiq edilib. Bunlar aşağıdakılardır:

“Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında neft-qaz sənayesi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” 18 fevral 1997-ci il tarixli Müqavilənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 15 aprel 1997-ci il tarixli Qanunu.

“Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında neftin beynəlxalq bazarlara nəql olunmasında əməkdaşlıq haqqında” 10 iyun 1997-ci il tarixli Müqavilənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 26 iyun 1997-ci il tarixli Qanunu.

“Boru kəmərləri magistralları ilə neft və neft məhsullarının tranziti sahəsində razılaşdırılmış siyasətin aparılması haqqında” 12 aprel 1996-cı il tarixli Sazişin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 27 dekabr 1996-cı il tarixli Qanunu. Bu qanunlar yalnız konkret müqavilə predmeti barədə ayrı-ayrı subyektlər arasında münasibətləri tənzimləyən mülki hüquqi əqdi təsdiqləyir, amma neftdən əldə olunan gəlirin Azərbaycan dövlətinə çatması payından necə və hansı məqsədlər üçün istifadə olunması qaydalarını müəyyən etmir. **Neft gəlirlərindən istifadə qaydaları əsasən prezident fərman və sərəncamlarıyla tənzimlənir. Bu fərman və sərəncamlara aşağıdakılar aiddir:**

“Azərneft” Dövlət Konserni və “Azərkimya” istehsalat birliyinin bazasında respublikanın neft sərvətlərindən istifadəni vahid dövlət siyasəti əsasında həyata keçirmək, neft sənayesinin idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək məqsədilə ARDNŞ-nin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 13 sentyabr tarixli fərmanı.

“Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 noyabr 1992-ci il tarixli 312 sayılı fərmanı.

“Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı.

Mənfəət neftinin satışından daxil olan valyuta vəsaitlərinin və digər gəlirlərin toplanması, səmərəli idarə edilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il tarixli, 240 sayılı fərmanı.

“Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun illik gəlir və xərclər proqramının (büdcəsinin) tərtibi və icrası qaydaları” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 sentyabr 2001-ci il tarixli fərmanı.

“Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2004-cü il fərmanı. Nazirliyin yaradılmasında əsas məqsədlərdən biri yanacaq-energetika kompleksinə daxil olan qurumlar üzərində vahid dövlət idarəçiliyinin təmin edilməsidir. Nazirlik iqtisadiyyatın və əhəlinin yanacaq və enerjiyə olan tələbatının ödənilməsinə yönəldilən tədbirləri həyata keçirir, enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına nəzarət edir, bu sahədə dövlətin maraqlarının qorunmasını təmin edir, yanacaq-energetika kompleksində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafını və bu sahəyə xarici sərmayələrin cəlb edilməsini təmin edən tədbirləri həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları:

“Azərbaycan Respublikasında dövlət enerji nəzarəti (elektrik və istilik üzrə) haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında” 29 iyul 2002-ci il tarixli Nazirlər Kabinetinin qərarı.

“Obyektlərdə elektrik, qaz və su sayğaclarının quraşdırılması haqqında” 27 iyul 2004-cü il tarixli Nazirlər Kabinetinin qərarı.

“Elektrik enerjisindən istifadə Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” 2 fevral 2005-ci il tarixli Nazirlər Kabinetinin qərarı və s.

Azərbaycanın yanacaq energetika kompleksində erkən fəaliyyət neft sahəsi ilə bağlı olmuşdur. Məhz buna görə də SSRİ dövrü və ondan qabaq da neft sənayesində fəaliyyətin tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu baxımdan neftlə bağlı hüquqi münasibətləri tənzimləyən normaların yaranması tarixini şərti olaraq 3 dövrə bölmək olar:

1. Bakıda neft hasilatına başlanmasından sovet hakimiyyəti qurulanadək olan dövr.
2. Sovet hakimiyyəti illəri.
3. Müstəqillik dövrü.

Bütün bu illər ərzində Azərbaycanda karbohidrogen ehtiyatları haqqında spesifik qanun qəbul edilməsə də, bu sahə müxtəlif illərdə ayrı-ayrı normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənilib.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanadək neft yataqları ayrı-ayrı sahibkarların xüsusi mülkiyyətində olub və onun kəşfiyyatı, işlənməsi, pay bölgüsü sahibkarların müəyyən etdiyi qaydalar əsasında həyata keçirilib. Bununla belə həmin dövrdə çar Rusiyası neft sənayesinin inkişafına yönəlmiş bəzi qanunlar qəbul etdi. Məsələn, 1864-cü ildə Balaxanı neft mədənlərində təhkimli kəndli əməyinin ləğv edilməsi haqqında qanun qəbul olunub. Bu qanun neft sənayesində muzzdlu əməkdən istifadəyə icazə verməklə hasilatın aşağı düşməsinin qarşısını almaq məqsədinə xidmət edib.

1872-ci ildə qəbul olunmuş “Neft sənayesində iltizam (icarə) sisteminin ləğv edilməsi haqqında” qanun isə neftlə zəngin olan torpaqların 4 il müddətinə icarəyə verilməsinə dair mövcud qaydaların ləğvini və hərracda satılaraq xüsusi mülkiyyətə keçməsinin müəyyən etmişdi. Bu qanun sahibkarlarda neft istehsalını artırmaq üçün əlavə stimül yaratmağa xidmət edib.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 24 may 1920-ci il tarixli dekreti ilə 272 neft şirkəti milliləşdirilərək dövlət mülkiyyətinə keçirilib və vahid idarəetmə orqanı olan “Azərneft” yaradılıb. Sovet hakimiyyəti illərində neft sənayesi beşillik planlar çərçivəsində idarə olunub.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun zəngin neft ehtiyatları dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin və iri neft şirkətlərinin diqqət mərkəzinə düşüb.

Azərbaycan Respublikası dövlət başçısının 1999-cu il 29 dekabr tarixli “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında” fərmanı ilə Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. Həmin fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu “neft yataqlarının xarici şirkətlər ilə birgə işlənməsindən əldə edilən mənfəət neftinin satışından daxil olan valyuta vəsaitlərinin və digər vəsaitlərin toplanması və səmərəli idarə edilməsi, həmin vəsaitlərin öncül sahələrin inkişafına və sosial-iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təmin etmək məqsədilə” yaradılıb. ARDNF inkişaf fondudur. Həmin fərmanda qeyd olunur ki, “...gözlənilən gəlirin Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi tərəqqisinə istiqamətləndirilməsi dövlət siyasətinin başlıca məqsədidir”.

Neft Fondunun vəsaitləri ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə ən mühüm ümummilli problemlərin həllinə və strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin inşa və rekonstruksiyasında istifadə oluna bilər. Neft Fondundakı vəsaitlər illik gəlirdən çox olmayan həddə qədər xərclənə bilər. Həmin vəsaitlər hakimiyyət orqanlarına, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinə kredit şəklində verilə bilməz, onlardan girov qismində istifadə oluna bilməz.

Neft Fondunun vəsaitlərindən istifadə olunması Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarıyla müəyyən edilir və fondun illik büdcəsinin xərc maddələrində öz əksini tapır.

ARDNF büdcədən kənar dövlət təsisatı olan hüquqi şəxsdir, yalnız Azərbaycan Respublikası Prezidenti qarşısında hesabat verir və məsuliyyət daşıyır. Fondun fəaliyyətinə operativ rəhbərliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təyin etdiyi icraçı direktor həyata keçirir. Müşahidə Şurası isə Neft Fondunun vəsaitinin formalaşması və xərclənməsinə nəzarət edir. Müşahidə Şurası üzvlərinin fəaliyyəti ictimai əsaslarla (əvəzi ödənilmədən) həyata keçirilir. Müşahidə Şurası müvafiq dövlət orqanları və ictimai təşkilatların nümayəndələrindən, habelə, digər şəxslərdən ibarət formalaşdırılır və dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilir. Hazırda Müşahidə Şurasının 10 nəfər üzvü vardır. Fondun yenidən təşkili və ləğv edilməsi dövlət başçısının qərarı ilə həyata keçirilir.

Neft Fondunun valyuta vəsaitləri dünyanın ən etibarlı banklarında depozitə qoyulur. Bu vəsaitlərin valyuta tərkibi Avropa Birliyi ölkələrinin, ABŞ-ın, Yaponiyanın və Böyük Britaniyanın pul vahidlərindən ibarət ola bilər. 2003-cü ildən Neft Fondunun valyuta ehtiyatlarının 65%-nin ABŞ dollarında, 30%-nin avroda, 5%-nin funt-sterlinqdə saxlanması məqbul sayılıb.

Ölkənin neft sənayesinin əsas müəssisəsi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətidir. Azərbaycan neftinin hasilatı ilə əlaqədar xarici neft şirkətləri ilə imzalanmış bütün sazişlərdə Azərbaycanı ARDNŞ təmsil edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi barədə fərman imzalayıb. Yanacaq-energetika kompleksinin tərkibinə daxil olan müəssisələrin maliyyə nizam-intizamının möhkəmləndirilməsi, onların fəaliyyətinin bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə verilmiş fərmana əsasən ARDNŞ-nin idarəetmə strukturu yenidən qurulmuşdur. ARDNŞ-in tərkibinə isə 8 müəssisə daxildir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2003-cü il 24 yanvar tarixli , 844 N-li fərmanına əsasən ARDNŞ-nin tərkibinə aşağıdakı müəssisələr daxildir:

1. "Azneft" İstehsalat Birliyi;
2. "Geofizika və mühəndis geologiyası" İstehsalat Birliyi;
3. "Neft kəmərləri "İdarəsi;
4. "Marketinq və iqtisadi əməliyyatlar" İdarəsi
5. "Xarici sərmayələr" İdarəsi
6. "Azərneftyağ" neft emalı zavodu
7. "Azərneftyanacaq" neft emalı zavodu
8. Bakı dərin özüllər zavodu

Şirkətin tərkibinə daxil olan (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilən siyahıya əsasən müəyyən edilmiş müəssisələr istisna olmaqla) hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs statusuna malik olmayan qurumlar şirkətin prezidenti tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yaradılır, yenidən təşkil edilir və ləğv edilir.

1994-cü ildə Xarici Neft Şirkətləri Konsorsiumu ilə ARDNŞ arasında "Çıraq", "Azəri", neft yataqlarının və "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və Neft Hasilatının Pay Bölgüsü haqqında Saziş (HPBS) imzalandıqdan sonra sazişi həyata keçirmək üçün illik iş proqramlarının icrası məqsədilə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti yaradılıb. Onun büdcəsi və iş proqramları hər il Azərbaycan hökuməti, ARDNŞ və xarici neft şirkətləri nümayəndələrindən ibarət rəhbər komitə tərəfindən təsdiq olunur. Komplektləşdirilmiş ştat sayına malikdir və Azərbaycan hökuməti qarşısında yerli işçilərin işə götürülməsi ilə bağlı öhdəliyi vardır.

3. Neft fondları və enerji münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə.

Dünyanın bir sıra ölkələri bir və ya bir neçə növ təbii resurs ehtiyatlarının zənginliyi ilə seçilir ki, adətən onların əksəriyyəti məhz həmin resursların böyük həcməldə ixracı hesabına böyük gəlirlər əldə edir. Zəngin sərvətlərə malik belə ölkələrin əksəriyyəti çox ciddi problemlərlə üzləşirlər. Məsələn, neftlə zəngin Nigeriya 4 trln. dollar neft gəlirlərini xərcləyib və indi böyük məbləğdə borcları vardır. Venesuela əhalisinin 2/3-si kasıb yaşayır. Çünki, təbii resurslar tükənən olduğu kimi onların gətirdiyi gəlirlərdən istifadəni zaman baxımından düzgün planlaşdırmaq və ölkənin həm cari, həm də perspektiv sosial-iqtisadi inkişafına yönəltməyə nail olmaq lazımdır. İkincisi, xammal resurslarının dünya bazar qiymətləri ayrı-ayrı dövrlərdə kəskin dəyişikliklərə məruz qalır ki, bu da dövlət gəlirlərinin həmin xammal gəlirlərindən asılılığının zəruri edir.

Bəzi ölkələr bu məsələləri stabilləşdirmə fondlarının yaradılması yolu ilə həll etməyə cəhd göstərilir. Belə fondlar adətən müəyyən dövrlərdə yüksək əlavə gəlir əldə etməyə imkan verən mənbələr (məs.neft və başqa xammal satışından gəlirlər, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən gəlirlər və s.) hesabına formalaşdırılır. Hazırda dünyanın 15-dək ölkəsində belə fondlar fəaliyyət göstərir ki, təyinatından asılı olaraq onları şərti olaraq 3 qrupa ayırmaq olar:

1. Stabilləşdirmə fondları (Alyaska, Venesuela, Kolumbiya, Küveyt, Nigeriya, Norveç, Çili);
2. Gələcək nəsillər fondu (Alberta, Alyaska, Kiribati, Küveyt, Oman, Papua-Yeni Qvineya);
3. Büdcə rezerv (ehtiyat) fondları (Honkonq, Sinqapur, Estoniya, CAR)

Belə fondlara malik olan dövlətlər yaratdıqları fondlar vasitəsilə ölkələrini valyuta bazarının tənzimləyir və ya tükənəcək sərvətlərdən gələcək nəsillər üçün ehtiyat saxlamaq məqsədi güdür. Qeyd edək ki, 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasında da Dövlət Neft Fondu yaradılıb.

Küveyt Neft Fondu.

Küveyt Neft Fondu neft ixracından əldə olunan gəlirlər nəticəsində dövlət büdcəsində yaranmış profisit vəsaitin toplanması məqsədi ilə 1960-cı ildə Ümumi Ehtiyatlar Fondu (General Reserve Fund) formasında təsis edilib. Fondun vəsaitinin istifadəsinin konkret qaydaları dəqiq müəyyən edilmədiyindən bütün növ dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur. 1976-cı ildə isə gələcək nəsillərin gəlirlərinin təmin edilməsi məqsədilə Gələcək Nəsillər üçün Ehtiyat Fondu (Reserve Fund for Future Generations) yaradılıb. Hər iki fond hökumətdən asılı olmayan müstəqil Küveyt İnvestisiya Agentliyi (Kuwait Investment Authority) tərəfindən idarə olunur. Fondların vəsaitlərinin həcmi barədə informasiyanın yayılması qadağandır.

Alyaska ştatının (ABŞ) neft fondları.

ABŞ-in Alyaska ştatında hazırda 2 fond-yığım fondu olan Alyaska Daimi Fond (Alyaska Permanent Fund) və sabitləşdirmə fondu olan Konstitusiyaya Büdcə Ehtiyat Fondu (Constitutional Budget Reserve Fund) fəaliyyət göstərir. Alyaska Daimi Fondu 1976-cı ildə trust fondu kimi gələcək nəsillər üçün təsis edilib. Onun əsas məqsədi gələcək nəsillər üçün ehtiyatları tükənəndən sonra gəlirləri təmin edə biləcək investisiya bazasının yaradılmasıdır. Konstitusiyaya Büdcə Ehtiyat Fondu isə XX əsrin 80-ci illərinin axırlarında neftin bazar qiymətinin kəskin düşməsi ilə əlaqədar 1990-cı ildə yaradılıb. Fondun əsas məqsədi ştatın büdcə gəlirlərinin azalmasının kompensasiya etmək, o cümlədən, maliyyə ili ərzində büdcə kəsirini maliyyələşdirməkdir.

Norveç Dövlət Neft Fondu.

Norveç Dövlət Neft Fondu 1990-cı ildə təsis edilib. Fondun yaradılması zərurəti ölkədəki demoqrafik proseslərlə (əhalinin “qocalma” sindromu) və neft hasilatı həcmının

azalması ilə əlaqədardır. Fond həm yığım, həm də sabitləşdirmə funksiyalarını yerinə yetirir və uzunmüddətli dövrdə büdcə sferasının sabitliyini təmin etməlidir. Fondun aktivlərinin cari idarə edilməsi Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Belə fondları yaratmış olan ölkələr neftdən daxil olan gəlirlərdən daha düşünülmüş və səmərəli istifadə etməklə özlərinin iqtisadi və sosial inkişafında olduqca müsbət irəliləyişlərə nail olmuşlar.

Yanacaq ehtiyatlarının zəngin olduğu ölkələrdə bu sahədə yaranan münasibətlər müxtəlif normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu aktlar bəzi ölkələrdə qanunlar, digərlərində prezident fərmanları, qeyrilərində isə Nazirlər Kabinetinin qərarları formasında və s. olur.

Yanacaq ehtiyatlarının tənzimlənməsində belə hüquqi rəngarənglik həmin dövlətlərin məxsus olduqları dövlət quruluşu ilə birbaşa əlaqədardır. Bu məsələnin tənzimlənməsi prezident üsul-idarəsinin güclü olduğu ölkələrdə icra hakimiyyəti orqanının qəbul etdiyi normativ sənədlər, parlament üsul-idarəli dövlətlərdə isə qanunlar əsasında həyata keçirilir.

Post-sovet dövlətlərindən başqa, digər əcnəbi ölkələrin əksəriyyətində, o cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Norveçdə, Venesuelada, Meksikada və s. prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları formasında normativ-hüquqi aktlar yoxdur. Bu ölkələrdə cəmiyyət həyatının bütün münasibətləri, hətta müəyyən yubiley tədbirlərinə maliyyə vəsaitlərinin ayrılması barədə birdəfəlik icra olunan hərəkətlərin özü də yalnız qanunlarla tənzimlənir. Bu təcrübə yanacaq ehtiyatları ilə bağlı münasibətlərə də şamil olunur.

Yanacaq energetika kompleksinə daxil olan neft sənayesinin timsalında Norveçin neftlə bağlı qanunvericiliyinə nəzər salmaqla, əksər qərb ölkələrində neft sənayesinin idarə olunması barədə təsəvvür əldə etmək olar. Norveçin "Neftdən vergi haqqında" 1975-ci il 13 iyun tarixli Qanunu neft yataqlarının kəşfiyyatı, işlənməsi, neftin boru kəməri ilə nəqli və sairədən tutulmalı vergiləri tənzimləyir. "Neft fəaliyyəti haqqında" 1985-ci il 22 mart tarixli Qanunu isə neftin kəşfiyyatı, hasilatı, şirkətlərin lisenziya almaq qaydası, Norveç balıqçılarına kompensasiya verilməsi və s. məsələləri əhatə edir. Norveç qanunlarına görə, "Statoyl"un Şimal dənizi şelfində bağlanan hər kontraktda və istismar olunan hər yataqda iştirak payı 50%-dən az ola bilməz. İndi Norveç dünyada ən çox neft ixrac edən beş ölkədən biridir. Norveçdə neftin satışından gələn pulun bir kronunu da xərcləmirlər. Amma buna baxmayaraq əhali ildən-ildən varlanır, insanların ömrü uzanır, təhsilin, səhiyyənin səviyyəsi yüksəlir. Norveç işsizlərin azlığına görə də dünyada lider ölkələrdəndir. Bu ölkədə işsizlik cəmi 2 faizdir. Bu cür insan inkişaf indeksinə görə, Norveç BMT-nin reytingində dünya ölkələri arasında birincidir.

Norveçin Neft Fondu neftin gətirdiyi pulu bütünlüklə xarici ölkələrdə sərmayə kimi yatırır. Həmin sərmayələrdən qazanılan pul dövlət büdcəsinə yığılır. Bunun nəticəsidir ki, indi Norveçin Neft Fondunda 250 milyard dollardan çox pul toplanıb və bu məbləğ getdikcə artır. Neft satışından gələn pulun birbaşa büdcəyə ötürülməməsi həm də imkan verir ki, ölkə iqtisadiyyatı dünya bazarlarında neft qiymətlərinin qalxıb-enməsindən asılı vəziyyətə düşməsin. Norveç Parlamentinin qoyduğu fiskal qaydaya əsasən, Neft Fondunun 4 faizindən artığını xərcləmək olmaz.

Norveç həm də başqa ölkələrdə neft gəlirlərinin mənimsənilməsinə qarşı təşəbbüsləri dəstəkləyir. Britaniyanın keçmiş Baş naziri Toni Bleyr «Mədən Sənayesində Şəffaflıq» təşəbbüsünü qaldıranda bunun reallaşdırılması önündə gedənlərdən biri də Norveç oldu. Norveç öz neft pullarından başqa ölkələrə sərmayə qoyanda da etik prinsipə əsaslanmağa çalışır. Ölkənin Neft Fondunda Etika Şurası adlı qurum var. Əgər hansısa xarici şirkətlərdə insan haqları sistemli şəkildə pozulursa, onda həmin şirkətin səhmlərinin alınması, ora investisiya qoyulması dayandırılı bilər. Məsələn, bir müddət Norveç Amerikanın məşhur

“Wall Mart” satış şəbəkəsinə sərmayə qoyuluşunu məhz insan haqları pozuntuları ittihamıyla dayandırır.

Çoxlu sayda yanacaq enerji resursları ilə zəngin olan ölkələrdən biri də Rusiyadır. Rusiyanın yanacaq-energetika kompleksinin hüquqi tənzimlənməsinin əsasları aşağıdakı sahələr üzrə yaradılıb:

- neft kompleksi
- elektroenergetika kompleksi
- atom energetikası
- qaz kompleksi
- kömür sənayesi
- istilik-energetika kompleksi

Yanacaq energetika kompleksinin hüquqi tənzimlənməsinin əsaslarına Rusiya Federasiyasının müxtəlif dövlət hakimiyyəti orqanlarının Rusiya yanacaq energetika kompleksinə daxil olan müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin həyata keçirilməsi qaydalarını reqlamentləşdirən 4700-dən çox aktları daxildir. Bu aktlar yanacaq energetika kompleksi müəssisələrinin fəaliyyətinə aid ümumi məsələləri işıqlandırır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Yanacaq energetika kompleksində lisenziyalaşdırma
- Yanacaq energetika kompleksində sertifikatlaşdırma
- Yanacaq energetika kompleksi müəssisələrində əmək münasibətləri, personala tələbat, əməyin mühafizəsi
- Yanacaq energetika kompleksində işlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət
- Yanacaq energetika kompleksində istehsalın yanğından mühafizəsi
- Yanacaq energetika kompleksi müəssisə və obyektlərinin tikintisi
- Yanacaq energetika kompleksinin iqtisadiyyatı
- Yanacaq energetika kompleksi müəssisələrinə vergiqoymanın və mühasibat uçotunun aparılmasının xüsusiyyətləri
- Yanacaq energetika kompleksi müəssisələrinin maliyləşməsi və kreditləşməsi
- Yanacaq energetika kompleksində qiymətin əmələ gəlməsi
- Neft, neft məhsulları, qaz yanacağı və oxşar məhsullarla ticarət
- Yanacaq energetika kompleksi müəssisələrinin özəlləşdirilməsi xüsusiyyətləri
- Yanacaq energetika müəssisə və obyektlərinin fəaliyyəti zamanı qoyulan ekoloji tələblər
- Yanacaq energetika kompleksində qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət və s.

Yanacaq energetika kompleksinin ixtisaslaşdırılmış sahələrinin fəaliyyətini reqlamentləşdirən sənədlər isə aşağıdakı sahələr üzrə qruplaşdırılır :

- Neft kompleksi
- Energetika kompleksi
- Qaz kompleksi

Qaz kompleksində normalar, qaydalar və standartlar əsasən aşağıdakı məsələlərin həlli ilə əlaqədardır:

- Yanacaq energetika kompleksində standartlaşdırma
- Qaz kompleksi müəssisələri üçün avadanlıq
- Qazla təchizat və qazın bölüşdürülməsi
- Qazın və onun emalı məhsullarının saxlanması və s.

Rusiyada elektroenergetika kompleksinə daxil olan müəssisələrin fəaliyyətinin əsas məsələlərini işıqlandıran sənədlər daxil olan “Yanacaq energetika kompleksi” sistemi yaradılmışdır. Bu sistemə aşağıdakılarla bağlı normativ hüquqi aktlar aiddir:

- Elektroenergetika müəssisələrinin hüquqi statusu
- Elektroenerji istehsalı
- Elektroenerjinin ötürülməsi
- Elektroenerjinin bölüşdürülməsi
- Enerji satışı

Ümumilikdə bu sistemə qaz kompleksinin fəaliyyətini tənzimləyən 4000 sənəd daxildir. Elektroenergetikada norma, qayda və standartlar əsasən aşağıdakı məsələrlə bağlıdır:

- Elektrotəchizat
- İstiliktəchizat
- Elektroenergetika müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı ümumi məsələlər

Ümumiyyətlə, beynəlxalq təcrübədə faydalı qazıntı yataqlarının (o cümlədən karbohidrogen ehtiyatlarının) işlənilməsi sferasında daha geniş yayılmış müqavilə münasibətləri formaları aşağıdakılardır:

- Konsessiya yaxud lisenziya müqavilələri;
- Hasilatın pay bölgüsü sazişləri;
- Xidmət müqavilələri;
- İştirak yaxud assosiasiya müqavilələri.

Hazırda Böyük Britaniyada, Norveçdə, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı üzvü olan ölkələrin bir çoxunda, habelə neft-qaz layihələrinin əksəriyyəti faktik olaraq konsessiya sisteminə əsaslanır. Hasilatın pay bölgüsü sazişləri formasından isə İndoneziyada, Misirdə, Suriyada və başqa ölkələrdə geniş istifadə olunur. Bu müqavilələrin şərtləri adətən ölkənin milli qanunvericiliyində müəyyən edilir.

MÖVZU. KOMMERSİYA HÜQUQU

- 1. Kommersiya hüququnun ümumi xarakteristikası və hüquq sistemində yeri*
- 2. Kommersiya hüququnun mənbələri və subyektləri*
- 3. Məhsul və xidmətlərin dövriyyəsinin hüquqi əsasları*
- 4. Kommersiya hüququnda müqavilə münasibətləri*
- 5. Məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin hüquqi tənzimlənməsi*
- 6. Kommersiya fəaliyyəti sahəsindəki dövlət orqanlarının hüquqi vəziyyəti*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Nəzəri materiallar:

1. Ə.Насібəyli və б. Kommersiya hüququ. Azərbaycan Hüquqçular Assosiasiyası. Bakı. 2003
2. M.Q.Ağamalıyev, M. Məmmədrzayev. Kommersiya fəaliyyətinin təşkili. Bakı. 2004
3. Богатых Е.А. Гражданское и торговое право.
4. И.А. Зенин. Гражданское и торговое право.
5. Ред. Е.А. Васильев. Гражданское и торговое право капиталистических государств.

Normativ hüquqi aktlar:

6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı. Qanun-2009
7. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi 28 dekabr 1999
8. Elektron ticarət haqqında Qanun. Bakı. 10 may 2005
9. Kommersiya sirri haqqında Qanun. Bakı. 4 dekabr 2001
10. Reklam haqqında Qanun. Bakı. 3 oktyabr 1997
11. Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Qanun. Bakı. 4 mart 1993
12. Əmtəə nişanı və coğrafi göstəricilər haqqında Qanun. Bakı. 12 iyun 1998
13. Standartlaşdırma haqqında Qanun. Bakı. 16 aprel 1996

1. Kommersiya hüququnun ümumi xarakteristikası və hüquq sistemində yeri

Kommersiya – ticarət sahibkarlığının və ya biznesinin bir növüdür. Kommersiya latın mənşəli söz olub (commercium), hərfi mənada ticarət deməkdir. Lakin “ticarət” termini ikili mənə daşıyır: bir tərəfdən iqtisadiyyatın müstəqil sahəsi kimi səciyyəli, digər tərəfdən isə əmtəələrin alqı-satqı aktlarının həyata keçirilməsinə yönəldilmiş mübadilə prosesini əks etdirir. Kommersiya fəaliyyəti mənfəət əldə etmək məqsədilə alqı-satqı aktlarının həyata keçirilməsinə yönəldilmiş ticarət proseslərini özündə əks etdirir. Geniş mənada isə kommersiya mənfəət əldə edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyət kimi başa düşülür.

Xarici ölkələrin hüquq ədəbiyyatlarında kommersiya hüququ sahəsi xüsusi hüquq sahəsi kimi fərqləndirilir. Bazar iqtisadiyyatına keçməkdə olan, şəxsi mülkiyyətin yenicə bərqərar olduğu ölkələrdə kommersiya hüququ geniş inkişaf tapmadığından onu mülki hüququn bir hissəsi hesab edərək ayrıca hüquq sahəsi kimi qəbul etmirlər. Bu ölkələrdəki fikrə görə ticarət sahibkarlığının hazırkı hüquqi tənzimlənməsi hələlik əmlak münasibətlərinin mülki hüquqi tənzimlənməsindən ayrılı bilməz.

Mülki hüquqda olduğu kimi mülki hüququn bir hissəsi olaraq kommersiya hüququnun da hüquqi tənzimləmə metodu başqa hüquq sahələrindən fərqli olaraq hüquq subyektləri arasında hakimiyyət və tabeçilik münasibətlərinə deyil, bərabərlik prinsipinə əsaslanır.

Kommersiya hüququnda tədqiqi zəruri olan məsələlərdən birini də kommersiya hüququnun predmeti təşkil edir. Kommersiya hüququnun predmetini əmtəə dövriyyəsi (kommersiya prosesləri) sahəsində yaranan əmtəələrin əvəzli əsasda bir şəxsdən digərinə keçməsi ilə bağlı münasibətlər təşkil edir. Bu münasibətlərin özəllikləri:

- İradəvi xarakter daşıyır;
- İqtisadi prosesin III – mal və xidmətlərin dövriyyəsi mərhələsində mövcud olurlar və istehsalat xarakterli deyillər;
- Özəl subyekt tərkibini ayırmağa imkan verirlər;
- Kommersiya hüququ sahəsində yaranırlar, birbaşa məqsəddən (qazanc əldə olunması) başqa əmlakın təsərrüfat istismarından fərqli olan öz özəl məqsədlərinə malikdirlər.

Kommersiya hüququ habelə kommersiya hüquq münasibətlərinin iştirakçılarının (hüquq subyektlərinin) dairəsini, onların əlamətlərini müəyyən edir, hüquq normalarının fəaliyyət göstərdiyi halları göstərir, mümkün, bəzi hallarda isə zəruri davranışın variantlarını müəyyən edir.

Ticarət hüququnun vətəni Aralıq dənizinin sahillərindəki dəniz ticarəti ilə bağlı olan italyan şəhərləri sayılır. Ticarət münasibətlərinin qanunvericilik qaydasında təsbiti üçün ilk söylər XVII əsrin II yarısında ticarətin və sənətkarlığın inkişafına dəstək verən Fransada edilib. Burada iki ordonans (“ordonnance”- fransız dilindən tərcümədə “əmr”, “göstəriş”

deməkdir) – Quru ticarəti haqqında Ordonans (1673) və Dəniz ticarəti haqqında Ordonans (1681) qəbul edildi. Bu ordonanslar başqa ölkələrdə də ticarət hüququnun inkişafına güclü təsir göstərdi, çünki bu aktlar başqa ölkələrin məhkəmələri tərəfindən də tətbiq olunurdu.

Kommersiya hüququnun predmeti mülki hüququn predmetindən qat-qat dardır. Çağdaş kommersiya (ticarət) hüququ mülki hüquqla sıx qovuşmuş halda olmasına baxmayaraq bir sıra ölkələrdə öz ayrılığını saxlayır. Yalnız ticarət hüququnda münasibətləri nizamlayan xüsusi normalar olmadıqda həmin münasibətlər mülki hüquqla tənzimlənir. Mülki Məcəllə və mülki işlər üzrə məhkəmələrlə yanaşı ticarət məcəllələri və ticarət məhkəmələri də mövcuddur. AFR, İspaniya, Yaponiyanın və digər ölkələrin universitetlərində mülki və ticarət hüquqları ayrılıqda tədris olunur.

Ticarət hüququnun tənzimləmə dairəsinə aşağıdakılarla bağlı münasibətlər daxil edilir:

- Kommersantların hüquqi vəziyyəti və fəaliyyəti;
- Ticarət əqdləri (birinci növbədə alqı-satqı və daşımalar) və kommersiya təmsilçiliyi;
- Qiymətli kağızlar (veksel və çeklər);
- Ödəniş qabiliyyətinin olmaması və müflisləşmə;
- Hesablaşma, kredit və sığorta münasibətləri;
- Dəniz ticarəti hüququ və sənaye mülkiyyəti hüququ.

Kommersiya hüququnun tədqiqat predmetinə aşağıdakıların öyrənilməsi daxildir:

- Mal dövriyyəsi;
- İstehsalçı təşkilatların hazırlanmış malın reallaşdırılmasına yönəlmiş hərəkətləri;
- Ticarət vasitəçilərinin və istehlakçıların hərəkətləri;
- Maddi və mal resurslarının alınmasının (təchizat) tənzimlənməsi.

Beləliklə, kommersiya fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən fəaliyyət sahələrindən biridir və onun hüquqi tənzimlənməsi zəruridir.

2. Kommersiya hüququnun mənbələri və subyektləri

Əlverişli kommersiya fəaliyyətinin təşkili özünəməxsus əsaslandırılmış hüquqi baza tələb edir və buna uyğun olaraq da hər bir ölkənin qanunverici orqanı kommersiya hüququnun müvafiq mənbələrini formalaşdırır. Respublikamızda kommersiya hüququnun mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, bu sahədə qəbul olunmuş qanunlara, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Nazirlər Kabinetinin qərarlarına, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə və s. istinad edilir.

Kommersiya hüququnun mənbələri içərisində ən mühüm və əsas yeri Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası tutur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olub, respublikamızın qanunvericilik sisteminin əsasıdır. Bütün başqa qanunlar və dövlət orqanlarının sair aktları Konstitusiyaya əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir. Konstitusiyanın kommersiya fəaliyyətinin əsasını təşkil edən bir sıra maddələri vardır. Belə ki, Konstitusiyanın “İqtisadi inkişaf və dövlət” adlanan 15 maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir. Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir. Konstitusiyanın “Mülkiyyət” adlanan 13 maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə

mülkiyyəti növündə ola bilər. “Mülkiyyət hüququ” adlanan 29-cu maddəyə görə isə hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır və mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.

Kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində istifadə olunan qanunlara aşağıdakıları aid etmək olar: “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 10 may 2005-ci tarixli Qanunu, “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 19 sentyabr 1995-ci il tarixli Qanunu, “Kommersiya sirri haqqında” Azərbaycan Respublikasının 4 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunu, “Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikasının 3 oktyabr 1997-ci il tarixli Qanunu, “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 4 mart 1993-cü il tarixli Qanunu, “Standartlaşdırma haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 aprel 1996-cı il tarixli Qanunu, “Əmtəə nişanı və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikasının 12 iyun 1998-ci il tarixli Qanunu və s.

“Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin təşkili və həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını, onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, habelə elektron ticarət haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edir. Müvafiq qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, elektron ticarət - informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdir. Elektron ticarətin iştirakçıları elektron ticarətin həyata keçirilməsi zamanı satıcı (təchizatçı), alıcı (sifarişçi) və elektron sənəd dövriyyəsi vasitəçisi kimi çıxış edən hüquqi və fiziki şəxslərdir. Maliyyə bazarı, o cümlədən sığorta və qiymətli kağızlar bazarı istisna olmaqla, müvafiq qanun Azərbaycan Respublikasında bütün digər sahələrdə həyata keçirilən elektron ticarətə şamil olunur.

Elektron ticarətin həyata keçirilməsinə xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunmur. Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət sahələrində elektron ticarət aparıldıqda, satıcı (təchizatçı) qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada həmin fəaliyyətə xüsusi razılıq (lisenziya) almalıdır.

Elektron ticarətdə satıcı (təchizatçı) ilə alıcı (sifarişçi) arasında müqavilələr elektron sənəd formasında bağlanır. Müqavilə bağlamaq təklifi (oferta), o cümlədən qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə ünvanlanmış oferta (ümumi oferta) oferentin özü və ya bu təkliflə bağlı onun adından hərəkət etmək səlahiyyəti verilmiş şəxs tərəfindən, yaxud onların proqramlaşdırdığı və avtomatik fəaliyyət göstərən informasiya sistemi vasitəsilə göndərilə bilər. Müqavilə satıcının (təchizatçının) ona aksept aldığı andan bağlanmış hesab olunur. Əgər tərəflər arasındakı razılığa əsasən digər hallar nəzərdə tutulmamışdırsa, elektron sənədin qəbul edilməsinin təsdiqi aksept hesab olunmur. Alıcı (sifarişçi) malın (işin, xidmətin) ödəniş qaydasından asılı olmayaraq 7 iş günü ərzində cəriməsiz olaraq və səbəb göstərmədən bağlanmış müqavilənin icrasından imtina edə bilər. Tərəflər arasında digər razılaşma olmadıqda, sifariş alıcı (sifarişçi) tərəfindən göndərilən gündən başlayaraq ən gec 30 gün ərzində satıcı (təchizatçı) tərəfindən yerinə yetirilməlidir.

“Elektron ticarət haqqında” Qanunun 11-ci maddəsində bu qanunun pozulmasına görə məsuliyyətdən bəhs edilir. Belə ki, satıcı (təchizatçı) alıcıya (sifarişçiyə) və səlahiyyətli dövlət orqanlarına yanlış məlumat verməsinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyır. Əqli mülkiyyət hüquqlarının və digər hüquqların pozulması ilə həyata keçirilən elektron ticarət qanunsuz sayılır və pozulmuş hüquqların bərpası qanunla müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Kommersiya fəaliyyətinin hüquqi bazasını təşkil edən əsas qanunlardan biri kimi “Kommersiya sirri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu göstərmək olar.

“Kommersiya sirri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasında kommersiya sirri ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. Müvafiq qanunun 1-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında bütün hüquqi və fiziki şəxslərin kommersiya sirrini təşkil edən məlumatlarının, onların ifadə edilməsi üsulundan və daşıyıcısından asılı olmayaraq qorunma hüququ vardır. Kommersiya sirri — hüquqi və fiziki şəxslərin istehsal, texnoloji, idarəetmə, maliyyə və başqa fəaliyyəti ilə bağlı, sahibinin razılığı olmadan açıqlanması, onların qanuni maraqlarına ziyan vura bilən məlumatlardır. “Nou-hau” isə əqli fəaliyyətin nəticəsi kimi kommersiya sirrinə aid edilən, qanunvericiliyə, yaxud sahibinin mülahizələrinə əsasən patentlə mühafizə olunmayan məlumatlardır. Kommersiya sirrinin sahibi dedikdə, kommersiya sirrinə qanuni əsaslarla malik olan hüquqi və ya fiziki şəxslər başa düşülür. Kommersiya sirrinin konfidenti isə kommersiya sirrini qanuni əsaslarla kommersiya sirrinin sahibindən əldə edən hüquqi və ya fiziki şəxslərdir. Kommersiya sirrinin daşıyıcıları dedikdə, kommersiya sirrinin işarələr, təsvirlər, düsturlar, texnoloji proseslər, siqnallar və başqa formada ifadə edildiyi maddi və qeyri-maddi obyektlər nəzərdə tutulur. Kommersiya sirrinin əldə edilməsinin məhdudlaşdırılması üzrə kommersiya sirrinin sahibi və ya konfident tərəfindən müəyyən olunmuş hüquqi, təşkilati, texniki və digər tədbirlər sisteminə kommersiya sirrinin rejimi deyilir.

Kommersiya sirrinin əldə olunmasının qeyri-qanuni üsullarına aşağıdakılar aiddir:

- Kommersiya sirrinin sənədlərini oğurlamaq;
- Kommersiya sirrinin fotoşəklini çəkmək;
- Kommersiya sirrinin surətini çıxarmaq;
- Zor tətbiq etmək və ya hədələmək;
- Rüşvət vermək;
- Kommersiya sirrinin rejiminə riayət olunması öhdəliklərini pozmaq və ya pozmağa təhrik (vadar) etmək;
- Məlumatların ötürülmə kanallarına qoşulmaq;
- Danışıqlara qulaq asmaq;
- Müşahidə aparmaq.

Kommersiya sahəsində tətbiq olunan digər bir mühüm qanun isə “Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. “Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasında hüquqi və fiziki şəxslərin əmtəə, iş və xidmət bazarında reklam istehsalı, yerləşdirilməsi və yayımı prosesində meydana çıxan münasibətlərini tənzimləyir. Reklam fiziki və hüquqi şəxslər, əmtəə, ideya və yeniliklər (reklam informasiyası) haqqında maraq formalaşdırmaq və ya bu marağı saxlamaq, əmtəənin satılmasına, ideya və yeniliklərin həyata keçirilməsinə kömək göstərmək məqsədi ilə yayılan informasiyadır. Müvafiq qanun siyasi reklama, habelə hüquqi və fiziki şəxslərin kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı olmayan elanlarına şamil edilmir. “Reklam haqqında” Qanuna əsasən istehsalçı, əmtəə, xidmət, ideya, yeniliklər haqqında maraq formalaşdırmaq və ya marağı saxlamaq istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət göstərən reklam sifarişçiləri, istehsalçıları və yayıcıları, reklam agentlikləri reklam fəaliyyətinin subyektləridirlər. Reklam “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulan şərtlərlə müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar obyektidir və bu hüquqlar mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq qorunur. Məcburi sertifikatlaşdırılmalı olan, lakin uyğunluq sertifikatı olmayan əmtəələrin reklamı qadağandır.

Qanunla qadağan edilən reklamlara haksız, qeyri-dəqiq, qeyri-etik, bilərəkdən yalan və gizli reklamlar aiddir ki, bu cür reklamlara da yol verilmir.

Aşağıdakı hallarda reklam haqsız sayılır:

- Reklam olunan əmtədən istifadə etməyən hüquqi və fiziki şəxsləri gözdən saldıqda;

- Mahiyyətcə reklam olunan əmtə ilə digər hüquqi və fiziki şəxslərin əmtələri arasında qeyri-etik müqayisə apardıqda, həmçinin rəqibin şərəf və ləyaqətini, yaxud işgüzar nüfuzunu təhqir edən obraz və məna daşdıqda;

- Reklam olunan əmtə haqqında, başqa reklamlarda istifadə olunmuş ümumi layihəni, mətni, reklam formullarını, əksləri, musiqi və ya səs effektlərini imitasiya və köçürməklə, həmçinin fiziki şəxslərin etimadından, yaxud onların təcrübəsizliyindən sui-istifadə etməklə, o cümlədən reklamda əhəmiyyətli informasiyanın müəyyən hissəsini qəsdən gizlətməklə istehlakçıları yanlış istiqamətləndirdikdə.

Kommersiya hüququnun mənbəyini təşkil edən mühüm qanunlardan biri də “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Müvafiq qanun Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində fəaliyyət göstərir və bütün hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir, təsərrüfat subyektlərinin, icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının xarici ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri ilə bağladıkları sazişlərin və müqavilələrin milli bazarda rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardığı hallarda da tətbiq edilir. Sözügedən qanun təsərrüfat subyektlərinin ixtira, ticarət nişanları və müəlliflik hüquqlarından irəli gələn münasibətlərinə, onların bu hüquqlardan qəsdən rəqabəti məhdudlaşdırmaq məqsədilə istifadə etməsi halları istisna olmaqla, şamil edilmir. İnhisarçılıq fəaliyyəti inhisarçılığın bu və ya digər forması olub, təsərrüfat subyektlərinin, yaxud icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının rəqabətə yol verməməyə, onu məhdudlaşdırmağa, yaxud aradan qaldırmağa yönəldilmiş fəaliyyətidir.

Təsərrüfat subyektlərinin hökmran mövqelərindən sui-istifadə və ya rəqabəti məhdudlaşdıran hərəkətlərinin qarşısını almaq məqsədi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi) aşağıdakılara dövlət nəzarətini həyata keçirir:

- Təsərrüfat subyektlərinin birləşdirilməsinə və qovuşmasına (əgər bu, müvafiq əmtə bazarında payı 35%-dən çox olan təsərrüfat subyektlərinin yaranması ilə nəticələnərsə);

- Aktivlərinin ümumi dəyəri *minimum əmək haqqı məbləğinin 75 min mislindən* artıq olan təsərrüfat subyektlərinin qovuşmasına və birləşməsinə;

- Aktivlərinin ümumi dəyəri *minimum əmək haqqı məbləğinin 50 min mislindən* artıq dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin ləğv edilməsinə (məhkəmənin qərarı ilə müəssisələrin ləğv edilməsi halları istisna olunmaqla) və bölünməsinə (əgər bu, müvafiq əmtə bazarında payı 35%-dən çox olan təsərrüfat subyektlərinin yaranması ilə nəticələnərsə).

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar nəticəsində xarici ticarətdə dövlətin inhisarı ləğv olunmuş və xarici iqtisadi fəaliyyət daha da liberallaşdırılmışdır. Bu islahatların gedişində xarici ticarət fəaliyyətini nizama salan bir sıra qanunvericilik aktları qəbul olunmuşdur ki, onlara da aşağıdakıları misal göstərmək olar: Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1997-ci il tarixli “Gömrük Məcəlləsi”, “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 20 iyun 1995-ci il tarixli Qanunu, “Valyuta tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 20 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanunu, “Beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikasının 18 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” fərmanları və s.

Kommersiya hüququnun mənbələri kimi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin bu sahədə fəaliyyəti tənzimləmək üçün qəbul etdiyi və aşağıda sadalanan bir sıra qərarlarını göstərmək olar:

- “Kommersiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi, hesabat dövrləri və dərc edilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 25 may 2010-cu il tarixli Qərarı;

- “Kommersiya təşkilatlarının (kredit təşkilatlarından, sığorta şirkətlərindən, investisiya fondlarından, qeyri-dövlət (özəl) sosial fondlarından, qiymətli kağızları fond birjasında dövriyyədə olan hüquqi şəxslərdən başqa) ictimai əhəmiyyətli qurumlara aid edilməsi üçün meyar göstəriciləri barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 20 iyun 2005-ci il tarixli Qərarı;

- “Kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisə, birlik və təşkilatlarda malların və onların satışından əldə edilmiş pul vəsaitlərinin uçuğu qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 23 fevral 1993-cü il tarixli Qərarı;

- “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarları;

- “Azərbaycan Respublikasında əmtəə nişanlarının geniş tanınması Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 18 sentyabr 2009-cu il tarixli Qərarı;

- “Nizamnamə kapitalında dövlətə məxsus paylar (səhmlər) olan müştərək müəssisələrdə və səhmdar cəmiyyətlərində həmin payların (səhmlərin) idarə olunması Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 14 iyul 2005-ci il tarixli Qərarı;

- “Azərbaycan Respublikasında ticarət, məişət və digər növ xidmət (iş görülməsi, xidmət göstərilməsi) Qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 15 aprel 1998-ci il tarixli Qərarı;

- “Azərbaycan Respublikası ərazisində pərakəndə ticarət obyektlərində dəyişdirilməli olmayan malların siyahısı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 21 may 1998-ci il tarixli Qərarı;

- “Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 16 avqust 1996-cı il tarixli Qərarı və s.

Kommersiya hüququnun subyektləri qanunla müəyyən olunmuş qaydada qurulmuş və hüquqi (və ya) dövlət qeydiyyatından keçmiş kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdir. Bura fərdi sahibkarlar, kommersiya hüquqi şəxsləri və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri daxildir.

Kommersiya dövriyyəsində hüquqi şəxslərin bütün növləri – təsərrüfat ortaqlıqları (tam ortaqlıq və kommandit ortaqlıqları) və təsərrüfat cəmiyyətləri (məhdud məsuliyyətli, əlavə məsuliyyətli, səhmdar cəmiyyətləri), kooperativlər, qeyri-kommersiya qurumları (ictimai birliklər (o cümlədən, həmkarlar ittifaqları, dini təşkilatlar və s.), fondlar, hüquqi şəxslərin ittifaqları) iştirak edirlər.

“Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 15 dekabr 1992-ci il tarixli Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən, sahibkarlıqla Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hallar istisna edilməklə aşağıdakılar məşğul ola bilərlər:

- Fəaliyyət qabiliyyəti olan Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı;

- Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər;
- Hər bir xarici vətəndaş və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs;
- Xarici hüquqi şəxslər.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri ilə kommersiya fəaliyyətinin subyektləri üst-üstə düşür.

3. *Məhsul və xidmətlərin dövriyyəsinin hüquqi əsasları*

Məhsul və xidmətlərin dövriyyəsinin hüquqi tənzimlənməsi zəruridir. Belə ki, əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olan kommersiya subyektləri təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirərkən mövcud qanunvericiliyə zidd, ədalətsiz üsullarla üstünlük əldə etməyə çalışırlar ki, bununla da digər bazar subyektlərinə zərər vururlar. Məsələn, olar rəqibin təsərrüfat fəaliyyətini təqlid edərək digər bazar subyektlərinin əmtəə nişanlarından, coğrafi göstəricilərindən, firma adlarından, əmtəə markalarından, həmçinin adlarından qanunsuz istifadə edilməsinə yol verirlər.

Əmtəə nişanı qanunla qorunur və digər şəxslərə, məsələn, lisenziya sazişləri əsasında öz qiyməti ilə başqasına verilə (satıla) bilər. Əmtəə nişanından beynəlxalq təcrübədə istifadə edilməsi bir sıra sazişlərlə tənzimlənir: “Sənaye mülkiyyətinin qorunması üzrə” Paris konvensiyası ilə, “Əmtəə nişanlarının beynəlxalq qeydiyyatı haqqında” beynəlxalq konvensiya ilə, “Nişanların qeydiyyatı üçün məlumatların və xidmətlərin beynəlxalq təsnifatı haqqında” sazişlə və s.

Azərbaycan Respublikasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qeydə alınan əmtəə nişanlarının və coğrafi göstəricilərin hüquqi mühafizəsi “Əmtəə nişanı və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikasının 12 iyun 1998-ci il tarixli Qanunu ilə müəyyənləşdirilmiş qaydalara və nişanların beynəlxalq qeydiyyatına dair Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sazişlərə və müqavilələrə uyğun olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında qeydə alınmayan, lakin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə görə qüvvəsi olan əmtəə nişanı və coğrafi göstərici müvafiq qanuna uyğun olaraq mühafizə edilir.

Əmtəə nişanı — sahibkarın əmtəələrini və ya xidmətlərini digər sahibkarın əmtəələrindən və ya xidmətlərindən fərqləndirən və qrafik təsvir edilən nişan və ya nişanların hər hansı bir uzlaşmasıdır (kombinasiyasıdır). Ticarət (əmtəə) nişanı müəssisənin öz ticarət markasının adını və (və ya) embleminin, simvollarının digər müəssisələr tərəfindən istifadə edilməsinin, təqlid edilməsinin qarşısını almaq məqsədilə onların hüquqi müdafiəsinin təmin edilməsidir. Başqa sözlə desək, ticarət nişanı müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatdan keçmiş və hüquqla müdafiə edilən ticarət markasıdır və ya onun bir hissəsidir. Patent və müəlliflik hüququndan fərqli olaraq, ticarət nişanından istifadə hüququna müddət, vaxt məhdudiyyəti qoyulmur və ondan istifadə ticarət nişanı sahibinin müstəsna hüququdur. Əmtəə nişanı istehsalçıya bir hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən təklif edilən əmtəə və xidmətlərin digər şəxslərin yekcins əmtəə və xidmətlərin fərqlənməsinə imkan verir, onların dəyərinə təsir edir, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Dünya bazarında markalanmış əmtəələr adətən markalanmamış əmtəələrə nisbətən 15-20% bahadır.

“Əmtəə nişanı və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, əmtəə nişanı kimi aşağıdakı nişanlar qeydə alın bilər:

- Sözlər;
- Şəxsi adlar;
- Hərflər;
- Rəqəmlər;

- Təsviri elementlər;
 - Əmtəələrin forması və ya onların qablaşdırılması;
 - Rənglərin və yuxarıda göstərilənlərin hər hansı uzlaşması.
- Aşağıda göstərilən nişanların qeydə alınmasına yol verilmir:
- “Əmtəə nişanı” anlayışına və əmtəə nişanı kimi qeydə alınan nişanlara uyğun gəlməyən nişanlar;
 - Fərqlənmə qabiliyyətinə malik olmayan əmtəə nişanları, yəni əsas amillərlə fərqlənməyən nişanlar;
 - Əmtəələrin və ya xidmətlərin növünü, keyfiyyətini, miqdarını, təyinatını, dəyərini, habelə onların istehsal olunduğu yeri və tarixi və digər xüsusiyyətlərini göstərən nişanlar;
 - Şərabların və spirtli içkilərin mənşəyinə aid olmayan, lakin onları eyniləşdirməklə tərkibində coğrafi göstərici saxlayan əmtəə nişanları;
 - Əmtəənin mahiyyətini əks etdirən, ona mühüm dəyər verən və texniki nailiyyət üçün zəruri olan formalar;
 - İctimai qaydaya, mənəviyyətə və əxlaqa zidd olan ifadələrdən, şəxsiyyətin nüfuzdan düşməsinə səbəb ola bilən elementlərdən, din və dövlət rəmzlərindən ibarət nişanlar;
 - Uzun illər Azərbaycan Respublikasının ticarət fəaliyyətində istifadə olunan, adı dildə çox işlənən nişan və ya göstəricidən ibarət əmtəə nişanları;
 - Əmtəələrin və ya xidmətlərin xüsusiyyətləri, keyfiyyəti və ya coğrafi mənşəyi ilə əlaqədar istehlakçını yanılda bilən əmtəə nişanları;
 - Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Paris Konvensiyasının 6-ter maddəsinə uyğun olaraq qeydə alınması mümkün hesab edilməyən əmtəə nişanları;
 - Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı olmadan təltiflər və başqa fərqlənmə nişanları.

“Əmtəə nişanı” anlayışı ilə yanaşı “kollektiv nişan” və “geniş tanınmış əmtəə nişanı” anlayışları da fərqləndirilir. Kollektiv nişan - ittifaqın, assosiasiyanın, hər hansı birliyin adına qeydə alınan nişan və ya nişanların kombinasiyasıdır.

“Azərbaycan Respublikasında əmtəə nişanlarının geniş tanınması Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 18 sentyabr 2009-cu il tarixli Qərarına əsasən, Azərbaycan Respublikasında qeydiyyatda alınan əmtəə nişanları, beynəlxalq müqavilələrə (sazişlərə) uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeydiyyatı olmayan əmtəə nişanları və Azərbaycan Respublikasında hüquqi cəhətdən mühafizə edilməyən, lakin intensiv istifadəsi nəticəsində istehlakçılar və istehsalçılar arasında tanınmış əmtəə nişanları (işarələr) geniş tanınmış əmtəə nişanları kimi tanına bilər. Əmtəə nişanı və ya işarə, eyni cinsli əmtəələrdə istifadə edilən və başqa şəxsin əmtəə nişanı ilə eyni və ya ona qarışdırılacaq dərəcədə oxşar olan nişanın ilkinlik tarixindən sonra məşhurlaşarsa, bu əmtəə nişanı və ya işarə geniş tanınmış hesab edilə bilməz. Əmtəə nişanının geniş tanınması üçün ərizə Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsinin Apellyasiya şurasına təqdim olunur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Mülki dövryyəsi məhdudlaşdırılmış əşyaların dövryyəsinin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 12 sentyabr 2005-ci il tarixli Fərmanına əsasən, mülki dövryyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalar və onların dövryyəsinə xüsusi icazə verən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları aşağıdakı kimi təsdiq edilmişdir:

- Hərbi silah və sursat istehsal etmək üçün avadanlıq - Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyi (Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin və Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin rəyi nəzərə alınmaqla);
- Döyüş təyinatlı hərbi texnikanı istehsal etmək üçün avadanlıq - Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyi (Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin və Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin rəyi nəzərə alınmaqla);
- Xidməti və mülki silah - Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi;
- Kosmik-peyk rabitə vasitələri, xüsusi məxfi rabitə vasitələri və şifrləri, bu vasitələrin və şifrlərin istehsalı üçün nəzərdə tutulan avadanlıq - Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi (Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin rəyi nəzərə alınmaqla), Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi;
- Qiymətli daşların hasilatı, qızılın və digər qiymətli metalların, neftin, neft məhsullarının və təbii qazın hasilatı və emalı, neft və neft məhsulları tullantılarının emalı vasitələri - Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyi;
- İonlaşdırıcı şüa mənbələri, o cümlədən radioaktiv maddələr, belə mənbələrin və maddələrin istehsalı üçün nəzərdə tutulan avadanlıq, təsərrüfat-məişət və tibbi əhəmiyyətli aparatlar istisna olmaqla, şüa verən aparatlar - Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi;
- Qiymətli kağızların çap edilməsi üçün avadanlıq və belə avadanlığın istehsalı üçün avadanlıq - Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi (Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin rəyi nəzərə alınmaqla);
- Qanunla Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyəsi məhdudlaşdırılan narkotik vasitələr, psixotrop maddələr, Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövriyyəsinə nəzarət edilən psixotrop maddələr, narkotik vasitə və psixotrop maddələrin istehsalında istifadə edilən və dövriyyəsinə nəzarət edilən avadanlıq - Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi (Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin rəyi nəzərə alınmaqla);
- Partlayıcı maddələr və qurğular, tezalısan maddələr və pirotexniki məmulatlar - Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi;
- Ozondağıdıcı maddələr və tərkibində belə maddələr olan məhsullar - Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi;
- Narkotik vasitələrə və psixotrop maddələrə aid olmayan güclü təsir edən və ya zəhərli maddələr, həmin maddələri hazırlamaq və ya emal etmək üçün avadanlıq - Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi (Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin rəyi nəzərə alınmaqla);
- Gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələr - Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi;
- Radiomüşahidə və radionəzarət aparmaq üçün geniş tezlik diapazonlu radioqəbuledici qurğular - Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi (Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin rəyi nəzərə alınmaqla);
- Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilən güc meyarı həddindən artıq olan radioötürücülər - Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi.

Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi - əmtəələrin tədavül sferasından şəxsi istehlak sferasına hərəkətinin son mərhələsini, əmtəələrin əhaliyə satışını əks etdirir. Topdansatış ticarət müəssisələrinə nisbətən pərakəndə ticarət müəssisələri daha kiçik həcmdə və əksinə daha geniş çeşiddə məhsul satırlar. Pərakəndə ticarət müəssisələri həmçinin mağazadaxili reklamı həyata keçirirlər.

4. Kommersiya hüququnda müqavilə münasibətləri

Kommersiya sahəsində tərəflər arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsinin ən operativ və səmərəli vasitəsi məhz müqavilə sayılır. Belə ki, ən sərt inzibati-hüquqi vasitələrlə əldə olunmadıqda belə, əsasında tərəflərin qarşılıqlı maraqları duran müqavilə iqtisadi dövriyyədə qayda və sabitlik yaratmağa qabildir. Müqavilənin müəssisə və təşkilatlar arasında hesablaşmaların aparılması, iqtisadi stimullaşdırma, həmçinin istehsal olunan dəyərlərin və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında marağın olması üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Bu münasibətlərdə müqavilədən istifadə olunması həm də hər bir müəssisənin öz fəaliyyətində maraqlı olması və məsuliyyətin artırılması məqsədinə xidmət edir.

Mülki Məcəllə ilə tənzimlənən müqavilələr içərisində əsasən kommersiya fəaliyyəti sahəsində tətbiq edilən müqavilələr aşağıdakılardır:

Əmlak və digər əmlak hüquqlarının verilməsinə yönəldilmiş müqavilələr:

- Alqı-satqı müqaviləsi;
- Göndərmə müqaviləsi;
- Dəyişdirmə müqaviləsi.

Əşyaların istifadəyə verilməsi ilə bağlı müqavilələr:

- İcarə müqaviləsi;
- Lizing müqaviləsi;
- Əmlak kirayəsi müqaviləsi;
- Borc müqaviləsi;
- Renta müqaviləsi;
- Bank əmanəti müqaviləsi.
- Bank hesabı müqaviləsi.

Xidmət göstərilməsinə dair müqavilələr:

- Konsessiya müqaviləsi;
- Saxlama müqaviləsi;
- Daşıma müqaviləsi;
- Tapşırıq müqaviləsi;
- Ticarət nümayəndəsi (agent) müqaviləsi;
- Komissiya müqaviləsi;
- Turist xidmətlərinin göstərilməsi müqaviləsi;
- Sığorta müqaviləsi.

İşlərin görülməsi ilə bağlı müqavilələr:

- Podrat müqaviləsi.

Yuxarıda sadalanan müqavilə növlərindən bəziləri aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

Alqı-satqı müqaviləsi. Bu müqavilə öz xarakterinə görə əmlak və digər əmlak hüquqlarının verilməsinə yönəldilmiş müqavilə növlərinə aiddir. Alqı-satqı müqaviləsi istər bütövlükdə mülki dövriyyədə, istərsə də konkret iqtisadi fəaliyyət sahəsində geniş yayılmış müqavilə növüdür. Bu müqaviləyə görə satıcı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə öz növbəsində müvafiq əşyanı qəbul etməklə onun əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul

məbləğini ödəməyi öhdəsinə götürür. Alqı-satqı müqaviləsi öz hüquqi təsbitini Mülki Məcəllədə tapmışdır. Hüquqi təbiətinə görə alqı-satqı müqaviləsi konsensual, qarşılıqlı, əvəzli müqavilədir. Bu müqavilənin predmeti müxtəlif daşınar və daşınmaz əmlak, o cümlədən müxtəlif əmtəələr, avtomobil, ev, mənzil, tikili və s. ola bilər. Lakin mülki dövriyyəsi qanunvericiliklə qadağan edilmiş əşyalar üzrə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması anoloji olaraq qanun pozuntusu kimi qiymətləndirilir. Bununla yanaşı elə əşyalar da vardır ki, onların mülki dövriyyəsi qadağan olunmasa da məhdudlaşdırılır. Belə əşyalara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Hərbi silah-sursat istehsal etmək üçün avadanlıqlar;
- Döyüş təyinatlı hərbi texnika istehsal etmək üçün avadanlıqlar;
- Xidməti və mülki silah;
- Qızıl və digər qiymətli metalların, habelə neft və neft məhsullarının tullantılarının emalı vasitələri;
- Qiymətli kağızların çap olunması üçün avadanlıqlar;
- Radioaktiv maddələrin istehsalı üçün nəzərdə tutulan qurğular və s.

Qeyd edək ki, hər bir ölkənin fərdi yanaşmasına uyğun olaraq müvafiq siyahıya daxil olan əşyaların sayı artıb-azala bilər.

Alqı-satqı müqaviləsinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- Heyvanların, quşların, balıqların alqı-satqısı;
- Pərakəndə alqı-satqı;
- Malların göndərilməsi (tədarük müqaviləsi);
- Daşınmaz əşyaların alqı-satqısı;
- Tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısı;
- Faktoring;
- Sınama üçün alqı-satqı.

Alqı işi ticarətdə kommersiya fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və mahiyyət etibarilə kommersiya işi burdan başlayır. Məhz buna görə də alqı-satqı müqaviləsinin kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində böyük rolu vardır.

Göndərmə müqaviləsi. Kommersiya fəaliyyəti sahəsində geniş yayılan müqavilələrdən biri də göndərmə müqaviləsidir. Göndərmə müqaviləsinə görə malgöndərən istehsal etdiyi və ya satın aldığı malları sahibkarlıq fəaliyyətində və ya şəxsi, ailə, ev və digər bu cür istifadə ilə bağlı olmayan başqa məqsədlər üçün istifadə edilməkdən ötrü şərtləşdirilmiş müddətdə və ya müddətlərdə alıcıya verməyi öhdəsinə götürür. Adından da göründüyü kimi göndərmə müqaviləsi də alqı-satqı müqaviləsinin xüsusi bir növüdür. Hüquqi təbiətinə görə göndərmə müqaviləsi konsensual, qarşılıqlı və əvəzli müqavilədir. Göndərmə müqaviləsi yazılı formada bağlanılmalıdır və onun məzmununu tərəflərin hüquq və vəzifələri təşkil edir.

Malgöndərən göndərmə müqaviləsinin tərəfi olan alıcıya və ya müqavilədə alıcı kimi göstərilmiş şəxsə malları yollama (vermə) üsulu ilə göndərir. Malgöndərən malları göndərmə müqaviləsində nəzərdə tutulan nəqliyyatla və müqavilədə müəyyənləşdirilmiş şərtlərlə çatdırır. Müqavilədə malların hansı nəqliyyat növü ilə və ya hansı şərtlərlə çatdırıldığının müəyyənləşdirilmədiyi hallarda nəqliyyat növünü seçmək və ya malların çatdırılması şərtlərini müəyyənləşdirmək hüququ, əgər qanunvericilikdən, öhdəliyin mahiyyətindən və ya işgüzar dövriyyə adətlərindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, mal göndərənə mənsubdur. Alıcı göndərmə müqaviləsinə uyğun göndərilmiş malların qəbulunu təmin edən bütün zəruri hərəkətləri yerinə yetirməyə borcludur. Göndərmə müqaviləsinə uyğun olaraq alıcı malgöndərənə verdiyi maldan imtina etdikdə bu malın sağlamlığını təmin etməyə və malgöndərənə ləngimədən bildiriş göndərməyə borcludur. Alıcı göndərilən malları

göndərmə müqaviləsində nəzərdə tutulan hesablaşma qaydasını və formasını gözləməklə ödəyir. Əgər göndərmə müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, alıcı malın göndərildiyi çoxdəfəlik taranı və paketləmə vasitələrini müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada və müddətlərdə qaytarmağa borcludur. Göndərilmiş malların pərakəndə satışını həyata keçirən alıcı istehlakçının qaytardığı lazımı keyfiyyətli olmayan malın əqlabatan müddətdə dəyişdirilməsini tələb edə bilər, bu şərtlə ki, göndərmə müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmasın. Əgər malgöndərən göndərmə müqaviləsində nəzərdə tutulan miqdarda malları göndərməzsə və ya pis keyfiyyətli malların dəyişdirilməsinə və ya malların komplektinin tamamlanmasına dair alıcının tələblərini müəyyənləşdirilmiş müddətdə yerinə yetirməzsə, alıcının ixtiyarı var ki, göndərilməmiş malları başqa şəxslərdən əldə edərək buna çəkdiyi bütün zəruri və əqlabatan xərcləri mal göndərənə aid etsin.

İcarə müqaviləsi. Kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı müqavilələrin bir qismi də əmlakın istifadəsi ilə bağlıdır. Belə müqavilələrə aid edilən icarə müqaviləsi əmlak kirayəsinin bir növüdür. İcarə müqaviləsinə görə kirayəyə verən (icarəyə verən) kirayəçiyə (icarəçiyə) icarəyə götürdüyü obyektədən və ya hüquqdan istifadə ilə yanaşı bəhərdən istifadə etmək və gəlir götürmək hüququ da verir. İcarəçi icarəyə verənə müəyyənləşdirilmiş icarə haqqı ödəməyə borcludur. İcarə müqaviləsi hüquqi təbiətinə görə konsensual, əvəzli, qarşılıqlı müqavilədir. İcarə predmeti torpaq sahələri, binalar, daşınar əşyalar, hüquqlar və müəssisələr ola bilər. Əşya (icarə obyektı), o cümlədən torpaq sahəsi və ya müəssisə öz ləvazimatı ilə birlikdə icarəyə verilir. Əgər hər hansı torpaq sahəsinin, hüququn və ya müəssisənin icarəsi müqaviləsi bağlanarkən icarə müddəti müəyyənləşdirilməyibsə, müqavilənin ləğvinə yalnız azı altı aylıq xəbərdarlıq müddətini gözləmək şərti ilə ilin sonunda yol verilir. Əgər icarə üzrə hüquq münasibətlərinə xitam verildikdən sonra icarəçi icarəyə götürdüyü obyektı qaytarmırsa, icarəyə verən obyektin saxlandığı müddət üçün kompensasiya kimi müəyyənləşdirilmiş illik icarə haqqından icarəçinin həmin il ərzində əldə etdiyi və ya əldə edə biləcəyi icarə faydaları hissəsinə uyğun olan hissənin verilməsini tələb edə bilər. Torpaq icarəsi müqaviləsinə əsasən icarəyə dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan bütün kateqoriyalara aid torpaqlar verilə bilər. İcarəyə verən icarəlik torpağı icarəçiyə müqavilə üzrə istifadəyə yararlı vəziyyətdə verməli və bütün icarə müddətində onu həmin vəziyyətdə saxlamalıdır, bir şərtlə ki, bu vəzifə icarəçinin öhdəsinə qoyulmasın. İcarə müqaviləsində ayrı şərtlər nəzərdə tutulmamışdırsa, icarəyə verilən torpağın yüklülüklerini və ondan tutulan vergiləri torpaq və vergi qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada torpaq mülkiyyətçisi ödəməlidir. Torpaq icarəsi haqqı tərəflərin razılığı ilə müəyyənləşdirilir. İcarə haqqının ödənilməsi formaları və qaydaları torpaq icarəsi müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir. İcarəçi icarəyə götürdüyü torpağın yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülməsinə yol verməlidir. İcarəyə verən bu tədbirlərin görülməsi üçün məsrəflərin və əldən çıxmış gəlirlərin əvəzini icarəçiyə həmin şəraitdə əqlabatan olan həcmdə ödəməyə borcludur. İcarəyə verənin icazəsi olmadan icarəçinin hüququ yoxdur ki, torpağı üçüncü şəxslərin istifadəsinə, o cümlədən ikinci əldən icarəyə versin, həmçinin birgə istifadə üçün torpağı tamamilə və ya qismən hər hansı kənd təsərrüfatı birliyinə versin. Əgər icarəçinin icarəyə götürdüyü torpaqdan istifadəsi müqavilə şərtlərinə uyğun gəlmərsə və icarəyə verənin xəbərdarlığına baxmayaraq, o, bu cür istifadəni davam etdirirsə, icarəyə verən icarəçinin öz müqavilə vəzifələrini icra etməməsi barədə iddia verə bilər, bunun nəticəsində dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər və (və ya) xəbərdarlıq müddətini gözləmədən müqaviləni ləğv edə bilər. Torpaq icarəsi müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərinə müqavilənin bağlandığı müddət qurtarıqda xitam verilir.

Lizinq müqaviləsi. Lizinq müqaviləsinə görə lizinq verən müəyyən əşyanı müqavilə ilə şərtləşdirilmiş müəyyən haqla, müəyyən müddətə və digər şərtlərlə (lizinq alana əmlakı satın almaq hüququnun verilməsi də daxil olmaqla) lizinq alanın istifadəsinə verməyə borcludur. Lizinq alan isə müəyyənləşdirilmiş dövriliklə muzzd ödəməyə borcludur. Lizinq müqaviləsi öz hüquqi təsbitini Mülki Məcəllədə tapmışdır. Bu müqavilə qarşılıqlı, əvəzli və konsensual müqavilə sayılır. Lizinq müqaviləsinin subyektləri lizinq verən, lizinq alan və satıcıdır (mal verəndir). Lizinq verən lizinq müqaviləsinə əsasən cəlb edilmiş və ya özünə məxsus maliyyə vəsaiti hesabına əldə etdiyi və mülkiyyətində olan əşyanı lizinq obyektinə kimi lizinq alana müəyyən haqla, müəyyən müddətə və şərtlərlə (mülkiyyət hüququnun lizinq alana keçməsi və ya keçməməsi şərti də daxil olmaqla) müvəqqəti sahibliyə və ya istifadəyə verən hüquqi və ya fiziki şəxsdir. Lizinq alan lizinq müqaviləsinə uyğun olaraq lizinq obyektini müəyyən haqla, müəyyən müddətə və şərtlərlə müvəqqəti sahibliyə və istifadəyə qəbul edən hüquqi və ya fiziki şəxsdir. Satıcı (mal verən) alqı-satqı müqaviləsinə əsasən lizinq obyektini lizinq verənə satan hüquqi və ya fiziki şəxsdir. Lizinqin obyektinə Azərbaycan Respublikasının qanunlarına əsasən sərbəst mülki dövriyyədən çıxarılmış və ya mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalar istisna olmaqla, qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş təsnifat üzrə əsas vəsaitə aid olan daşınar və ya daşınmaz əşyalardır. Sublizinq zamanı, əvvəllər lizinq verəndən lizinq müqaviləsi üzrə alınmış lizinq müqaviləsinin obyektini lizinq müqaviləsi üzrə lizinq alan üçüncü şəxslərə (sublizinq müqaviləsi üzrə lizinq alana) haqq ödənilməklə və sublizinq müqaviləsinin şərtlərinə uyğun müddətə sahibliyə və istifadəyə verir. Lizinq müqaviləsi yazılı formada bağlanılır. Lizinq alan əmlakı qəbul edərkən hər hansı bir çatışmazlıq aşkar edərsə, qəbul protokolunda bu barədə qeyd etməli və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə bu əmlakı satan hüquqi və ya fiziki şəxslər qarşısında tələb irəli sürmək üçün lizinq verənə məlumat verməlidir. Lizinq alana müvəqqəti sahibliyə və ya istifadəyə verilmiş lizinq obyektinə lizinq verənin mülkiyyətidir. Lizinq müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, lizinq obyektinə sahiblik və ondan istifadə hüququ lizinq alana tam həcmdə keçir.

Lizinq əməliyyatlarının geniş yayılmasının bir sıra səbəbləri vardır. Əvvəla, lizinq adi kreditdən üstündür. Yəni hər hansı bir hüquqi və ya fiziki şəxs bank kreditindən istifadə etdiyi zaman müəyyən faiz nisbətində əlavə ödəmələr həyata keçirirsə, lizin əməliyyatlarında müqavilə əmlakın bütövlükdə dəyəri üzrə bağlanılır. İkincisi, lizinq müəssisəyə istehsalın səmərəli fəaliyyət göstərməsi baxımından yeni texnika və texnologiyanın tətbiq edilməsinə imkan yaradır. Üçüncüsü, lizinq üzrə ödəniş məhsulun istifadəsindən əldə olunan vəsaitlər hesabına həyata keçirilir. Dördüncüsü, lizinq rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına can atan təsərrüfat subyektləri üçün investisiya qoyuluşlarından istifadə etmədən yeni texnika və texnologiyanın əldə olunmasına imkan yaradır. Beşincisi, bəzi hallarda lizinq kompaniyaları müqavilədə verilən əmlak üzrə zəmanət (girov) tələb etmirlər. Altıncısı, lizinq üzrə ödəniş ümumi xərclərə aid edilməklə birbaşa vergilərin ödənilməsindən qismən və ya tam azad olmağa səbəb olur. Bu güzəşt hesabına lizinq fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektinə icarə haqqını aşağı salmağı təmin edir.

Konsessiya müqaviləsi. Konsessiya müqaviləsi istehsalçı və ya tacir (tapşırıcı) ilə sənətkarlıq şəklində müstəqil fəaliyyətlə məşğul olan şəxs (konsessioner) arasında elə bir ümumi razılaşmadır (birtipli müqavilədir) ki, onun əsasında konsessioner aşağıdakıları öhdəsinə götürür:

- Tapşırıcıdan müəyyən malları (kontrakt mallarını) vaxtaşırı satın almaq;
- Bu malları öz adından və öz hesabına başqasına satmaq;

- Bu zaman kontrakt mallarını müəyyən ərazilərdə və (və ya) müəyyən müştərilərə (müqavilə ərazisi və müqavilə müştəriləri) satmaq. Onların barəsində tapşırın konsessionerə müstəsna satış hüququ (inhisar hüququ) verir, konsessioner isə tapşırının mallarının onun nəzarəti altında satışına qarantıya verməlidir.

Konsesssiya müqaviləsi öz hüquqi təsbitini Mülki Məcəllədə tapmışdır. Mülki Məcəlləyə əsasən, konsessionerə müəyyən tələblər qoyulur:

- Müəyyən ticarət-servis təşkilatına malik olmalıdır;
- Müvafiq işçi heyətinə malik olmalıdır;
- Satılmış malların təmiri işlərini yerinə yetirməlidir;
- İşçilərə təlim verilməsində və reklam tədbirlərində iştirak etməlidir;
- Həmişə anbarda müəyyən miqdarda mal saxlamalıdır;
- Hər il tapşırandan müəyyən həcmdə və ya müəyyən miqdarda mal (kvota) qəbul etməlidir.

Əgər müqavilədə ayrı şərt qoyulmayıbsa, tapşırın barəsində konsessionerin kontrakt mallarını müqavilə ərazisinin hüdudlarından kənar və ya müqavilə müştərilərindən savayı, başqa müştərilərə satmaq hüququ yoxdur. Konsessionerin öz ticarət fəaliyyətini sərbəst təşkil etmək, o cümlədən təkrar satış qiymətlərini sərbəst təyin etmək hüququ vardır. Tapşırın birtipli müqaviləyə uyğun olaraq konsessionerin sifariş etdiyi malları ona göndərməyə borcludur. Tapşırın qarantıya verir ki, konsessionerə çatdırılarkən malın qüsuru yoxdur.

Saxlama müqaviləsi. Saxlama müqaviləsinə görə bir şəxs (yük götürən, saxlayıcı) başqa şəxsin (yük verənin, tapşırının) ona verdiyi daşınar əşyanı saxlamağı və müqavilənin qüvvəsi sona çatdıqda qaytarmağı öhdəsinə götürür. Tapşırın saxlama müqaviləsinin icrası ilə bağlı saxlayıcının çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzini ödəməlidir. Saxlama müqaviləsi öz hüquqi təsbitini Mülki Məcəllədə tapmışdır. Bu müqavilə əvəzli və ya əvəzsiz ola bilər. Tapşırın saxlama üçün muzu yalnız o halda ödəməlidir ki, bu, şərtləşdirilmiş olsun və ya şərait nəzərə alınmaqla saxlama üçün mizd ödənilməsi qəbul edilmiş olsun. Zərurət olduqda mizd saxlamanın sonunda ödənilir. Əgər saxlama əvəzsiz həyata keçirilsə, saxlama dövründə saxlayıcı yalnız qəsd və ya kobud ehtiyatsızlığa görə məsuliyyət daşıyır. Əgər saxlama haqq müqabilində həyata keçirilsə, saxlayıcı şərtləşdirilmiş vicdanlılığa riayət edilməsi üçün, qalan hallarda isə bu cür əşyaların saxlanması zamanı adi olan vicdanlılıq üçün məsuliyyət daşıyır. Saxlayıcının saxlamaya götürdüyü əşyadan tapşırının qabaqcadan razılığı olmadan istifadə etmək hüququ yoxdur. Əks halda o, əşyanın təsadüfən itməsi üçün, əgər itmənin əşyadan istifadə edilmədən də mümkün olduğunu sübuta yetirməsə, tapşırın qarşısında məsuliyyət daşıyır. Tapşırının xahişi ilə saxlayıcı əşyanı qaytarmalıdır.

Daşıma müqaviləsi. Sərnişin daşınması müqaviləsinə görə daşıyıcı müəyyən nəqliyyat növü ilə sərnişini, habelə onun əl yükünü yola düşmə yerindən təyinat yerinə çatdırmağı, sərnişin isə daşımanın dəyərini ödəməyi öhdəsinə götürür. Sərnişin daşınması müqaviləsi sərnişinin daşıyıcıdan sərnişin daşınması üçün nəqliyyat sənədi (gediş bileti) aldığı andan və ya daşıyıcının razılığı ilə sərnişinin nəqliyyat vasitəsində yer tutması nəticəsində bağlanmış sayılır. Əgər daşıma üçün müəyyən qiymət təyin edilməyibsə, daşımanın tarif qiyməti, tarif olmadıqda isə həmin nəqliyyat vasitəsində gediş üçün daşımanın müvafiq hissəsində tutulan adi haqq şərtləşdirilmiş haqq sayılır. Daşımanın dəyəri daşıyıcının tələbi ilə, lakin ən gec sərnişin nəqliyyat vasitəsindən düşənədək ödənilməlidir. Daşıma başlayanadək istənilən vaxt sərnişin müqavilənin ləğv olunduğunu bəyan edə bilər. Daşıyıcı daşımanı müqaviləyə, sərnişinlərin müdafiəsi üçün qüvvədə olan göstərişlərə və sərnişin nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarına uyğun həyata keçirməlidir. Əgər daşıma bu tələbləri təmin etmirsə, qüsurla həyata keçirilmiş sayılır.

Daşıma hər hansı qüsurla həyata keçirildikdə, sərnişinin, əgər o həmin qüsurla barəsində dərhal daşıyıcıya bildiriş vermişsə və daşıyıcı qüsuru dərhal aradan qaldırmamışsa, aşağıdakı hüquqları vardır:

- Daşımanın dəyərinin ağlabatan dərəcədə aşağı salınmasını tələb etmək;
- Əgər daşıma qüsurla nəticəsində xeyli pisləşmişsə və ya bu qüsura görə daşıyıcı üçün aşkar olan vacib əsaslar üzrə sərnişinə məqbul deyildirsə, gələcək üçün daşıma müqaviləsinin ləğv olunduğunu bəyan etmək.

Əgər daşıma müqaviləsinin bağlandığı məqamda qabaqcadan nəzərdə tutulması mümkün olmayan, nəqliyyat vasitəsinə texniki xidmət və onun istismarı ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olmayan və ağlabatan ehtiyatlılıq şəraitində dəf edilməsi mümkün olmayan qarşısıalınmaz qüvvə ilə bağlı hadisənin kənarında baş verməsi nəticəsində daşıma xeyli çətinləşərsə, təhlükəyə məruz qalarsa və ya pisləşərsə, müqavilə həm daşıyıcı, həm də sərnişin tərəfindən ləğv edilə bilər.

Podrat müqaviləsi. Podrat müqaviləsinə görə podratçı müqavilədə nəzərdə tutulan işi icra etməyi, sifarişçi isə podratçıya razılaşıdırılmış müddətə ödəməyi öhdəsinə götürür. Podrat müqaviləsi öz hüquqi təsbitini Mülki Məcəllədə tapmışdır. Bu müqavilə qarşılıqlı, konsensual və əvəzli müqavilədir. Sifarişçi podratçıya şərtləşdirilmiş müddətə ödəməyə borcludur. Əgər həmin şəraitdə podratın yalnız müddət müqabilində yerinə yetirilməsi ehtimal edilirsə, belə hesab edilir ki, müddət razılıq əsasında şərtləşdirilmişdir. Əgər müddət müqabilində müəyyənləşdirilməyibsə, adi müddət şərtləşdirildiyi hesab olunur. Şərtləşdirilmiş müddət ödənildikdə, podratçının müqavilə üzrə razılaşıdırılmış iş həcminə daxil olan bütün işləri ödənilmiş sayılır. Əgər müqavilədə müddətin hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutulmursa, sifarişçi podratçının müddətini iş yerinə yetirildikdən sonra ödəməlidir. Əgər sifarişçi müqavilədə nəzərdə tutulmayan əlavə işlərin görülməsini tələb edərsə, podratçının həmin işləri yerinə yetirməyə görə ayrıca müddət almaq hüququ vardır. Podratçı işi şəxsən yerinə yetirməyə yalnız bunun müqavilədən, yaxud konkret hallardan və ya işin xarakterindən irəli gələn hallarda borcludur. Podratçı sifarişçi üçün podratı elə icra etməlidir ki, podratın nəticəsi qüsurlardan, üçüncü şəxslərin hüquqlarından və ya iddialarından azad olsun. Podratın nəticəsi şərtləşdirilmiş keyfiyyətə uyğun gəlsə, qüsurlardan azad sayılır. Keyfiyyət şərtləşdirilmədikdə podratın nəticəsi müqaviləyə uyğun istifadə və ya adi istifadə üçün yararlı olduğu halda qüsurlardan azad sayılır. Əgər üçüncü şəxslər sifarişçiyə qarşı heç bir hüquq irəli sürə bilməzlərsə, podratın nəticəsi üçüncü şəxslərin hüquqlarından və iddialarından azad sayılır. Əgər məmullatın qüsuru varsa, sifarişçi əlavə icra tələb edə bilər. Podratçı öz seçimi ilə ya qüsuru aradan qaldıra bilər, ya da yeni məmullat hazırlaya bilər. Əgər podratçı işi öz materialları ilə icra edərsə, keyfiyyətsiz materiallar üçün məsuliyyət daşıyır. Podratçı sifarişçinin materiallarından yanlış istifadə üçün məsuliyyət daşıyır. Podratçı materialların işlədilməsi haqqında sifarişçiyə hesabat verməyə və qalan materialı ona qaytarmağa borcludur.

Podratçı aşağıdakı hallarda sifarişçini vaxtında xəbərdar etməyə borcludur:

- Sifarişçidən alınmış material keyfiyyətsiz və yararsız olduqda;
- Sifarişçinin göstərişinin icra ediləcəyi təqdirdə məmullatın davamsız və ya yararsız olacağı halda;
- Podratçıdan asılı olmayan, məmullatın möhkəmliyi və yararlığı üçün təhlükə törədən hər hansı başqa hallar olduqda.

Görülmüş işin təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski icranın sifarişçiyə verildiyi vaxtdakı podratçının üzərinə düşür. İcranın sifarişçiyə verilməsi ilə bir vaxtda təsadüfən məhv olma və ya zədələnmə riski də ona keçir. Sifarişçinin icranı qəbul etməyi

gecikdirməsi də icranın verilməsinə bərabər tutulur. Sifarişçi icranın qüsuru barəsində tələbi işin qəbul edildiyi gündən bir il ərzində, binaya aid tələbi isə beş il ərzində irəli sürə bilər.

5. Məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Kommersiya fəaliyyəti sahəsində məhsulların, işlərin və xidmətlərin keyfiyyətinin hüquqi tənzimlənməsində standartlaşdırma fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları “Standartlaşdırma haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 aprel 1996-cı il tarixli Qanununda müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd edilən Qanunla yanaşı standartlaşdırma sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsində aşağıdakı normativ aktlar da mühüm rol oynayır: “Ölçmələrin vəhdətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 13 iyun 2000-ci il tarixli Qanunu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Beynəlxalq (regional) və dövlətlərarası standartların, normaların, qaydaların və tövsiyələrin Azərbaycan Respublikası ərazisində tanınması və tətbiq edilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə” Fərmanı, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Malın mənşə ölkəsinin təyin edilməsi Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında” Qərarı, Nazirlər Kabinetinin 1 iyul 1993-cü il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Milli sertifikatlaşdırma sistemi haqqında Əsasnamə”, Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan dövlət standartlarının, standartlaşdırmaya dair digər normativ sənədlərin, habelə beynəlxalq (regional) və dövlətlərarası standartların, norma, qayda və tövsiyələrin və xarici ölkələrin milli standartlarının xüsusi dövlət reyestrinin və kataloqlarının yaradılması, saxlanması və aparılması qaydaları haqqında” Qərarı və s. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyinin səlahiyyətləri daxilində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlar da bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 noyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə bu Dövlət agentliyinin əsasında Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır.

“Standartlaşdırma haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, standartlaşdırma məhsullar (işlər, xidmətlər) üçün norma, qayda və xarakteristikaları müəyyənləşdirən fəaliyyət olub, aşağıdakıları təmin etmək məqsədi daşıyır:

- Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) insanın həyatı, sağlamlığı, əmlakı və ətraf mühit üçün təhlükəsizliyini;
- Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) texniki, texnoloji və informasiya uyğunluğunu, eləcə də qarşılıqlı əvəz olunmasını;
- Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) elm, texnika və texnologiyanın inkişafına uyğunluğunu və onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini;
- Ölçmələrin dəqiqliyini və vəhdətini;
- Bütün növ resursların qənaətini;
- Təbii və texnogen qəzaların və habelə digər fəvqəladə vəziyyətlərin yaranması ehtimalları nəzərə alınmaqla təsərrüfat obyektlərinin təhlükəsizliyini;
- Ölkənin müdafiə qabiliyyətini və səfərbərliyə hazırlığını;
- İstehlakçıların məhsulların (işlərin, xidmətlərin) nomenklaturası və keyfiyyəti haqqında tam və səhih informasiyaya malik olmalarını.

Standart — maraqlı tərəflərin əksəriyyətinin razılığı əsasında hazırlanmış və müvafiq səlahiyyətli təşkilat və ya orqanlar tərəfindən təsdiq edilən kütləvi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş məhsulların (işlərin, xidmətlərin) keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dair tələbləri müəyyənləşdirən normativ sənəd olub, aşağıdakı dörd növü özündə birləşdirir:

- Beynəlxalq standartlar — dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin qəbul və istifadə etdiyi standartlar, norma, qayda və tövsiyələrdir;
- Regional (hövzə) standartlar — texniki-iqtisadi əməkdaşlıq edən bir qrup regional (hövzə) dövlətlərinin qəbul və istifadə etdikləri standartlar, norma, qayda və tövsiyələrdir;
- Dövlətlərarası standartlar — iki dövlətin qarşılıqlı razılıq əsasında qəbul və bir-biri ilə müvafiq münasibətlərdə istifadə etdiyi standartlar, norma, qayda və tövsiyələrdir;
- Milli standartlar — ayrı-ayrı müstəqil dövlətin ərazisində müvafiq qaydada hazırlanıb istifadə edilən standartlar, norma, qayda və tövsiyələrdir.

Dövlət standartları kütləvi təkrar istehsal və istifadə perspektivinə malik olan məhsullar (işlər, xidmətlər) üçün işlənib hazırlanır. Azərbaycan Respublikasının dövlət standartları məcburi və tövsiyə olunan tələbləri nəzərdə tuturlar.

Məcburi tələblərə aşağıdakılar aiddir:

- Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) insanın həyatı, sağlamlığı, əmlakı və ətraf mühit üçün təhlükəsizliyi;
- Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) texniki, texnoloji və informasiya uyğunluğu və onların qarşılıqlı əvəz olunması;
- Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) əsas istehlak xüsusiyyətləri, onlara nəzarət metodları, məhsulların qablaşdırılması, nişanlanması, daşınması, saxlanması, utilləşdirilməsi qaydaları;
- Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) elm, texnika və texnologiyanın inkişafına uyğunluğunu;
- Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) təhlükəsizlik texnikası və istehsalat sanitariyası tələbləri;
- Məhsulların istehsalı, istifadəsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi zamanı bütün resurslardan səmərəli istifadə, məhsulların (işlərin, xidmətlərin) texniki sənədləşməsi qaydaları;
- Standartlaşma sisteminin dövlət standartları ilə müəyyənləşdirilən digər tələblər.

Dövlət standartları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada standartlaşdırma üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra qüvvəyə minir.

Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) dövlət standartlarına uyğunluğunun təmin edilməsinin, nişanlanma qaydalarının, öz məhsullarını nişanlamaq üçün təsərrüfat subyektlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada standartlaşdırma üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatı həyata keçirilir və bu işlərin vahid dövlət reyestri aparılır. Azərbaycan Respublikasının dövlət standartlarının tələblərinə və ya Azərbaycan Respublikasının ərazisində rəsmi tanınan beynəlxalq, regional (hövzə), dövlətlərarası və digər dövlətin standartlarına uyğun olmayan, insanın həyatı, sağlamlığı və əmlakına, habelə ətraf mühitə zərər vura bilən məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsalına, idxalına, satışına, istifadəsinə və icrasına yol verilmir. Dövlət standartları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada standartlaşdırma üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra qüvvəyə minir.

Azərbaycan Respublikasında milli standartlaşdırma sistemini təşkil edən strukturlara aşağıdakılar aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi - ölkədə texniki tənzimləmə və standartlaşdırma üzrə dövlət idarəetmə fəaliyyətini həyata keçirir;
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsi - tikinti sahəsi üzrə standartlaşdırma işlərini həyata keçirir;

- Digər dövlət idarəetmə orqanları standartlaşdırma üzrə fəaliyyəti öz səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirirlər;

- Texniki Komitələr (TK) - Azərbaycan Respublikası dövlət standartlarının, standartlaşdırma üzrə başqa normativ sənədlərin təşkili və işlənməsi, baxılması, razılaşdırılması və təsdiqə hazırlanması, eləcə də beynəlxalq (regional) standartlaşdırma üzrə işləri aparır.

Hazırda respublikamızın ərazisində 4 beynəlxalq standart (bank işi sahəsində) tətbiq edilib. Bundan əlavə İSO 9000 seriyalı beynəlxalq standartların (keyfiyyəti idarəetmə sistemlərini əhatə edən) tətbiqi haqqında beynəlxalq sertifikat almış müəssisələr vardır. Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olma ərəfəsində standartlaşdırma üzrə işlərin istiqaməti ticarətdə texniki maneələrin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Bu məqsədlə milli standartlaşdırma sistemi beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmalıdır.

Məhsulun sertifikatlaşdırılması prosesinə aşağıdakılar daxildir:

- Məhsulun nomenklaturasının müəyyənəşdirilməsi;
- Konkret məhsul növləri üzrə tələb olunan sertifikatların müəyyənəşdirilməsi;
- Normativ-texniki sənədlərin hazırlanması;
- Məmulatın sertifikatlaşdırılması qaydalarının müəyyənəşdirilməsi;
- Məhsulun sertifikatlaşdırılması üzrə razılaşmaların əldə olunması;
- Mal göndərilən müəssisələrdə sertifikatlaşdırılan məhsul istehsalının attestasiyası;
- Məhsulun sınaqdan keçirilməsi;
- Sertifikatların verilməsi və qeydiyyatdan keçirilməsinin düzgünlüyünə nəzarət;
- Sertifikatlaşdırılmış məhsulun keyfiyyəti;
- Sertifikatlaşdırmanın nəticələri haqqında informasiya.

Sertifikatlaşdırılmanın əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- Əhəlinin həyatı, sağlamlığı, əmlakı və ətraf mühit üçün təhlükəli olan məhsulların (xidmətlərin) istehsalının (idxalının) və satışının qarşısının alınması;

- Respublikada müəssisələrin və sahibkarların beynəlxalq, iqtisadi, elmi - texniki əməkdaşlıqda, həmçinin daxili bazarda və ticarətdə iştirakı üçün əlverişli şəraitin yaradılması və rəqabətliyin inkişaf etdirilməsi;

- İstehlakçılara məhsulların (xidmətlərin) səriştəli seçilməsində köməklik göstərilməsi.

Sertifikatlaşdırmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sertifikatlaşmış məhsul yüksək istehlak xüsusiyyətinə, beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətinə malik olmaqla cəmiyyət üzvlərinin tələbatını təmin edir və alıcılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Sertifikatlaşma sınaq mərkəzinin ərazisində keçirilir və məmulatın yüksək keyfiyyətinə təminat verir. Sertifikat işarəsi qiymətə əlavələr edilməsinə təminat verir. Məhsulu idxal edən onun keyfiyyətinə əmin olduqdan sonra qiymətə kompensasiya ödəyir. Hər bir ölkənin sertifikatlaşma üzrə beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirakı birgə müəssisələrinin yaradılması imkanını genişləndirir, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, mövcud tələbata uyğun istehsalın həcmnin artırılmasına imkan verir.

6. *Kommersiya fəaliyyəti sahəsindəki dövlət orqanlarının hüquqi vəziyyəti*

Respublikamızda kommersiya fəaliyyəti sahəsində dövlət tənzimlənməsini və nəzarətini reallaşdıran dövlət orqanları müəyyən təkamül yolu keçmişdir. Belə ki, iqtisadi inkişaf əlaqədar olaraq dövlətin strukturunda bir sıra əsaslı islahatlar həyata keçirilmiş, ayrı-ayrı dövlət idarəetmə orqanları arasında yenidən səlahiyyət bölgüsü aparılmışdır. Qeyd edilməlidir ki, bu sahədə fəaliyyəti tənzimləyən ilk orqan Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılan Azərbaycan Respublikasının

Ticarət Nazirliyi olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 26 iyul 1997-ci il Tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasının Ticarət Nazirliyi haqqında Əsasnaməsi”ndə göstərilirdi ki, Ticarət Nazirliyi Azərbaycan Respublikasında daxili və xarici ticarət sahəsində vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, beynəlxalq ticarət təşkilatları ilə əlaqələrin tənzimlənməsini təmin edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Ticarət Nazirliyinin əsas funksiyası dövlətin daxili və xarici ticarətinin idarə edilməsindən, digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının bu sahədəki fəaliyyətinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq əlaqələndirilməsindən ibarət olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 11 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi haqqında Əsasnamə”si təsdiq edildikdən sonra Ticarət Nazirliyi ləğv olunaraq bu strukturun hüquq və səlahiyyətlərinin əsas hissəsi yeni yaradılmış mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olan İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə keçmişdir. Hal-hazırda da kommertiya fəaliyyəti sahəsində tənzimləmə fəaliyyətini həyata keçirən əsas orqan kimi İqtisadi İnkişaf Nazirliyi çıxış edir. “Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi haqqında Əsasnamə” 28 dekabr 2006-cı il tarixində yeni əsasnamənin təsdiqi ilə qüvvədən düşmüş elan edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi haqqında Əsasnamə”də göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi xarici iqtisadi və ticarət əlaqələri, investisiya fəaliyyəti, investisiyaların cəlb edilməsi, qoyulması və təşviqi, daxili ticarət, sahibkarlığın inkişafı və sahibkarlığa dövlət yardımı, rəqabətin inkişafı və təşviqi, o cümlədən haqsız rəqabətin aradan qaldırılması, istehlakçıların hüquqlarının qorunması sahəsində dövlət siyasətini işləyib hazırlayan və həyata keçirən, fəaliyyət dairəsinə aid olan məsələlər üzrə normativ hüquqi tənzimlənməni və müvafiq fəaliyyət sahələri üzrə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin strukturuna aşağıdakı qurumlar daxildir:

- Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu;
- Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti;
- Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin regional bölmələri.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 oktyabr 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamə” göstərilir ki, Fondun məqsədi Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına və əhalinin işgüzarlıq fəaliyyətinin artırılmasına kömək göstərməkdən, onlara maliyyə dəstəyi verməkdən ibarətdir.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Fondun vəsaitləri hesabına Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətləri üzrə sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrini qanunvericiliyə uyğun maliyyələşdirmək;
- Fonda sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşdirilməsi üçün verilmiş vəsaitlərin səmərəli və təyinatı üzrə istifadə olunmasını təmin etmək;
- Fondun vəsaitləri hesabına maliyyələşdiriləcək investisiya layihələrinin ekspertizasını həyata keçirmək;
- Sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş dövlət proqramlarından irəli gələn investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə üstünlük vermək;
- Sahibkarlığın inkişafını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını təmin edən sahə və regional proqramların işləyib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək;

- Sahibkarlıq subyektlərinə zəruri olan hüquqi, iqtisadi və digər məlumatların toplanmasına və yayılmasına, bazar konyukturunun öyrənilməsinə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı proqramların və investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanmasına kömək etmək;
- Sahibkarlıq subyektləri üçün kadrların hazırlanmasına və onların ixtisaslarının artırılmasına dəstək vermək;
- Sahibkarlıq subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirilməsinə yardım etmək;
- Ölkədə sahibkarlığın bazar infrastrukturalarının formalaşmasına və inkişafına kömək göstərmək;
- Sahibkarlıq subyektləri üçün zəruri elmi-texniki biliklərin və yeniliklərin təbliğinə kömək etmək və s.

Kommersiya fəaliyyətinin normal inkişafının təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri də əlverişli rəqabət mühitinin yaradılmasıdır. Ölkədə antiinhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsini Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 dekabr 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti haqqında Əsasnamə”də göstərilir ki, bu qurum inhisarçılıq fəaliyyətinin, haqsız rəqabətin qarşısının alınmasını, məhdudlaşdırılmasını və aradan qaldırılmasını, əmtəə və xidmət (o cümlədən maliyyə xidmətləri) bazarlarında rəqabətin, istehlakçıların hüquqlarının və qanuni maraqlarının dövlət tərəfindən qorunmasını, bu sahədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edən, antiinhisar (rəqabət), reklam, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında qanunvericiliyə, istehlak bazarında ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmət normalarına və qaydalarına riayət edilməsi üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- İnhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, rəqabətin qorunması, reklam fəaliyyəti və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının (ictimai birliklər və fondlar) fəaliyyətlərini səlahiyyətləri daxilində əlaqələndirmək;
- Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, əmtəələrin istehsalı, satışı, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər və ya onların birlikləri, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən antiinhisar (rəqabət) qanunvericiliyinin tələblərinə riayət olunmasına dövlət nəzarətini həyata keçirmək, rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, yaxud aradan qaldırılmasına, təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafeələrinin pozulmasına gətirib çıxaran və ya gətirib çıxara bilən hərəkətlərin qarşısının alınması üçün tədbirlər hazırlamaq və həyata keçirmək;
- Antiinhisar (rəqabət) qanunvericiliyinin pozulması, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətsiz üsullarla aparılması, bazar subyektləri tərəfindən tətbiq olunan haqsız rəqabət hallarının aşkarlanması, onların aradan qaldırılması, bazarda ilkin (qeyri-inhisar) vəziyyətin bərpa edilməsi və qanun pozuntusuna yol vermiş şəxslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyətə cəlb edilməsi məqsədilə tədbirlər görmək;
- Hökmran mövqedən sui-istifadə edən, inhisarçılıq fəaliyyəti göstərən, öz hərəkətləri ilə rəqabəti məhdudlaşdıran və istehlakçıların mənafeələrini pozan təsərrüfat subyektləri ilə bağlı qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş tədbirlər görmək;

- Qanunvericiliyə uyğun olaraq təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinə dövlət nəzarətini həyata keçirmək, onlar tərəfindən istehlakçıların mənafeyinə və rəqabətə mənfi təsir göstərə bilən hərəkətlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tədbirlər görmək;

- Süni şəkildə qiymətlərlə manipulyasiya edilməsinə, qiymət ayrı-seçkiliyinə və qiymətlərin dempinqinə qarşı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tədbirlər görmək;

- Qiymətlərin artmasına təsir göstərən inhisarlaşma, rəqabətin məhdudlaşdırılması, bazarların bölüşdürülməsi, razılaşdırılmış qiymətlərin tətbiq edilməsi hallarının qarşısının alınması məqsədilə hər bir əmtəə bazarı üzrə monitorinqlər aparmaq;

- Təsərrüfat subyektlərinin antiinhisar (rəqabət) qanunvericiliyinin pozulması nəticəsində əldə etdikləri mənfəətin dövlət büdcəsinə ödənilməsi üçün qanunvericiliyə uyğun tədbirlər görmək;

- Hüquqi və fiziki şəxslərin reklam fəaliyyətinə dövlət nəzarətini həyata keçirmək, reklam haqqında qanunvericiliyin tələblərinə uyğun gəlməyən, o cümlədən istehlakçıları aldadan, onları çaşdıran, həqiqətə uyğun olmayan reklam yayımlarının qarşısını almaq və səlahiyyətləri daxilində bu sahədə digər tədbirlər həyata keçirmək;

- Standartların və digər normativ sənədlərin tələblərinə cavab verməyən, insanların həyatı və sağlamlığı, ətraf mühit üçün təhlükə yaradan, qanunvericiliyə uyğun olaraq sertifikatlaşdırılmalı olan, lakin sertifikatlaşdırılmamış, mənşəyi məlum olmayan, saxlanma və yararlılıq müddəti ötmüş malların (işlərin, xidmətlərin) satışının (icrasının) qarşısını almaq üçün və belə malların (işlərin, xidmətlərin) satışı (icrası) ilə məşğul olan şəxslər barəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tədbirlər görmək;

- Özgənin ticarət markalarından və əmtəə (xidmət) nişanlarından, əmtəənin mənşə yerinin adından və ya eynicinsli əmtəələrin adına oxşar adlardan qeyri-qanuni istifadə olunmasına qarşı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tədbirlər görmək, zəruri hallarda aşkar edilmiş nöqsan və qüsurların aradan qaldırılması ilə bağlı aidiyyəti dövlət orqanlarına təqdimatlar vermək;

- Qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənən malların (işlərin, xidmətlərin) satışı (icrası) zamanı qiymət intizamına öz səlahiyyətləri daxilində nəzarət etmək və s.

Ölkədə sahibkarlığın, o cümlədən kommertiya fəaliyyətinin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan amillərdən biri bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin lisenziyalaşdırılmasıdır. Son illər bu sahədə bir sıra işlərin görülməsinə baxmayaraq, hələ də sahibkarlığın inkişafına mane olan hallar tam aradan qaldırılmamışdır. Belə ki, mövcud lisenziyalaşdırma sistemi xüsusi icazə verən dövlət orqanları tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlara təzyiqlə vasitəsinə çevrilmiş, bəzi hallarda isə rüşvətxorluğun yayılmasına şərait yaratmışdır. Ölkədə 240-dan çox fəaliyyət növünün xüsusi icazə əsasında fəaliyyəti və lisenziyanın qısa müddətə verilməsi, faktiki olaraq, sahibkarlığın inkişafına, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu prosesinə mənfi təsir etmiş, sağlam rəqabət mühitinin formalaşması və istehlakçıların hüquqlarının qorunması sahəsində dövlət siyasətinin gerçəkləşdirilməsi yolunda inzibati-bürokratik əngələ çevrilmişdir. Sahibkarlığın inkişafına dövlət qayğısının artırılması yuxarıda göstərilən nöqsanların qısa müddətdə aradan qaldırılmasını, ilk növbədə, xüsusi icazə tələb edən fəaliyyət növlərinin sayının kəskin surətdə azaldılmasını, lisenziya müddətinin uzadılmasını, lisenziya verilməsi prosesində dövlət orqanları tərəfindən sui-istifadə hallarına yol verməyən və bu işdə şəffaflığı təmin edən qaydaların tətbiqini zəruri edirdi. Bununla əlaqədar olaraq respublikamızda bir sıra işlər görülmüşdür. Bu işlər içərisində əsas yeri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş

“Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında” Qaydalar tutur.

Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı və həmin fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumunun məbləğləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Sözü gedən fərmana əsasən, respublikamızda xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət sahələri və bu lisenziyaları vermək səlahiyyəti olan müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları aşağıdakı kimidir:

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Özəl mühafizə fəaliyyəti ;
- Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə müvəkkil edilməmiş hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən qeyri-leqal yolla informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələrin işlənilməsi, istehsalı, satışı, alınması, ölkəyə gətirilməsi və ölkədən çıxarılması ;
- İnformasiya mühafizə vasitələrinin layihələndirilməsi və istehsal sahəsində fəaliyyəti.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növünə lisenziya verilir:

- Kartoqrafiya fəaliyyəti .

Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Radioaktiv və ionizə şüaları verən maddələrin tullantılarının saxlanması və basdırılması;
- Toksik istehsalat tullantılarının utilizasiyası və zərərsizləşdirilməsi;
- Yabanı dərman bitkiləri xammalının yığılması.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Əlvan metal, tərkibində qiymətli metallar və daşlar olan sənaye və istehsalat tullantılarının tədarüku, emalı və satışı;
- Əmtəə birjasının fəaliyyəti.

Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Neft məhsullarının satışı;
- Qaz məhsullarının satışı.

Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Tibb fəaliyyəti;
- Əczaçılıq fəaliyyəti;
- Prekursorların idxalı, ixracı, tranzit nəql edilməsi və istehsalı.

Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Etil (yeyinti) spirtinin və alkoqollu içkilərin (şərabın, konyakın, arağın və siyahısı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilən digər alkoqollu içkilərin ;

- Tütün məmulatının;
- Özəl baytarlıq təbabəti fəaliyyəti;
- Baytarlıq preparatlarının istehsalı və satışı.

Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Su nəqliyyatı ilə yük və sərnişin daşınması;
- Avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin və yük daşınması.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mülki Aviasiya Administrasiyası tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növünə lisenziya verilir:

- Hava nəqliyyatı ilə yük və sərnişin daşınması.

Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Rabitə xidmətləri;
- Biometrik texnologiyaların yaradılması və həmin texnologiyalara xidmət göstərilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növünə lisenziya verilir:

- Təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti.

Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növünə lisenziya verilir:

- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrdə işə düzəlmələrində vasitəçilik fəaliyyəti.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növünə lisenziya verilir:

- Bank fəaliyyəti.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyəti;
- Sığorta sektorunda fəaliyyət;
- Ciddi hesabat blanklarının hazırlanması;
- Qiymətli metalların və qiymətli daşların istehsalı, emalı, istifadəsi, dövriyyəsi.

Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növünə lisenziya verilir:

- Auditor fəaliyyəti.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Fond birjasının fəaliyyəti;
- İnvestisiya fondunun fəaliyyəti;
- Qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçılarının fəaliyyəti (broker, diler, qiymətli kağızların idarə edilməsi, qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (klirinq), depozitar, qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin aparılması, qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili);

- Bütün növ qiymətli kağız blanklarının hazırlanması və satışı üzrə fəaliyyət.

Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növünə lisenziya verilir:

- Müxtəlif növ möhürlərin və ştampların hazırlanması.

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Turizm fəaliyyəti;
- Mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin fəaliyyəti.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Gömrük brokeri, gömrük daşıyıcısı, gömrük ərazisində malların emalı və gömrük ərazisindən kənarında malların emalı fəaliyyəti ;
- Gömrük anbarlarının, müvəqqəti saxlanma anbarlarının, sərbəst anbarların və rüsumsuz ticarət mağazalarının təsis edilməsi.

Milli Televiziya və Radio Şurası tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növünə lisenziya verilir:

- Teleradio yayımı (televiziya və radio yayımı, əlavə informasiya yayımı, kabel şəbəkəsi yayımı, peyk vasitəsilə yayım, xarici teleradio kanallarının peyk vasitəsilə teleradio yayımının kodlaşdırılmış qurğularla həyata keçirilməsini təmin edən fəaliyyət).

Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir:

- Təhlükəli yüklərin nəqliyyat vasitəsilə daşınması;
- Maye və təbii qaz təsərrüfatı obyektlərinin quraşdırılması və istismarı;
- Dağ-mədən işləri, dağ və buruq qazmalarının aparılması;
- Liftlərin quraşdırılması və təmiri;
- Atraksionların quraşdırılması və istismarı;
- Energetika obyektlərinin, avadanlıqların və qurğuların quraşdırılması, sazlanması və təmiri;
- Qaldırıcı qurğuların, metallurgiya avadanlıqlarının, təzyiqlə işləyən qazanların, tutumların istehsalı, quraşdırılması və təmiri;
- Təhlükə potensialı obyektlərdə istismar olunan avadanlıqların və texniki qurğuların diaqnostikası və digər texniki yoxlamaların keçirilməsi ;
- Müəssisələrin və yaşayış məntəqələrinin müqavilə əsasında yanğınlardan qorunması;
- Yanğınsöndürmə texnikası məhsulunun istehsalı və alınması, sınaqların keçirilməsi;
- Yanğından mühafizə sistemlərinin və vasitələrinin quraşdırılması, texniki xidməti və təmiri;
- Yanğınsöndürmə ləvazimatının, ilkin yanğınsöndürmə vasitələrinin təmiri və onlara xidmət, yanğınsöndürmə vasitələrinin keyfiyyətinin bərpası;
- Yanğından mühafizə binalarının, qurğularının, otaqlarının tikilməsi, yenidən qurulması və təmiri.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi tərəfindən aşağıdakı fəaliyyət növünə lisenziya verilir:

- Dövlət standartlarına uyğun olaraq I və II məsuliyyət səviyyəli bina və qurğuların layihələndirilməsi.

Beləliklə, qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, adı çəkilən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verərək həmin sahədə fəaliyyət göstərmək niyyətində olan kommertiya subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsində bu və ya digər formada iştirak edirlər.

MÖVZU. İNFORMASIYA HÜQUQU

1.İnformasiya sferası hüquqi tənzimləmənin obyektı kimi.

2.Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin formalaşması

istiqamətində dövlət siyasətinin hüquqi təminatı.

3. Elektron ticarət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi.

4. İnformasiya təhlükəsizliyi sistemi və onun formalaşdırılması mexanizmi.

5. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması istiqamətində dövlət orqanlarının hüquqi vəziyyəti.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1.«Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyanın » təsdiq edilməsi haqqında 17 fevral 2003-cü il 1146 nömrəli sərəncam

2."Məlumat azadlığı" haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu (19 iyun 1998-ci il)

3."İnformasiya azadlığı" haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu(13 fevral 2010-cu il)

4."İnformasiya əldə etmək" haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu(16 iyun 2007-ci il qanununa əsasən əlavələrlə)(24 yanvar 2010-cu il)

5. "Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının Nizamnaməsinə və Konvensiyasına, habelə düzəliş sənədlərinə qoşulmaq barədə" Azərbaycan Respublikası qanunu (14mart 2000-ci il №826)

6."Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi"haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 20 fevral tarixli 94 nömrəli Sərəncamı

7."Dövlət sirri haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu

9. "Elektron sənəd və elektron imza haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu

10. "Elektron ticarət haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu

11. "İnformasiya əldə etmək haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu

12. "Telekommunikasiya haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu

1.İnformasiya sferası hüquqi tənzimləmənin obyektı kimi.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi paradıqma dedikdə, sosial dəyərlər; o cümlədən istehsal, bölgü, maddi nemətlərin mənimsənilməsi və istehlakının xarakteri və strukturu da daxil olmaqla, cəmiyyətin iqtisadi sisteminin fəaliyyət qanunları və kateqoriyaları; ictimai və iqtisadi institutlar; iqtisadi proseslərin idarə olunmasının təsərrüfat mexanizmini əhatə edən əsas prinsiplər başa düşülür. Bu baxımdan, informasiya paradıqması sosial dəyərlər sırasında təhsil və biliklərə malik olmanı ön cərgəyə çıxarır və bununla, Frensis Bekonun məşhur "Kim informasiyaya malikdirsə, dünyaya malikdir" fikri bir daha təsdiqlənir.

İqtisadi nəzəriyyədə informasiya paradıqmasının yaranması, intellektual xidmətin yaranması hesabına iqtisadi fəaliyyətin yeni sahəsinin yaranmasına və bununla, iqtisadiyyatda struktur dəyişmələrinə səbəb olur. Yeni iqtisadi paradıqmada, təbii ki, əsas rol oynayan kateqoriya – informasiya kateqoriyasıdır. İqtisadiyyatın informasiyalaşması onun kompyuter texnikası və informasiya texnologiyaları əsasında texniki cəhətdən yeniləşməsi ilə yanaşı, informasiyanın mühüm əhəmiyyətli iqtisadi resursa çevrilməsi deməkdir. İnformasiya iqtisadi resurs kimi aşağıdakı formalarda çıxış edir:

1. Bazarın vəziyyətini xarakterizə edən (əmtəə və xidmətlərin qiymət səviyyələri və onların dəyişməsi dinamikası, qiymətli kağızların kursları, bank faizləri, birja kotirovkaları) konyuktura məlumatları/informasiyaları;

2. Əmtəə və xidmətlərin tələb və təklifi haqqında, onların xarakteri, rəqabət qabiliyyətliliyi, bazarın agentləri, idxal və ixrac, daxili və xarici bazarların qarşılıqlı təsirini əhatə edən məlumat toplusundan ibarət kommersiya informasiyaları;

3. Tərəfdaşların və bazardakı rəqiblərin tədiyyə və kredit qabiliyyətliliyi haqqında maliyyə informasiyaları;

4. İnnovasiyalara şərait yaradan elmi-texniki informasiyalar; statistik informasiyalar;

5. İstehlakçıların prioritetlərinə və bazarlardakı şəraitə təsir edən kütləvi informasiyalar (qəzetlər, teleradio, İnternet və s.).

İnformasiya əmtəə kimi bir sıra özəl xüsusiyyətlərə malikdir: onun istehsalı şəbəkə xarakterlidir, yəni hər bir iştirakçı bu məhsula yeni məlumat əlavə etməklə onun yeni məhsula çevrilməsinə, daima zənginləşməsinə, daxilən ziddiyyətli olmayan tam və doğru informasiyanın yaranmasına səbəb olur, bu məhsulu, tələb olarsa, dəfələrlə satmaq olar, digər məhsullarla müqayisədə informasiya məhsulu üçün “limit faydalılığının azalması” qanunu işləmir, informasiya məhsulunun qiyməti onun hazırlanmasının maya dəyəri ilə müəyyənləşmir və s.

İnformasiya kateqoriya kimi, əhəmiyyətinə görə heç də zəif olmayan başqa bir kateqoriyanın – biliklərin əsasını təşkil edir. Bilik dərk olunmuş informasiyadır. Yəni bilik zaman və təcrübə ilə sınaqdan çıxmış əsaslı informasiya olaraq elmi dünyagörüşün əsasını təşkil edir, elmi-texniki tərəqqinin inkişafını təmin edir və istehsal innovasiyaları formasında maddiləşir. Biliyin unikallığını qiymətləndirən müasir menecmentin aparıcı nəzəriyyəçisi P.Drukerin fikrincə, “bir biznesi digərlərindən fərqləndirən əsas məqam müxtəlif sahələrə aid olan biliklərin iqtisadiyyat və menecmentin ayrı-ayrı sahələrində istifadə olunmasıdır.” Onun qənaətinə görə, pul və avadanlıqlar, əslində, heç nə ilə fərqlənmir, yalnız informasiya və ya bilik həlledici resurs ola bilər. Bir sıra mütəxəssislər isə yeni iqtisadiyyatın ən mühüm nailiyyətləri sırasına biznesin informasiya və fiziki tərkib hissələrinə ayrılmasını aid edir. Hesab olunur ki, əslində, belə yanaşma ənənəvi biznesdə də faydalıdır. Məsələn, məşhur Bill Qeyts hesab edir ki, “biznesin bir çox problemləri, əslində, informasiya problemidir, lakin heç kəs bu problemə layiqincə yanaşmır”.

İnformasiya paradiqmasını müasir sosial-iqtisadi sistemə tətbiq etməklə, bu sistemi cəmiyyətlə münasibətdə olduğu kimi, informasiya iqtisadiyyatı adlandırmaq olar. İnformasiya iqtisadiyyatını xarakterizə edən xüsusiyyətlərə: global xarakter; biliklərə istiqamətlənmə; innovasiya təbiəti; “istehlakçı – istehsalçı” münasibətlərinin dəyişməsi; əməyin yaradıcı, intellektual xarakteri aid edilir.

Mahiyyət etibarı ilə informasiya iqtisadiyyatı bazar iqtisadiyyatı xüsusiyyətlərinə malikdir. Yəni burada istehlakçının müstəsna səlahiyyətləri təmin edilir, bazarda rəqabət mövcuddur, “görünməz əl” prinsipi işləyir və dövlət bazarın fəaliyyətinə müdaxilə etmir. Lakin sadalanan xüsusiyyətlərin reallaşdırılması özəlliklərə malikdir. Bu baxımdan, ən vacibi istehlakçının sərbəstliyinin təmin olunması hesab edilməlidir. Müvafiq bazarın xüsusiyyətləri baxımından istehlakçının sərbəstliyinin təmin olunmasında əsas məqam onun məhsul və bazar, həmçinin firmaların davranışı haqqında məlumatlılığıdır.

Azərbaycan Respublikasının ali qanunu olan konstitusiyamızın 50.1-ci maddəsində əsasən hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır. Ən ali səviyyədə informasiya azadlığının təmin olunmasına baxmayaraq ölkəmizin yeni-informasiya iqtisadiyyatına keçidilə əlaqədar olaraq bu sahədəki münasibətləri nizama salmaq və tənzimləmək üçün dövlətimiz tərəfindən bir sıra

normativ-hüquqi qəbul olunmuşdur. Azərbaycanda bu sahədəki əsas normativ-hüquqi aktlara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

1."Məlumat azadlığı" haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu(19 iyun 1998-ci il)

2."İnformasiya azadlığı" haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu(13 fevral 2010-cu il)

3."İnformasiya əldə etmək" haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu(16 iyun 2007-ci il qanununa əsasən əlavələr)(24.01.2010)

Bundan əlavə olaraq Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətləri və prioritetləri 17 fevral 2003-cü ildə imzalanan "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)", 2005-ci ilin oktyabr ayında təsdiq edilmiş "Elektron Azərbaycan" Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan fəaliyyət planı və vəzifələrlə müəyən edilir. Elektron Azərbaycan Dövlət Proqramında milli informasiya fəzasının təhlükəsizliyinin beynəlxalq tələblərə uyğun qurulması və idarə olunması sisteminin yaradılmasını, eyni zamanda beynəlxalq və milli standartların qəbulunu, informasiya təhlükəsizliyi üzrə proqram-texniki vasitələrin sertifikatlaşdırılması mexanizminin işlənməsini və sınaq laboratoriyalarının yaradılmasını nəzərdə tutan çox əhəmiyyətli xüsusi müddəalar var.

Bu qanunlar vasitəsilə informasiya cəmiyyətinə keçidin hüquqi bazası yaradılmış, bir sıra və mahiyyətə yeni olan anlayışlara aydınlıq gətirilmişdir. Azərbaycanda informasiyanın mahiyyəti onun formalaşması, ondan istifadənin hüquqi əsasları, bu sahədə yol verilən hüquq pozuntularına görə məsuliyyət və s. "İnformasiya azadlığı" haqqında qanunda əks etdirilmişdir. Bu qanun informasiya azadlığının həyata keçirilməsi üçün qaydalar müəyyənləşdirir, vətəndaşların informasiya əldə etmək hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin vəzifə və funksiyalarını tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsinə uyğun olaraq hər kəsin istədiyi informasiyanı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır. İnformasiya azadlığının həyata keçirilməsi digər insanların hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni maraqlarının pozulmasına səbəb olmamalıdır.

İnformasiya azadlığının həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- 1.informasiya azadlığına dövlət təminatı;
- 2.informasiyanın əldə edilməsinin qanuniliyi;
- 3.informasiyanın açıqlığı və əldə olunmasının sərbəstliyi;
- 4.informasiyanın əhatəliliyi və etibarlılığı;
- 5.informasiyanın vaxtında təqdim olunması;
6. vətəndaşların informasiya əldə etmək hüququnun qorunması, o cümlədən məhkəmə yolu ilə müdafiəsi;
7. informasiya əldə etmək hüququnun pozulmasına görə məsuliyyət;
8. informasiya təqdim olunarkən üçüncü şəxsin hüquqlarının və qanuni maraqlarının qorunması;
9. informasiya əldə etmək hüququnun dövlətin müstəqilliyinin, təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün, məhkəmələrin nüfuzunun və tərəfsizliyinin, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və azadlıqlarının, qanuni maraqlarının qorunması üçün lazım olandan çox məhdudlaşdırılmaması.

Elektron formada təqdim olunan informasiyanın etibarlılığı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada təsdiq olunur. Kompüterin

köməyi ilə yaradılan və telekommunikasiya kanalları ilə təqdim olunan sənədlərdə bu sənədlər üçün müəyyənləşdirilməmiş bütün rekvizitlər göstərilməlidir.

2.Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin formalaşması istiqamətində dövlət siyasətinin hüquqi təminatı.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın və demokratiyanın inkişafının əsas göstəricilərindəndir. Dünya bazarında elektron ticarətin rolunun artdığı müşahidə olunur və ümumiyyətlə, gələcəkdə ölkələrin rəqabət aparmaq qabiliyyəti onların informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadəsindən asılı olacaqdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunması ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir və məhz bu texnologiyalar əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətində mövcud olan problemlərin həll olunması və yoxsulluğun azaldılması üçün tutarlı vasitələrdəndir. Son illərdə Azərbaycanda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə sahəsində müəyyən addımlar atılmış, bir sıra sahələrdə bu texnologiyaların tətbiqində ciddi uğurlar qazanılmış və ümumiyyətlə, bu istiqamət dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində dövlət tərəfindən atılan addımları mövcud reallıqlar şərtləndirir. Bu amillərdən mənfi olanları aradan qaldırmağa və müsbət istiqamətlərdən istifadə edərək yüksək inkişafa nail olmaq mümkündür.

Milli Strategiyanın əsas məqsəd və vəzifələri. Milli Strategiya informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə və onun genişləndirilməsi sahəsində dövlətin siyasətini əks etdirir, əsas məqsəd və vəzifələri, prioritetləri və fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Strategiya cəmiyyətin tələblərini, qabaqcıl dünya təcrübəsini nəzərə alır və ölkənin inkişafına, demokratik cəmiyyət quruculuğuna, Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiya olunmasına xidmət edir. Milli Strategiyanın əsas məqsədi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə etməklə ölkənin demokratik inkişafına kömək etmək və informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin etməkdir. Milli Strategiyanın əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

- informasiya cəmiyyətinin hüquqi əsaslarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- cəmiyyətdə insan amilinin inkişaf etdirilməsi, vətəndaşların keyfiyyətli təhsil, tibbi xidmət və sosial təminatlar alması üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- vətəndaşların və sosial institutların məlumat almaq, onu yaymaq və istifadə etmək kimi hüquqlarının təmin edilməsi üçün müvafiq mühitin yaradılması;
- effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsi, elektron hökumətin yaradılması, elektron ticarətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
- ölkənin iqtisadi, sosial və intellektual potensialının möhkəmləndirilməsi, informasiya və biliklərə əsaslanan, rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulması, informasiya və bilik bazarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- xalqın tarixi, ədəbi və mədəni irsinin qorunub saxlanması və onun geniş təbliği;
- inkişaf etmiş informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, vahid milli elektron informasiya məkanının formalaşdırılması, informasiya və kommunikasiya xidmətlərinin genişləndirilməsi;
- ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- ölkənin ümumdünya elektron informasiya məkanına inteqrasiyası;

- milli proqram vasitələrinin yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları məhsullarının istehsalının (İKT sənayesinin) inkişaf etdirilməsi;
- ölkənin «rəqəmsal geriliyinin» aradan qaldırılması.

Strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində dövlət idarəetməsində şəffaflıq təmin olunacaq, davamlı iqtisadi dirçəlişə nail olunacaq, əhalinin həyat şəraiti yüksək dərəcədə yaxşılaşacaq, ölkədə vahid elektron informasiya məkanı formalaşacaq, bütün vətəndaşlar üçün informasiya əldə etmək imkanları yaranacaq və milli maraqlar nəzərə alınmaqla ölkə ümumdünya elektron informasiya məkanına inteqrasiya olunacaqdır.

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasında

dövlətin rolu. Müasir tələblər baxımından ölkədə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsi bütövlükdə dövlətin hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi potensialının göstəricilərindəndir. Azərbaycan bu mənada istisna hal təşkil etmir və informasiya cəmiyyətinə keçid üçün ölkədə əlverişli şəraitin yaradılması Azərbaycan dövlətinin siyasi məqsədlərindən biridir. Ölkənin informasiyalaşdırılması yolu ilə informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması təşkilati, sosial-iqtisadi, elmi-texniki, texnoloji və ən başlıcası, siyasi amillərə malik olan mürəkkəb prosesdir, onun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə cəlb olunan siyasi-inzibati, maliyyə, insan, texniki və s. resurslardan səmərəli istifadə olunmasını, prioritetlərin və fəaliyyət istiqamətlərinin düzgün müəyyən edilməsini, görülən işlərin tənzimlənməsini və əlaqələndirilməsini tələb edir. Bu səbəbdən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişaf etdirilməsi sahəsində «İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda təsbit olunmuş dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə milli strategiya və fəaliyyət planının olması çox vacibdir. İnformasiya cəmiyyətinə keçid üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında dövlət aparıcı rol oynayır və onun fəaliyyəti əsasən aşağıdakıları əhatə edir:

- qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi;
- ölkə daxilində informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı fəaliyyətin təhlili və tənzimlənməsi;
- milli və dövlət informasiya sistemlərinin yaradılması, informasiya resurslarının formalaşdırılması, dövlət orqanlarının bu istiqamətdə fəaliyyətinin idarə edilməsi;
- yeni şəraitə münasib olan, xarici və yerli sərmayələrin cəlb edilməsi və iqtisadi fəaliyyətdə ədalətli rəqabətin aparılmasına xidmət edən əlverişli mühitin yaradılması;
- cəmiyyətin geniş təbəqələrinin strategiyanın həyata keçirilməsinə cəlb edilməsi məqsədilə siyasi, hüquqi, iqtisadi və inzibati mexanizmlərdən istifadə etməklə prosesin bütün iştirakçıları üçün bərabər şəraitin yaradılması, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;
- hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, şəxsiyyət haqqında və özəl məlumatların qorunmasının təmin olunması;
- vətəndaşların dövlət informasiya resurslarına müraciət etməsi üçün imkan yaradılması;
- ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- strategiyanın həyata keçirilməsi üçün tələb olunan maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsi, dövlət əhəmiyyətli və sosial yönümlü layihə və proqramların dəstəklənməsi;
- milli informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının, texniki və proqram məhsullarının istehsalı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların dünya bazarına çıxarılmasının stimullaşdırılması;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində fəaliyyət göstərən özəl şirkətlər, xüsusilə kiçik və orta müəssisələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiqi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

- dövlət idarəetməsində və yerli özünüidarəetmədə müasir texnologiyalardan istifadə olunması;
- elektron hökumətin formalaşdırılması istiqamətində ardıcıl fəaliyyətin həyata keçirilməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ölkənin milli maraqlarını təmin edən beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi.

İnformasiyalaşdırmanın əsas prinsipləri. Cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasına yönəlmiş Milli Strategiya ayrı-ayrı sahələr üçün yaradılan ənənəvi konsepsiya və proqramlardan fərqli olaraq çoxaspektlidir və onun əhatə dairəsinə dövlət siyasəti, sosial-iqtisadi sfera, texnika və texnologiyalar, elm və mədəniyyət daxildir. Strategiya və onun həyata keçirilməsilə bağlı fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğundur, milli maraqların qorunmasına xidmət edir, beynəlxalq qurumların — BMT-nin, Avropa Şurasının müvafiq standartlarını, tələb və tövsiyələrini, baxılan sahə üçün mühüm olan və Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul olunmuş digər beynəlxalq aktların müddəalarını nəzərə alır. Milli Strategiya Azərbaycan Respublikasında informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişaf etdirilməsinin səmərəliliyini təmin etmək və bu prosesdə bütün maraqlı tərəflərin (dövlət strukturları, elm və tədris müəssisələri, özəl qurumlar, qeyri-hökumət təşkilatları, ictimai təşkilatlar və vətəndaşlar) iştirakı üçün bərabər şərait yaratmaq məqsədilə aşağıdakı əsas prinsipləri müəyyən edir:

- Maarifləndirmə — ictimaiyyətin dəstəyini almaq, fəaliyyətin effektivliyini təmin etmək və bütövlükdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin asanlaşdırılması üçün bu texnologiyalara dair bilik və məlumatlar geniş şəkildə əhaliyə çatdırılır.
- Şəffaflıq — informasiyalaşdırma ilə bağlı bütün fəaliyyət aşkar şəraitdə həyata keçirilir, fəaliyyətlə əlaqəli əsas qaydalar, tədbirlər bütün vasitələrlə ictimaiyyətə çatdırılır, ictimai müzakirələr aparılır, bütün tərəflərin fikri öyrənilir və nəzərə alınır.
- Bərabərlik — cəmiyyətdəki mövqeyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, prosesin bütün iştirakçılarının maraqları eyni dərəcədə nəzərə alınır, sosial ədalət prinsipi gözlənilir.
- İnnovasiya — elmi-texniki tərəqqinin yenilikləri nəzərə alınır, müasir elmi tədqiqatların aparılmasına diqqət artırılır.
- Mərhələlilik — informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafını nəzərə alaraq və maliyyə imkanlarından səmərəli istifadəni təmin etmək üçün informasiyalaşdırma ilə bağlı fəaliyyət mərhələlər üzrə həyata keçirilir, proqram və layihələr hazırlanarkən prioritetlər və nəticələrin qısa müddətdə əldə edilməsi nəzərə alınır.
- Beynəlxalq əməkdaşlıq — informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə beynəlxalq layihələrin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində respublika fəal iştirak edir, ölkədə aparılan informasiyalaşdırma ilə bağlı fəaliyyətin ümumdünya informasiya cəmiyyətinin inkişafı ilə sıx əlaqəsi təmin olunur.
- «Birinci rəhbər» prinsipi — dövlət idarəetmə və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, təşkilat və müəssisələrin rəhbərləri informasiyalaşdırmanın həyata keçirilməsində maraqlıdırlar və onlar bu fəaliyyəti bilavasitə idarə edirlər.
- Millilik — milli informasiya resurslarının hazırlanmasına, milli proqram təminatının yaradılmasına üstünlük verilir, Azərbaycanda yaşayan digər xalqların informasiya resurslarının formalaşması üçün şərait yaradılır.

Prioritetlər və fəaliyyətin əsas istiqamətləri. Milli Strategiyanın əsas prioritetləri bunlardır:

- vətəndaşların informasiya tələbatının ödənilməsi, insanın hərtərəfli inkişafının təmin olunması, ölkənin intellektual potensialının artırılması;
 - informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin etmək üçün hüquqi mühitin formalaşdırılması, effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsi;
 - informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə ölkənin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi;
 - informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə milli tarixi, ədəbi və mədəni irsin qorunub saxlanması və təbliği.
- Milli Strategiya aşağıdakı əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir:
- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təhsilin təkmilləşdirilməsi, İKT sahəsində milli kadrların hazırlanması və ölkədə minimal İKT savadlılığının təmin olunması;
 - informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə sosial yönümlü sahələrin inkişaf etdirilməsi;
 - telekommunikasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
 - elektron hökumətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
 - informasiyalaşdırma ilə əlaqədar hüquqi normativ bazanın yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
 - elektron iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
 - milli informasiya resurslarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
 - informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində elmi-texniki və istehsalat potensialının yüksəldilməsi;
 - ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, şəxsiyyət haqqında və özəl məlumatların qorunması.

Elektron hökumət. Informasiya iqtisadiyyatının “-” cəhətlərindən biri də bu sahəni əhatə edən və mahiyyətcə yeni məzmun kəsb edən cinayətkarlıq hallarının artmasıdır. Bu təhdidlərlə əlaqədar olaraq e-dövlətin informasiya təhlükəsizliyi ön plana çıxır, milli və beynəlxalq təhlükəsizliyin getdikcə daha vacib komponentinə çevrilir. E-dövlət ideyasının həyata keçirilməsində müəyyən mərhələləri arxada qoymuş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, e-dövlət quruculuğunda qarşıya çıxan əsas və ən çətin məsələlərdən biri yeni şəraitdə fəaliyyət göstərən dövlətin etibarlı informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir.

E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyini solumun elə vəziyyəti kimi müəyyən etmək olar ki, bu zaman şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət təbii və süni meydana çıxan, informasiya və kommunikasiya axınları şəklində çıxış edən, ictimai və fərdi şüurun qəsdən deformasiya olunmasına, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin varlığı üçün vacib əhəmiyyəti olan infrastrukturun məhv edilməsinə yönəlmiş təhdidlərdən fasiləsiz olaraq etibarlı və hərtərəfli qorunsun. Araşdırmalar göstərir ki, e-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin komponentləri aşağıdakılardır:

- informasiya fəzasının təhlükəsizlik vəziyyəti - bu zaman vətəndaşların, təşkilatların və dövlətin maraqları naminə informasiya fəzasının formalaşması və inkişafı təmin edilir;
- informasiyanın özünün təhlükəsizlik vəziyyəti - bu zaman informasiyanın tamlıq, konfidensiallıq və əlyetərlilik kimi xassələrinin pozulması istisna edilir və ya olduqca çətinləşir.

İnformasiya sahəsində dövlətin maraqlarına ən ciddi təhdid mənbəyi “informasiya silahı”nın nəzarətsiz yaradılması, yayılması və bu sahədə “informasiya müharibəsi”nin aparılması cəhdləridir. İnformasiya sistemləri və şəbəkələri ilə əlaqəli hücum və müdafiə əməliyyatları sürətlə inkişaf edir, informasiya əməliyyatları müasir silahlı qüvvələrin hərbi

doktrinalarında artıq özünə yer tapmaqdadır. Qlobal informasiya cəmiyyəti şəraitində e-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi beynəlxalq, kompleks və sahələrarası xarakter kəsb edir və onun ideal həlli (verilən zamanətlər baxımından) müvafiq elmi-metodoloji bazanın mükəmməllik səviyyəsindən birbaşa asılı olur.

Təqdim olunan işdə e-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üzrə aktual elmi tədqiqat problemləri analiz edilir. E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin elmi problemlərini humanitar, elmi-texnoloji və kadr təminatı məsələləri kimi üç əsas istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya təhlükəsizliyinin elmi-texnoloji komponenti nisbətən ətraflı və əsaslı, humanitar komponenti isə olduqca zəif tədqiq edilib. Lakin aparılmış elmi tədqiqatlar əsasən korporativ şəbəkə miqyasını nəzərdə tutur, qlobal informasiya cəmiyyəti mühitində e-dövlətə heterogen korporativ şəbəkələrin məcmusu kimi baxıldıqda belə mövcud texnoloji həllərin yetərsiz olmasını etiraf etmək lazımdır. Çünki belə mürəkkəb sistemdə yalnız miqyasın böyüməsi və komponentlərin bircins olmaması nəticəsində bir sıra keyfiyyət dəyişiklikləri meydana çıxır:

- komponentlərin sayı artır, nəticədə sistemin mümkün vəziyyətlərinin sayı dəfələrlə artır;
- təhlükəsizlik perimetrinin müəyyən edilməsində çətinliklər meydana çıxır, bəzi hallarda bu perimetri müəyyən etmək mümkün olmur;
- sistemin komponentləri arasında kanalların vəziyyətinə nəzarət etmək mümkün olmur;
- şəbəkənin müxtəlif seqmentlərində resursların istifadəsinə və deməli, mühafizəsinə müxtəlif tələbləri nəzərə almaq lazımdır (məsələn, nüvə seqmenti və periferiya seqmenti).

Milli strategiyanın həyata keçirilməsində prioritet istiqamətlərdən biri də elektron iqtisadiyyatın yaradılmasıdır. "Elektron iqtisadiyyat" özündə "elektron ticarət", "elektron biznes", "elektron reklam" və s. məfhumları birləşdirir.

3. Elektron ticarət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi.

Elektron ticarət "Elektron Ticarət" haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu ilə tənzimlənir. Qanuna əsasən elektron ticarət dedikdə - informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyət nəzərdə tutulur. Maliyyə bazarında, o cümlədən sığorta və qiymətli kağızlar bazarında elektron ticarətlə bağlı münasibətlər Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Elektron ticarətin təşkili. Elektron ticarətin həyata keçirilməsində bir sıra prinsiplərdən istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin hüquqi tənzimlənməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1. iştirakçıların hüquq bərabərliyi;
2. iştirakçıların iradə sərbəstliyi;
3. iştirakçıların əmlak müstəqilliyi;
4. mülkiyyətin toxunulmazlığı;
5. müqavilə azadlığı;
6. sahibkarlıq fəaliyyətinin maneəsiz həyata keçirilməsi;
7. azad və ədalətli rəqabət;
8. malların, xidmətlərin və maliyyə vəsaitlərinin sərbəst hərəkəti;
9. hüquqların məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilməsi.

Hüquqi və fiziki şəxslərin elektron ticarət sahəsində hüquq və vəzifələr əldə etməsinə və həyata keçirməsinə yalnız Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən məhdudiyətlər qoyula bilər. Elektron ticarətin həyata keçirilməsinə xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunmur. Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət sahələrində elektron ticarət aparıldıqda, satıcı (təchizatçı) qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada həmin fəaliyyətə xüsusi razılıq (lisenziya) almalıdır. Hüquqi və fiziki şəxslər elektron ticarət sahəsində hüquq və vəzifələrini qanunvericiliyə və bağladıqları müqavilələrə əsasən əldə edir və həyata keçirirlər. Elektron ticarətin iştirakçılarına olan tələblər:

1. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq fəaliyyətə xüsusi razılıq (lisenziya) nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, mövcud qanunvericiliyə müvafiq qaydada hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatından keçdiyi və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ əldə etdiyi andan satıcı (təchizatçı) kimi fəaliyyətə başlaya bilər.

2. Satıcının (təchizatçının) alıcılara (sifarişçilərə) təqdim etdiyi bütün məlumatlar Azərbaycan dilində və ya tərəflərin razılaşdırdığı digər dildə, xüsusi biliyə malik olmayan alıcı (sifarişçi) tərəfindən aydın və birmənalı başa düşülən şəkildə ifadə olunmalıdır.

3. Satıcı (təchizatçı) özü barədə aşağıdakı zəruri məlumatlarla alıcıların (sifarişçilərin) və səlahiyyətli dövlət orqanlarının tanış olmasına imkan yaratmalıdır:

a) hüquqi şəxsin adı, dövlət qeydiyyatı, təşkilati-hüquqi forması, ünvanı və ya fiziki şəxsin soyadı, adı və atasının adı, ünvanı;

b) əlaqə məlumatları (telefon, faks, İnternet və elektron poçt ünvanları);

c) satıcının (təchizatçının) ticarət reyestrində və ya digər reyestrə qeydiyyatı olduğu halda, reyestrin adı, qeydiyyat nömrəsi və ya digər identifikasiya məlumatı (satıcı (təchizatçı) peşə üzrə fəaliyyət göstərərkən isə qeydiyyatdan keçdiyi müvafiq dövlət orqanının və ya digər qurumun adı, peşə üzrə ixtisas dərəcəsi, peşə qaydaları və bu qaydalarla tanışlıq imkanı barədə məlumat);

d) sahibkarlıq fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) tətbiq olunan halda, xüsusi razılıq (lisenziya) və onu vermiş dövlət orqanı barədə məlumat;

e) vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi (VÖEN);

f) malların, xidmətlərin və işlərin qiymətinə verginin və malın (xidmətin, işin) çatdırılma haqqının daxil olub-olmaması və onların məbləği barədə məlumat.

Alıcı (sifarişçi) – malları alan (xidmətləri, işləri sifariş edən) elektron ticarət iştirakçısıdır. Satıcı (təchizatçı) isə – malları satan (xidmətləri göstərən, işləri görən) elektron ticarət iştirakçısıdır. Alıcı bu Qanunla, mülki qanunvericiliklə, o cümlədən istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında qanunvericiliklə və elektron ticarət iştirakçıları arasında bağlanmış müqavilələrlə nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrə malikdir. Vasitəçi məhkəmənin qərarı və ya qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş səlahiyyətli dövlət orqanının müraciəti əsasında hüquq pozuntularının qarşısının alınması məqsədi ilə göstərdiyi xidməti dayandırır, informasiyanın saxlanması xidmətini göstərdiyi halda isə, həmçinin informasiyanı silir və ya ona çıxışı məhdudlaşdırır.

4. İnformasiya təhlükəsizliyi sistemi və onun formalaşdırılması mexanizmi.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemə, kompleks yanaşma tələb edir. Bu sahədə əlaqədar qurumlar tərəfindən konseptual, təşkilati, elmi-metodoloji, qanunvericilik, maddi-texniki əsasların yaradılması üzrə işlər aparılır. İnternetin sürətli inkişafı və kütləvi halda istifadəçilərin meydana çıxması ilə kompyuter və kommunikasiya sistemlərinə olan

təhdidlər daha ehtimallı olur və onların realizəsinin nəticələri daha da geniş miqyas alır. Buna görə də informasiya təhlükəsizliyi sistemlərində baş verən anormal hadisələrə və qeyri-qanuni hərəkətlərə tez reaksiya verilməsi, kompyuter cinayətlərinin müxtəlif növlərinə əks-təsir vasitələrindən biri də dünya təcrübəsində geniş istifadə olunan Kompyuter İnsidentləri üzrə Yardım Komandalarının (Computer Emergency Response Team, CERT) yaradılmasıdır. Dünyada ilk CERT də məhz 1988-ci ilin noyabr ayında baş vermiş virus epidemiyasından bilavasitə sonra yaradılmışdı. Hazırda müxtəlif ölkələrdə çoxlu sayda CERT qurumları fəaliyyət göstərir. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə bu cür komandaların yaradılması istiqamətində məqsədyönlü işlər həyata keçirilir. Artıq AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda CERT mərkəzi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Yaxın gələcəkdə CERT qurumların dövlət strukturlarında, özəl şirkətlərdə, ictimai təşkilatlarda, təhsil ocaqlarında, internet provayderlərdə yaradılması nəzərdə tutulur. Əlbəttə, yaradılacaq bütün CERT-lərin mülkiyyət və təşkilat formasından asılı olmayaraq vahid bir platformada milli CERT çərçivəsində əlaqələndirilməsi ölkədə formalaşan korporativ informasiya fəzalarının etibarlı mühafizəsi və təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Milli eyniləşdirmə sisteminin iki vacib elementinin - biometrik eyniləşdirmə sisteminin və elektron imza infrastrukturunun yaradılması, onların imkanlarının səmərəli şəkildə birləşdirilməsi və istifadəsi təkcə bu problemin həllində deyil, ümumiyyətlə informasiya məkanının təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayacaq. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən vacib vəzifələrindən biri də yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. Bu istiqamətdə ölkədə müəyyən işlər görülür. Bir sıra ali məktəblərdə müvafiq ixtisaslar üzrə kadr hazırlanmasına başlanmışdır.

Təhlillər göstərir ki, informasiya təhlükəsizliyi təhdidlərinin əsas mənbəyi insan amilidir. Statistik hesabatlarla görə, sistemin öz istifadəçilərinin hərəkətləri nəticəsində vurulan ziyanın həcmi artıq virusların vurduğu ziyanı üstələyir. Təhlükəsizlik üzrə bir çox zəif yerlər istifadəçilərin, sistem administratorlarının və digər mütəxəssislərin informasiya təhlükəsizliyi sahəsində biliklərinin kifayət səviyyədə olmaması nəticəsində mövcuddur.

Vətəndaşlarda informasiya mədəniyyətinin vacib hissəsi olan informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması istiqamətində davamlı və məqsədyönlü tədbirlərin görülməsi zəruriyyəti də dövrümüzün reallıqlarıdır. Belə ki, istifadəçilərdə informasiya-kommunikasiya sistemlərində iş zamanı təhdidlərin vura biləcəyi ziyan, həmin təhdidlərdən mühafizə mexanizmləri haqqında zəruri bilikləri və onlarla işləmək bacarıqları olmalıdır. İnternet şəbəkəsindən istifadə mədəniyyətini formalaşdırmaq, neqativ təsirlərə qarşı "immunitet" in möhkəmləndirilməsi üçün bu mədəniyyət normalarını təbliğ etmək lazımdır.

Qlobal informasiya cəmiyyəti şəraitində beynəlxalq və transmilli səviyyədə kompyuter və informasiya sistemlərinə olan cinayətlərlə mübarizə aparmaq, müxtəlif ölkələrlə bu sahədə səmərəli əməkdaşlığın həyata keçirilməsi məqsədi ilə ölkəmiz siyasi və hüquqi əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif sənədlərin qəbul olunmasında yaxından iştirak edir. Sevindirici haldır ki, respublikamızda informasiya cəmiyyətinin inkişafı yeni keyfiyyət mərhələsinə - elektron tranzaksiyaları, elektron xidmətləri dəstəkləyən, aparıcı dövlətlərin təcrübəsinə əsaslanan elektron hökumətin formalaşması mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ona görə də e-hökumətin dayanıqlı və təhlükəsiz fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə vətəndaşlara dövlət orqanları tərəfindən göstərilən elektron xidmətlər və interaktiv münasibətlər yüksək informasiya təhlükəsizliyi tələblərinə cavab verməlidir. Bunun üçün də dövlət, elm, biznes və vətəndaş sektorlarında fəaliyyət göstərən müvafiq qurumlar ölkəmizdə formalaşmaqda olan informasiya cəmiyyətinin təhlükəsizliyinin təmin olunması işlərində səylərini, intellektual potensialını səfərbər etməli və qarşıda duran vəzifələri birgə həll etməlidirlər. 30 noyabr - Beynəlxalq

informasiya təhlükəsizliyi gününün əsas məqsədlərindən biri də elə budur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında da informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir sıra mühüm qanunlar, normativ aktlar, sərəncamlar qəbul edilmişdir. "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında", "Dövlət sirri haqqında", "Elektron sənəd və elektron imza haqqında", "Elektron ticarət haqqında", "İnformasiya əldə etmək haqqında", "Telekommunikasiya haqqında" qanunlar qəbul edilmiş, kompyuter cinayətləri ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsində öz əksini tapmışdır.

Ölkəmizdə informasiya cəmiyyəti inkişaf etdikcə elektron hökumətin yaradılması prosesində vahid və çoxsəviyyəli ümumdövlət informasiya təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması zərurəti də meydana çıxır. Bu sahədə normativ-hüquqi bazanın yaradılması və inkişaf etdirilməsi vətəndaşların məlumatları əldə etmək hüququnun sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər, demokratik hüquqi dövlətin prinsipləri əsasında təmin edilməsinə şərait yaradır.

E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyini solumun elə vəziyyəti kimi müəyyən etmək olar ki, bu zaman şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət təbii və süni meydana çıxan, informasiya və kommunikasiya axınları şəklində çıxış edən, ictimai və fərdi şüurun qəsdən deformasiya olunmasına, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin varlığı üçün vacib əhəmiyyəti olan infrastrukturun məhv edilməsinə yönəlmiş təhdidlərdən fasiləsiz olaraq etibarlı və hərtərəfli qorunsun. Araşdırmalar göstərir ki, e-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin komponentləri aşağıdakılardır:

- informasiya fəzasının təhlükəsizlik vəziyyəti - bu zaman vətəndaşların, təşkilatların və dövlətin maraqları naminə informasiya fəzasının formalaşması və inkişafı təmin edilir;
- informasiya infrastrukturunun təhlükəsizlik vəziyyəti - bu zaman informasiya yalnız öz təyinatı üzrə istifadə edilir və istifadə edildiyi zaman sistemə (obyektə) mənfi təsir göstərmir;
- informasiyanın özünün təhlükəsizlik vəziyyəti - bu zaman informasiyanın tamlıq, konfidensiallıq və əlyetərlilik kimi xassələrinin pozulması istisna edilir və ya olduqca çətinləşir.

İnformasiya sahəsində dövlətin maraqlarına ən ciddi təhdid mənbəyi "informasiya silahı"nın nəzarətsiz yaradılması, yayılması və bu sahədə "informasiya müharibəsi"nin aparılması cəhdləridir. İnformasiya sistemləri və şəbəkələri ilə əlaqəli hücum və müdafiə əməliyyatları sürətlə inkişaf edir, informasiya əməliyyatları müasir silahlı qüvvələrin hərbi doktrinalarında artıq özünə yer tapmaqdadır. Qlobal informasiya cəmiyyəti şəraitində e-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi beynəlxalq, kompleks və sahələrarası xarakter kəsb edir və onun ideal həlli (verilən zəmanətlər baxımından) müvafiq elmi-metodoloji bazanın mükəmməllik səviyyəsindən birbaşa asılı olur. Təqdim olunan işdə e-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üzrə aktual elmi tədqiqat problemləri analiz edilir. E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin elmi problemlərini humanitar, elmi-texnoloji və kadr təminatı məsələləri kimi üç əsas istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya təhlükəsizliyinin elmi-texnoloji komponenti nisbətən ətraflı və əsaslı, humanitar komponenti isə olduqca zəif tədqiq edilib.

E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin çətinliyi, həmçinin mühafizə obyektini kimi informasiya infrastrukturunun yüksək səviyyədə qarşılıqlı əlaqəli olması, təhdidlərin bütün çoxluğunu, hücumların mümkün formalarını, növlərini və hücum nöqtələrini əvvəlcədən bilməyin və müəyyən etməyin mümkün olmaması, obyektlərin hamısının eyni zamanda mühafizəsinə fiziki və maliyyə məhdudiyyətləri, təhdidlərin və hücumların mənbələrinin müəyyən edilməsinin çətinliyi, e-dövlətin informasiya infrastrukturunun dünya informasiya infrastrukturu ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi və transsərhəd informasiya mübadiləsinin

mövcudluğu və s. kimi faktorlarla da müəyyən edilir.

Əlbəttə, yuxarıda sadalanan faktorların çoxu informasiya təhlükəsizliyi modellərinin qurulmasına ənənəvi yanaşmaların böyük miqyaslı paylanmış sistemlər üçün tətbiqi zamanı meydana çıxır. Qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması nəticəsində informasiya təhlükəsizliyi üçün tamamilə yeni modellər işləməyi tələb edən mühüm konsepsiyalar və faktorlar da meydana çıxmışdır. İnformasiya təhlükəsizliyi üzrə elmi-tədqiqat problemlərini analiz etmək üçün bu faktorları nəzərə almaq vacibdir.

İnformasiya təhlükəsizliyi bir praktiki fəaliyyət sahəsi və bir elmi tədqiqat istiqaməti kimi son bir neçə onillikdə formalaşmış, “verilənlərin mühafizəsi”, “kompyuter təhlükəsizliyi”, “şəbəkə təhlükəsizliyi” və nəhayət, “informasiya təhlükəsizliyi” adlarını daşımışdır. Solms son 40-50 il ərzində informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi sistemlərinə yanaşmaların inkişafını analiz edir və onları “dörd dalğa”ya bölür. Hər dalğa verilmiş zaman kəsiyində informasiya texnologiyalarına və onların idarə edilməsinə ümumi yanaşmanı təsvir edir. İlk yanaşmalarda hansısa bir texnoloji həll vasitəsi ilə problemləri həll etməyə çalışırdılar, belə həllər çoxaldıqca bu yanaşmanın problemi həll edə bilmədiyi meydana çıxdı. Hazırda əsas yanaşma informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi yanaşmasıdır. Bu yanaşmada informasiya təhlükəsizliyi sisteminin əsas komponentləri kimi texnikiaspektlər deyil, idarəetmə (menecment) komponentləri götürülür.

İnformasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi sahəsində ilk nəzəri tədqiqatlara 1970-ci illərin sonlarında başlanmışdır. 1990-cı illərin sonlarında isə ilk milli və beynəlxalq standartlar meydana çıxdı (ISO/IEC 17799). Lakin standartların meydana çıxması o demək deyil ki, informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi sahəsində bütün elmi və praktiki problemlər həll edilib. Əksinə, informasiya texnologiyalarının istifadəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi problemləri getdikcə çətinləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaxın vaxtlara qədər informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi dedikdə, yalnız (iri) təşkilat səviyyəsi nəzərdə tutulurdu. Son dövrlər isə daha çox milli informasiya infrastrukturunun təhlükəsizliyinin idarə edilməsindən söhbət gedir. Aydınır ki, bu səviyyələrin hər birində informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi məsələləri özünün məxsusi metodoloji bazasının inkişafını tələb edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında da informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir sıra mühüm qanunlar, normativ aktlar, sərəncamlar qəbul edilmişdir. "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında", "Dövlət sirri haqqında", "Elektron sənəd və elektron imza haqqında", "Elektron ticarət haqqında", "İnformasiya əldə etmək haqqında", "Telekommunikasiya haqqında" qanunlar qəbul edilmiş, kompyuter cinayətləri ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsində öz əksini tapmışdır.

MÖVZU 13. NƏQLİYYAT HÜQUQU

- 1. Nəqliyyat hüququ və onun hüquq sistemində yeri*
- 2. Nəqliyyat hüququnun sahə strukturu*
- 3. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sferasının fəaliyyətini tənzimləyən*

normativ hüquqi aktlar

4. *Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılmasının hüquqi təminatı*
5. *Dövlət nəqliyyat orqanlarının hüquqi vəziyyəti*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. E.Əliyev “Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat hüququ” – , 2005
2. F.Bağirov “Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında nəqliyyatın rolunun yüksəldilməsi istiqamətləri” – , 2009
3. Z.Qafarov, E.Əliyev “Müasir beynəlxalq nəqliyyat hüququnun Azərbaycan Respublikasında tətbiqi” – , 2002

Normativ hüquqi aktlar:

1. “Nəqliyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu–1999
2. “Avtomobil nəqliyyatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu– 2008
3. “Avtomobil yolları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu– 22.12.1999
4. “Aviasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu–24.06.2005
5. “Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat azirliyi haqqında” Əsasnamə–2003
6. Azərbaycan Respublikası Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi– 22.06.2001

1. Nəqliyyat hüququ və onun hüquq sistemində yeri

Nəqliyyat ölkənin müxtəlif iqtisadi sahələri arasındakı əlaqəni təmin edir və həmin sahələr üzrə müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Nəqliyyat ölkə iqtisadiyyatını vahid kompleks şəkildə birləşdirən bir halqadır.

Müasir dövrdə nəqliyyat Azərbaycanın iqtisadi infrastrukturunun əsas tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Onun səmərəli fəaliyyəti bir tərəfdən iqtisadiyyatın təşkilində və sosial sahənin işində vacib şərt hesab edilir, digər tərəfdən iqtisadiyyat və cəmiyyət nəqliyyat sistemi üçün “ictimai sifarişi” formalaşdırır. Belə ki nəqliyyat sektoru müştərilərin tələb və təkliflərinə uyğun xidmət göstərmək xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır.

Nəqliyyatın inkişaf səviyyəsi ölkədə müəyyən dərəcədə sivilizasiyanın inkişafını müəyyənləşdirir. Nəqliyyat iqtisadiyyatın çox sahələri ilə bilavasitə əlaqəlidir. Nəqliyyat əməyin məhsuldarlığını yüksəltmək və yüklərin çatdırılmasına sərf olunan vaxtı azaltmaqla iqtisadiyyatın inkişafına təsir edən mühüm amil hesab olunur. Dünyada baş verən qloballaşma dövründə nəqliyyat ölkəmizin milli sərvətlərinin səmərəli istifadəsi və dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya prosesində açar rolunu oynayır.

Nəqliyyat sisteminin əsas funksiyası dəyişməzdir: nəqliyyat vahid milli əmtəə bazarını təmin edir, regionlarla qarşılıqlı əlaqə yaradır, vətəndaşların həyat tərzində hərəkətilik yaradır. Nəqliyyatın strategiyası və inkişafı bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Müasir dövrdə nəqliyyat sisteminin inkişafının məqsədi birmənalı olaraq dövlətin əsas istiqaməti olan sosial-iqtisadi və geosiyasi məqsədlərlə uzlaşır. Bütöv iqtisadi sahənin inkişafı, əmtəə hərəkətinin sürətləndirilməsi, müxtəlif regionlar arasında nəqliyyat sisteminin inkişafı bu məqsədlərə nail olmaq üçün önəmli rol oynayır.

Hüquq elmində nəqliyyat hüququ barədə müəlliflərin fikirləri ziddiyyətlidir. Nəqliyyat hüququnun hüquq sistemində tutduğu yer barədə üç əsas konsepsiya mövcuddur. Birinci konsepsiya tərəfdarlarının mövqeyincə, elə nəqliyyat növləri var ki, bu növlər üzrə daşımalar barəsində müstəqil hüquq sahələrinin ayrılması və fərqləndirilməsi zəruridir. Məsələn, hava daşımaları barəsində onun müasir inkişaf səviyyəsinə görə “hava hüququ” adlı müstəqil hüquq sahəsinin yaradılması təklif olunurdu. Dəniz nəqliyyatı barədə hüquq ədəbiyyatlarında daha qəti formada təsdiq olunurdu ki, dəniz hüququ müstəqil sahədir.

Bir neçə arqumentə görə müstəqil nəqliyyat hüququ konsepsiyasını qəbul etmək qeyri-mümkün hesab olunur. Belə ki, nəqliyyat hüququ həm təşkilati-hakimiyyət münasibətlərini, həm də əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Təşkilati-hakimiyyət münasibətləri inzibati hüquqla, əmlak münasibətləri isə mülki hüquqla nizama salınır. İnzibati hüquq ümumi hüquq sahəsinə, mülki hüquq isə xüsusi hüquq sahəsinə aid edilir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ümumi hüquq normalarından və xüsusi hüquq normalarından ibarət müstəqil hüquq sahəsi yaratmaq olmaz. Nəqliyyat hüququnun müstəqil sahə kimi ayrılması obyektiv zərurətdən irəli gəlməlidir. Müstəqil hüquq sahəsinin ayrılması real ictimai münasibətlərdən irəli gəlməli və bu münasibətləri ifadə etməlidir. Məhz bu münasibətlər onun obyektiv xarakterə malik olmasını şərtləndirir.

Nəqliyyat hüququ barədə ikinci konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu konsepsiyaya görə nəqliyyat hüququ kompleks hüquq sahəsinə şamil edilir. V.A.Yegiazarov yazır ki, nəqliyyat müəssisələrinin müştərilərlə qarşılıqlı əlaqələri prosesində öz xarakterinə görə müxtəlif olan münasibətlər yaranır. Bu münasibətlər hüquqi tənzimlənmə tələb edir və elə bu baxımdan kompleks hüquq sahəsi kimi nəqliyyat hüququ yaranır.

Nəqliyyat hüququ barədə üçüncü konsepsiyanın mahiyyəti odur ki, burada nəqliyyat hüququ mülki hüququn yarım sahələrindən biri hesab olunur. Nəqliyyat hüququ əmlak dəyər xarakterli nəqliyyat münasibətlərini tənzimləyən mülki hüquq normalarından ibarətdir. Bu normalar qanunlarda və qanunqüvvəli aktlarda ifadə olunubdur. Nəqliyyat hüququnu sahələrarası hüquq institutu kateqoriyasına aid etmək olar. Çünki bu institut həm mülki, həm inzibati, həm də ekologiya hüququnun zəruri və vacib anlayışlarından biri hesab olunur.

Nəqliyyat fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətlər müxtəlif nəqliyyat nizamnamə və məcəllələri ilə nizama salınır. Nəqliyyatın məcəllələri və nizamnamələri nəqliyyat fəaliyyəti üzrə qanunvericilik sahəsinə yaradır ki, bu da nəqliyyat qanunvericiliyi adlanır. Nəqliyyat qanunvericiliyi nəqliyyat hüququnun müstəqil bir sahə kimi ayrılmasını və mövcudluğunu şərtləndirən əsaslı və tutarlı arqumentdir. Lakin nəqliyyat haqqında qanunvericiliyin mövcud olması nəqliyyat hüququ kimi müstəqil və ayrıca hüquq sahəsinin fərqləndirilməsinə əsas vermir. Hüquq sisteminin obyektivliyi imkan vermir ki, nəqliyyat hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsi fərqləndirilsin.

Nəqliyyat qanunvericiliyi tənzimlənmə və qoruma funksiyası yerinə yetirir. Tənzimlənmə funksiyasının mahiyyəti odur ki, o, nəqliyyat hüququnun subyektlərinin hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirilir, nəqliyyat münasibətlərini nizama salır. Qoruma funksiyası isə nəqliyyat hüququ subyektlərinin hüquqlarını və qanunla qorunan mənafələrini müdafiə etmək üçündür.

Nəqliyyat qanunvericiliyi sisteminə şamil edilən normativ aktlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- qanunlar
- fərmanlar
- Nazirlər Kabinetinin qərarları
- mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları

Nəqliyyat qanunvericiliyinin sistemi müəyyən cəhətlərlə xarakterizə olunur. Subordinasiya və ierarxiya prinsipi əsasında qurulmaq bu sistemin ən başlıca xüsusiyyətini təşkil edir. Bu prinsipin mahiyyəti odur ki, nəqliyyat qanunvericiliyi sistemində əvvəlcə daha yüksək hüquqi qüvvəsi olan normativ hüquqi akt yerləşir, bunun ardınca isə həmin akta nisbətən daha aşağı hüquqi qüvvəsi olan digər normativ hüquqi aktlar yer tutur.

Nəqliyyat qanunvericiliyinin digər xüsusiyyəti bu sistemdə aşağı yer tutan normativ hüquqi aktın özündən daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi akta uyğun olmalıdır. Belə ki qanunlar Konstitusiyaya, Prezident fərmanları qanunlara və s. zidd olmamalıdır. Normativ hüquqi aktlar tətbiq edilərkən müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik olan aktlar bir-birinə zidd gələrsə, belə halda daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan akt tətbiq edilir.

Nəqliyyat qanunvericiliyinin şaquli və üfuqi strukturuna daxil olan aktları öz məzmununa görə iki qrupa bölünür:

- kompleks-məcəllələşdirilmiş aktlar
- sadə aktlar

Kompleks-məcəllələşdirilmiş aktlar eyni növlü deyil, müxtəlif növlü ictimai münasibətləri tənzim edir. Sadə aktlar bir qayda olaraq müxtəlif növlü deyil, bir-birinə yaxın olan eyninövlü münasibətləri nizama salır. Nəqliyyat hüquq münasibətlərində iştirak edən şəxslərə nəqliyyat hüququnun subyektləri deyilir. Nəqliyyat hüququ subyektlərinin əhatə dairəsi genişdir. Onlar üç kateqoriyaya bölünür:

- a) nəqliyyat müəssisələri
- b) daşıyıcılar
- c) müştərilər

Nəqliyyat müəssisəsi dedikdə, qanunvericiliyə və öz təsis sənədlərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən yük, sərnişin, baqaj və poçt daşımaları, nəqliyyat vasitələrinin saxlanması, texniki xidmət və təmir, yükləmə-boşaltma və liman xidmətləri göstərən hüquqi şəxs başa düşülür.

Nəqliyyat müəssisəsinin əsas funksiyası daşıma prosesini həyata keçirmək məqsədilə nəqliyyat vasitələrindən istifadə edərək müştərilərə xidmət göstərməkdən ibarətdir. Bu cür xidmət göstərilərkən təbii ki nəqliyyat müəssisələri ilə müştərilər arasında müəyyən ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Həmin münasibətlər yüklərin, sərnişinlərin və baqajın daşınması üzrə xidmət göstərilən zaman yaranır. Elə bu ictimai münasibətlər də nəqliyyat hüququnun predmetini təşkil edir.

Nəqliyyat müəssisələrini nəqliyyatın növündən asılı olaraq bir neçə yerə bölmək olar:

- dəmiryolu nəqliyyat müəssisələri
- hava nəqliyyat müəssisələri
- avtomobil nəqliyyat müəssisələri
- dəniz nəqliyyat müəssisələri
- daxili su (çay) nəqliyyat müəssisələri

Dəmiryolu nəqliyyat müəssisələri Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun (ADDY) struktur vahidləri kimi dəmir yolunun tərkibinə daxildirlər. bu müəssisələr təsərrüfat hesablı olub, yük, baqaj və sərnişinlərin daşınması üzrə xidmətlər göstərilir.

Dəmiryolu nəqliyyat müəssisələrinin işinə və fəaliyyətinə ADDY rəhbərlik edir. ADDY dövlət təşkilatı olub, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə tabedir. O, müvafiq əsasnamə ilə fəaliyyət göstərir.

Hüquqi şəxs statuslu ADDY-in əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- dəmiryolunda yüklərin, sərnişinlərin, baqaj və poçtun daşınması, beynəlxalq əlaqədə dəmiryolu daşınmasının inkişaf etdirilməsi

- yüklərin marşrut üzrə daşınmasının təmin edilməsi
- dəmiryolunun yük və kommərsiya işinin təşkili və ona rəhbərlik edilməsi, ümumistifadə yerlərində dəmiryolu vəsaitləri ilə yükləmə və boşaltma işlərinin təşkil edilməsi, yük göndərən və yük alanlara nəqliyyat-ekspedisiya xidmətinin həyata keçirilməsi və s.

Hava nəqliyyatı müəssisələri hava yolu ilə yük, sərnişin və baqaj daşımalarını həyata keçirir. Bu müəssisələr "Azərbaycan Hava Yolları" (AZAL) Dövlət Konserninin tərkibinə daxildir.

«AZAL» Dövlət Konserni Azərbaycan Respublikasının hava nəqliyyatına, aviasiya daşımaları ilə məşğul olan hava nəqliyyatı müəssisələrinin fəaliyyətinə edilən rəhbərliyi həyata keçirir. "AZAL" Dövlət Konserninin əsas fəaliyyət predmeti də məhz onun tərkibinə daxil olan bu cür müəssisələrin vasitəsi ilə sərnişinlərin, yüklərin, baqaj və poçtun daxili və beynəlxalq hava xətləri üzrə daşımalarını həyata keçirməkdən ibarətdir.

«AZAL» Dövlət Konserninin daşdığı vəzifələrə aşağıdakılar aiddir:

- mülki aviasiyanın hərtərəfli inkişafını və təkmilləşdirilməsini təmin etmək;
- mülki aviasiyanın inkişafı sahəsində vahid elmi-texniki siyasəti həyata keçirmək;
- hava gəmilərinin müntəzəm uçuşlarını və təhlükəsizliyini təmin etmək və s;

Avtomobil nəqliyyatı müəssisələri "Azəravtonəqliyyat" Dövlət Konserninin tərkibinə daxil olan müəssisələr idi. Bu konsern müvafiq nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərirdi.

«Azəravtonəqliyyat» Dövlət Konserninin əsas vəzifə və funksiyaları bunlar idi:

- iqtisadiyyatın və əhəlinin avtonəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatının təmin edilməsinə, istehsal potensialından və əmək ehtiyatlarından tam istifadə olunmasına yönələn tədbirlər görmək üçün proqram və iqtisadi mexanizmlər işləyib hazırlamaq;
- avtonəqliyyatın inkişafı sahəsində vahid elmi-texniki siyasəti həyata keçirmək;
- avtonəqliyyat xidmətlərinin azad və rəqabətə əsaslanan bazarının təşəkkülü üçün şərait yaratmaq və s.

Hal-hazırda bu funksiyaları Nəqliyyat Nazirliyi həyata keçirir.

Dəniz nəqliyyatı müəssisələri Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinə daxildir. Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi (22.06.2001), habelə ticarət dənizçiliyi üzrə beynəlxalq konvensiyalar və müvafiq nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərən dövlət təşkilatıdır. Hüquqi şəxs statusuna malik olan Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə tabedir.

Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi bir sıra əsas vəzifələr daşıyır:

- başqa sahibkarlardan icarəyə götürülmüş gəmilər, o cümlədən, kirayə edilmiş xarici tonnaj və öz donanması vasitəsilə Azərbaycan Respublikası limanları ilə xarici limanlar arasında, həmçinin xarici limanlar arasında yüklərin və sərnişinlərin daşınmasının həyata keçirilməsi;

- əmək kollektivinin sosial məsələlərinin həllinə yönəldilən Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş istehsal, kommərsiya və xarici-iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi;

- dəniz səfərləri təhlükəsizliyinin, donanmada qəza hallarının maksimum azaldılmasının, yüklərin mühafizəsinin və vaxtında yerinə çatdırılmasının, habelə sərnişinlərin təhlükəsizliyinin və onlara göstərilən mədəni xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmin olunması sahəsində tədbirlərin işləyib hazırlanması, həyata keçirilməsi və s.

Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi Azərbaycan Respublikasında və xaricdə yerləşən müəssisə, firma, təşkilat və idarələrlə müxtəlif müqavilələr bağlaya bilər.

Dəniz nəqliyyatı müəssisələri arasında Azərbaycan Respublikası Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı mühüm rol oynayır. Hüquqi şəxs statusuna malik olan bu dövlət müəssisəsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə tabedir. O, öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikası Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsini, ticarət dənizçiliyi üzrə beynəlxalq konvensiyaları, həmçinin müvafiq nizamnaməni rəhbər tutur.

Nəqliyyat hüquq münasibətlərində subyekt qismində çıxış edən iştirakçılardan biri Bakı Metropoliteni hesab edilir. Bakı şəhərində sərnişinlərin tez və rahat daşınması məqsədi ilə yaradılan metropoliten Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1966-cı il 6 avqust tarixli 444 nömrəli qərarına əsasən təşkil edilmişdir.

Hüquqi şəxs statuslu Bakı Metropoliteni dövlət müəssisəsidir və Nazirlər Kabinetinə tabedir. Metropoliten müvafiq nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir.

Bakı Metropoliteninin əsas və başlıca vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- şəhərin əhalisinin daşınmalara olan tələbatını tam və keyfiyyətlə ödəmək;
- sərnişinlərə göstərilən xidmət mədəniyyətini yüksəltmək;
- **qatarların** hərəkətinin təhlükəsizliyini təmin etmək;
- **mütərəqqi** texniki vasitələri, hərəkətin idarə olunmasının müasir sistem və üsullarını tətbiq etmək və s.

2. Nəqliyyat hüququnun sahə strukturu

Nəqliyyat sektoru dedikdə, hər bir ölkə daxilində fəaliyyət göstərən nəqliyyat sahələrinin qarşılıqlı fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi müasir şəraitdə dünya ölkələrinin qarşısında duran vacib problemlərdən hesab edilir. Əlverişli nəqliyyat sahələrinin inkişafı ölkələrin iqtisadiyyatına müsbət təsir etməklə yanaşı, yeraltı və yerüstü təbii resursların istehsal dövriyyəsinə cəlb olunmasına geniş imkanlar açır.

Avtomobil nəqliyyatı

Avtomobil nəqliyyatı müəssisəsi və təşkilatının əsas funksiyası bilavasitə nəqliyyat fəaliyyətini – daşımanı həyata keçirməkdən ibarətdir. Daşıma prosesinin yerinə yetirilməsi zamanı o, müştərilərlə əmlak münasibətinə girir. Belə ki avtonəqliyyat müəssisəsi (daşıyıcı) müştərilərə daşıma xidməti göstərir və onun əvəzində müştərilərdən daşıma haqqı alır. Bununla avtonəqliyyat müəssisəsi ilə müştəri arasında əmlak münasibətləri yaranır.

Avtomobil hüququ dedikdə, daşıma prosesini həyata keçirilməsi zamanı avtomobil nəqliyyatı müəssisəsi, yəni daşıyıcı ilə müştərilər arasında yaranan əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Avtomobil hüququnun predmeti daşıma prosesində avtomobil nəqliyyatı müştərisi ilə müştərilər arasında yaranan əmlak xarakterli daşıma münasibətlərindən ibarətdir.

Avtonəqliyyat qanunvericiliyinə həm qanunlar, həm də qanunqüvvəli aktlar (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları), həm də mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının (Nəqliyyat Nazirliyinin) normativ hüquqi aktları daxildir. O, kompleks xarakterə malikdir. Belə ki avtonəqliyyat qanunvericiliyinə, həm mülki-hüquqi xarakterli, həm inzibati-hüquqi xarakterli, həm əmlak-hüquqi xarakterli, həm də maliyyə-hüquqi xarakterli aktlar daxil ola bilər.

Avtomobil nəqliyyatı ilə daşıma müqavilələri daşımanın obyektinə görə 3 növə bölünür:

- avtomobillə yük daşınması müqaviləsi;
- avtomobillə sərnişin daşınması müqaviləsi;
- avtomobillə baqaj daşınması müqaviləsi.

Avtomobillə yük daşınması müqaviləsi göstərilən müqavilələrə münasibətdə əsas rol oynayır. Avtonəqliyyat təşkilatı yükü təyinat yerinə çatdırmaq üçün yükəgöndərəndən müəyyən haqq alır.

Avtomobillə yükdaşımalar müxtəlifdir. Ərazi əlamətinə görə onların 2 növü fərqləndirilir:

- Daxili yükdaşıma
- Beynəlxalq yükdaşıma.

Yalnız müəyyən bir ölkənin ərazisində həyata keçirilən daşımaya daxili yükdaşıma deyilir. Avtomobillə beynəlxalq yükdaşıma dedikdə, avtonəqliyyat vasitəsinin müəyyən bir dövlətin sərhədini keçib başqa dövlətin yolu ilə yük daşınması başa düşülür.

Beynəlxalq avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşımaların rəsmiləşdirilməsi zamanı müəyyən prinsiplərdən istifadə edilir. Avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşımaları zamanı daşıyıcı tərəfindən gömrük orqanlarına qaimə təqdim edilməsi ilə müşayiət olunur. Bu qaimələrdə onların tərtib edilmə yeri və tarixi; mal göndərəninin adı və ünvanı; daşıyıcının adı və ünvanı; yükün daşınmaya qəbul edildiyi yer; tarixi və təhvil verilməsi nəzərdə tutulan yer; alıcının adı və ünvanı; yükün qəbul edilmiş şərti işarəsi və qablaşdırma üsulu; təhlükəli yüklər daşındıqda isə onların istifadə olunan şərti işarəsi; yük yerlərinin sayı; onların markalanma işarələri və nömrələri; yükün brutto və başqa cür ifadə edilmiş kütləsi; daşınma xərcləri göndərməlidir.

Sərnişin daşıyan avtonəqliyyat vasitələrinə gömrük nəzarəti həyata keçirilərkən onları idarə edənler gömrük orqanlarına daşıma üçün müvafiq icazə sənədi təqdim etməlidirlər. Bu sənədlər: daşıyıcının adı və yerləşdiyi yeri, avtobus xəttinin adını; icazənin verildiyi dövlətin ərazisində avtobus xətti trassı göstəricilərinin icazə verən dövlətin ərazisində sərnişinlərin mindirildiyi və endirildiyi dayanacaqların; daşınma müddəti və avtobusların hərəkət cədvəlini; sərnişinlərin və baqajın daşınması üçün müəyyən edilmiş tarif ödənişlərinin daşıyıcının vəzifələrini avtobus xəttinin istismara verilmə tarixini özündə əks etdirməlidir.

Avtomobillə yükdaşımaların başqa əsasla görə iki növü fərqləndirilir:

- mərkəzləşdirilmiş daşımalar;
- qeyri-mərkəzləşdirilmiş daşımalar.

Mərkəzləşdirilmiş daşımalar zamanı avtonəqliyyat təşkilatı yükəgöndərənə müqavilə bağlayır və yük yükəgöndərəninin göstərişi ilə yükəalana çatdırılır. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş daşımalar zamanı isə avtonəqliyyat təşkilatı yükəalardan hər biri ilə ayrıca olaraq müqavilə bağlayır ki, onlar yükün çatdırılmasının avtonəqliyyat müəssisəsinə tapşırırlar. Sərnişin daşınması müqaviləsi fiziki şəxslərin öz mədəni-məişət, əmək, şəxsi-ailə və digər ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə müəyyən bir yerdən başqa yerə çatdırılmasına yönəlir. Avtomobillə baqaj daşınması müqaviləsinə görə daşıyıcı (avtonəqliyyat müəssisəsi və ya təşkilatı) sərnişinin verdiyi baqajı təyinat məntəqəsinə çatdırmağı və baqajı almağa səlahiyyəti olan şəxsə verməyi öhdəsinə götürür.

Dəmiryolu nəqliyyatı

Dəmiryolu nəqliyyatı iqtisadi-texniki üstünlüyə malikdir. Bu nəqliyyat növünün əsas cəhətlərini yüksək daşıma qabiliyyəti, universallıq, manevr etmək imkanı, coğrafi-iqlim şəraitindən nisbətən asılı olmaması kimi amillər təşkil edir. Buna görə də həm daxili, həm də beynəlxalq nəqliyyat bazarında dəmir yolu nəqliyyatına olan tələbat hər zaman yüksəkdir. Dəmiryolu nəqliyyatı, demək olar ki, istənilən ölkənin yük dövriyyəsinin xeyli hissəsini təmin edir. Sərnişin daşımalarının həyata keçirilməsində onun rolu böyükdür. Dəmiryolu nəqliyyatının əsas fəaliyyəti və işi yüklərin, sərnişinlərin və baqajın daşınmasından, yəni onların təyinat yerinə çatdırılmasından ibarətdir.

Dəmiryolu hüququ dedikdə, daşıma prosesini həyata keçirmək məqsədilə dəmiryolu nəqliyyatı vasitələrindən istifadə edilməsi üzrə nəqliyyat xidməti göstərilməsi ilə bağlı olaraq dəmir yolu nəqliyyatı müəssisəsi ilə müştərilər arasında yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

Məkan baxımından dəmiryolu ilə daşınma iki yerə bölünür:

- daxili daşınma;
- beynəlxalq daşınma

Yalnız eyni bir dövlətin ərazisində həyata keçirilən daşınmaya daxili daşınma deyilir. Əgər daşınma xarici dövlətin ərazisi ilə bağlı olarsa, ona beynəlxalq daşınma deyilir.

Beynəlxalq daşınma zamanı dəmiryol nəqliyyatı ilə yük və sərnişin daşınmalarına nəzarət və rəsmiləşdirmə əməliyyatları üzrə standartlar nəzərə alınmaqla, tərəflər məlumatların dəqiqliyinə nail olmaq məqsədilə əsas bəyannamənin təqdim edilməsini tələb edirlər.

Mal və nəqliyyat vasitələrinin sərhəddən keçirilməsi zamanı rəsmiləşdirməni həyata keçirmək üçün aşağıda qeyd edilən nəzarət formaları həyata keçirilir:

- 1) mal və nəqliyyat vasitələrinin sənədləri yoxlanılır;
- 2) mal və nəqliyyat vasitələrinə gömrük baxışı keçirilir;
- 3) mal və nəqliyyat vasitələri müayinə edilir.

Daşıma prosesinin həyata keçirilməsində iştirak edən nəqliyyat müəssisəsinə görə dəmiryolu ilə daşınmanın 3 növü fərqləndirilir:

- yerli daşınmalar;
- birbaşa daşınmalar;
- birbaşa qarışıq daşınmalar.

Bir dəmiryolu nəqliyyat təşkilatı (müəssisəsi) tərəfindən həyata keçirilən daşınmaya yerli daşınmalar deyilir. Birbaşa daşınmalar dedikdə, eyni bir nəqliyyat sənədi (dəmiryolu qaiməsi) əsasında bir neçə dəmiryolu nəqliyyatı müəssisəsinin iştirakı ilə həyata keçirilən daşınma başa düşülür. Birbaşa qarışıq daşınmalar dedikdə, eyni bir nəqliyyat sənədi əsasında dəmiryolu nəqliyyatı müəssisəsinin iştirakı ilə müxtəlif növ nəqliyyat müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən daşınma başa düşülür.

Daşınmanın obyektinə görə dəmiryolu ilə daşınmaların 3 növü fərqləndirilir:

- dəmiryolu ilə yük daşınması;
- dəmiryolu ilə sərnişin daşınması;
- dəmiryolu ilə baqaj daşınması.

Əgər daşınmanın obyektini yükəndən ibarət olarsa, ona dəmiryolu ilə yük daşınması deyilir. Əgər daşınmanın obyektini sərnişinlər təşkil edərsə, bu növ daşınma sərnişin daşınması adlanır.

Baqaj daşınmalarının obyektində isə baqaj çıxış edir. Daşınmanın bu növü ilə sərnişinlərin şəxsi, məişət və s. məqsədləri üçün lazım olan predmetlərin (əşyaların) təyinat yerinə çatdırılması təmin edilir.

Dəmiryolu ilə yük daşınması müqaviləsinə görə dəmiryolu yükəndərən tərəfindən ona tapşırılmış yükü təyinat məntəqəsinə və onu almağa səlahiyyəti olan şəxsə (yükalanə) verməyi, yükəndərən isə yükün daşınmasına görə müəyyən məbləğdə haqq ödəməyi öhdəsinə götürür. Dəmiryolu ilə yük daşınması müqaviləsi real, əvəzli və ikitərəfli müqavilədir. Dəmiryolu ilə yük daşınması müqaviləsinin subyekt tərkibi daşıyıcıdan və yükəndərəndən ibarətdir ki, onlara müqavilənin tərəfləri deyilir.

Daşıyıcı rolunda dəmir yolu müəssisəsi çıxış edir. Dəmiryolu müəssisəsi dövlət müəssisəsi hesab edilir. Dəmiryolu ilə sərnişin daşınması müqaviləsinə görə dəmiryolu sərnişin təyinat məntəqəsinə çatdırmağı, sərnişin isə müəyyən edilmiş tarif üzrə daşıma

haqqını ödəməyi öhdəsinə götürür. Dəmiryolu ilə sərnişin daşınması müqaviləsi konsensual, əvəzli və ikitərəfli müqavilədir.

Sərnişinin malik olduğu əsas hüquqlardan biri özü ilə baqaj aparmaq hüququdur. Sərnişin bu hüququ həyata keçirmək üçün dəmiryolu ilə ayrıca və xüsusi olaraq müqavilə bağlayır. Bu müqaviləyə dəmiryolu ilə baqaj daşınması müqaviləsi deyilir. Dəmiryolu ilə baqaj daşınması müqaviləsi sərnişin daşınması müqaviləsinə əlavə olaraq bağlanılır. Ona görə də bu müqavilə əlavə (törəmə) müqavilə hesab edilir.

Dəniz nəqliyyatı

Dəniz nəqliyyatının xidmət göstərməsi ilə əlaqədar olaraq nəqliyyat müəssisəsi ilə müştərilər arasında müəyyən ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibətlər mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir. Həmin normalar sistemi isə dəniz hüququnu əmələ gətirir. Dəniz hüququ dedikdə, dəniz nəqliyyatının göstərdiyi xidmətdən istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq nəqliyyat müəssisələri (daşıyıcılar) ilə müştərilər arasında yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

Tədris fənni kimi müstəqil dəniz hüququnun ayrılması mümkün olan məsələdir. Tədris fənni kimi dəniz hüququnun predmetini ticarət gəmiçiliyindən yaranan mülki-hüquqi (əmlak) xarakterli ictimai münasibətlər təşkil edir.

Dəniz hüququnun mənbə növlərini üç yerə bölmək olar:

- dəniz nəqliyyatı barədə qanunvericilik
- beynəlxalq hüquqi aktlar
- hüquqi adətlər.

Dəniz qanunvericiliyi dəniz hüququnun əsas və başlıca mənbə növü sayılır.

Dəniz qanunvericiliyinə isə aşağıdakılar daxildir:

- Azərbaycan Respublikasının qanunları (qanunvericilik aktları);
- qanunqüvvəli aktlar.

Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi ticarət gəmiçiliyindən yaranan mülki (əmlak) münasibətləri nizama salan əsas və mərkəzi normativ aktdır. Bu akt dəniz hüququnun mənbələri arasında xüsusi yer tutur. Həmin normativ akt daşıma prosesinin həyata keçirilməsi zamanı dəniz nəqliyyatı ilə müştərilər arasında yaranan münasibətləri tənzim edir. Bu münasibətlər yaxın vaxtlara kimi SSRİ Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi (1968-ci il) ilə qaydaya salınırdı. Bu məcəllə əsasən ticarət gəmiçiliyindən yaranan mülki (əmlak) münasibətləri tənzimləyirdi.

Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi yenilənmişdir (22.06.2001). Bunun iki əsas səbəbi vardır. Birinci səbəb obyektiv amillərlə bağlıdır. Bazar münasibətlərinin yaranması, inzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid, ölkənin iqtisadi təsərrüfat həyatında baş verən köklü dəyişikliklər və həyata keçirilən islahatlar obyektiv faktlar kimi Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin yenilənməsini şərtləndirmişdi.

Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin yenilənməsini şərtləndirən ikinci səbəb isə subyektiv amillərlə, yəni beynəlxalq xarakterli əsaslarla bağlıdır. Ticarət gəmiçiliyi üçün gəmilərdən istifadə olunması, bir qayda olaraq, hər hansı bir dövlətin ərazisi ilə məhdudlaşmır. Belə ki, bu cür istifadə müəyyən dövlətin ərazi hüdudlarını aşır. Buna görə də ticarət gəmiçiliyindən gələn mülki xarakterli hüquqi münasibətlərdə müxtəlif dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləri subyekt rolunda iştirak edirlər. Belə vəziyyət isə həmin münasibətlərin beynəlxalq hüquqi aktlarla (beynəlxalq müqavilə və konvensiyalarla) tənzimlənməsini şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi kompleks (qarışıq) xarakterə malik olan normativ aktdır. Burada ifadə olunan normalar öz hüquqi təbiətinə görə

mülki-hüquqi, inzibati-hüquqi, beynəlxalq-hüquqi, maliyyə-hüquqi, əmək-hüquqi, cinayət-hüquqi, ekoloji-hüquqi və s. xarakterli ola bilər.

Nazirlər Kabineti təhlükəli yüklərin dəniz nəqliyyatı ilə daşınması məsələsini həmişə ön planda saxlayaraq, ona birinci dərəcəli əhəmiyyət verir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti dəniz nəqliyyatında sərnişin daşınması üzrə tariflərin tənzimlənməsi məsələsini də qaydaya salır.

Beynəlxalq hüquqi aktlar dəniz nəqliyyatı hüququnun əsas mənbə növlərindən biridir. Həmin konvensiyalara aşağıdakılar aiddir:

- «Konosamentə aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün» Brüssel Konvensiyası (1924-cü il);

- 1924-cü il «Konosamentə aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün» Brüssel Konvensiyasına dəyişiklik edən Brüssel Protokolu (1968-ci il);

- «Xətti konfransların keçirilməsi Məcəlləsi haqqında» Konvensiya (1974-cü il);

- «Hamburq qaydaları» (1978-ci il), yəni «Dənizlə yük daşınması haqqında» BMT Konvensiyası (1992-ci ildən qüvvəyə minmişdir).

Bəzi nəqliyyat konvensiyaları isə dənizlə sərnişin daşınması zamanı əmələ gələn münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Həmin konvensiyalara aşağıdakılar aiddir:

- «Dənizlə sərnişin daşınmasına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün» Beynəlxalq Konvensiya (1981-ci il);

- «Dənizlə baqaj və sərnişinlərin daşınmasına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün» Beynəlxalq Konvensiya (1967-ci il);

- «Dənizlə sərnişinlərin və onların baqajının daşınması haqqında» Afina Konvensiyası (1974-cü il) və s.

Dəniz daşımaları çarter və konosament üzrə həyata keçirilə bilər. Çarterin köməyi ilə iri partiya yüklər daşınır. Konosament əsasında isə həcmcə böyük olmayan yüklər daşınır.

Dəniz daşımalarının aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- kiçik kabotajda daşıma;
- böyük kabotajda daşıma;
- beynəlxalq daşıma.

Kiçik kabotajda daşıma müəyyən ölkənin eyni bir dəniz limanları arasında həyata keçirilən daşımadır. Böyük kabotajda daşıma müəyyən ölkənin müxtəlif dəniz limanları arasında həyata keçirilən daşımaya deyilir. Beynəlxalq daşıma dedikdə, isə iki və daha artıq dövlət arasında həyata keçirilən daşıma başa düşülür.

Dəniz daşımalarının obyektinə görə müqavilələrin 3 növü fərqləndirilir:

- yük daşınması müqaviləsi;
- sərnişin daşınması müqaviləsi;
- baqaj daşınması müqaviləsi.

Bunlardan əlavə, dəniz hüququnda taym-çarter, dimayez çarter, berboyt çarter, yedəkləmə kimi müqavilələr də fərqləndirilir.

Dənizlə yük daşınması müqaviləsinin 2 növü fərqləndirilir:

- konosamentlə rəsmiləşdirilən yük daşınması müqaviləsi;
- çarter müqaviləsi.

Konosamentlə rəsmiləşdirilən müqavilə dənizlə yük daşınması müqaviləsi və ya adi yük daşınması müqaviləsi adlanır. Çarter formasında dənizlə yük daşınması müqaviləsi isə ya fraxtgötürmə müqaviləsi, ya da gəmilərin kirayələnməsi müqaviləsi adlanır. Dənizlə adi yük daşınması müqaviləsinə görə daşıyıcı yükçüydən ona verdiyi və ya verəcəyi yükü təyinat limanına daşımağı və onu yükü almağa hüququ olan şəxsə (yükəlan) təhvil

verməyi, yükəndərən isə daşıma haqqını ödəməyi öhdəsinə götürür. Dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir. Bu müqavilə həm real, həm də konsensual ola bilər.

Dənizlə sərnişin daşınması müqaviləsi dəniz nəqliyyatından istifadə olunması ilə bağlı yaranan münasibətlər sferasında tətbiq edilən əsas əqd növlərindən biridir. Dənizlə baqaj daşınması müqaviləsi dənizlə sərnişin daşınması müqaviləsindən ayrıca olaraq bağlanan müqavilədir. Ümumiyyətlə, baqaj daşınması müqaviləsinin sərnişin daşınması müqaviləsindən ayrıca olaraq bağlanması və mövcud olması məsələsi hüquq elmində mübahisə doğuran məsələdir.

Daxili su (çay) nəqliyyatı

Daxili su (çay) nəqliyyatı nəqliyyatın ən vacib sahələrindən biridir. O, nəqliyyatın digər növləri ilə birlikdə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının normal istehsalını və mübadiləsini təmin edir, ölkə iqtisadiyyatının yükdaşımalarına olan tələbatını ödəyir. Daxili su nəqliyyatına çay nəqliyyatı deyilir.

Hər bir nəqliyyat növü kimi daxili su (çay) nəqliyyatının da öz üstünlükləri var. Təbii su yollarına malik olması, az enerji sərf etməsi (işlətməsi), daşıma vasitələrinin yükötürmə qabiliyyətində məhdudiyət olmaması daxili su (çay) nəqliyyatının da əsas və başlıca üstün cəhətləri sayılır. Bununla belə daxili su (çay) nəqliyyatının işinin mövsumi olması, suyun dərinliyinin tələb edilən səviyyədə olmasının təminatı, çay yollarının əyriliyi kimi məhdud xüsusiyyətləri də vardır.

Daxili su (çay) nəqliyyatı hüququ dedikdə, daşımaların həyata keçirilməsi prosesində daxili su (çay) nəqliyyatının xidmətindən istifadə olunması ilə bağlı olaraq daşıyıcı və müştəri arasında yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Daxili su yolu ilə yük daşınması müqaviləsi müvafiq daşıma (nəqliyyat) sənədləri ilə rəsmiləşdirilir. Bu sənədlər konkret müqavilənin bağlanması faktının təsdiq edilməsi, tərəflərin qarşılıqlı hüquq və vəzifələrinin müəyyən olunması, onların bir-birinə olan tələblərinin əsaslandırılması üçün hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Müqaviləni rəsmiləşdirən sənəd qaimədir.

Daxili su (çay) nəqliyyatı ilə sərnişin daşınması müqaviləsi gediş bileti ilə rəsmiləşdirilir. Bilet müqavilə sənədidir. Çünki bu sənəddə sərnişin daşınması müqaviləsinin əsas şərtləri nəzərdə tutulur. Ona görə də bilet müqavilənin sadə yazılı formasını ifadə edir.

Daxili su yolu ilə yük və sərnişindən əlavə, baqaj da daşına bilər. Baqajın daşınması zamanı sərnişin daşıyıcı ilə ayrıca olaraq (yəni sərnişin daşınması müqaviləsindən ayrı) əlavə saziş bağlayır. Bu saziş baqaj daşınması müqaviləsi adlanır. Baqaj daşınması müqaviləsi sərnişin daşınması müqaviləsinə münasibətdə yardımçı, əlavə (aksesor), asılı və törəmə müqavilədir.

Boru kəməri nəqliyyatı

Boru kəməri nəqliyyatı hüququnun predmeti dedikdə, magistral boru kəmərlərinin effektiv, təhlükəsiz və etibarlı şəkildə istifadə olunmaq şərtilə layihələndirməsi, yaradılması, rekonstruksiyası və ləğv etdirilməsi ilə bağlı əmlak və bəzi qeyri-əmlak münasibətləri başa düşülür.

Əksər hallarda bura aşağıdakı münasibətlər daxildir:

- boru kəməri mülkiyyəti və onunla daşınan məhsullar
- bu sahədə yaranan istehsal və kommertiya fəaliyyətinə dövlət müdaxiləsi
- boru kəmərlərinin texniki cəhətdən etibarlı olması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması və s.

Bu hüquq münasibətlərinin obyektı bunlar hesab olunur: magistral boru kəməri nəqliyyatının sistemi; boru kəmərləri və onlara aid olan texnoloji obyektlər və onlardan istifadə hüququ; kəmərlərin yaradılmasında, onların istifadəsində yer alan təbii resurslardan istifadə hüququ və s.

Boru kəməri nəqliyyatı hüququnu 3 aspektdə öyrənmək olar;

- elm sahəsi kimi
- tədris fənni kimi
- qanunvericilik sahəsi kimi

Boru kəməri nəqliyyatı hüququ elm sahəsi kimi araşdırıldıqda hüququn bir sahəsi kimi boru kəməri haqqında biliklərin məcmusunu özündə birləşdirir. Bu elmin predmeti özündə boru kəməri haqqında bilikləri əks etdirən bir hüquq sahəsini, boru kəməri nəqliyyatının təşkilatı və texniki xüsusiyyətlərini, nəqliyyat daşımaları müqavilələrini əks etdirir.

Boru kəməri nəqliyyatı hüququ tədris fənni kimi ümumi və xüsusi hissəyə ayrılmaqla öyrənilir. Ümumi hissədə fənn haqqında anlayış, metodlar, hüquq mənbələri, subyektlər və obyektlər; xüsusi hissədə isə ümumi hissədə olan normaların xüsüsüləşdirilmiş versiyası öz əksini tapmışdır.

Xüsusi hissədə müəyyən münasibətləri tənzimləmək üçün yarım sahələr də ayrılmışdır:

- magistral boru kəmərlərinin tikintisi;
- magistral boru kəmərlərindən istifadə;
- boru kəməri nəqliyyatında müqavilə münasibətləri;
- neft, qaz və neft məhsullarının daşınması və çatdırılması;
- magistral boru kəmərlərinin tikilməsində torpaqdan istifadə hüququ;
- qiymətlərin müəyyən olunması və s;

Boru kəməri nəqliyyatı hüququ qanunvericilik sahəsi kimi özündə boru kəməri hüququnun tənzimlənməsi üçün istifadə olunan hüquq mənbələrini birləşdirir.

Hava nəqliyyatı

Respublikanın əlverişli coğrafi məkanda yerləşməsi başqa nəqliyyat sahələri kimi hava nəqliyyatının inkişafına da təsir göstərmişdir. Azərbaycan ərazisində ilk təyyarə 1918–ci ildə uçuş etməklə hərbi xarakter daşmışdır. Respublika “Zaqafqaziya” aksionerinin yaranmasından sonra hava nəqliyyatının inkişaf dövrü başlanmış və birinci dəfə poçt və sərnişin daşınması Bakı–Tiblisi arasında 8 yanvar 1924–cü ildə həyata keçirilmişdir. 1931–ci ildə Bakıda ilk yeni hava limanının tikintisinə başlandı və 1933–cü ildə Yevlaxda 2–ci hərbi xarakter daşıyan hava limanının tikintisi başa çatdırıldı.

Son illərdə respublika miqyasında hava nəqliyyatı ilə sərnişin və xalq təsərrüfatı yüklərinin daşınmasında TU–154, TU–134B, K–10, Boinq və s. təyyarələrindən istifadə olunur.

Beləliklə, Azərbaycan şəraitində hava nəqliyyatı ilə sərnişin və xalq təsərrüfatı yüklərinin daşınması 3 istiqamətdə inkişaf etmişdir.

- 1) Respublikanın daxili iqtisadi rayonları ilə;
- 2) MDB üzvü olan respublikaların şəhər və rayonları ilə;
- 3) Beynəlxalq və yaxud xarici ölkələrlə olan əlaqələri;

Azərbaycan Respublikası üçün nəqliyyat, o cümlədən də aviasiya nəqliyyatı sahəsində ayrı-ayrı dövlətlərlə və ya beynəlxalq təşkilatlarla daha sıx əməkdaşlıq həm nəqliyyat bazarlarının açılması, həm də müasir dövlətlərin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin inkişafı üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Regionlar səviyyəsində bu məsələlər son illərdə keçirilimiş ayrı-ayrı beynəlxalq nəqliyyat konfranslarında, məsələn: Nəqliyyata dair

ümumavropa konfransının (Krit, mart 1994–cü il; Helsinki, iyun 1997–ci il), BMT Avropa İqtisadi Komissiyası (AİK) nəqliyyat və ətraf mühitə dair konfransının (Vyana, noyabr 1997–ci il) Bəyannamələrində; İnfrastruktur məsələləri üzrə nazirlər səviyyəsində konfransın (Nyu–Dehli, oktyabr 1996–cı il) və 1997–2006-cı illər üçün Asiya–Sakit okean regionunda infrastrukturun inkişafı üzrə hərəkətlər planı haqqında Dehli konfransının, “Avropa–Qafqaz–Asiya” dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında sazişin imzalanması ilə başa çatan tarixi İpək yolunun bərpaı üzrə Bakı Beynəlxalq konfransının (sentyabr, 1998–ci il) qərarlarında; “Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizi”nin yaranması üçün təsis olunmuş və qəbul olunmuş müxtəlif beynəlxalq–hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmış və təsbit edilmişdir.

Hava gəmilərinə Gömrük nəzarəti və onların rəsmiləşdirilməsi Beynəlxalq mülki aviyaşiyaya barədə 1944–cü il Çikaqo Konvensiyası ilə rəqlamentləşdirilir. Bu konvensiya ilə nəzərdə tutulan vəsiqə və digər sənədlərin yoxlanmasını təşkil edə bilər. Konvensiyanın 29–cu maddəsinə görə belə sənədlərə ekipajın hər üzvünə şəhadətnamə, yollanmış və təyinat məntəqəsi göstərilməklə bütün sərnəşinlərin soyadlarının siyahısı, yük üçün manifest və ətraflı bəyannamə, bort radiostansiyası siyahısı üçün icazə aid edilir.

Bununla bərabər, Konvensiya hava gəmilərinə gömrük nəzarətinin daha geniş beynəlxalq–hüquqi rəqlamentasiyasını nəzərdə tutur. Bu Konvensiyaya görə nəzərdə tutulur ki, tərəfdaşlar elə şərait yaratmalıdır ki, rəsmiləşdirilmə prosedurları hava nəqliyyatına xas olan sürət üstünlüyünə xələl gətirməsin. Buna görə də aşağıdakı sənədlərin vahid formaları müəyyən edilir:

a) əsas (baş) bəyannamə. Bu bəyannamədə digər məlumatlarla birgə hava gəmisinin istismarçısı, onun milli mənsubiyyəti, qeydiyyat nişanları, reysin nömrəsi, tarix; uçub getmə məntəqəsi, uçub gəlmə məntəqəsi, uçuş marşrutu, ekipaj üzvlərinin ümumi sayı, uçuş mərhələsində sərnəşinlərin sayı göstərilir;

b) yük cədvəlləri, bu cədvəldə hava gəmisinin istismarçısı, yüklənmə məntəqəsi, yükü boşaltma məntəqəsi, qaimə nömrəsi, yerlərin sayı, yükün növü qeyd olunur;

v) sərnəşinlərin hava gəmisinə mindirilmə və düşürülmə kartları;

q) ekipaj üzvlərinin şəhadətnaməsi, azuqə ehtiyatı;

Hava gəmisini qəbul edilərkən gəmi kapitanından bu sənədlər tələb olunur: əsas bəyannamənin 3 nüsxəsi, yük cədvəlinin 3 nüsxəsi, bort ehtiyatları siyahısının 2 nüsxəsi. Uçuşa hazırlanıqda isə əsas bəyannamənin 2 nüsxəsi, yük cədvəlinin 2 nüsxəsi, bort ehtiyatı siyahısının 2 nüsxəsi tələb olunmaqla rəsmiləşdirilir.

Beləliklə, nəqliyyatın ölkə iqtisadiyyatında əvəzəlməz rolunu nəzərə alaraq onun bir fəaliyyət sahəsi kimi xüsusi tənzimləmə obyektinə çevrilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də hər bir dövlət müvafiq sahənin fəaliyyəti üçün zəruri normativ hüquqi bazanı yaratmağa çalışır.

3. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sferasının fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar

Nəqliyyat sferası ölkənin sosial–iqtisadi inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olduğundan bu sahədə dövlət müdaxiləsi zəruri hesab edilir. Bu baxımdan nəqliyyat sahəsində dövlət müdaxiləsinin praktik reallaşmasının təmini üçün normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması hər bir dövlət üçün başlıca vəzifə hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sferasını tənzimləmək məqsədilə müvafiq hüquqi baza yaradılmışdır. Bu bazada müxtəlif hüquq qüvvəsinə malik olan normativ hüquqi aktlar yer almışdır. Respublikada nəqliyyat sferasının tənzimlənməsinin əsaslarını

özündə əks etdirən qanun 11 iyun 1999-cu ildə qəbul olunmuş “Nəqliyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Bu Qanun nəqliyyat fəaliyyətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirir.

Nəqliyyatın fəaliyyəti ilə əlaqədar münasibətlər müvafiq qanunla, nəqliyyat növləri üzrə məcəllələrlə və nizamnamələrlə, Azərbaycan Respublikasının digər normativ-hüquqi aktları ilə tənzimlənir.

Yük və sərnişin daşıma şərtləri, nəqliyyat vasitələrindən istifadə qaydaları, nəqliyyatın hərəkətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əmək mühafizəsi, yanğına qarşı təhlükəsizlik, texniki-texnoloji, ekoloji və sanitariya normalarının tələblərinə əməl olunması nəqliyyat münasibətlərinin bütün iştirakçıları üçün məcburi olan, müvafiq nəqliyyat növlərinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar, həmçinin tərəflərin razılığı (bağlılıqları müqavilələr) ilə müəyyən edilir. Əgər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə “Nəqliyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunda onlardan fərqli qaydalar müəyyən edilmişdirsə, həmin müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyət növlərinə əsaslanır. Bütün nəqliyyat mülkiyyətçiləri bərabər hüquqa malikdirlər və qanunla eyni cür müdafiə olunurlar.

Ümumistifadədə olan və dövlət əhəmiyyəti kəsb edən dəmiryolları və onların mühəndis tikililəri və qurğuları, magistral boru kəmərləri, mayaklar, gəmilərin təhlükəsiz hərəkətini nizamlayan və ona zəmanət verən qurğular və naviqasiya nişanları, hava hərəkətinin təşkili və idarə edilməsi sisteminin aeronaviqasiya vasitələri və avadanlığı, hava gəmilərinin uçuş təhlükəsizliyini təmin edən qurğular, aviasiya daşımaları ilə əlaqədar mühəndis şəbəkələri və qurğuları, həmçinin metropoliten dövlət mülkiyyətindədir.

Nəqliyyat sahəsində dövlət tənzimlənməsi hüquqi təminat, vergi qoyma, maliyyələşdirmə, qiymət qoyma, investisiya və vahid elmi-texniki siyasətin həyata keçirilməsi ilə yerinə yetirilir.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, dövlət və bələdiyyə orqanlarının nəqliyyat müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə etmələrinə, həmçinin nəqliyyat müəssisələrinin istismar işçilərini başqa işlərə cəlb etmələrinə yol verilmir.

“Avtomobil nəqliyyatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 1 aprel 2008-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmışdır. Bu qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin və yük daşımalarının hüquqi, təşkilati və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir, bu sahədə dövlət orqanları, daşıyıcılar və avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin və yük daşımaları üzrə xidmətlərin istehlakçıları arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Avtomobil nəqliyyatı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən, “Nəqliyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan, “Avtomobil nəqliyyatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan, habelə həmin sahəni tənzimləyən digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Müvafiq sahəni tənzimləyən qanun avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin və yük daşınması xidmətlərinin göstərilməsi, həmçinin avtomobil nəqliyyatının infrastruktur obyektləri ilə əlaqədar dövlət orqanları, daşıyıcılar, infrastruktur obyektlərinin sahibləri və nəqliyyat xidmətlərinin istehlakçıları arasında yaranan hüquqi və iqtisadi münasibətlərə tətbiq olunur.

Müvafiq qanunun müddəaları aşağıdakılara şamil edilmir:

- kommunal və təcili tibbi yardım xidmətlərə məxsus, həmçinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təxirəsalınmaz təcili xidmətlərə aid edilmiş avtonəqliyyat vasitələri ilə yerinə yetirilən daşımalara;

- müdafiə, ictimai asayişin qorunması və fəvqəladə halların aradan qaldırılması ilə əlaqədar olan avtomobil daşımalarına;

- dövlət hakimiyyəti orqanlarının, büdcə təşkilatlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, büdcədənkanar dövlət fondlarının, xarici ölkələrin diplomatik və konsulluq nümayəndəliklərinin, beynəlxalq təşkilatların nümayəndəliklərinin rəsmi və xidməti istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş avtonəqliyyat vasitələri ilə yerinə yetirilən daşımalara;

- hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların xidməti istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş minik avtomobilləri ilə yerinə yetirilən daşımalara;

- hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların ümumistifadədə olan avtomobil yollarına çıxmadan yerinə yetirdiyi texnoloji və təsərrüfatdaxili (müəssisələrin, obyektlərin daxilində) avtomobil nəqliyyatı ilə daşımalara;

- fiziki şəxslərin mülkiyyətində, yaxud istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri ilə şəxsi ehtiyaclar üçün yerinə yetirdikləri daşımalara.

“Avtomobil yolları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (22 dekabr 1999-cu il) Azərbaycan Respublikasında avtomobil yollarının və onlarla əlaqədar mühəndisi qurğuların layihələndirilməsi, tikilməsi, istifadəsi, saxlanılması və inkişaf etdirilməsinin, habelə yol təsərrüfatının idarə edilməsinin hüquqi, texniki-iqtisadi və təşkilati prinsiplərinin ümumi əsaslarını müəyyənləşdirir və yol təsərrüfatı subyektləri arasında yaranan əsas münasibətləri tənzimləyir.

Avtomobil yolları Azərbaycan Respublikasının ərazisində avtomobillərlə daxili və ya tranzit yük və sərnişin daşımalarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində bütün hüquqi və fiziki şəxslərin, dövlət hakimiyyəti orqanlarının zəruri tələbatının ödənilməsinə, habelə dövlətin təhlükəsizliyinin və müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Avtomobil yolları ölkənin digər nəqliyyat-yol infrastrukturunu ilə daşımaların ardıcıl və təhlükəsiz paylanmasına və ötürülməsinə maksimum təminat yaradır. Avtomobil yolları mövcud normativ-hüquqi aktların tələbləri həddində piyadaların, əlillərin və müvafiq mexaniki nəqliyyat vasitələrinin tələblərinin ödənilməsi məqsədilə də istifadə edilə bilər.

Avtomobil yolları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, “Avtomobil yolları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunundan, yol hərəkəti və fəaliyyətinə aid olan digər normativ-hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir. Respublika qanunvericiliyində mövcud olan qanunlarla Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

"Avtomobil nəqliyyatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 4 iyul tarixli 792 nömrəli Fərmanının 1.9-cu bəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə "Azərbaycan Respublikasının ümumi istifadədə olan avtomobil yolları ilə iriqabaritli və ağırçəkili nəqliyyat vasitələrinin hərəkət etməsi və onların hərəkətinə xüsusi icazənin verilməsi Qaydası", "Azərbaycan Respublikasının ümumi istifadədə olan avtomobil yolları ilə iriqabaritli və ağırçəkili avtonəqliyyat vasitələrinin hərəkət etməsinə görə ödənişlərin dərəcələri" və "Azərbaycan Respublikasının ümumi istifadədə olan avtomobil yolları ilə hərəkət edən avtonəqliyyat vasitələrinin icazə verilən qabarit və çəki parametrləri"nin təsdiq edilməsi haqqında (07.07.2009); “Avtomobil nəqliyyatı haqqında” Azərbaycan

Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 4 iyul tarixli 792 nömrəli Fərmanının 1.5-ci bəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə “Sərnişin və yük daşımaları üçün avtonəqliyyat vasitəsinə lisenziya kartı verilərkən, habelə lisenziya kartı verildikdən sonra rübdə bir dəfə həmin avtonəqliyyat vasitəsinin texniki, istismar, təhlükəsizlik və ekoloji tələblərə uyğunluğunun yoxlanılması və həmin yoxlamanın aparılması Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında (20.05.2009); "Avtomobil yolları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 10 mart tarixli 299 nömrəli Fərmanına əlavə edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 30 oktyabr tarixli 171 nömrəli Fərmanının 2-ci bəndinin icrasının təmin edilməsi məqsədi ilə "Avtomobil yollarında yol göstəricilərinin yerləşdirilməsi Qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qərarlar qəbul etmişdir.

“Aviasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (24 iyun 2005-ci il) Azərbaycan Respublikasının hava məkanından istifadəni tənzimləyir və aviasiya sahəsində fəaliyyətlərin ümumi prinsiplərini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında aviasiya mülki, eksperimental və dövlət aviasiyasına bölünür. Mülki aviasiya iqtisadiyyatın, əhalinin, o cümlədən, ayrı-ayrı şəxslərin ehtiyaclarının ödənilməsi və xüsusi xarakterli aviasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan aviasiyadır. Müəyyən haqq müqabilində sərnişinlərin, baqajın, yükün və poçtun daşınmasını həyata keçirən mülki aviasiya kommertiya mülki aviasiyası hesab edilir. Sınaq-konstruktor, elmi tədqiqat işlərinin aparılması, habelə aviasiya və digər texnikanın sınaqdan keçirilməsi üçün istifadə olunan aviasiya eksperimental aviasiya hesab edilir. Hərbi ehtiyacların, habelə milli təhlükəsizlik, daxili işlər, sərhəd xidməti və gömrük və ya digər dövlət orqanlarının ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan aviasiya dövlət aviasiyası hesab edilir.

Eksperimental aviasiyadan və dövlət aviasiyasından kommertiya məqsədləri üçün istifadə qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Mülki, eksperimental və dövlət aviasiyası üzrə dövlət idarəçiliyi müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Mülki və eksperimental aviasiya sahəsində dövlət idarəçiliyini həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətləri müvafiq əsasnamə ilə müəyyən edilir.

Beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrinin beynəlxalq-hüquq rəqlamenti kifayət qədər çoxdan məlumdur. Beynəlxalq razılaşmalara doğru ilk addım XVII-XVIII əsrlərdə yüklərin ümumi daşınması qaydaları və sığortalınması barəsində atılıb. Lakin bu səylər dağınıq şəkildə olduğundan çox vaxt uğursuzluqla nəticələnirdi. Möhkəm, sistematik və ümumi qəbul edilmiş danışıqlar və konvensiyalar yalnız XIX əsrin sonunda öz təsdiqini tapdı. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi və inkişafının ölçüsü ilə bağlı olaraq yükdaşıma proseslərinin beynəlxalq norma və razılaşma prinsiplərinə olan tələbatı artdı.

Azərbaycan bir çox dünya dövlətləri ilə, Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq təşkilatlarla müştərək işlər görərək, Tarixi İpək Yolunun bərpa olunması sahəsində – TRASEKA Proqramının hazırlanması və yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycan Respublikası 1993-cü ilin may ayında Brüssel şəhərində keçirilmiş Konfransda AİK-ın TRASEKA Proqramının yaradılmasının təşəbbüskarı olan keçmiş SSRİ dövlətinin 8 ölkəsindən biri olmuşdur (Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanla birlikdə). Konfransın işində nəqliyyat və ticarət regional sistemlərində mövcud olan problemlər və nöqsanlar müəyyənləşdirilmiş və müzakirə edilmişdir. Konfransın yekunlarına əsasən, TRASEKA regionlararası Proqramının fəaliyyətinin əsaslarını qoymuş Brüssel Bəyannaməsi qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının TRASEKA Proqramında iştirakı ölkəmiz üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir və Azərbaycanın Avropa ilə iqtisadi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsi üçün böyük imkanlar yaradır. Belə ki keçən dövr ərzində TRASEKA Proqramı çərçivəsində “Nəqliyyatın idarə edilməsinin treninqi”, “Nəqliyyatın hüquqi və tənzimləyici çərçivəsi”, “TRASEKA nəqliyyat dəhlizində vahid tarif siyasətinin tətbiqi”, “Sərhəd-keçid prosedurlarının sadələşdirilməsi”, “Qafqaz dəmir yollarınının bərpası” və onlarla digər texniki yardım və investisiya layihələri həyata keçirilmişdir.

4. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılmasının hüquqi təminatı

Lisenziya daşıma fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə icazə verən rəsmi sənəddir. O, müvafiq şəxsə daşıyıcı statusu verir. Lisenziya bütün nəqliyyat növləri üzrə beş il müddətinə nəzərdə tutulur. Burada lisenziya verən dövlət qurumunun adı, lisenziya verilən hüquqi şəxsin adı və hüquqi ünvanı (fiziki şəxslər üçün isə adı, atasının adı, soyadı, şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd haqqında məlumatlar), həyata keçirilməsinə lisenziya verilən fəaliyyət növü, lisenziyanın qüvvədə olma müddəti və digər məlumatlar göstərilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 oktyabr 1997-ci il tarixli 637 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri və onları verən icra hakimiyyəti orqanlarının siyahısı”na əsasən dəmiryolu nəqliyyatından başqa, bütün nəqliyyat növləri üzrə daşıma fəaliyyətini həyata keçirmək üçün xüsusi icazə (lisenziya) alınması tələb edilirdi. Bu siyahı qüvvədən düşmüşdür. Prezidentin təsdiq etdiyi yeni siyahıda (2 sentyabr 2002-ci il) yalnız hava və su nəqliyyatı ilə yük və sərnişin daşınması xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət növü hesab edilir.

Xüsusi razılıq (lisenziyanı) müvafiq dövlət icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi) verir. Bu zaman yenə də hakimiyyət-təşkilati münasibətlər yaranır ki, həmin münasibətlərdə inzibati hüququn predmet tərkibinin əlamətləri vardır. Ona görə bu qəbildən olan münasibətlər də inzibati hüquq normaları ilə rəsmiləşdirilir və qaydaya salınır.

Xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün tələb olunan aşağıdakı sənədlər müvafiq dövlət orqanlarına (qurumlarına) təqdim edilməlidir:

- ərizə (hüquqi şəxslər adından verilən ərizədə hüquqi şəxsin adı, təşkilati-hüquqi forması, hüquqi ünvanı, bank rekvizitləri, fəaliyyət növü, fiziki şəxslər üçün verilən ərizədə isə onun adı, atasının adı, soyadı, şəxsiyyəti təsdiq edən vəsiqə haqqında məlumatlar və fəaliyyət növü göstərilir);
- müəssisənin təsis sənədlərinin surəti;
- müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqındakı şəhadətnaməsinin surəti;
- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin vergi orqanları tərəfindən uçota alınması haqqında şəhadətnamənin surəti;
- lisenziya almaq üçün dövlət rüsumunun ödənildiyini təsdiq edən sənəd;
- ərizədə göstərilən obyektlərdən hər biri üçün ərizə verən şəxslərin istifadə hüququnu (mülkiyyət hüququnu, icarə hüququnu və s. əsasları) təsdiq edən sənədin surəti.

Lisenziyanın fəaliyyəti müxtəlif əsaslara görə dayandırılı bilər. Bu cür əsaslara aşağıdakılar aiddir:

- lisenziya sahibi tərəfindən müvafiq ərizə təqdim edildikdə;
- lisenziya sahibi tərəfindən normativ aktlara əməl edilmədikdə;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq dövlət orqanları tərəfindən daşıma fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsin fəaliyyəti dayandırıldıqda;

- lisenziya sahibi müflis elan olunduqda;
- lisenziya sahibi tərəfindən müvafiq ərizə verildikdə;
- lisenziya verilməsi üçün təqdim edilən sənədlərdə düzgün olmayan məlumatlar aşkar edildikdə;
- lisenziyanın qüvvədə olma qaydaları lisenziya sahibi tərəfindən pozulduqda;
- məhkəmənin müvafiq qərarı olduqda və s;

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 10 yanvar tarixli, 6 nömrəli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası ərazisində beynəlxalq avtomobil daşımalarını tənzimləyən «İcazə Sistemi» haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Bu Əsasnamə Azərbaycan Respublikası ərazisində avtonəqliyyat vasitələrinin sahibləri üçün icazə sisteminin tələbləri nəzərə alınmaqla beynəlxalq avtomobil daşımalarının yerinə yetirilməsinin ümumi qayda və şərtlərini müəyyən edir. Əsasnaməyə əsasən beynəlxalq avtomobil daşımalarını həyata keçirən xarici dövlətlərin nəqliyyat vasitələrinə Azərbaycan Respublikasının ərazisinə giriş-çıxış, yüklənmə və tranzit keçid hüququnu müəyyənləşdirən xüsusi sənəd – “İcazə” blankı” dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrində gömrük orqanları tərəfindən verilir və nəzarət olunur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində (dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələri istisna olmaqla) xarici dövlətlərin nəqliyyat vasitələri ilə həyata keçirilən beynəlxalq avtomobil daşımalarının tənzimlənməsini və nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisindən tranzitlə keçən yük avtomobilləri istisna olunmaqla, xarici avtonəqliyyat vasitələrinin respublika ərazisinə yüksüz daxil olmasına, daxili yük və sərnişin daşımalarına və yüklənmə haqqında sərhəddə gömrük orqanları və ya ölkə ərazisində Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi tərəfindən verilən “İcazə” blankı” olmadıqda yolüstü yüklənməsinə icazə verilmir.

“İcazə” blankı” növündən (ölkəyə gəlmək haqqında icazə, yüklərin yüklənməsinə icazə, üçüncü ölkəyə tranzit gediş üçün icazə) asılı olmayaraq yükdaşıma ilə məşğul olan avtonəqliyyat vasitələrinin sahiblərinə Azərbaycan Respublikasının ərazisinə maneəsiz daxil olmaq, yüklənmə aparmaq, ikitərəfli və ya tranzitlə hərəkət etmək hüququ, dövlət sərhədini keçmək haqqında tərəflərin qarşılıqlı razılaşması ilə müəyyən edilmiş digər şərtlər gözlənilməli halda verilir.

“İcazə” blankı” olmayan xarici ölkələrin avtodaşıyıcıları Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olduqda gömrük orqanlarının səlahiyyətli nümayəndələrindən dövlət rüsumunu ödəməklə “İcazə blankı” alır.

Kvota ilə müəyyən edilmiş, qarşılıqlı razılaşma əsasında “İcazə” blankı”nın mübadiləsi, beynəlxalq avtomobil əlaqələri haqqında hökumətlərarası sazişlərə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi və digər tərəfin səlahiyyətli orqanı tərəfindən ödənişsiz həyata keçirilir.

Beynəlxalq avtomobil əlaqələri haqqında hökumətlərarası sazişlərə uyğun olaraq müəyyən edilmiş kvotalar üzrə mübadilə edilmiş “İcazə” blanklarının istifadəsinin və Beynəlxalq Nəqliyyat Forumunun çəxtərəfli illik və qısamüddətli icazələrinin uçotunun aparılması məqsədi ilə növbəti ayın 10-dək Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyinə məlumat verir.

Xarici ölkələrin ərazisində beynəlxalq avtomobil daşımalarını yerinə yetirmək üçün xarici ölkələrin icazə blanklarının Azərbaycan avtodaşıyıcılarına verilməsi Nəqliyyat Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

“İcazə” blankı” avtonəqliyyat vasitəsində olur və nəzarət səlahiyyəti olan şəxsin tələbi ilə təqdim edilir. İriqabaritli və (və ya) ağırçəkili nəqliyyat vasitələrinə «İcazə blankı»,

onlar yol təşkilatları tərəfindən xüsusi yol marşrut sxemi ilə təmin olunduqda və avtomaşın dövlət yol polisi və yerli icra orqanları tərəfindən müşayiət edildikdə verilir.

Xarici dövlətlərin avtomobil nəqliyyatı vasitələrilə Azərbaycan Respublikası ərazisində beynəlxalq daşımaların yerinə yetirilməsi üçün "İcazə" blankı" Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi tərəfindən hazırlanır, təsdiq olunur, mətbəə üsulu ilə çap edilir, sıra nömrəsinə malik olur və Nəqliyyat Nazirliyinin möhürü olduqda etibarlı sayılır. Beynəlxalq avtomobil daşımalarını yerinə yetirən xarici dövlətlərin nəqliyyat vasitələrinə sərhəddə "İcazə" blanklarının verilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi Dövlət Gömrük Komitəsini müvafiq blanklarla (tələb olan növdə və miqdarda) təmin etməlidir.

Qəbul edilmiş beynəlxalq normalara və standartlara müvafiq, vahid formalı "İcazə" blankı"nın üz tərəfində bir qayda olaraq aşağıdakı rekvizitlər olmalıdır:

a) verilən icazənin hansı ölkənin ərazisində etibarlı olduğu haqqında qeydiyyat (ölkənin adı);

b) "İcazə" blankı"nın nömrəsi;

v) daşıyıcının adı və onun tam ünvanı;

q) "İcazə" blankı"nın verildiyi yer və tarix;

d) "İcazə" blankı"nı vermiş səlahiyyətli orqanın imzası və möhürü;

e) hərəkət marşrutu;

z) sərhəd buraxılış məntəqəsi;

i) nəqliyyat vasitəsinin adı, onun nömrəsi və modeli.

"İcazə" blankı"nın arxa tərəfində aşağıdakı məlumatlar olmalıdır:

a) "İcazə" blankı"nın nəzarət səlahiyyəti olan şəxsin tələbi ilə təqdim olunması barədə təlimat. Bu sənəd ancaq beynəlxalq yük və sərnişin daşımaları üçün etibarlıdır və daxili daşımaların yerinə yetirilməsinə əsas vermir. İcazənin üçüncü şəxsə verilməsi qadağandır. Daşıyıcı Azərbaycan Respublikası ərazisində qüvvədə olan qanunlara əməl etməli, inzibati orqanların avtomobil nəqliyyatı və yol hərəkəti üçün təlimatlarını yerinə yetirməlidir.

b) nəzarət edən orqanın qeydiyyatı üçün yer;

c) avtomobilin markası göstərilməklə onun tam çəkisi.

Rekvizitləri doldurulmayan, digər tərəfin səlahiyyətli orqanının imzası, möhürü və onu yerlərdə verən icra orqanının möhürü olmadıqda "İcazə" blankı" etibarlı sayılmır.

"İcazə" blankı"na, Azərbaycan Respublikası ilə digər xarici ölkələr arasında beynəlxalq avtomobil daşımalarında «İcazə sistemi»nin tətbiqi haqqında Protokolu razılaşdırdıqda, müəyyən dəyişiklik edilə bilər, bəzi hallarda isə tərəflərin qarşılıqlı razılaşması ilə eyniləşdirilə bilər.

"İcazə" blankı"nın rekvizitlərini doldurmaq üçün rəsmi dil tərəflərin hər birinin səlahiyyətli orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Dövlətlərarası Sazişlərin şərtləri və Azərbaycan Respublikası qanunları xarici avtodaşıyıcılar tərəfindən pozulduqda «İcazə Sistemi»ni həyata keçirən icra orqanları qaydaları pozanlar haqqında Nəqliyyat Nazirliyinə məlumat verirlər. Nəqliyyat Nazirliyi öz növbəsində Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi xətti ilə tədbir görülməsini təmin edir.

"İcazə" blankı"larının uçotu, saxlanması və hesabatının təşkili, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin «Ciddi hesabatlı blanklar haqqında»kı təlimatına əsasən aparılır.

Hər rüb Nəqliyyat Nazirliyi ümumiləşdirilmiş şəkildə verilmiş (satılmış) "İcazə blankları" (ölkələr və növlər üzrə) haqqında Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə məlumat hesabat təqdim edir.

"Sərnişin və yük daşımaları üçün avtonəqliyyat vasitəsinə lisenziya kartı verilərkən, habelə lisenziya kartı verildikdən sonra rübdə bir dəfə həmin avtonəqliyyat vasitəsinin texniki, istismar, təhlükəsizlik və ekoloji tələblərə uyğunluğunun yoxlanılması və həmin yoxlamanın aparılması Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı (20.05.2009) qəbul edilmişdir.

"Sərnişin və yük daşımaları üçün avtonəqliyyat vasitəsinə lisenziya kartı verilərkən, habelə lisenziya kartı verildikdən sonra rübdə bir dəfə həmin avtonəqliyyat vasitəsinin texniki, istismar, təhlükəsizlik və ekoloji tələblərə uyğunluğunun yoxlanılması və həmin yoxlamanın aparılması Qaydası" (bundan sonra—Qayda) "Avtomobil nəqliyyatı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq hazırlanmışdır və sərnişin və yük daşımaları üçün avtonəqliyyat vasitəsinə lisenziya kartı verilərkən, habelə lisenziya kartı verildikdən sonra rübdə bir dəfə həmin avtonəqliyyat vasitəsinin texniki, istismar, təhlükəsizlik və ekoloji tələblərə uyğunluğunun yoxlanılması və həmin yoxlamanın aparılması qaydasını müəyyən edir.

Yoxlamaya təqdim edilmiş avtonəqliyyat vasitəsinin texniki, istismar, təhlükəsizlik və ekoloji tələblərə uyğun olması yoxlamaları aparıcı qurumun tərtib etdiyi arayışla təsdiq edilir. Tərtib edilmiş arayış ilk dəfə lisenziya kartının rəsmiləşdirilməsi və ya əvvəllər rəsmiləşdirilmiş lisenziya kartında müvafiq qeydin edilməsi üçün əsas hesab edilir. Arayış iki nüsxədə tərtib olunaraq bir nüsxəsi avtonəqliyyat vasitəsinin məxsus olduğu daşıyıcıya təqdim edilir, digər nüsxəsi isə yoxlamaları aparıcı qurumda saxlanılır.

Yoxlamaya təqdim edilmiş avtonəqliyyat vasitəsi texniki, istismar, təhlükəsizlik və ekoloji tələblərə uyğun olmadıqda yoxlamaları aparıcı qurum aşkar olunmuş texniki qüsurlarla bağlı akt tərtib edir. Tərtib edilmiş akt ilk dəfə lisenziya kartının verilməsindən imtina edilməsi və ya əvvəllər rəsmiləşdirilmiş lisenziya kartının qüvvəsinin dayandırılması üçün əsas hesab edilir. Akt iki nüsxədə tərtib olunaraq bir nüsxəsi avtonəqliyyat vasitəsinin məxsus olduğu daşıyıcıya təqdim edilir, digər nüsxəsi isə yoxlamaları aparıcı qurumda saxlanılır. Aktda qeyd edilmiş qüsurlar aradan qaldırıldıqdan sonra avtonəqliyyat vasitəsi təkrar yoxlamaya təqdim edilə bilər.

5. Dövlət nəqliyyat orqanlarının hüquqi vəziyyəti

XX əsrin sonlarında dünyanın siyasi həyatında baş verən proseslər bir çox dövlətlərə, o cümlədən, Azərbaycana müstəqil dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymaq imkanı verdi. Zəngin iqtisadi potensiala, yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olan Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərindən beynəlxalq aləmin diqqət mərkəzinə çıxmağa başladı. Avropaya və beynəlxalq aləmə inteqrasiya prosesi isə daxili islahatların həyata keçirilməsi ilə müşayiət olundu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 5 avqust tarixli 743 sayılı fərmanı ilə Nəqliyyat Nazirliyinin yaradılması respublikada idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan məqsədyönlü struktur islahatlarının tərkib hissələrindən biri oldu.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 10 iyun tarixli 880 sayılı fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi haqqında Əsasnamə təsdiq edilmiş və nazirlik fəaliyyətə başlamışdır.

Əsasnaməyə görə Nazirlik dəmiryolu, su, avtomobil, mülki hava nəqliyyatı və avtomobil yolları sahələrində vahid dövlət siyasətini formalaşdıran və həyata keçirən, sahələrarası münasibətləri tənzimləyən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Nazirlik öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının Qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı və

sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, həmçinin Nəqliyyat Nazirliyi haqqında Əsasnaməni rəhbər tutur.

Nazirliyin saxlanması xərcləri Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən maliyyələşir.

Nazirliyin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat-yol kompleksinin inkişafı, yük və sərnişin daşımaları sahəsində vahid dövlət siyasətini formalaşdırmaq və həyata keçirmək;
- nəqliyyat-yol kompleksi müəssisələrinin etibarlı, səmərəli və fasiləsiz işləməsini təmin etmək üçün bu kompleksə daxil olan sahələrin fəaliyyətini əlaqələndirmək;
- nəqliyyat-yol kompleksində vahid elmi-texniki siyasətin həyata keçirilməsini təmin etmək, onun öncül istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- nəqliyyat-yol kompleksinin inkişafına yönəldilmiş sahə və sahələrarası proqramlar hazırlamaq və onların yerinə yetirilməsini təmin etmək, nəqliyyat-yol kompleksinin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasını hazırlamaq;
- nəqliyyat-yol kompleksində dövlət əmlakının səmərəli istifadə olunmasına nəzarət etmək və bu sahədə dövlət maraqlarının qorunmasını təmin etmək və s.

Nazirlik bu Əsasnamə ilə müəyyən edilmiş vəzifələrə uyğun olaraq aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- nəqliyyat-yol kompleksinin inkişafının əsas istiqamətlərini hazırlayır, onları aidiyyəti orqanlara təqdim edir;
- nəqliyyat-yol kompleksi sahəsində dövlət proqramları hazırlayır və onların yerinə yetirilməsi üçün öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq tədbirlər görür;
- nəqliyyat-yol kompleksi ilə bağlı qanunvericilik aktları layihələrinin hazırlanmasında iştirak edir;
- nəqliyyat-yol kompleksində islahatların və struktur dəyişikliklərinin aparılması barədə təkliflər verir və bu sahədə aparılan işlərə rəhbərlik edir;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq nəqliyyat-yol kompleksində iqtisadi, maliyyə, investisiya, tarif və sosial siyasətin formalaşmasında və həyata keçirilməsində iştirak edir və s.

Nazirlik öz vəzifələrini və funksiyalarını həyata keçirmək üçün aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- öz səlahiyyətlərinə aid olan məsələlərin həll edilməsi üçün mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarından və digər təşkilatlardan zəruri sənədlər, statistik məlumatlar və sair materiallar tələb etmək və onlara zəruri sənədləri və materialları müəyyən olunmuş qaydada vermək;
- Nazirliyin səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər üzrə qəbul olunmuş normativ-hüquqi aktların və sahə standartlarının icrasına nəzarət etmək;
- nəqliyyat-yol kompleksinin fəaliyyətinin ümumi qaydalarını müəyyən edən müvafiq qanunvericilik aktlarının layihələrini hazırlamaq, zəruri hallarda qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər edilməsi barədə təkliflər vermək;
- müəyyən olunmuş qaydalar əsasında mülki hava və dəniz gəmiləri ekipajları, beynəlxalq daşımalarla məşğul olan avtomobil sürücüləri üçün pasport və viza məsələlərini təşkil etmək və s.

Müvafiq əsasnaməyə əsasən Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyi və nəqliyyat-yol kompleksinə daxil olan qurumlar səlahiyyətləri daxilində nəqliyyat sahəsinə dair beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr yaratmışdırlar. Nazirliyə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunan və vəzifədən azad edilən nazir rəhbərlik edir.

Avtonəqliyyat servis Departamenti

Azərbaycan Respublikasında Dövlət Əmlakının Özəlləşdirilməsi Proqramlarına uyğun olaraq 1995-ci ildən nəqliyyat müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə başlanılmış və hal-hazırda erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə yerləşən müəssisələr istisna olmaqla, demək olar ki, bütün avtonəqliyyat müəssisələri özəlləşdirilmişdir.

Hazırda “Avtonəqliyyatservis” Departamentinin tərkibinə aşağıdakı müəssisə və təşkilatlar daxildir:

1. **Tədris-Kurs Kombinatı**– 1934-cü ildə yaradılmış və neft sənayesi üçün nəqliyyat üzrə kadr hazırlığı ilə məşğul olmuşdur. Hal-hazırda Kombinat Müdafiə Nazirliyinin sürücü kadrlarla təmin olunmasında, respublikada sərnişin və yük daşımaları üçün müxtəlif kateqoriyalı sürücülərin hazırlanmasında və onların ixtisas dərəcələrinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Kombinatda müntəzəm sərnişin daşımalarında çalışan avtobus sürücüləri üçün də xüsusi hazırlıq təlimi keçirilir. Gəncə, Lənkəran, Biləsuvar, Naxçıvan, Əli Bayramlı şəhərlərində filialları vardır.

2. **Texniki Müayinə Mərkəzi**– Nəqliyyat vasitələrinin texniki tələblərə uyğunluğunu müəyyən etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyinin 2003-cü il 15 sentyabr tarixli 32/Ü sayılı Sərəncamı ilə yaradılmışdır. Onun Sumqayıt, Gəncə, Yevlax, Şəki, Göyçay, Əli Bayramlı, Lənkəran və Quba şəhərlərində filialları fəaliyyət göstərir.

3. **Bakı Beynəlxalq və Şəhərlərarası Avtovağzal**– dövlət əhəmiyyətli obyekt kimi Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayon əhalisinə sərnişindaşıma xidməti göstərir, sərnişin daşımaları sahəsində avtobus marşrutları şəbəkəsinin tənzimlənməsi və s. tədbirləri həyata keçirir.

4. **“Nəqliyyatservis” Avtonəqliyyat müəssisəsi MMC** dövlət tədbirlərinin keçirilməsində əhaliyə, xarici qonaqlara, xarici və yerli təşkilatlara avtomobil nəqliyyatı ilə nümunəvi, ödənişli nəqliyyat xidməti göstərir.

5. **“İnterterminal” Dövlət Müəssisəsi**– ekspedisiya xidməti, avtomobillər üçün logistika xidmətləri (yükləmə və boşaltma prosesləri) və s. xidmətlər göstərir.

6. **“Azərnəqliyyat ekspedisiya” İstehsalat Birliyi**– respublika üzrə nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərini təşkil edir

7. **Texniki İdman Klubu**– avtonəqliyyat sahəsində idman tədbirləri keçirir (hal-hazırda fəaliyyət göstərmir).

8. **4 saylı kiçik avtotəmir müəssisəsi**– avtotəmir xidmətləri göstərir. Ağdam rayonunda yerləşir və hal-hazırda fəaliyyətsizdir.

9. **Tovuz avtotəmir zavodu**– avtomobil təmiri xidmətləri göstərir.

“Avtonəqliyyatservis” Departamentinin mərkəzi aparatına aşağıdakı struktur bölmələri daxildir:

1. Departamentin rəhbərliyi
2. Daşımaların təşkili idarəsi
3. Marşrut müqavilələri idarəsi
4. Texniki idarə
5. Baş nəqliyyat müfəttişliyi idarəsi
6. Kadrlar və sosial məsələlər idarəsi
7. İqtisadiyyat şöbəsi
8. Mühəsibat uçotu şöbəsi
9. Lisenziyalaşdırma və fərqlənmə nişanlarının rəsmiləşdirmə xidməti
10. Bakı sərnişin nəqliyyat

Yolnəqliyyatservis Departamenti

Hal-hazırda “Yolnəqliyyatservis” Departamentinin tərkibinə aşağıdakı müəssisə və təşkilatlar daxildir:

- 1-47 sayılı Yol İstismar İdarələri və 48-50 sayılı Yol İstismar MMC-ləri – yerləşdikləri ərazilərdə xidmət etdikləri avtomobil yollarında təmir və saxlanma işlərini yerinə yetirirlər.

- 1-4 sayılı Yol Yaşıllaşdırma MMC-ləri – avtomobil yollarının qorunma zolağında yaşıllıqların salınması və onlara xidmət işlərini yerinə yetirirlər.

- 1, 4, 5, 7-10 sayılı İxtisaslaşmış Dəmir Yolu Müəssisələri, 1-3 sayılı İxtisaslaşmış Müəssisələr və 2 sayılı Dəmir Yolu Müəssisəsi – dəmir yolunu və dəmir yolu qurğularının təmiri, yenidənqurulması, layihələndirilməsi və tikintisi işlərini aparır, inşaat materialları və konstruksiyaları istehsal edir, həmçinin bu materialların alqı-satqısı ilə məşğul olurlar.

- Təyinatlı Vaqonların İstismarı Müəssisəsi – dəmir yolları, vağzallar, depo, körpü və dayanacaqların, müxtəlif növ avtomobil yolları təsərrüfatı obyektlərinin, terminalların, sosial-məişət obyektlərinin tikintisi, yenidənqurulması və təmiri işlərini yerinə yetirir.

- Dəmir Yolu Konstruksiyaları Kombinatı – avtomobil və dəmir yollarının tikintisi və təmiri üçün lazım olan konstruksiyaların hazırlanması və quraşdırılması işlərini yerinə yetirir.

- “Yolnəqliyyatlayihə” İnstitutu – obyektlərin layihələrini və əsaslı, orta təmir işləri üçün smetaları tərtib edir.

- Elmi Proqnozlaşdırma və Məlumat Hesablama Mərkəzi – yol-nəqliyyat kompleksi üzrə proqnozlar hazırlayır və avtomobil yollarında aparılan təmir işlərinin keyfiyyətinə nəzarət edir.

Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu – 1880-ci ilin 20 yanvar tarixində yaradılmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasında dəmir yollarının uzunluğu 2944, km. istismar uzunluğu isə 2122 km təşkil edir. Dəmir yolu xəttinin daha intensiv sahələri, yəni 1277,1 km-i elektriklişdirilmişdir ki, bu da ümumi uzunluğunun 60%-ni təşkil edir.

Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun tərkibində:

- İdarə aparatı
- Daşıma Prosesləri İdarəetmə birliyi
- Sərnişin Daşıma İstehsalat birliyi
- “Lokomotiv İstehsalat” birliyi
- “Vaqon Servis” İstehsalat birliyi
- Yol istehsalat birliyi
- Elektrik Təçizatı İstehsalat birliyi
- İşarəvermə və Rabitə İstehsalat birliyi
- Maddi Texniki Təçizat birliyi
- Hərbiləşdirilmiş Mühafizə Təsərrüfatı
- Naçıvan Hissəsi
- Məlumat hesablama mərkəzi
- Mətbəə
- Dəmir yolu nəqliyyatı vasitələrinin təminatı müəssisəsi
- Lokomotiv Sağlamlıq idman mərkəzi
- Tikilməkdə olan müəssisələrin müdiriyyəti
- Yolun həkim-sanitar xidməti
- Yolun fəhlə təçizatı birliyi
- Tarif və Nəqliyyat servis xidməti
- Su təçizatı və sanitar-texniki qurğular distansiyası
- Texniki İnzibati binaların istismarı müəssisəsi fəaliyyət göstərir.

Su nəqliyyatı

Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi – Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin rəsmi yaranma tarixi 1858-ci il may ayının 21-i sayılır. Məhz bu tarixdə Rusiya senatının fərmanı ilə «Qafqaz və Merkur» Səhmdar Dənizçilik Cəmiyyəti yaradılmışdır. Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi 1992-ci ilə qədər SSRİ Dəniz Donanması Nazirliyinin tərkibindəki 17 gəmiçilik idarəsindən biri idi.

Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin strukturu. ADXDG Xəzər hövzəsində gəmilərə sahib olan iri kompaniya kimi çoxsahəli müəssisədir. Onun strukturu aşağıdakı kimidir:

- Donanma;
- Gəmi təmiri istehsalat birliyi «Xəzərdənizgəmitəmiri»;
- Texniki xidmət və təmir bazası;
- Dəniz yollarının hövzə idarəçiliyi «Xəzərdənizyol»;
- «Xəzərdənizlayihə» elmi-tədqiqat institutu;
- İnformasiya-hesablama mərkəzi;
- Ticarət, təchizat və agentlik təşkilatları;
- Baza elektroradionaviqasiya kamerası;
- Radiolokasiya trinajor kompleksi;
- «CASPIAN» qonaq evi;
- Hərbişdirilmiş mühafizə dəstəsi;
- Tədris müəssisələri (dəniz akademiyası, peşə məktəbi, məktəblər);
- «Yaxt Klub» idman kompleksi.

Nəqliyyat donanması 71 nəqliyyat gəmisindən və 1 ədəd sudaşıyan gəmidən ibarətdir.

Nəqliyyat donanmasına 23 quru yükdaşıyan gəmi Qara və Aralıq dənizlərində taym-çarter müqaviləsi əsasında kommersiya reysləri icra edir, qalan gəmilər Xəzər hövzəsində istismar olunur. Gəmiçilik Xəzərdə Avropa-Qafqaz-Asiya (TRASECA) nəqliyyat dəhlizində bağlayıcı rolunu oynayır. Transxəzər istiqamətində yüklərin daşınması üçün hazırda dəmir yol vaqonları, avtomaşınlar və sərnişin daşıyan gəmi-bərələrindən və tankerlərdən istifadə olunur.

Bakı Dəniz Ticarət Limanı – 1902-ci ildə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarəti Limanının əsası qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra, 1992-ci il yanvar ayının 1-dən etibarən Liman Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin strukturundan çıxaraq müstəqil müəssisə olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 28 noyabr tarixli 407 sayılı qərarı ilə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarəti Limanının nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Bu nizamnaməyə əsasən liman hüquqi şəxs olaraq tam təsərrüfat hesablı və özünümaliyyəldirmə prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir.

Liman il boyu günün 24 saati ərzində fasiləsiz iş cədvəli əsasında işləyir. Liman 5 terminaldan ibarətdir:

1. **Əsas yük terminalı** ümumi uzunluğu 858 m-ə bərabər olan 7 körpüdən ibarətdir. Bu körpülərdən biri xüsusi olaraq «Ro-Ro» tipli gəmilərin qəbulu üçün nəzərdə tutulub. Körpüdə suyun dərinliyi 7 metrə bərabərdir. Terminalın dəmir yolu xətlərinin ümumi uzunluğu 8 km-dir. Manevr işləri üçün 4 ədəd teplovozu, lokomotiv briqadası, deposu, dəmir yolu və avtomaşın tərəziləri vardır. Terminalın 24000 m² olan açıq anbarı və ümumi sahəsi 10000 m² olan 5 ədəd bağlı anbarları vardır.

2. **Konteyner terminalı** ildə 15000 ədəd konteyner qəbul etmək gücünə malikdir. Terminalda kontreynerləri və onların içərisindəki yükləri işləmək üçün sahəsi 1250 m² olan bağlı anbarı və sahəsi 1600 m² olan konteyner meydançası vardır. Konteyner

əməliyyatlarına nəzarət məqsədi ilə təhvil-təslim məntəqəsində xüsusi proqramlaşdırılmış kompüter sistemi quraşdırılmışdır.

3. Bərə terminalı hər birinin uzunluğu 87 metrə bərabər olan 2 qaldırıcı körpüyə malikdir. Körpülərin yanında suyun dərinliyi 8-10 metrə bərabərdir.

4. Neft terminalı ümumi uzunluğu 582 metr olan 4 körpüyə malikdir. Onlardan ikisi istismardadır. Eyni zamanda 5000 tondan 12000 tona qədər ağırlıqda 4 tankerə xidmət göstərilə bilər. Körpülərin yanında suyun dərinliyi 9,6 metrdir.

5. Sərnişin terminalında uzunluğu 130 metr olan körpü vardır. Terminalda gəzinti gəmiləri Bakı əhalisi və şəhərimizin qonaqlarına xidmət edir. Dövlət Neft şirkətinin işçiləri Xəzərin dəniz yataqlarına sərnişin terminalından yola düşürlər.

Bakı Dəniz Limanında həmçinin **Liman Donanması** fəaliyyət göstərir. Donanmaya 20 gəmi daxildir. Bunlar aşağıdakılardır: yedəkçi gəmilər, neft tullantılarını yığan gəmilər, yanğınsöndürən gəmilər, losman kateri, çirkab və fekal sular qəbul edən gəmilər, reydlə kateri, kran gəmisi, gəzinti gəmiləri, yanacaq dolduran gəmi.

Mülki aviasiya nəqliyyatı

“Azərbaycan Hava Yolları” Dövlət Konserni – Azərbaycan Respublikasının milli aviadaşıyıcısıdır. O, beynəlxalq aviadaşıyıcı kimi 1991-ci ildə yaradılmışdır. Əsas vəzifəsi-təhlükəsiz və müntəzəm uçuşların təmin edilməsi, hava xidmətlərində beynəlxalq və daxili bazarların tələblərinin yerinə yetirilməsidir.

Mülki aviasiya sahəsində Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq müxtəlif siniflərə daxil olan aeroportlar, aviasiya sahəsində yaranan ayrı-ayrı münasibətləri tənzimləyən idarə, müəssisə, şirkət və təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. H.Əliyev adına Binə Beynəlxalq Aeroportu – Azərbaycan Respublikasının əsas hava qapısıdır. O, Bakı şəhərinin cənub-şərqindən 20 km kənarda və Binə qəsəbəsinin cənub-qərbindən 2 km kənarda yerləşir.

Aeroportun əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- hava gəmilərinin vaxtında və keyfiyyətli qəbulunun və buraxılışının təmin edilməsi;
- müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin ciddi təmin edilməsi;
- nəqliyyat prosesinin yerüstü texnikasına texniki xidmətin təşkilində elmin, texnikanın və qabaqcıl təcrübənin yeni nailiyyətlərdən istifadə edilməsinin həyata keçirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasında mülki aviasiyanın digər subyektlər ilə iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi;

- aeroport işçilərinin hazırlığının, təkmilləşdirilməsinin və ixtisaslarının artırılmasının təşkil edilməsi;

- qəza-xilas etmə işlərinin təşkil edilməsi və yerinə yetirilməsi;

- aeroportun ərazisində yerləşən mülki aviasiya obyektlərinin yanğına qarşı təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- aeroportun inkişafının perspektiv və illik proqnozunun, məqsədli elmi-texniki və sosial-iqtisadi proqramların işlənilib hazırlanması;

- mülki aviasiya sahəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrdə qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi.

1999-cu ildə H.Əliyev Beynəlxalq Aeroportunda bütün beynəlxalq standartlara cavab verən yeni aerovağzal kompleksi işə salınmışdır.

Aeroport yeni texnika və avadanlıqlarla (eskalatorlar, hidravlik liftlər, sərnişin və yük liftləri, teleskopik sərnişin nərdivanı, baqajın emalı sistemi-uçma və enmənin 2 xətti (transportyerlər), nəzarət monitorları və kompüter qeydiyyat avadanlıqları, ventilyasiya və

istiliklə təmin sistemləri) təchiz edildi. Aeroportun telefon rabitəsinin səmərəliliyinin yüksədilməsi məqsədilə İngiltərənin “AIRSYS ATM” firması tərəfindən beynəlxalq standartlara müvafiq olan yeni telefon stansiyası tikilmişdir.

2. “NAXÇIVAN” Beynəlxalq Aeroportu – Beynəlxalq Standartlara uyğun olaraq yenidən qurularaq 2004-cü ildə istifadəyə verilmişdir.

3. “GƏNCƏ” aeroportu – Gəncə şəhərindən 4 km kənarda yerləşir və H.Əliyev Beynəlxalq Aeroportuna uçub gələn hava gəmiləri üçün ehtiyat aeroportudur.

4. “YEVLAH” aeroportu – Aeroportun aerodromu “Q” sinifdəndir. Aerodrom III və IV sinif təyyarələrin və bütün tipli vertolyotların qəbulu üçün yararlıdır

5. “ZABRAT” aeroportu – Bakı şəhərinin şimal-şərqindən 18 km və Maştağa qəsəbəsinin cənub-qərbindən 5 km kənarda yerləşir. III sinif aeroportudur. Aeroportun aerodromu “E” sinifdəndir.

6. Beynəlxalq Kommersiya İdarəsi (BKİ) – 1997-ci ilin oktyabr ayında birbaşa kommersiya fəaliyyət ilə məşğul olan mülki aviakompaniyaların müxtəlif struktur bölmələrinin (Aviasiya daşımaların satışı idarəsi, xarici ölkə nümayəndələrinin işləri üzrə şöbə, beynəlxalq hesablaşmalar şöbəsi, aviakompaniyaların xarici ölkələrlə nümayəndəlikləri) birləşdirilməsi yolu ilə yaradılmışdır.

7. «Ground Handling Company» Birgə Müəssisəsi (GHJ BM) – 1999-cu ilin mart ayında «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserni və «International Handling Company» Britaniya Kompaniyası tərəfindən təsis edilmişdi. “Ground Handling Company” BM-in yaradılmasının əsas məqsədi İATA standartlarına müvafiq olaraq hava gəmilərinin yerüstü xidmətinə, eləcə də baqajın, poçtun və yüklərin, həmçinin təhlükəli yüklərin hazır şəkə salınmasına qulluq göstərilməsidir.

8. Aviasiya Təhlükəsizliyi İdarəsi (ATİ) – müstəqil idarə kimi 1996-cı ilin avqust ayında Azərbaycan Respublikası dövlət aviaşirkətlərinin aviasiya təhlükəsizliyi Xidməti bazasında yaradıldı.

ATİ-nin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- İJAO (mülki aviasiyanın beynəlxalq təşkilatı) tələblərinə müvafiq olaraq daxili və beynəlxalq hava xətlərində sərnişinlərin, baqajın, yükün və poçtun hava daşımalarını həyata keçirərkən aviasiya təhlükəsizlik tədbirlərinin təmin edilməsi;

- hava gəmilərinə qadağa olunmuş əşyaların keçirilməsi hallarını aradan qaldırmaq məqsədilə sərnişinlərin, baqajın və əl yüklərinin nəzarəti;

- hava gəmilərinin və mülki aviasiya obyektlərinin mühafizəsi;

- mülki aviasiya müəssisələrində, idarələrində və təşkilatlarında buraxılış və obyekt daxili rejimin təmin edilməsi.

Aviasiya təhlükəsizlik İdarəsi təhlükəsizliyin təmini sistemlərinin aşağıdakı növlərindən istifadə edir:

- telemüşahidə;

- daxil olmanın idarə edilməsi;

- sərnişinlərin baqajının yoxlanılması;

- daxil olma zonası qeyd olunmuş plastik icazənamələrin verilməsi.

9. «AZƏRAERONAVİQASIYA» müəssisəsi – «AZAL» Dövlət Konserninin «Azəraeronaviqasiya» müəssisəsi 01 aprel 1996-cı ildə təşkil olunmuşdur və mülki aviasiyanın müstəqil müəssisəsidir. Öz fəaliyyətini tam təsərrüfat hesablı və özünümaliyyəldəşdirmə prinsipləri əsasında qurur və Azərbaycan Respublikasının hava məkanında hava hərəkətinə aeronaviqasiya xidməti sahəsində rəsmi dövlət sifarişçisidir.

Müəssisənin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının hava məkanında hava hərəkətinin idarə edilməsi və xidməti sisteminin hər vasitə ilə inkişafının və təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi;

- hava gəmilərinin təhlükəsiz və müntəzəm uçuşlarının təmin edilməsi, hava hərəkətinin daha progressiv idarə edilməsi texniki vasitələrinin, sistemlərinin və metodlarının tətbiq edilməsi, Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət strukturu ilə birlikdə Azərbaycanın hava məkanından IJAO standartlarına uyğun istifadə qaydasının təkmilləşdirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının hava məkanında beynəlxalq hava yolunun həyata keçirilməsinə və inkişafına yönəldilən zəruri tədbirlərin, eləcə də mülki aviasiya sahəsində bərabərlik və qarşılıqlı əlverişlilik prinsipləri əsasında beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın keçirilməsi.

10. «AZALOİL» müəssisəsi – müstəqil hüquqi şəxs kimi 1997-ci ildən mülki aviasiya sistemindədir.

Müəssisə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən bütün aeroportlarda aeroportun bütün növ hava gəmilərinin, avtomobil nəqliyyatının və mexaniki vasitələrin müvafiq yanacaq-sürtkü materialları (YSM) ilə və xüsusi maye ilə doldurulması;

- əsas bazanın inkişafı, hava gəmilərinin və avtomobil nəqliyyatının yanacaq-sürtkü materialları ilə doldurulması şəraitinin yaxşılaşdırılması;

- aviasiya texnikası, avtonəqliyyat və aerodrom mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün vacib olan yanacaq-sürtkü materiallarının doldurulması sahəsində tələb və təkliflərin öyrənilməsi və YSM-nin zəruri ehtiyatının yaradılması.

11. «ATM AZAL» Birgə Müəssisəsi – «AZAL» Aviasiya-Texniki Mərkəz Bağlı Səhmdar Jəmiyyəti (BSJ) Aviakompaniyalar-Sifarişçilərin təyyarələrinin dövrü və operativ reqlament formaları üzrə hava gəmilərinin tam texniki xidmətlərini təmin edir.

«AZAL» ATM-in yarandığı ilk gündən texniki xidmətin keyfiyyətinə zəmanət uğrunda progressiv hərəkət genişləndirilmişdir.

12. Yük Aviasiya Şirkəti (YAŞ) «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserninin struktur vahidlərindən biridir. Yük Avia Şirkətinin əsas fəaliyyəti yük avia daşımalarını vaxtında, keyfiyyətli və təhlükəsiz yerinə yetirməkdir.

YAŞ Avropa, Asiya, Afrika regionlarına və MDB ölkələrinə müntəzəm və çarter reysləri yerinə yetirir.

MÖVZU 14. GÖMRÜK HÜQUQU

1. Gömrük hüququnun predmeti və onun hüququn digər sahələri ilə əlaqəsi.

2. Gömrük hüququnun prinsipləri.

3. Gömrük hüququnun sistemi və mənbələri.

4. Gömrük hüquq münasibətləri.

5. Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları

6. Gömrük hüququnun pozulmasına görə məsuliyyət.

7. Gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə orqanı kimi fəaliyyəti.

1. Gömrük hüququnun predmeti və onun hüququn digər sahələri ilə əlaqəsi.

Gömrük işinin mahiyyəti və strukturunun izahı və əsaslandırılması problemi konseptual-nəzəri deyil, eyni zamanda praktiki əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikasında gömrük işini malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan

Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirilməsinin qaydaları və şərtləri, gömrük ödənişlərinin alınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin digər vasitələri təşkil edir. Bu qısa və səlis tərifi bütünlüklə gömrük işinin məğzini tam açma bilməyə də, əsasən onu xarakterizə edə bilər. İlk baxışda gömrük işi mahiyyət etibarı ilə sadə görünə bilər, mürəkkəb və kompleks xarakterli, həm də onun elementlərinin həmcins olmaması ilə diqqəti cəlb edir. Bu gömrük işinin, müxtəlif yönümlü və müxtəlif məqsədli məsələlərin həlli yolları ilə əlaqədardır. Gömrük işinin özünəməxsusluğu da məhz burada özünü büruzə verir.

Ümumilikdə gömrük hüququ müxtəlif hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir. Gömrük hüququnun inzibati məsuliyyət normaları ilə prosesual gömrük hüquq normalarını fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, qaçaqmalçılıq, gömrük ödənişlərindən yayınma və gömrük işi sahəsindəki digər cinayətlər cinayət hüquq normaları ilə tənzimlənir və GM-də müvafiq maddələrlə göstərilmişdir. Eyni zamanda gömrük orqanları qaçaqmalçılıq və digər cinayətlər zamanı, hüquq-mühafizə orqanı kimi, cinayətin törədilməsi səbəblərini və cinayəti törədənlərin şəxsiyyətinin vaxtında müəyyən edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosesual qanunvericiliyi əsasında cinayət işi qaldıra bilər.

Gömrük hüququ-hüquq elmləri sahəsində yeni və ən az tədqiq olunmuş, sahə olduğu üçün digər hüquq sahələri ilə müqayisədə, öz predmeti və tənzimlənmə üsulları baxımında hüquqşünaslar arasında vahid fikir yoxdur. Belə ki, bir qrup hüquqşünaslar gömrük hüququnu, ancaq gömrük işi haqqındakı qanunlar baxımında konkret, lakin müstəqil olmayan hüquq sahəsi kimi, digər bir qrupu isə onu inzibati hüquq sahəsinin müstəqil bir qolu kimi qəbul edirlər. Bütün hüquq sahələrinin öz konkret təhqiqat sahəsi predmeti və bu sahəni tənzimləmək üçün xüsusi hüquqi normalar toplusu vardır. Əgər biz gömrük hüququnun əhatə etdiyi gömrük işinin strukturuna və xüsusiyyətlərinə diqqət yetirsək, onda konkret olaraq belə mürəkkəb bir sahənin hüquqi tənzimlənməsi üçün ayrıca sahəyə ehtiyac olduğunu görürük. Bu baxımdan, gömrük hüququnun predmeti gömrük işi sahəsindəki ictimai münasibətlərin hüquqi normalarla tənzimlənməsidir.

Gömrük işi öz tərkibinə və strukturuna görə çox mürəkkəb olub, kompleks xarakter daşıyır. Ona görə də gömrük işi sahəsindəki ictimai münasibətləri, tənzimlənmə xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif hüquq sahələrini əhatə edən aşağıdakı 3 qrupa bölmək olar:

- konstitusiyon hüquqları;
- üstünlük təşkil edən inzibati və inzibati-prosesual hüquqlar;
- mülki, cinayət, əmək və digər hüquq sahələri, habelə qismən beynəlxalq hüquq.

Əgər gömrük işi sahəsindəki ictimai münasibətlər gömrük işinin strukturuna uyğun təsnif olunarsa, onda aşağıdakı qruplar alınır:

- gömrük siyasəti sahəsindəki ictimai münasibətlər;
- mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhəddindən keçirilməsi ilə əlaqədar prinsiplər və münasibətlər;
- gömrük rejiminin statusunu xarakterizə edən münasibətlər;
- gömrük-tarif tənzimlənməsi sahəsindəki münasibətlər;
- gömrük ödənişlərinin toplanması sahəsindəki münasibətlər;
- gömrük rəsmiləşdirilməsi ilə əlaqədar münasibətlər;
- gömrük nəzarəti sahəsindəki münasibətlər;
- gömrük statistikasına və xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturasına

sahəsindəki münasibətlər;

- qaçaqmalçılıq və gömrük işi sahəsindəki digər cinayətlərlə əlaqədar münasibətlər;
- gömrük qaydalarının pozulması və ona görə məsuliyyətlə bağlı münasibətlər;
- gömrük qaydalarının pozulması ilə əlaqədar işlərin icraatı ilə bağlı münasibətlər;
- gömrük qaydalarının pozulması ilə bağlı işlərə baxılması ilə əlaqədar münasibətlər.

Yuxarıda qeyd olunan ictimai münasibətlər yalnız hüquqi normalarla deyil, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində və "Gömrük tarifi haqqında" qanununda da öz əksini tapmışdır. Bu münasibətlər içərisində daha çox mal və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi, gömrük rejiminin statusu, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti, gömrük ödənişlərinin alınması və gömrük orqanının vəzifəli şəxslərinin hüquqi vəziyyəti ilə əlaqədar olan ictimai münasibətlər daha üstünlüyə malikdirlər. Bu münasibətlər idarəetmə xarakterinə malik olub, daha çox inzibati-hüquqi tənzimlənmə sahəsinə aiddir. Lakin, münasibətləri yalnız bu sahə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, qaçaqmalçılıq və gömrük sahəsindəki digər cinayətlər Gömrük Məcəlləsində göstəriləyi kimi Cinayət Məcəlləsinin normaları ilə tənzimlənir. Əgər bu sahədə olan pozuntular gömrük orqanlarının səlahiyyətinə aid edilmişdirsə, onda bu işlər Cinayət-Prosessual Məcəllənin normalarına uyğun həyata keçirilir.

Gömrük işi sahəsində gömrük tarifi və gömrük ödənişlərinin alınması ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı inzibati, maliyyə, bank və vergi hüquqları, habelə valyuta qanunvericiliyi ilə əlaqədar hüquqi normalardan da istifadə olunur.

Gömrük orqanlarında çalışan vəzifəli şəxslərin statusu ilə bağlı münasibətlər əmək hüququnun normalarına uyğun həyata keçirilir. Gömrük Məcəlləsinə görə gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin əmək haqqı, iş vaxtı, əlavə işləməyə görə ödənişlərin miqdarı, pensiya təminatı, sosial müdafiə və s. habelə onların hüquq-mühafizə orqanlarında çalışan dövlət məmurları ilə eyni statusa malik olmaları ilə əlaqədar olan bütün münasibətlər əsasən əmək hüququ normaları ilə tənzimlənir. Gömrük Məcəlləsində nəzərdə tutulan "milli valyuta, milli valyutada qiymətli kağızlar və xarici valyutaların keçirilməsi" ilə əlaqədar olan münasibətlər isə Azərbaycan Respublikasının valyuta qanunvericiliyinin hüquqi normalarına uyğun həyata keçirilir.

Bütün deyilənləri yekunlaşdırmaq istəsək, gömrük işində ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi üçün konstitusiyon, inzibati, inzibati-prosessual, maliyyə, cinayət, əmək, bank, pensiya, mülki, habelə qismən beynəlxalq hüquq sahələrinin normaları, eləcə də valyuta və girov qanunvericiliyinin normalarından istifadə edilməsi, gömrük hüququnun sərbəst bir sahə kimi fəaliyyət götürməsinə nəinki mane olur, əksinə onu vacib edir. Bütünlükdə, gömrük işinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi mexanizmini yalnız gömrük hüququnun sərbəst hüquq sahəsi olması nəticəsində həyata keçirmək mümkündür.

Gömrük hüququnun əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- gömrük işini həyata keçirmək, onun inkişafını və təkmilləşdirilməsini təmin etmək üçün, gömrük və digər müvafiq dövlət orqanlarına səmərəli fəaliyyət şəraiti yaratmaq;
- gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi üçün optimal, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və daha çox demokratik dəyərlərə söykənmiş gömrük sistemi yaratmaq;
- ölkə vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının qanuni təminatı, onların

birdəşdiyi ictimai birliklərin gömrük işi ilə əlaqədar fəaliyyətləri zamanı, habelə, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan fiziki şəxslərin, həmçinin hüquqi şəxslərin gömrük qanunvericiliyində nəzərdə tutulan bütün hüquqlarının qorunması üçün möhkəm, sabit hüquqi təminat yaratmaq;

• Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi üstünlüklərini və maraqlarını qorumaq (ilk növbədə burada söhbət ölkəmizin iqtisadi suverenliyi və iqtisadi təhlükəsizliyindən, daxili bazarın qorunmasından, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasından, həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq əlaqələrindən getməlidir).

2. Gömrük hüququnun prinsipləri.

Gömrük hüququnun prinsiplərinə isə aşağıdakılar aiddir:

- qanunçuluq;
- demokratiklik;
- əhatəli və aydın gömrük tənzimlənməsi;
- gömrük hüququnun vasitə və alətlərinin səmərəli təminatı;
- gömrük işi sahəsində beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq və təcrübədən yararlanmaq.

Qanunçuluq - gömrük sisteminin fəaliyyət göstərməsi və gömrük hüququ üçün əsas prinsip sayılır. Bu prinsip digər sahələrdə olduğu kimi, konstitusiyaya ilə təsbit olunmuşdur. "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının" 7-ci maddəsinin IV bəndində yazılır: "Bu Konstitusiyanın müddəalarına əsasən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildir". Konstitusiyanın bu maddəsi Dövlət Gömrük Komitəsinə öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqillik verməsi bir daha Azərbaycan Respublikasında sərbəst gömrük siyasəti aparmaq üçün gömrük hüququnun vacibliyini gündəmə gətirir.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 2-ci maddəsində gömrük siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də məhz Konstitusiyaya və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarından irəli gələn tələblərin icra edilməsidir. Gömrük orqanları və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən gömrük qaydalarının pozulmasına görə təsir vasitələrinin tətbiqi onların səlahiyyətləri daxilində və dəqiq olaraq Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun həyata keçirilir.

Demokratiklik - gömrük hüququnun prinsipi kimi özünü bir neçə cür göstərir. Gömrük Məcəlləsinin Preambulasında öz əksini tapmış "gömrük işi sahəsində təsərrüfat subyektlərinin, fiziki şəxslərin və dövlət orqanlarının hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunmasının" özü elə demokratikliyin bir formasıdır. Məcəllənin XI bölməsində nəzərdə tutulan məlumatlandırma və məsləhətvermə, ilkin qərarların qəbul edilməsi də gömrük hüququnun demokratik hüquq normalarına əsaslanır.

Əhatəli və aydın gömrük tənzimlənməsi - gömrük işi sahəsindəki ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsini tam və hərtərəfli əhatə edən gömrük hüququ prinsipidir. Söhbət bu münasibətlərin imkan daxilində maksimum əhatə oluna bilməsindən gedir.

Gömrük hüququnun vasitə və alətlərinin səmərəliliyinə təminat və onların səmərəliləşdirilməsi - dedikdə, gömrük nəzarəti vasitələrinin genişləndirilməsi, mal dövriyyəsində müxtəlif gömrük rejimlərindən istifadə, gömrük brokeri, gömrük tərcüməçisi və s. kimi yeni formalardan istifadə nəzərdə tutulur. Eyni zamanda mal və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi, gömrük nəzarəti, gömrük ödənişləri də gömrük-hüquq vasitə və alətlərindən hesab olunur.

Gömrük işi sahəsində beynəlxalq - hüquqi əməkdaşlıq və bu təcrübədən yararlanmaq. Gömrük işi sahəsindəki dövlətlərarası və beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı beynəlxalq hüquq normalarından geniş istifadə olunur. Bu tendensiya gömrük məəcəlləsinin müvafiq maddələrində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, məəcəlləsinə əsasən "Azərbaycan Respublikası beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün digər dövlətlərlə gömrük ittifaqları, sərbəst iqtisadi zonalar yaradır, gömrük məsələləri üzrə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun sazişlər bağlayır". Dövlətlərarası müqavilələrdə müəyyən edilən qaydalar, respublika qanunvericiliyində müəyyən olunan qaydalardan fərqlənsə, onda dövlətlərarası müqavilələrin qaydaları tətbiq olunur.

3. Gömrük hüququnun sistemi və mənbələri

Hər hansı bir hüquq sahəsinin müstəqilliyi barədə fikir yürüdülmərkən, yalnız onun mövzu və tənzimlənmə metodlarının xarakteri və özünə məxsusluğu deyil, eyni zamanda, həmin müstəqil hüquq sahəsinin məqsədəuyğunluğu, bütövlüyü, əsaslılığı, xüsusiyyəti və kompleksliliyi də nəzərə alınır. Bu qayda bütünlüklə gömrük hüququna da şamil olunur. Bu halda gömrük işinə xas olan ictimai münasibətlərin kompleks xarakteri və onların bütövlükdə hüquqi tənzimlənməsi sistemi yaradıcı amillər kimi özünü göstərir.

Gömrük Məcəlləsinə daxil edilmiş hüquqi normalar, hər şeydən öncə gömrük sisteminin bütövlüyünü, quruluşunu, məqsədəuyğunluğunu və ardıcılığını əks etdirir. Məhz elə bu yöndə gömrük hüququnu başa düşmək lazımdır. Gömrük hüququnun bütövlüyü və sistemli xarakterə malik olması, gömrük işinin vahid və bütöv olmasını şərtləndirir. Digər hüquq sahələrində olduğu kimi, gömrük hüququnu da şərti olaraq ümumi və xüsusi hissələrə bölmək olar.

Gömrük işinin məzisi və tərkibi, gömrük siyasəti və onun məqsədləri, Azərbaycan Respublikasının Gömrük sərhədləri və gömrük əraziləri, habelə gömrük işində istifadə olunan və gömrük qanunvericiliyində öz əksini tapan digər ümumi termin və anlayışlar gömrük hüququnun ümumi hissəsinə aid edilə bilər. Gömrük işi sahəsində ayrı-ayrı blokların xüsusiyyətinə uyğun olaraq, onların hüquqi tənzimlənməsi gömrük hüququnun xüsusi sahəsinə aid edilir. Buraya mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi qaydaları, gömrük tarifi, gömrük ödənişlərinin alınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti, xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturasının aparılması və sairələrinin hüquqi tənzimlənməsi daxildir. Eyni zamanda gömrük orqanlarının əməliyyat-axtəriş fəaliyyəti, işin icraata götürülməsi və ona baxılması qaydaları və s. də gömrük hüququnun xüsusi sahəsinə aid edilir.

Gömrük hüququnun mənbələri dedikdə, digər hüquq sahələrində olduğu kimi, dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən verilən hüquqi normalar toplusu başa düşülür. Gömrük hüququnun mənbələri aşağıdakılardır:

- konstitusiyaya;
- qanunlar;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, habelə Nazirlər Kabinetinin sərəncam və qərarları;
- Dövlət Gömrük Komitəsinin normativ-hüquqi aktları;

Konstitusiya gömrük hüququnun əsas hüquqi bazası sayılsa da, burada gömrük hüququna aid heç bir konkret maddə yoxdur. Ümumiyyətlə, Konstitusiyada gömrük sistemi barədə birbaşa göstəriş olmasa da, bilavasitə Azərbaycanda gömrük işinin müstəqil fəaliyyət göstərməsi üçün bir neçə müddəa vardır. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan dövlət hakimiyyətin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir. Gömrük Komitəsi dövlətin icra hakimiyyəti sisteminə daxildir. Dövlət Gömrük Komitəsi digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. 13-cü maddəyə görə isə mülkiyyət toxunulmazlığı dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Eyni zamanda, mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə oluna bilməz. Gömrük orqanları müxtəlif gömrük rejimlərində, hüquqi və fiziki şəxslərin daşınar əmlakının gömrük sərhədini keçərkən, onlara dövlət təminatçısı kimi çıxış edir. Gömrük hüququnda ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin Konstitusiyada nəzərdə tutulan bu hüquqi normalar, Azərbaycan Respublikasının gömrük sisteminin demokratik prinsiplər əsasında idarə olunmasını zəruri edir.

Konstitusiyanın sadalanan çoxsaylı maddələrinin gömrük sisteminin tənzimlənməsində bu və ya digər dərəcədə istifadə olunması, gömrük hüququnun nə qədər mürəkkəb və çoxşaxəli olmasına dəlalət edir. Lakin gömrük hüququnda bu məsələlərin daha geniş və ətraflı araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Qanunlar - bütün qanunların normativ aktlarının hazırlanması dövlətin Əsas Qanununa əsaslanır. Gömrük işi sahəsindəki qanunlar Gömrük Məcəlləsindən və gömrük hüquq normalarını nəzərdə tutan digər qanunlardan ibarətdir.

Gömrük Məcəlləsi "Gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin, suverenliyinin və maraqlarının qorunmasına, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə əlaqələrinin genişlənməsinə, gömrük işi sahəsində təsərrüfat subyektlərinin, fiziki şəxslərin və dövlət orqanlarının hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına, onların öz vəzifələrini yerinə yetirmələrinə yönəlmişdir". Gömrük Məcəlləsi 1997-ci ildə qəbul olunmuşdur.

Digər gömrük qanunvericilik aktlarını, gömrük hüququnun mənbəyi kimi 2 şərti qrupa bölmək olar:

- a) bilavasitə gömrük məsələlərini tənzimləyən qanunvericilik aktları;
- b) dolayısı ilə gömrük hüquq normalarını tənzimləyən qanunvericilik aktları;

Birinci qrupa "Gömrük tarifi haqqında", "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları, habelə bundan sonra bilavasitə gömrük işi ilə bağlı olaraq qəbul ediləcək digər qanunlar daxildir.

İkinci qrupa isə "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi", "Girov haqqında", "Valyuta tənzimi haqqında", "İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında", "Normativ hüquqi aktlar haqqında" və s. qanunları daxil etmək olar.

"Gömrük tarifi haqqında" qanun 1995-ci ildə qəbul olunub, 7 fəsil və 37 maddədən ibarətdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin ölkənin gömrük sərhədindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir. Qanunun tətbiq sahəsi Azərbaycan Respublikasının vahid gömrük ərazisidir.

"Əməliyyat-axtarış, fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu 17 noyabr 1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Qanun 3 fəsil, 21 maddə və keçid müddəələrindən ibarətdir. Bu qanun əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı hüquqi münasibətləri tənzimləyir və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqində hüquqi təminatlar sistemini müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qanun gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə orqanı kimi fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan hüquqi bazarın genişləndirilməsi ilə yanaşı həm də gömrük orqanlarına əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin aparılmasına hüquqi təminat verir.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərman və sərəncamları.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 5-ci bəndinə görə, Azərbaycan Respublikasının prezidenti "Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti üzvlərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir". Habelə, gömrük orqanlarının bütün fəaliyyətinin tənzimlənməsində xüsusi rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında Gömrük Komitəsi "Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin 1992-ci il 30 yanvar tarixli, 561 sayılı fərmanı əsasında yaradılmış və dövlət İcra Hakimiyyəti orqanı kimi hal-hazırda da dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini qoruyan ən vacib idarəetmə orqanıdır.

Gömrük orqanları ilə bağlı əsas qanunlar, fərmanlar, qərarlar və sərəncamlar daha çox 1995-ci ildən sonra qəbul olunmuş və imzalanmışdır. Gömrük Komitəsinin həyata keçirdiyi məsələlərlə bağlı Azərbaycan Respublikası prezidentinin aşağıdakı fərmanlarını qeyd etmək olar:

- "Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları" haqqında 609 sayılı, 24.06.1997-ci il tarixli fərmanı;
- "Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin tətbiqi haqqında" 616 sayılı, 25.07.1997-ci il tarixli fərmanı;
- "Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi haqqında Əsasnamənin" təsdiqi haqqında 27.10.1997-ci il tarixli fərmanı;
- "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" 206 sayılı, 11.11.1999-cu il tarixli, habelə digər fərmanlar.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 oktyabr 1998-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiqlənmiş Dövlət Gömrük Komitəsi haqqındaki Əsasnaməyə görə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi Azərbaycan Respublikasında gömrük işi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Eyni zamanda bu Əsasnamə ilə gömrük Komitəsinin əsas funksiyaları, vəzifələri, hüquqları, rəhbərliyin həyata keçirilməsi, habelə hüquqi şəxs kimi atributlar da bu normativ aktlarda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 noyabr 1999-cu il fərmanı ilə "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" qanunun tətbiq edilməsi barədədir. Fərmanla Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə məşğul olmaq səlahiyyəti verilir. Bu səlahiyyət məhz Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamları və qərarları biləvasitə Azərbaycan Respublikası "Gömrük Məcəlləsinin" də nəzərdə tutulmuş normativ-hüquqi aktların icrası ilə bağlıdır. Odur ki, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarına daha tez-tez ehtiyac duyulur. Çünki ölkənin apardığı iqtisadi siyasətdə taktiki gedişlərin mütəhərrikiyinə ehtiyac olduğundan, çıxarılmış iqtisadi sanksiya və ya iqtisadi güzəştlərin də vacib dəyişkənliyə məruz qalması təbii sayılmalıdır. Məsələn, "Gömrük xidmətlərinin göstərilməsi üçün alman ödəncələr haqqında təlimat" haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 24 aprel 1995-ci il 90 sayılı qərarı 16 iyun 1997-ci ildə 62 sayılı qərarı ilə dəyişdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin verdiyi qərarlar əsasən aşağıdakı gömrük məsələlərini əhatə edir:

- Azərbaycan Respublikasının idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında;
- Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan gömrük yığımlarının miqdarı;
- Ölkə ərazisinə gətirilən Gömrük idxal rüsumuna cəlb olunmayan malların siyahısı;
- Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən və gömrük dəyərinin 5%-i həcmində gömrük-idxal rüsumuna cəlb olunan malların siyahısı;
- Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən minik avtomobillərinin aksiz vergisinə cəlb edilməsi haqqında;
- Beynəlxalq daşınmalarda iştirak edən xarici dövlətlərə mənsub avtonəqliyyat vasitələrinin ölkə ərazisində hərəkətinin tənzimlənməsi haqqında;
- Azərbaycan Respublikasında gömrük anbarlarının və müvəqqəti saxlanma anbarlarının təsis edilməsinə xüsusi razılıq verilməsi qaydaları haqqında;
- Azərbaycan Respublikası gömrük buraxılış məntəqələrindən fiziki şəxslər tərəfindən istehsalat və ya kommersiya fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmayan malların keçirilməsi barədə;
- Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən MDB üzvü olan dövlətlərin hüdudlarından kənarında istehsal edilmiş ƏDV-dən azad olunan malların siyahısı haqqında;
- Müxtəlif Gömrük rejimlərinin tənzimlənməsi barədə və s.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi sədrinin verdiyi normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Gömrük qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydalar əsasında tərtib olunaraq verilir. Komitənin sədri, gömrük işi sahəsində həll edilməsi tələb olunan məsələlərin aradan qaldırılması üçün sərəncamlar imzalayır, öz əmri ilə əsasnamə, qaydalar, təlimat, tövsiyyə metodika və s. kimi tənzimləyici hüquqi sənədlər imzalayır.

4. Gömrük hüquq münasibətləri

Gömrük hüququ sahəsində öz məğzinə və xarakterinə görə nəzəri cəhətdən ən az araşdırılan sahələrdən biri də gömrük hüquq münasibətləridir. Ümumi şəkildə hüquqi münasibətlər hər hansı bir hüquq sahəsinin (və ya bir neçə hüquq sahəsi birlikdə) hüquqi normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərdir. Gömrük işinin xüsusiyyəti, özünəməxsusluğu, mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi gömrük hüquq münasibətlərinin daha ətraflı öyrənməyə sövq edir. Gömrük hüquq münasibətləri öz xarakterinə görə daha çox inzibati – hüquqi münasibətlərə yaxındır. İnzibati – hüquqi münasibətlər inzibati – hüquq normalarına əsaslanan hüquqi münasibətlərdir. Bu hüquqi münasibətlər inzibati hüququn subyektləri olan dövlət orqanları onların struktur bölmələri, dövlət aparatının vəzifəli şəxsləri və məmurları, müəssisə, idarə və təşkilatların, Azərbaycan Respublikasının və xarici vətəndaşların, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və vəzifələrindən ibarətdir.

İnzibati – hüquqi münasibətlər icra hakimiyyəti sahəsində də eyni cürdür. İnzibati – hüquqi münasibətlər dedikdə, tərəflərin götürdüyü öhdəlik və vəzifələrin inzibati – hüquqi normalarla tənzimlənməsi başa düşülür. Daha yaxşı təsnifatlaşdırılmış inzibati – hüquqi münasibətlərdən gömrük hüquq münasibətlərinin təsnifatında da istifadə etmək olar. İnzibati – hüquqi münasibətlər şaquli və üfüqi olur. Şaquli inzibati – hüquqi münasibətlər bütünlüklə gömrük hüquq münasibətlərinə də şamil etmək olunur. Çünki şaquli gömrük hüquq münasibətlərində də, mülki hüquqi münasibətlərdən fərqli olaraq, tərəflərin bərabərliyi deyil, tabeçiliyi əsas götürülür. Üfüqi hüquqi münasibətlərdə isə tərəflər faktiki

və hüquqi cəhətdən bərabər olurlar. Bu zaman bir tərəfin digər tərəf üzərində hüquqi hakimiyyət üstünlüyü olmur. Məsələn, gömrük idarələri və s.

Gömrük hüququnun xüsusiyyətlərinə görə hüquqi tənzimləmə qaydaları icazə verilən, qadağan olunan öhdəlik xarakterli gömrük hüquqi münasibətlərinə ayrılır. Bu hüquqi münasibətlər gömrük işi sahəsindəki mürəkkəbliyin xarakterindən asılıdır. Məsələn, mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi ilə gömrük ödəmələrinin aparılmasını tənzimləyən hüquqi münasibətlər mahiyyət etibarilə bir – birindən kəskin fərqlənir. Beləliklə, gömrük hüquq münasibətləri gömrük işi strukturuna blok, element, hissə kimi daxil olan və gömrük – hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərdir.

Ümumi şəkildə hüquqi norma müvafiq dövlət aktlarında nəzərdə tutulmuş və sanksiyalaşdırılmış hüquqi qaydalardır. Buraya Konstitusiyada, qanunlarda, Prezidentin fərman və sərəncamlarında, Nazirlər Kabinetinin sərəncam və qərarlarında, müvafiq Nazirlik və Komitə rəhbərlərinin qərar və əmrlərində öz əksini tapan hüquqi qaydalar daxildir.

İnzibati – hüquq normaları təsnifatına görə maddi və prosessual hüquq normalarına ayrılır. Gömrük hüquq normaları da eyni cür təsnifləşdirilir. Hər iki hüquqi norma öz əksini GM – də tapmışdır. Məsələn, GM – in maddəsində yazılır: “ Azərbaycan Respublikasında gömrük işi hüquq – mühafizə orqanları olub vahid sistem təşkil edən gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilir”. Bu müddəə gömrük hüququnun maddi normalarına aiddir. Ancaq gömrük məəcəlləsində nəzərdə tutulan gömrük qaydalarının pozulması haqqında işlərin icraatı və onlara baxılma qaydaları gömrük hüququnun prosessual normalarıdır. İnzibati- hüquq normalarının strukturunda olduğu kimi, gömrük hüquq normalarının da strukturu hipoteza, dispozisiya və sanksiyadan ibarətdir. Ümumi şəkildə gömrük hüquq normaları, malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi, gömrük ödənişləri, gömrük rejimləri, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti, gömrük statistikasısı və s. sahələrdəki münasibətləri tənzimləyir.

Gömrük hüquq normaları hüquqverici, icraedici və qadağaedici kimi şərti qruplara bölünür. **Hüquqverici** normalar subyektlərin bu və ya başqa hərəkətlərini müəyyən edir. Məsələn, GM – in 7 –ci maddəsində yazılır ki, “gömrük orqanlarının yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir”. Bu hüquqverici normadır. **İcraedici** normalar subyektin üzərinə öhdəliklər qoyur. Məsələn, GM-ki “rüsumsuz ticarət mağazasının sahibinə aid olan tələblər” icraedici normalara aiddir. **Qadağanedici** normalar subyektlərə mövcud qaydaların pozulmasına qoyulan qadağalardır. GM-də gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərə konkret qadağalar qoyulmuşdur.

5. Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları

Bu orqanları xarakterizə edərkən iki spesifik xüsusiyyəti qeyd etmək lazımdır:

1. Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları dövlət idarəetmə siseminə daxil olan icra hakimiyyəti orqanı adlanır. Gömrük orqanları Konstitusiyaya, qanunlar və qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş norma və qaydalar əsasında, gömrük işi sahəsində icraedici və sərəncamverici funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu orqanların icraedici funksiyası gündəlik təcrübədə və təşkilati məsələlərdə özünü biruzə verir. Gömrük orqanları, müxtəlif forma və metodlardan istifadə edərək mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi, gömrük ödənişlərinin tutulması, gömrük nəzarəti və s. kimi funksiyalarını yerinə yetirir. Gömrük orqanları, gömrük işi sahəsində onlara tapşırılmış funksiyaları yerinə yetirərkən inzibati – icra orqanı kimi çıxış edir.

Gömrük orqanları həm sərəncamverici və həm də icraedici orqan kimi çıxış etsə də onlar bir – biri ilə sıx bağlıdır və vahid sistem təşkil edir. Lakin gömrük orqanlarının sərəncamverici səlahiyyəti xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki onlar normativ xarakter daşıyır. Şaquli idarəetmə sistemində Komitə sədrinin sərəncamları sözsüz icra olunmalıdır.

2. Mövcud qanunvericiliyə görə gömrük orqanları hüquq – mühafizə sisteminə aiddir. Hüquq-mühafizə orqanları sistemə adətən, məhkəmə və prokurorluq orqanları, vəkilklik, notariat, daxili işlər orqanları aid edilir. Gömrük orqanlarının gördüyü işlərin xarakterinə görə onlar da hüquq-ühafizə sistemə aid edilir. Çünki gömrük orqanlarının əsas məqsədi, ölkənin iqtisadi suverenliyi və iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaqdır. Gömrük orqanlarının bu əsas funksiyası GM-n Preambluasında öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, gömrük orqanlarının apardığı işlərin xarakteri və strukturu, əsasən onun hüquq-ühafizə orqanı kimi çıxış etməsinə dəlalət edir. GM-də, gömrük orqanlarının bu sahədə baş vermiş cinayət işlərinin təhqiqatını və istintaqını aparmaq, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək kimi səlahiyyətləri müəyyən olunmuşdur. Qeyd edək ki, ancaq hüquq-mühafizə orqanlarının hərəkətlərindən daha yuxarı orqanlara şikayət etmək olar.

Gömrük orqanlarının əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

ölkənin gömrük siyasətinin işlənilib hazırlanmasında iştirak edir və bu siyasəti həyata keçirir;

- icrasına nəzarət Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanlarına həvalə olunmuş qanunvericilik aktlarına riayət edilməsini təmin edirlər, gömrük işini həyata keçirərkən idarələrin, müəssisələrin, təşkilatların və fiziki şəxslərin, həmçinin sahibkarların hüquq və mənafelərinin müdafiəsi üzrə tədbirlər görür;

- öz səlahiyyəti daxilində respublikanın , iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edirlər;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadi mənafeyini qoruyurlar;
- Ticarət-iqtisadi münasibətlərdə gömrük tənidləməsi vasitələrini tətbiq edirlər;
- Gömrük rüsumları. Vergilər və digər gömrük ödənişləri alırlar;

- Azərbaycan Respublikası gömrük sərhədindən keçirilən mallar barədə iqtisadi siyasət tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasında iştirak edir və bu tədbirləri həyata keçirirlər;

- Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi qaydalarına riayət olunmasını təmin edirlər;

- Gömrük nəzarətini və gömrük rəsmiləşdirilməsini həyata keçirir və təkmilləşdirir, Azərbaycan Respublikası gömrük sərhədindən mal dövriyyəsinin sürətləndirilməsi üçün şərait yaradırlar;

- Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük statistikasını və Azərbaycan Respublikasının xüsusi gömrük statistikasını aparırlar;

- Xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturasını aparırlar;

- İdarələrin, müəssisələrin, təşkilatların və fiziki şəxslərin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafına kömək edirlər;

- Dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhəlinin mənəviyyatının, insanların həyat və sağlamlığının heyvan və bitkilərin, ətraf mühitin qorunması, gətirilən malların Azərbaycan istehlakçılarının mənafeyinin müdafiəsi sahəsində tədbirlər həyata keçirilməsinə kömək edirlər;

- Öz nəzarətləri daxilində valyuta nəzarətini həyata keçirirlər;

- Azərbaycan Respublikasının gömrük işinə aid brynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin edir; Azərbaycan Respublikasının gömrük işi ilə əlaqədar müqavilələrin işlənilib hazırlanmasında iştirak edir; xarici dövlətlərin gömrük işinə aid məsələlərlə məşğul olan gömrük və başqa səlahiyyətli orqanlar ilə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edirlər;

- Gömrük işi sahəsində elmi-tədqiqat işləri aparır və məsləhətlər verirlər; dövlət orqanları, idarələr, müəssisələr və təşkilatlar üçün bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanmasını və onların ixtisaslarının artırılmasını həyata keçirirlər;

- Müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə, Azərbaycan Respublikasının prezidentinə, başqa dövlət orqanlarına, idarə, müəssisə və təşkilatlara, vətəndaşlara gömrük məsələləri üzrə məlumatlar verilməsini təmin edirlər;

- Vahid maliyyə-təsərrüfat siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak edir, gömrük orqanlarının maddi-texniki bazasını inkişaf etdirir, bu orqanların işçiləri üçün lazımı əmək və sosial şərait yaradırlar.

Yuxarıdakılar gömrük orqanlarının fəaliyyətinin nə qədər çoxsahəli olmasını əks etdirir. Bu funksiyaları xarakterizə etmək üçün bəzi məsələlərə diqqət yetirək.

Beləliklə, gömrük orqanları icra orqanı olub, xarakterinə görə hüquq-mühafizə orqanıdır, verilmiş səlahiyyətlər daxilində gömrük işi sahəsində, habelə onunla əlaqədar olan digər idarəetmə sahələri ilə birlikdə, öz vəzifə və funksiyalarını özünəməxsus forma və metorlarla həyata keçirən dövlət orqanıdır.

Gömrük orqanları - Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi, Naxçıvan MR Gömrük Komitəsi, gömrük idarələri, gömrükxanalar və gömrük postlarının daxil olduğu vahid dövlət orqanları sistemidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 30 dekabr tarixli Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Mərkəzi aparatı" və "Dövlət Gömrük Komitəsinin sistemində daxil olan gömrük orqanları və təşkilatları" təsdiq olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi ona həvalə edilmiş funksiyalara əsasən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- 1) Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi üçün hüquqi, iqtisadi, təşkilati mexanizmlər hazırlayır və onların həyata keçirilməsini təmin edir;

- 2) Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin inkişaf proqramını hazırlayır və həyata keçirir;

- 3) gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsini və təkmilləşdirilməsinə təşkil edir, bu cür nəzarətin səmərəliliyinə zərər vurmada onun sadələşdirilməsi və əkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görür;

- 4) ölkənin gömrük sərhədindən keçən mallar barəsində lisenziyalaşdırma, qiymətlərin tənzimlənməsi və digər qeyri-tarif tədbirləri də daxil olmaqla iqtisadi proqramların işlənilməsində iştirak edir və öz səlahiyyətləri daxilində onların həyata keçirilməsini təşkil edir;

- 5) gömrük sərhədindən keçən mallardan vergilərin, gömrük rüsularının, aksizlərin, habelə digər gömrük ödənişlərinin alınmasını təşkil edir;

- 6) malların gömrük dəyərinin düzgün müəyyən olunması üzərində sistemini təşkil edir;

- 7) gömrük rüsumlarının, vergilərinin vaxtında və tam həcmdə dövlət b üdcəsinə köçürülməsini təmin edir və s.

Yuxarıdakı funksiya və vəzifələri yerinə yetirmək üçün, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq Dövlət Gömrük Komitəsinə aşağıdakı hüquqlar verilmişdir;

- gömrük işi haqqında qanunvericilik aktlarının və digər hüquqi qtkların layihələrini hazırlamaq;

- xarici sərmayələrin cəlb edilməsi və ixracın stimullaşdırılması daxil olmaqla, iqtisadiyyat sahəsində Azərbaycan Respublikasının dünya birliyi ilə qarşılıqlı

münasibətlərinin tənzimlənməsi mexanizmini təkmilləşdirmək haqqında təkliflərin hazırlanmasında iştirak etmək;

- gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər hazırlamaq;
- dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhalinin mənəviyyatının, insanların həyat və sağlamlığının, heyvan və bitkilərin, ətraf mühitin qorunması, daxili bazarın vətərlə istehlakçıların mənafeyinin müdafiəsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsində orqanlarının işini təmin etmək;
- ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən malların və materialların ixracına, habelə mədəni sərvətlərin aparılmasına nəzarətin təşkilində iştirak etmək;
- gömrük sərhədindən keçirilən mallara aid gömrük mallarının, vergilərinin habelə digər ödənişlərin dərəcələri və tətbiq mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında müəyyən olunmuş qaydada təkliflər vermək;
- Xarici İqtisadi Fəaliyyətə müvafiq mal nomenklaturasının aparılmasını, habelə onun hazırlanması, dəyişdirilməsi və ona əlavələr edilməsi üzrə işi təşkil etmək;
- gömrük rejimlərinin hüquqi tənzimlənmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- ayrı-ayrı kateqoriyalı malların sərbəst gömrük zonalarına və sərbəst anbarlara yerləşdirilməsini məhdudlaşdırmaq və ya qadağan etmək;
- ticarət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların fiziki şəxslər tərəfindən keçirilməsinin sadələşdirilmiş, güzəştli qaydalarını müəyyən etmək;
- gömrük brokerlərinin (vasitəçi) və rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və s.

6. Gömrük hüququnun pozulmasına görə məsuliyyət

Gömrük işi sahəsində baş verən hüquq pozulmalarına görə qanunvericiliyə uyğun olaraq, aşağıdakı məsuliyyət növləri vardır:

- a) cinayət məsuliyyəti;
- b) inzibati məsuliyyət;
- c) intizam məsuliyyəti;
- d) maddi məsuliyyət.

Cinayət məsuliyyəti. Gömrük qaydalarının pozulmasına görə, GM-də nəzərdə tutulan cinayət məsuliyyəti qaçaqmalçılıq, gömrük ödənişlərini verməkdən yayınma və incəsənətdən tarixi və arxeoloji sərvət olan əşyaları ölkəyə qaytarmama işlərinə aiddir. Gömrük hüquq tənzimlənməsi zamanı baş verən qaçaqmalçılıq və digər cinayətlərə görə cəzalar Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuşdur.

Inzibati məsuliyyət. Gömrük işi sahəsində baş verən gömrük pozuntuları zamanı öz xarakterinə görə cinayət məsuliyyətinə aid edilmirsə, onda qaydaları pozmuş hüquqi və fiziki şəxslər inzibati xətlər haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun məsuliyyət daşıyır.

Intizam məsuliyyəti. Bu məsuliyyət öz tələbinə görə daha çox inzibati-hüquqidir. Lakin GM-in 274-cü maddəsində göstərilir ki, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri və digər işçiləri hüquqa zidd qərar, hərəkət və hərəkətsizliklərinə görə intizam, inzibati, cinayət və digər məsuliyyət daşıyırlar.

Gömrük orqanlarında çalışan əməkdaşların intizam məsuliyyəti GM ilə tənzimlənir. Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri aşağıdakılara əməl etməlidirlər:

- peşəkar hazırlığa yiyələnməli, ona tapşırılan işi aydın dərk etməli, xidməti vəzifələrini dəqiq və vaxtında yeyinə yetirməli, işdə lüzumi təşəbbüskarlıq və dönməzlik göstərməli, daimi öz ixtisasını təkmilləşdirməli;

- mövcud qanunvericilik və digər normativ aktlara uyğun olaraq, onun iş fəaliyyətinə aid intizam və qaydalara dönmədən riayət etməli;

- gömrük orqanlarının avadanlıq və binalarını, xidməti nəqliyyat vasitələrini, texniki nəzarət vasitələrini və digər əmlakı qorunmalı, gömrük baxışı zamanı götürülmüş malların olduğu kimi qorunmasını təmin etməlidir.

Gömrük orqanlarının rəhbər işçiləri aşağıdakı vəzifələri həyata keçirməlidir:

- tabeçiliyində olanların işini düzgün təşkil etmək və kollektivdə yaxşı qarşılıqlı münasibətlər yaratmaq, gömrük işinin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmaq, əməyin təşkili və idarəetmədə elmi nəliyyətlərin tətbiqinə çalışmaq;

- tabeçiliyində olanların dövlət əmlakına qayğı ilə yanaşmalarını təmin etmək, qiymətli materialların itirilməsinə şərait yaradan səbəbləri aradan qaldırmaq;

- qanunçuluğun tələblərini dəqiqliklə yerinə yetirmək, əmr və sərəncamların düzgün verilməsinə və yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək, məxfilik rejiminin işçilərdən tərəfindən qorunmasını təmin etmək;

- nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi üçün müvafiq tədbirləri görmək, iş vaxtının itirilməsi və kad axınının qarşısını almaq;

- tabeçiliyində olanların qayğısına qalmaq, yaxşı işləri vaxtında mükafatlandırmaq və qaydaları pozanları isə ciddi cəzalandırmaq;

- gömrük işi ilə bağlı normativ aktları vaxtında yerlərə çatdırmaq; gömrük nəzarəti zamanı vaxtında müsadirə edilmiş malların dəqiq hesabatını aparmaq və hesabatını qorumaq;

- xidmət vaxtı və xidmətdən kənar vaxtlarda işçilərə nümunə olmaq.

İşçilər bütün tapşırıqları, bilavasitə öz rəhbərindən alırlar. alınmış tapşırıqları vaxtında və düzgün yerinə yetirmədikdə müvafiq cəza alırlar.

Gömrük orqanının vəzifəli şəxsi intizam qaydalarını pozduqda ona, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 1999-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Gömrük orqanlarında xidmət haqqında" Əsasnamənin 69-cu maddəsinə görə, aşağıdakı intizam tənbehlərindən biri tətbiq edilə bilər:

- 1) irad;
- 2) töhmət;
- 3) sonuncu xəbərdarlıqla şiddətli töhmət;
- 4) 6 ay müddətinə aşağı vəzifəyə keçirilmə;
- 5) Xüsusi rütbənin bir pillə aşağı salınması;
- 6) Gömrük orqanlarında xidmətinə xitam vermə.

Intizam tənbehinin verilməsi əmrə rəsmiləşdirilir və orada xətanın səbəbləri göstərilməklə elan olunur. Əgər növbəti 6 ay ərzində o, yeni intizam tənbehi almamışsa, tənbeh onun üzərindən götürülür.

Gömrük işi sahəsində qaçaqmalçılıq ən ağır cinayətlərdən sayılır. Onunla digər cinayətlər arasındakı konkret fərqlər öz əksini GM-də tapmışdır. Gömrük sərhədindən ömrük nəzarətindən kənar və ya ondan gizli, yaxud sənədlərdən və ya gömrük eyniləşdirilməsi vasitələrindən aldatma yolu ilə istifadə edilməsi, yaxud bəyan etməməklə və düzgün bəyan etməməklə aşağıdakı malların keçirilməsi **qaçaqmalçılıq** (kontrabada) hesab olunur:

a) narkotik vasitələrin, psixotrop, güclü təsirli, zəhərli, zəhərləyici, radioaktiv və partlayıcı mallar;

b) silahlar, partladıcı qurğular və onlar üçün döyüş sursatı (soyuq yivsiz ov silahları və onların patronlarından başqa);

c) nüvə, kimyəvi, bioloji və digər kütləvi qırğın silahlarının, həmin silahların hazırlanması üçün istifadə oluna biləcək material və avadanlıqların, strateji əhəmiyyətli xammalın;

d) Azərbaycan Respublikasından çıxarılması üçün müvafiq qaydalar müəyyən edilmiş ölkədə yaşayan xalqların və xarici ölkə xalqlarının bədii, tarixi və arxeoloji sərvəti olan əşyaların;

e) külli miqdarda yaxud dövlət orqanının vəzifəli şəxsi tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə, yaxud gömrük nəzarətinin müəyyən formalarından azad olmuş ayrı-ayrı malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi üçün müvəkkil edilmiş şəxs tərəfindən, yaxud kontrabanda ilə məşğul olmaq üçün təşkil edilmiş bir qrup şəxs tərəfindən keçirilən digər malların;

Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən kənara aparılmış Azərbaycan xalqının və xarici ölkə xalqlarının bədii, tarixi və arxeoloji sərvəti olan əşyaların qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq qaytarılması məcburi olan hallarda və müəyyən olunmuş müddətdə geri qaytarılmadıqda da qaçaqmalçılıq sayılır və cinayət qanunvericiliyi ilə cəzalandırılır.

Gömrük hüququnda bir çox vacib gömrük qaydaları var ki, kommersiya və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan idarə, müəssisə, təşkilat, fiziki və hüquqi şəxslər, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslər məcburi onları yerinə yetirməlidirlər. Mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti, keçirilmə (gətirilmə, aparılma) qaydaları (gömrük rejimlərinin tətbiqi də daxil olmaqla) və ardıcılığı, gömrük ödənişlərinin müəyyənəşdirilməsi və alınması, gömrük güzəştlərinin verilməsi və gömrük məhdudiyətlərinin qiyulması və s.tədbirlər gömrük qaydaları adlanır. Bu qaydaların pozulmasına görə gömrük qanunvericiliyində müvafiq cəzələr nəzərdə tutulmuşdur.

Gömrük qaydalarının pozulması və öz təbiəti və xarakterinə görə inzibati pozuntular olduğundan, şəxslər daha çox inzibati pozuntular olduğundan, şəxslər daha çox inzibati xətalər haqqında Azərbaycan Respublikasının Məcəlləsinə uyğun məsuliyyət daşıyırlar.

Gömrük işi sahəsində gömrük qaydalarının pozulması Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsi, Gömrük Məcəlləsi, “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu və gömrük işi üzrə Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları, həmçinin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri ilə müəyyən edilən, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilmə qaydasına, gömrük nəzarəti, gömrük işi ilə əlaqədar valyuta nəzarəti, gömrük rəsmiləşdirilməsi, eləcə də gömrük ödənişlərinin ödənilməsi, gömrük güzəştləri verilməsi və ondan istifadə qaydalarına qəsd edən və törədilməsinə görə İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə məsuliyyət nəzərdə tutulan, hüquqa zidd hərəkəti və hərəkətsizliyidir.

7. Gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə orqanı kimi fəaliyyəti.

Azərbaycan Respublikası GM-nin 7-ci maddəsinə görə “Azərbaycan Respublikasında gömrük işi hüquq-mühafizə orqanları olub, vahid sistem təşkil edən gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilir”. Bəs gömrük orqanları nə üçün hüquq-mühafizə orqanı sayılmalıdır? Birincisi, gömrük orqanları icraedici sərəncamverici orqan kimi yüksək dövlət orqanlarının qərarlarını icra etmək üçün, gömrük işi ilə əlaqədar normativ aktlar vermək hüququna malikdir. Bu normativ aktlar mallar və nəqliyyat

vasitələrinin, habelə vətəndaşların gömrük sərhədini keçməsi ilə əlaqədar verilir ki, bu da gömrük orqanlarının inzibati – hüquqi fəaliyyətdə iştirakı deməkdir.

İkincisi, malların keçirilməsi ilə əlaqədar, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri ilə xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları arasındakı gömrük, inzibati, cinayət, dövlət, beynəlxalq, maliyyə. Mülki və sair sahələrdəki hüquqi minasibətlərin tənzimlənmiş normalarla qorunması, gömrük orqanlarının inzibati – prosessual, cinayət – hüquqi və cinayət – prosessual kimi hüquq – mühafizə formalarının istifadə etmək səlahiyyətinin olması, onun hüquq – mühafizə orqanı sayılmasını zəruri edir.

Gömrük işi sahəsində, XİF iştirakçıları ilə gömrük işçiləri arasındakı münasibətləri tənzimləyən yüzlərlə normativ aktlar vardır ki, bunlar da dövlət idarəetmə mexanizminin bir hissəsi sayılır. Gömrük orqanları ilə XİF iştirakçıları arasındakı münasibətlər, həddən çox mürəkkər xarakter daşması ilə yanaşı, beynəlxalq, gömrük, dövlət, inzibati, təsərrüfat, mülki, əmək, maliyyə, torpaq (yer), nəqliyyat, dəniz, hava, cinayət, cinayət – prosessual, hərbi və sair hüquq sahələrinin tənzimlənmə sferalarına da aiddir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində iştirak edən gömrük orqanları, hər şeydən öncə Azərbaycan və digər ölkələr arasında mal və xidmətlərin optimal hərəkətini həyata keçirir, iqtisadi, maliyyə, siyasi, sosial və digər məsələlərin həllini təmin edir. Bununla da gömrük orqanları Azərbaycan Respublikası GM-də “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununda, digər qanunlarda və qanun gücündə olan fərman “sərəncam və qərarlarda nəzərdə tutulmuş funksiyaları həyata keçirir. Onlar təşkilatı, dövlət idarəetmə, qaydalara nəzarət, hüquqi normalardan istifadə, onun icrası və tətbiqi, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər funksiyaları yerinə yetirirlər.

Lakin bütün hallarda, XİF iştirakçıları heç də həmişə hüquqi normaların yerinə yetirilməsinə çalışmırlar. Müəyyən qrup şəxslər bilərəkdən və ya bilməyərəkdən bu normaları pozurlar ki, dövlət orqanları (prokurorluq, məhkəmə, DİN, MTN, Vergilər Nazirliyi, gömrük orqanları) lazımi tədbirlər görməyə məcbur olur və onların üzərinə qoyulmuş mühafizə funksiyasını yerinə yetirərək, bu hüquqpozmalara qarşısını alırlar.

Gömrük işi sahəsində mühafizə dövlət, cəmiyyət və şəxsiyyət üçün təhlükəli münasibətlərin qarşısını almaq, onları aradan qaldırmaq, XİF iştirakçıları və gömrük orqanının vəzifəli şəxslərinin qeyri – qanuni və arzuolunmaz hərəkətlərinin qarşısının alınması üçün müdafiə öz əksini tapır. Gömrük orqanlarının bu fəaliyyət sahəsi, qanuna zidd hərəkət və ya hərəkətsizlik edilməsinə qoyulmuş qadağalar, bu qadağaların pozumasına görə sanksiyalar və bu sanksiyaların gömrük orqanları tərəfindən icra olunmasını əhatə edir. Beləliklə, hüquqi normaların mühafizə funksiyası müxtəlif üsullarla, o cümlədən hüquqi norma pozanlara məcburi dövlət tədbirlərindən istifadə yolu ilə həyata keçirilir. Məcburi dövlət tədbirləri fiziki və hüquqi şəxslərin qayda pozmalara görə onların hüquqlarının məhdudlaşdırılması, müəyyən olunmuş vəzifələrin məcburi yerinə yetirilməsinə nail olmaq deməkdir.

Gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə fəaliyyəti dövlət fəaliyyətinin bir sahəsi olub, gömrük hüquq münasibətləri sferasında dövlətin daxili və xarici funksiyalarını yerinə yetirərkən ortaya çıxır. Bu fəaliyyətin məqsədi, gömrük işi sahəsində dövlət, inzibati, gömrük mülki və digər hüquq sahələrinin normalarının tətbiqi, icrası, istifadəsi və onlara riayət olunmasıdır.

Gömrük işi sahəsində hüquqi normalara riayət olunması dedikdə, gömrük orqanının vəzifəli şəxsləri və XİF iştirakçıları kimi hüquqi subyaktların qadağan olunmuş normalara əməl etməsidir. Məsələn, XİF iştirakçısının GM-nə uyğun malı bəyan etməsi, gömrük orqanının vəzifəli şəxsinin bəyannaməni qəbul etməsi hərəkəti buna misaldır. Hüquqi normalardan istifadə XİF iştirakçıları və gömrük orqanının vəzifəli şəxsinin öz

hüquqlarından norma daxilində istifadəsidir. Hüquq nurmalarının icrası fiziki, vəzifəli və ya hüquqi şəxslərin, onların üzərinə qoyulmuş öhdəlik normalarını yerinə yetirməsidir.

Gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə fəaliyyəti müxtəlif formalarda həyata keçirilir:

- 1) inzibati – hüquqi;
- 2) inzibati – prosessual;
- 3) cinayət – hüquqi;
- 4) cinayət – prosessual;
- 5) əməliyyat – axtarış və s.

Gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə fəaliyyətinin inzibati-hüquqi forması aşağıdakılarda özünü göstərir:

- gömrük və valyuta nəzarətini həyata keçirərkən;
- malın gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı;
- təşkilatdaxili idarəçilik fəaliyyəti ilə bağlı;
- digər dövlət təşkilatları ilə əlaqələr zamanı inzibati pozuntu faktları, habelə cinayət, gömrük valyuta, vergi və digər qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hüquq normalarının pozulmasında

Gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə fəaliyyətinin inzibati-prosessual forması, qoyulmuş inzibati-hüquqi normaların, gömrük qaydalarının pozuntu faktının aşkarlanması, şəxslərin qanunpozmadə iştirakının müəyyənləşdirilməsi və pozuntuya görə cavabdehlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi, habelə qanunazidd hərəkətlərin dövlət maraqlarına ziyan vurmasının qarşısının alınması və ya tamamilə aradan qaldırılması zamanı həyata keçirilən inzibati prosessual hərəkətlərdə özünü göstərir. Bu hərəkətlər, inzibati norma və ya gömrük qaydalarının pozulması zamanı aktların tərtib formalarında, inzibati pozuntular haqqında işin açılmasında, gömrük qaydalarının pozulması, işin icraata götürülməsi, aparılması və cəzalandırılmasında özünü göstərir.

Gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə fəaliyyətinin cinayət-prosessual forması, cinayət əməlləri faktına və ya əlamətlərinə görə cinayət işinin qaldırılıb, istintaq aparılmaı, qaçaqmalçılıq və digər cinayətlərə qarşı mübarizə və bu işlər üzrə istintaqın aparılmaı habelə ilkin istintaq orqanlarının tapşırığı ilə istintaq hərəkətlərində iştirak zamanı ortaya çıxır.

Gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə orqanı kimi fəaliyyət formalarından biri də şəxsi təhlükəsizliyə təminatdır. Bu daxili inzibati nəzarət tədbirləri, əməliyyat – axtarış tədbirləri, əməkdaşlar və onların ailə üzvlərinin habelə gömrük obyektlərinin texniki, hərbi və fiziki mühafizəsini özündə birləşdirir. Gömrük orqanlarının digər bir fəaliyyət forması, hüquq-mühafizə (kriminalistika) və xüsusi (kəşfiyyat, axtarış) fəaliyyət sahələrinin elementlərini özündə birləşdirən əməliyyat– axtarış fəaliyyətidir.

Gömrük qaydalarının pozulmasının obyektiv tərəfləri, hüquqpozuntusunun dövlət və cəmiyyət üçün ziyanında, hərəkət və ya hərəkətsizliyin isə inzibati qaydapozma kimi təsnifləşdirilməsində üzə çıxır. Gömrük qaydalarının pozulmasının ziyanlı və ya cəmiyyət üçün təhlükəliliyi, XİF iştirakçısının öhdəliklərinə daxil olan hərəkətlərin aktiv və ya passiv münasibətlərində öz əksini tapır. Gömrük qaydalarının pozulmasının aktiv hərəkətlə həyata keçirilməsinə bariz nümunələri kimi, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərini gömrük nəzarəti aparmaq üçün əraziyə və ya binaya buraxmaq, gömrük sərhədindən keçirilən malın nəzarətdən gizlədilməsi, keçirilən malın saxta sənədlərlə keçirilməyə çalışılması faktlarını göstərmək olar.

XİF iştirakçısının qanunazidd hərəkətsizliyinə nümunə kimi, mal və nəqliyyat vasitələrinin ölkənin gömrük sərhədini keçirərkən bəyan etməməsini və ya mal və nəqliyyat vasitələrinin ixracı zamanı xəbərdar etməməsini misal göstərə bilərik. Inzibati hüquqpozma

ilə cinayəti bir-birindən fərqləndirən əsas cəhət, onların hansının cəmiyyət üçün dxaha təhlükəli olmasıdır. Bir vacib məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu fərqlər həm də keyfiyyət xarakterinə malik olduğu üçün, hüquqi cəhətdən hər bir cinayət üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində ayrıca cəza nəzərdə tutulmuşdur.

Gömrük qaydalarının pozulmasının bilavasitə əss obyektləri aşağıdakılardır:

1) gömrük sərhəddini keçən mal və nəqliyyat vasitələri (gömrük rejimlərinin tətbiqi də daxil edilməklə);

2) bu malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti qaydaları;

3) onların gömrük ödənişlərinə cəlb edilməsi və ödənilməsi qaydaları;

4) gömrük güzəştlərinin verilməsi və onlardan istifadə qaydaları.

Gömrük qaydalarının pozulmasının subyektləri aşağıdakılar hesab olunur:

1) hüquqi şəxslər XİF iştirakçıları, müəssisələr, idarələr, təşkilatlar, firmalar və s. habelə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan yerli və xarici şəxslər;

2) fiziki şəxslər XİF iştirakçıları (Azərbaycan vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici ölkələrin vətəndaşları);

3) dövlət orqanlarının, o cümlədən gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri.

Fiziki şəxslərdən fərqli olaraq hüquqi şəxslər obyektiv əlamətlər olduqda (dövlət və cəmiyyət üçün ziyanlılığına görə) məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Azərbaycan Respublikası Silahlı qüvvələrinin hərbi qulluqçular, daxili, sərhəd və digər qoşunların hərbiçiləri, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər və Milli Təhlükəsizlik Nazirliklərinin sırayı və rəhbər heyəti, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin sırayı və rəhbər heyəti gömrük qaydalarını pozarkən, mövcud gömrük qanunvericiliyinə görə ümumi əsaslarla məsuliyyət daşıyırlar.

Gömrük qaydalarının pozulmasının ikinci kateqoriya subyektlərinə, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları olan müəssisə, idarə və təşkilatların vəzifəli şəxslərini aid etmək olar. Bu şəxslər o vaxt məsuliyyətə cəlb olunur ki, onların xidməti vəzifə öhdəliklərinə və Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarına həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi tələblərinə uyğun gəlsin. Belə bir şəraitdə artıq müəssisə, idarə və təşkilatlar deyil, onun rəhbəri və vəzifəli şəxsi məsuliyyətə cəlb olunur. əgər bu pozuntu həqiqətən nəzərdə tutulmamış (fors major hallar) hallar şəraitində baş vermişdirsə, onda vəzifəli şəxs məsuliyyətdən azad olunur.

Gömrük qaydalarının pozulmasına görə hüquqi şəxslərin inzibati məsuliyyətindən danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, hər dəfə hüquqi şəxsin günahlarını dəqiq müəyyənləşdirmək üçün onun nizamnaməsini və qeydiyyat sənədlərini tələb etmək lazımdır. Çünki inzibati məsuliyyət hüquqi şəxslərin təmsilçilərinə deyil, onun özünə aiddir.

Gömrük qanunvericiliyinin özəl xüsusiyyətlərindən biri də, gömrük qaydalarının pozulmasına görə ikisubyektlili məsuliyyətin qoyulmasıdır. Bu bir tərəfdən qaydaları pozan hüquqi şəxsləri inzibati məsuliyyətə, fiziki şəxsləri isə inzibati və ya cinayət (gömrük qanunvericiliyinin pozulmasının xarakterinə görə) məsuliyyətinə cəlb olunması zamanı ortaya çıxır.

Gömrük qaydalarının pozulması zamanı ikisubyektlili məsuliyyət yalnız ticarət dövriyyəsi sahəsində baş verən pozuntularda (məsələn, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxs Azərbaycan Respublikası gömrük sərhədindən keçirdiyi malı gömrük orqanlarına bəyan etmədikdə və yaxud istehsal və kommersiya məqsədilə keçirilən həmin malları və nəqliyyat vasitələrini müəssisə, idarə və təşkilatların səlahiyyətli nümayəndələri də bəyan etməzsə) ortaya çıxır. Bu zaman inzibati məsuliyyət həm hüquqi şəxsə, həm də onun səlahiyyətli nümayəndəsinə də şamil olunur.

Gömrük qaydalarını qəsdən pozma zamanı şəxs, onun hərəkətinin qanunazidd olduğunu bilə-bilə həyata keçirməsidir. Gömrük qaydalarının ehtiyatsızlıq üzündən pozulması isə qaydapozaan şəxsin öz hərəkətinin nəticələrini dərk etməməsi nəticəsində əmələ gələn pozuntulardır. Bu əsasən gömrük qaydalarını anlaşıqız vəziyyətdə (xroniki ruhi xəstə, ruhi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, kəmağıllıq və s. xəstəliklər zamanı) pozaan fiziki şəxslərə şamil olunur. Gömrük qanunvericiliyinə görə, gömrük qaydalarının pozulması haqqında işə baxılarkən, az əhəmiyyətli hüquqpozmaalar ictimai təhlükəlilik xarakteri daşımadığına görə, gömrük orqanının vəzifəli şəxsi şifahi xəbərdarlıqla kifayətlənərək, hüquqpozaan şəxsi məsuliyyətdən azad edə bilər.

MÖVZU 15. BEYNƏLXALQ İQTİSADI HÜQUQ PLAN

1. *Təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsi və iqtisadiyyatın qloballaşması.*
2. *Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi zəruriliyi.*
3. *Beynəlxalq iqtisadi hüququn məzmunu və onun yaranmasının mərhələləri.*
4. *Beynəlxalq iqtisadi hüququn altsistemləri*
5. *Beynəlxalq iqtisadi hüquq «resurs» və «çərçivə» hüququ kimi*
6. *Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektlərin təsnifatı*
7. *Beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbələri*
8. *Beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsipləri*
9. *Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafında BMT-nin Baş Assambleyası və iqtisadi və sosial şurasının rolu.*
10. *Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda BMT-nin ixtisaslaşdırılmış müəssisələri və digər universal təşkilatlar*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Фельдман Д.И. Система международного права, Казань. 2003
2. Лисовский В.И. Правовое регулирование международных экономических отношений. М., 2004
3. Лукашук И.И. Международное право особенная часть. М., 1997
4. Вельяминов Г.М. Основы международного экономического права. М., 1994
5. Богуславский М.М. Международное частное право. М., 1998
6. Тункин Г.И. Теория международного права. М., 2000
7. Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право. М., 2002
8. Шумилов В.М. Международное публичное экономическое право. М., 2001
9. Е.Т.Усенко, Г.Г.Шинкарецкая Международное право: Учебник. М., 2003
10. Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М., 2003
11. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник М., 2004.
12. Кузьмин Э.Л. Международное экономическое право Учебное пособие. М., 2007.
13. Ж. Нурийев. Бейнялхалг иqtисади ялагялярин щцгути тянзимлямяси. Бақы., 2000.

14. Ковалев А.А. Международное экономическое право и правовое регулирование международной экономической деятельности на современном этапе. Учеб.пос. М., 1998.
15. Тункин Г.И. Теория международного права. М., 2000.
16. Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право. М., 2002.
17. Е.Т.Усенко, Г.Г.Шинкарецкая. Международное право: Учебник. М., 2003.
18. Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М., 2003.
19. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник М., 2004.
20. Кузьмин Э.Л. Международное экономическое право Учебное пособие. М., 2007.
21. С. Nuriyev. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı., 2000.

1. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi və iqtisadiyyatın qloballaşması

Beynəlxalq münasibətlərin müasir şəraitində, praktiki olaraq hər yerdə dünya təsərrüfatının öz miqyasına görə qlobal, yəni daha aşkar vahid, bütöv orqanizm cizgilərinin olması qaydası aksioma kimi qəbul olunur. Məsələn, birliyin inkişafının əsas istiqamətləri haqqında MDB iştirakçılarının – dövlət başçılarının bəyənəməsində (1999-cu il) göstərilir ki, müasir geosiyasi realıq «iqtisadi və siyasi inkişafın qloballaşması» ilə xarakterizə olunur.

İ.İ.Lukaşuk hesab edir ki, «Qloballaşma milli sosial-iqtisadi birləşmələrin vahid dünya iqtisadi və ictimai sistemə qarşılıqlı əlaqələnməsinin ümumdünyəvi prosesdir». Alimin məcazi ifadəsilə bəşəriyyət «XXI əsrə qloballaşmanın üzərində daxil olur».

Q.M.Velyaminov, qloballaşma dedikdə ayrı-ayrı fərdlərin, kollektivlərin, dövlətlərin və dövlətlər birliyinin ticarət, kommunikasiya, informatika, sənaye, elm, texnika, mədəniyyət, din və s. sahələrdə konvergeniya effekti ilə planetar (qlobal) yönümlü ekspansiya kimi başa düşür.

V.M.Şumilov isə qeyd edir ki, «qlobalıq (və ya proses kimi qloballaşma) təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsində, müəssisə və bankların transmilliləşməsində, dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyasında ifadə olunur.»

Göstərilən meyllərin inkişafı və qanunauyğunluqlarının formalaşmasının tədqiqi əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dünya təsərrüfatının başlıca istiqaməti bəşəriyyətin əmtəə, xidmət, investisiyanın (kapitalın) vahid planetar bazarının, başqa sözlə, vahid iqtisadi məkanın yaradılmasına doğru hərəkətidir. Bu zaman qloballaşmanın iki səviyyəsi ayrılır: makroiqtisadi səviyyə, yəni dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyası, dövlətlərin və regionların öz sərhədlərindən kənar iqtisadi fəallığı, mikroiqtisadi səviyyədə, yəni fiziki və hüquqi şəxslərin milli iqtisadi hüduddan kənar fəaliyyətlərinin genişlənməsi.

Göründüyü kimi qloballaşmanın səlfi təsərrüfat həyatının ardıcıl olaraq beynəlmilliləşməsi və onunla sıx əlaqədar olan dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyasıdır. Bununla yanaşı, uzun dövr ərzində, «soyuq müharibə» qurtarana qədər, beynəlxalq inteqrasiya prosesinin şərhli sosial çərçivələrlə məhdudlaşdı və bir-birilə qarşıdurmada olan sosial-iqtisadi sistemlərə bağlı idi –burada söhbət «kapitalist» və «sosialist» inteqrasiyalardan gedirdi, yəni «AİŞ» və «QİYŞ».

«İnteqrasiya» termininin özü (lat. *Integratio*-bərpa, tamamlama) ayrı-ayrı hissələrin tam vahid halında birləşməsidir. Bu mövhum qərb iqtisadçılarının hesab etdikləri kimi 1948-ci ildə ABŞ-ın «Marşall planı» haqqında qəbul olunmuş qanundan götürülüb, haradakı əsas məqsəd kimi «Avropaya inteqrasiya» göstərirdi.

Düzdür, beynəlxalq münasibətlərə inteqrasiya anlayışının tətbiqi ötən əsrin 50-ci illərinin axırlarından fəal istifadə olunmağa başlanmışdır.

İnteqrasiya ümumdünyəvi proses kimi bilavasitə təsərrüfat həyatının beynəlmilliləşməsi kimi obektiv amillə şərtlənir və onun inkişafında yeni, daha əhəmiyyətli səviyyədir. Beynəlxalq səhnədə konsrontasiya və «bloklı» qarşıdurmadan imtina edilməsi, bəşəri dəyərlərin və bütün xalqlar birliyinin fundamental maraqlarının qəbul edilməsi və hörmət olunması əməkdaşlığa keçilməsi, inteqrasiyaya daha geniş mövqedən yanaşmağa imkan verdi, müasir dünyanın tamlığını xarakterizə edən, öz mahiyyəti və miqyasına görə əhatəli bu hadisənin yeni çalarlarını açdı.

V.M.Şumilov inteqrasiyada beynəlxalq əmək bölgüsünün təzahürünü, vahid iqtisadi məkanın qurulması məqsədilə müstəqil dövlətlərin birləşməsi prosesini görür, hansında ki, əmtəə, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi (başqa sözlə, istehsalın iqtisadi amilləri) sərbəst dövr edə bilir. Bu mövqedən inteqrasiyanın bir neçə müqavilə – institusional formaları seçilir:

- azad ticarət zonası (üçüncü ölkələrlə ticarətdə milli gömrük tarifləri saxlanılmaqla iştirakçı ölkələr arasında gömrük rüsumları ləğv olunur);

- gömrük birliyi (üçüncü ölkələrlə münasibətdə vahid gömrük tarifi tətbiq olunur);

- ümumi bazar (inteqrasiya olan dövlətlər qrupu daxilində əmtəələrin yerini dəyişməsi zamanı gömrük rüsumları və qeyri-gömrük sərhdələri aradan götürülür);

- iqtisadi birlik (inteqrasiya olan dövlətlər qrupu daxilində əmtəə, xidmət, kapital, iş qüvvəsi və maliyyənin sərbəst yerdəyişməsi); həmçinin vahid xarici-iqtisadi siyasəti, üstmilli tənzimlənmə metodları sferasının güclənməsi və genişlənməsini də nəzərdə tutur;

- vahid iqtisadi məkan (müvafiq siyasi üstqurum, vahid valyuta, konfederativ quruluş meyillərilə xarakterizə olunur).

Real həyatda, müasir dünyada inteqrasiya prosesləri müqavilələr və regional institusional formalarda (bu və ya digər coğrafi region, qitələrin ölkələr qrupu) həyata keçirilir, çox vaxt hərəkətverici amillərə, təşəkkülü və inkişafının xarakteri və tempinə görə fərqlənirlər. Avropa qitəsində müvafiq proseslər AŞ və MDB çərçivəsində, Amerikada - azad ticarətin Şimali Amerika Assosiasiyası (NAFTA), İnteqrasiyanın Latin Amerikası Assosiasiyası, And qrupu, Karib birliyi çərçivəsində azad ticarət zonası (KARİKOM); Asiyada – Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri Assosiasiyası (ASEAN), Asiya-Sakit okeanı iqtisadi birliyi təşkilatı (ATES) və digər təşkilatlar; ərəb ölkələri qrupunda – Ərəb Dövlətləri Liqası. Afrika dövlətlərinin ticarət-iqtisadi birliyi yaranma prosesindədir. Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərin institusionallığının artması zamanın tələbidir.

Əgər ənənəvi iqtisadi əməkdaşlıq şəraitində hüquqi tənzimlənmə metodu kimi müvafiq sferalarda milli maraqların əlaqələndirilməsindən istifadə edilirdisə, inteqrasiya isə əhəmiyyətli dərəcədə onların bir-birinə qarşılıqlı nüfuz etməsi, hətta birləşməsinə əsaslanır ki, bu da subordinasiyanı, bəzən üstmilli tənzimlənməsini nəzərdə tutur. V.M.Şumilovun qeyd etdiyi kimi, iqtisadi inteqrasiyanın məntiqi iqtisadi federalizm dövlətlər arasında istehsal şərtlərinin məcmusu və şəxslərin, əmtəələrin və xidmətlərin dövr etməsinin dərin ahəngləşməsi əsasında ümumi bazarın yaranmasına aparır.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daha intensiv inkişafı ilə səciyyələnir. Bunun isə bir sıra səbəbləri vardır. Birinci, onlar beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliyin və sülhün möhkəmlənməsinin maddi bazası qismində çıxış edir. İkinci, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi geriliyinin aradan qaldırılmasında, yeni beynəlxalq iqtisadi qaydaların qurulmasında, qlobal problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Üçüncü, yalnız beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin, onların hüquqi tənzimlənməsi əsasında respublikanın fiziki və hüquqi şəxslərinin digər ölkələrin kontragentləri ilə sahibkarlığın, investsiyaların, bank və digər fəaliyyət sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Dördüncü, beynəlxalq iqtisadi fəaliyyət vasitəsilə keçmiş SSRİ-nin regionlarında dağılmış ümumi iqtisadi məkanın iqtisadi və kommertiya əlaqələrinin (münasibətlərinin) sabitləşdirilməsinə nail olmaq olar.

Təbii ki, beynəlxalq xüsusi hüququn belə inkişaf amillərinin, məsələn, əhali miqrasiyasının kəskin güclənməsi, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində kommunikasiya, nəqliyyat və rabitə sahəsində nailiyyətlərdə insanların ünsiyyətinin yüngülləşdirilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dünya təcrübəsindən və çağdaş praktikadan məlumdur ki, xaricdə iqtisadi maraqların müdafiəsi və yeridilməsi hər bir dövlətin milli maraqlarının və milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasında xarici iqtisadi kursun mühüm komponentlərindəndir.

Müasir şəraitdə Azərbaycanın dünya təsərrüfatına daxil olması zəruriliyi labüddür. Məlumdur ki, Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasət konsepsiyasının əsası ulu öndər H.Əliyev tərəfindən Əsrin Kontraktı imzalanan vaxt qoyulmuşdur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin elmi cəhətdən əsaslandırılmış strategiyası müasir inkişaf mərhələsində və perspektivdə onun imkanlarını və konkret maraqlarını tam nəzərə almalıdır. Bu aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq əlaqələrdə rəqabətli üstünlüyündən maksimum yararlanma (təbii ehtiyatlar, nisbətən ucuz iş qüvvəsi və s.), digər tərəfdən isə məlum çətinlik və zəif cəhətlərinin aradaq qaldırılması (əsasən xammal yönümlülüğü, nəqliyyat və texnoloji infrastrukturun zəif inkişafı, kapital qoyuluşunun çatışmaması, əsas fondların aşınması və s).

- beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın mütərəqqi formalarına keçilməsi (ilk növbədə elmi-texniki və investisiya sahələrində), o cümlədən istehsal kooperasiyası, məhsul bölgüsü, konsessiya, lizinq, nəqliyyat, rabitə və digər sahələrdə xidmətlərlə ticarət.

- dövlətin struktur – investisiya siyasətinin, həmçinin xarici ticarət dövriyyəsi strukturunun maşın və avadanlıqların, elmtutumlu məmulatların ixracı hesabına artırılması, daşınan enerji resurslarının emalı səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlər, materialqoruyucu texnologiyaların tətbiqi;

- etibarlı tədiyyə qabiliyyəti səviyyəsinə nail olunması, hansı ki, xarici borclarının ardıcıl xidmət olunmasına şərait yaratsın, möhkəm stabilləşmə fondunun yaranmasını təmin edən qızıl – valyuta ehtiyatlarının yığılı, manatın möhkəmlənməsini (müəyyən hədd daxilində) təmin etsin;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının imkan və tələbatlarını, həmçinin bu və ya digər region və ya ölkələrin geosiyasi əhəmiyyəti ompleks qiymətləndirilməklə, xarici-iqtisadi fəaliyyətdə regionların və ölkələrin prioritetlərini müəyyənləşdirmək;

- bazar mexanizmlərinin və dövlət (dövlətlərarası) tənzimlənməsinin rasiyal əlaqələndirilməsi əsasında əmtəə istehsalçısı kimi perspektivdə Azərbaycanın beynəlxalq ixtisaslaşmasını təmin edə bilən, elmi cəhətdən əsaslandırılmış, düşünülmüş istehsal sahələrinin seçilməsi.

İqtisadiyyat sahəsində global çağırışlara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin sərəncamına uyğun olaraq, ortamüddətli perspektivə (2005-2008) ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf Proqramının layihəsi hazırlanmışdır. Bu Proqramda başlıca istiqamət kimi, dinamik və sabit iqtisadi artım əsasında əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və yoxsulluğun aradan qaldırılması strateji məqsəd kimi qəbul olunmuşdur. Ölkənin müvəffəqiyyətli sosial-iqtisadi inkişafının başlıca indikatoru kimi qısa müddətdə ÜDM-in ikiqat artması qəbul olunmuşdur. Dünya birliyində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi rolunun artmasını, ölkənin rəqabət qabiliyyətinin ardıcıl olaraq yüksəlməsi təmin etməlidir bura insanın, biznesin və dövlətin rəqabət qabiliyyəti aiddir.

Azərbaycanın BMT-yə, ATƏT-ə və digər beynəlxalq təşkilatlara üzvlüyü, beynəlxalq konvensiyalara qoşulması, beynəlxalq hüquq normalarından istifadə etmə imkanı yaradır. Digər tərəfdən, ölkənin geosiyasi mövqeyi (tarixi İpək Yolunun üzərində olması, regional qurumlarda iştirakı) tranzit ölkə kimi də fəaliyyət göstərməyə imkan yaradır. Bu baxımdan Bakı-Ceyhan neft, Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz kəmərinə misal gətirmək olar. Bu layihələrin daha da genişlənilməsi (Avropaya qədər) alternativ enerji daşıyıcıları mənbəyinə çevrilməsi də layihələşdirilir. Lakin bununla yanaşı, Azərbaycanın həm ümumi iqtisadi inkişafına, həm də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinə Qarabağ münaqişəsi böyük problemlər yaradır. Ona görə də Azərbaycan separatizmdən əziyyət çəkən ölkələr ilə birgə təşkilatın üzvüdür (GUAM).

2. *Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi zəruriliyi*

Dünya təsərrüfatında yaranan yeni qaydaların məqsəd və prinsipləri, həmçinin strukturu dövlətlərin ümumi razılaşmaları əsasında müəyyənləşir.

Qloballaşma şəraitində iqtisadi münasibətlərlə əlaqəli hüquqi normaların ahəngdarlaşmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, məhz bu normalardakı fərqlilik dünya iqtisadiyyatının inkişafı yolunda əngələ çevrilir.

Müasir şəraitdə iqtisadi inkişafda beynəlxalq ticarətin oynadığı rol ardıcıl sürətdə artmaqdadır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq ticarətin artımı, bəzi məlumatlara görə, dünya istehsal həcminin artımını 1,5 dəfə üstələmişdir, son 50 ildə isə dünya ticarəti 100 dəfə artmışdır.

XX əsrin II yarısından etibarən beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsinin hüquqi və institusional formalarının inkişafı geniş vüsət tapmışdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsinin mühüm fərqləndirici cəhəti, beynəlxalq xüsusi hüquq dərsləklərində qeyd olunduğu kimi, beynəlxalq və milli hüquq normalarının sıx qarşılıqlı əlaqəsidir. Digər xüsusiyyətlərdən biri milli hüququnu müxtəlif sahəvi normalarının qarşılıqlı fəaliyyətidir. Bu zaman konstitusiya hüququ aparıcı rola malikdir, xarici-iqtisadi razılaşmaların əsas tənzimləyicisi mülki hüquqdur. Nəhayət, tənzimlənmənin xüsusiyyətlərindən biri və geniş yayılmış qeyri dövlət tənzimlənməsi adlandırılan formadır. Burada beynəlxalq ticarət əməlləri, məhkəmə və arbitraj təcrübəsi aparıcı rola malikdir. İqtisadi sahədə dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüququn artan rolu iki istiqamətdə həyata keçirilir: beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi əsaslarının, onların hüquqi rejimlərinin müəyyən edilməsi; hüquqi normaların unifikasiyası əsasında xarici-iqtisadi razılaşmaların hüquqi tənzimlənməsinin eyniliyinin (vahidliyinin) yaradılması.

Məlumdur ki, bütün beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, beynəlxalq müqavilələr əsasında qurulur. Beynəlxalq müqavilələr isə beynəlxalq razılaşmalar və beynəlxalq prinsiplər əsasında formalaşır.

Beynəlxalq müqavilələrin əsas hüquqi mənbələri aşağıdakılardır:

1. «Beynəlxalq müqavilələr haqqında» 23 may 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyası;

2. «Dövlət, dövlətlərarası təşkilatlar və beynəlxalq təşkilatlar arasındakı müqavilələrin hüququ barədə» 21 mart 1986-cı il tarixli Vyana Konvensiyası;

Hər iki konvensiyada göstərilmişdir ki, bu konvensiyalarda öz əksini tapmamış məsələlər, beynəlxalq adətlərə (ənənələrə) uyğun tənzimlənməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci konvensiya 27 yanvar 1980-cı ildə qüvvəyə minsə də, heç də bütün dövlətlər bu konvensiyaya qoşulmamışlar. İkinci konvensiya isə qüvvəyə minməmişdir.

Beynəlxalq müqavilələrin icrası ölkənin Konstitusiyası və qanunları ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7 və 10-cu maddələrində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası xarici məsələlərdə, beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəaları qəbul edir və dövlətlərarası münasibətlərdə, hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq normalarda nəzərdə tutulmuş prinsipləri əsas götürür.

Müqaviləni bağlayan tərəflər, beynəlxalq hüququn subyektləri sayılır. Beynəlxalq müqavilələr haqqında Vyana Konvensiyasının 6-cı maddəsində deyilir: «Hər bir dövlət müqavilə bağlamaq hüququna malikdir».

ATƏT-in Yekun qətnaməsində göstərilir ki, «Müstəqillik əldə etmiş dövlət tam (universal) hüquqa malikdir. Suveren bərabərlik və hüquqa hörmət kimi, müstəqilliyə xas olan prinsiplərə uyğun olaraq, hər bir dövlət ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə iştirak edə və ya iştirakdan imtina edə bilər».

Dövlətin hər hansı müqavilədə iştirak etməsi, bilavasitə həmin müqavilənin dövlətin maraqlarına uyğun gəlməsindən asılıdır.

Dövlətlərdən fərqli olaraq, beynəlxalq təşkilatların müqavilə hüququ daha məhduddur. Belə ki, beynəlxalq təşkilatlar, onlar təsisçilərinin məqsədlərinə uyğun müqavilə bağlamaq hüququna malikdir.

Beynəlxalq müqavilələrin bağlanması prosesi, müqavilənin bağlanması üçün edilən təşəbbüsdən tutmuş onun qüvvəyə minməsinə qədər, bütün mərhələlərin cəmidir. Müqavilənin bağlanmasının müddəti və mürəkkəbliyi, tərəflərin güzəştə getmələri və kompromisə gəlmələrindən asılıdır. Müqavilənin bağlanması təşəbbüsü tərəflərin hər birindən, habelə beynəlxalq təşkilatlardan ola bilər. Məhz tərəflər müqavilənin bağlanması üçün lazım olan öhdəlikləri öz üzərinə götürürlər.

3. *Beynəlxalq iqtisadi hüququn məzmunu və onun yaranmasının mərhələləri*

Beynəlxalq iqtisadi hüquq – beynəlxalq hüququn sahəsidir, hansının ki, prinsip və normaları dövlətlərarası iqtisadi münasibətləri tənzimləyir. BİH – praktikada real olaraq beynəlxalq səviyyədə maddi qiymətlərin (əmtələrin), onların hərəkətinin və maliyyə təminatının yaranması prosesini tənzimləyir, milli ərazidə, həm xarici istehsal amillərinin (şəxs və kapitalın) yerləşməsi, həm də, milli iqtisadiyyatlar arasında mübadilə prosesini əhatə edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə onların spesifikliyi nəzərə alınmaqla təbiətilə fərqlənən müxtəlif subyektlər iştirak edir: dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq təsərrüfat təşkilatları (transmilli korporasiyalar və maliyyə-sənaye qrupları), müxtəlif dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləri. Belə yekcins olmayan tərkibdə iştirakçıların münasibətləri onların hüquqi tənzimlənməsinin metod və vasitələrində spesifikasiyalar yaradır, bir çox hallarda beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq normaları çuğlaşır, beynəlxalq hüquqi və dövlətdaxili normalar qarşılıqlı əlaqəli olur.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn tətbiqinin beynəlxalq hüququn digər sferalarından fərqləndirən kriteriya kommertiya elementinin (qazanc əldə etmə), həmçinin əmlak hüququnun qorunmasıdır. BİH-un predmeti maddi və qeyri-maddi substansiyalar

(metal, taxıl, müəlliflik hüququ) deyil, tənzimlənen hüquqi münasibətlər (alqı-satqı, icarə və s) növüdür.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn predmetinin spesifikliy bilavasitə hüquqi təmin üsul və vasitələrində əksini tapır. Beynəlxalq iqtisadi hüquqa tətbiq olunan normativ sərtlik, beynəlxalq iqtisadi hüquq münasibətləri sübyektlərinin məqsəd və maraqları, beynəlxalq və ölkədaxili hüququn qarşılıqlı təsirini tənzimləyən sferalar) metodların təsnifatını verərkən, V.M.Şumilov əsas iki gözəçarpan meyl qeyd edir:

a) birtərəfli, ikitərəfli, çoxtərəfli və üstmilli tənzimləmə fəaliyyəti göstərən metodların əlaqələndirilməsi; bu zaman əsas vurğu ikitərəfli tənzimləmə metodlarından, çoxtərəfliliyə, oradan da üstmilli tənzimləmə metodlarına keçməyə yönəlir;

b) «yumşaq» (tövsiyyəedici, qeyri-hüquqi), dispozitiv və imperativ tənzimləmə metodlarının əlaqələndirilməsi; bu zaman əsas vurğu yumşaqdan daha sərt tənzimləməyə yönəlir.

Dünyada iqtisadi asılılığın müxtəlif formaları qaldığından və yeni beynəlxalq iqtisadi qaydalarda bir sıra prinsipcə əhəmiyyətli beynəlxalq hüquqi sənədlər demokratik prinsipləri ehtiva etsə də, deklarasiyadan (bəyənamədən) artıq bir şey olmadığından, beynəlxalq iqtisadi hüquq beynəlxalq hüququn bir sahəsi olmaqla, göstərilən ədalətli məqsədlərin nail olunmasına xidmət etməli, transmilli korporasiyaların öz iradələrini ölkələrə və xalqlara diktə etmələrinin ardıcıl olaraq qarşısını almalıdır. Bu baxımdan Beynəlxalq iqtisadi hüququn inkişafının göstərilən meylləri çox təhlükəlidir, belə ki, onlar bir növ müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mövcud olan real qeyri-bərabərliyi və diskriminasiyanı hüquqi cəhətdən möhkəmlədir.

Elmi sistemlilik nöqtəyi-nəzərinə Beynəlxalq iqtisadi hüququn 2 yerə: ümumi və xüsusi hissələr ayrılması qəbul olunmuşdur. Bəzi müəlliflər ümumi hissəyə Beynəlxalq iqtisadi hüququn təkamülü və fəlsəfəsi, anlayış və sistemini, subyekt və mənbələrini aid edirsə (Q.M.Velyaminov), digərləri ümumi hissəyə xüsusi (sahəvi) prinsipləri möhkəmlədən beynəlxalq-hüquqi institutları, hüququn bu sahəsinin subyektlərinin hüquqi təlimatlarını, beynəlxalq iqtisadi qaydaların əsaslarını (V.M.Şumilov) və s. daxil edirlər. O ki, qaldı xüsusi hissəyə, burada beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin təşkilati-hüquqi formalarfına, o cümlədən universal və regional səviyyələrdə, həmçinin beynəlxalq ticarət hüququ (geniş mənada-beynəlxalq investisiya, vergi hüququ və s. daxil olmaqla) baxılır, beynəlxalq iqtisadi prosessual hüquq xüsusi göstərilir (Q.M.Velyaminov). V.M.Şumilov isə beynəlxalq ticarət hüququ, maliyyə, investisiya, miqrasiya hüququ, həmçinin maddi və qeyri-maddi resursların hərəkətini tənzimləyən normaların məcmuu kimi beynəlxalq iqtisadi yardım hüququnu xüsusi hissəyə aid edir.

Məlumdur ki, hər bir elm təbii-tarixi vərəsəlik əsasında formalaşır və sistemləşir. Bu baxımdan da beynəlxalq iqtisadi hüquq boş yerdən yaranmayıb və çoxəsrlik tarixdən keçərək inkişaf etmişdir. Beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin təməli ilk növbədə dövlətlərin qarşılıqlı ticarət əlaqələrindən yaranmış və qədim tarixə malikdir. İlk əvvəl müqavilələr, sülh və müttəfiqlik xarakteri daşıyıb, bir qayda olaraq ticarətin təmin edilməsi şərtlərini daxil edirdi.

Beynəlxalq ticarət – iqtisadi münasibətlərin inkişafı, onların beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi həmişə xarici bazarlara yönəlmiş milli ticarət və aqrar sənaye kapitalının maraqlarını ifadə edirdi. Kapitalizmin, başqa sözlə, bazar iqtisadiyyatının beynəlxalq ticarətinin tarixi – satış bazarı və kapitalın yönəldilməsi uğrunda mübarizənin tarixidir. Təqribən XVI əsrdən başlayaraq XX əsrin əvvələrinə qədər bu mübarizə

müstəmləkəçilik formasında ifadə olunurdu. Yəni metropoliyanın gücü vasitəsilə yeni ərazi və torpaqların zəbt olunması və istismarı, xüsusilə ilk növbədə ticarət, digər dövlətlərdən olan rəqiblərin azad daxil olmalarının qarşısı alınır. Bu, xüsusilə böyük coğrafi kəşflər dövrünün başlıca stimulu və hərəkətverici qüvvəsini təşkil edirdi. Avropa müstəmləkəçiləri Afrika, Asiya, Latin Amerikasına ölkələrinə ilk əvvəl şüşə boyunbağı, spirtli içkilər, ucuz manufaktura parçaları, polad bıçaqlar və s. göndərirdilər, əvəzində isə qiymətli metallar, fil sümüyü və müstəmləkə əmtələri (çay, kofe, ədviyyat və s.) aparırdılar. Sonralar isə metropoliyalar öz müstəmləkə bazarlarını inhisarlaşdıraraq, onların hərtərəfli ticarət-iqtisadi istismarını qaydaya salaraq, müstəmləkələri xammal əlavələrinə çevirirdilər, yəni kapitalı təkcə ticarətə deyil, həmçinin aqrar, dağ-mədən və müstəmləkə iqtisadiyyatının digər bölmələrinə yönəldirdilər. «Şimal-Cənub» ticarətin həmin strukturu bu günə qədər də qalmaqdadır.

Beynəlxalq iqtisadi hüquq – prinsip etibarı ilə dövlətlərarası iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqdur və münasibətlər çox əsrlərdir ki, mövcuddur. Bəs nə üçün beynəlxalq iqtisadi hüquq tam hüquq sahəsi kimi XX əsrin ikinci yarısından etibarən yaranmışdır? Aydın ki, cavabı dövlətlərin özündə, daha dəqiq desək onların funksiyalarında olan dəyişikliklərdə axtarmaq lazımdır.

Dövlətin mahiyyəti, onun iqtisadi funksiyaları, dövlət iqtisadiyyatı barədə çox ədəbiyyat mövcuddur. Lakin təəssüflər olsun ki, mövcud olan və bu gün fəaliyyət göstərən merkantilizm, marksizm, monetarizm, keynsçilik və s. kimi iqtisadi nəzəriyyələr ideal iqtisadiyyatın sadə və birmənalı reseptini verə bilməmişdir.

Belə ki, dövlət, ilk əvvəl, iki aşkar funksiyanı yerinə yetirir, birinci dövlətin başlıca funksiyası ölkə daxilində qayda-qanunun təmin olunması, ikinci mühüm funksiyası isə ölkəni xarici təhlükədən qorumaq və xarici ekspansiyadır.

Bəs XX əsrdə nə baş verdi? Bu üç mühüm dəyişikliklə izah olunur.

Birinci, dünyada ikinci (XVIII əsrdən sonra) sənaye, daha dəqiq, görünməyən elmi sıçrayış əsasında elmi-texniki inqilab baş verdi. Bütövlükdə yeni sənaye sahələri əmələ gəldi. Bir çox məhsulları kütləvi istehsal edən sənaye meydana gəldi ki, bunun da əsasında kütləvi istehlak cəmiyyəti yarandı. Daxili milli bazarlar kəskin artdı və öz hüdudlarını aşaraq xarici bazarlara çıxışı zəruri etdi. Paralel olaraq xidmət sferası və xidmət bazarı, həmçinin, əmtəə və xidmət bazarlarının inkişafını stimullaşdıran və səbəb olan kapital bazarı fəallaşdı. Siyasətdə və elmdə informasiya texnologiyalarının daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyi postsənaye cəmiyyəti adlanan cəmiyyətdən danışılmağa başlandı.

İkinci, İkinci Dünya müharibəsindən sonra müstəmləkəçilik sistemi sürətlə dağılmağa başladı, tarixən sonra isə sosialist adlanan sistemi dağıldı. Demək olar ki, hər yerdə müstəmləkə çərçivəsində bölünməyən vahid bazar iqtisadiyyatı geniş vüsət aldı.

Üçüncü, inkişaf etmiş ölkələrdə – dünya bazarında qabaqcıl fəaliyyət göstərən həm daxili, həm də xarici iqtisadi fəaliyyətə təsir göstərə bilən dövlətdaxili metodlar möhkəmləndi. Bazar iqtisadiyyatı olmasına baxmayaraq dövlət daha fəal xidmət etməyə başladı. Eyni zamanda, demokratik siyasi quruluş adlandırılan şəraitdə, daxili və xarici iqtisadi siyasətə ümumilli mənafeələr baxımından dövlətin müdaxilə etməsi imkanı yarandı.

Nəticədə, dövlət özünün ikinci, xarici funksiyası çərçivəsində XX əsrin ikinci yarısından sonra beynəlxalq iqtisadi səhnədə iqtisadi maraqların aparıcı qüvvəsi kimi daha da fəallaşdı.

İqtisadi proseslərə əsaslanan ümumi ticarət-siyasi dominant, onun müasir beynəlxalq iqtisadi hüquq kimi hüquqi tərtib olunmasını tələb edirdi.

Bütövlükdə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələr, öz iqtisadiyyatının yüksək rəqabət qabiliyyətliliyinə güvənərək bütün dünya bazarının açıq olmasına, liberallaşmasına maraqlıdırlar.

Lakin, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bərqərar olan siyasi rejimlərin demək olar ki, heç birini azad bazar şəraitində ticarət etmək qane etmir.

Ümumiyyətlə, təcrübə göstərir ki, həvəsləndirmə və şirnikləşdirmə siyasəti, zor və güc işlətmə siyasətindən daha effektivdir. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrə məqsədyönlü maliyyə yardımı göstərmək daha məhsuldardır. Eyni zamanda, o da məlumdur ki, bu yardım ölkənin inkişafına deyil, hakim zümrənin cibinə axır. Belə ki, 2003-cü ildə Beynəlxalq Valyuta Fondu Keniyaya kredit verilməsini dayandırır, çünki onlar son sentə qədər dövlət başçısı tərəfindən mənimsənirdi. Belə bir zarafat da mövcuddur ki, qərb ölkələrinin vergi ödəyiciləri Afrikanın çox dövlətli insanlarına kömək edirlər.

XX əsrin ortalarından başlayaraq müstəmləkə inhisarçılığının yerini, «Üçüncü dünya» ölkələrinin bazarlarının mənimsənilməsinin konseptual vasitəsi kimi neoliberallaşma və neoqloballaşma tutdu, yəni bütün «oyunçuların» bərabər rəqabəti üçün dünya bazarının açıqlığı. Deyilənlər, həmin siyasətin həyata keçirilməsinin şərti desək kollektiv marağın iqtisadi əsasını təşkil edir. Bu siyasətin önündə təbii ki, ABŞ durur. Ona görə də bu siyasətə bəzən «panamerikanizm» də deyilir.

4. Beynəlxalq iqtisadi hüququn altsistemləri

Beynəlxalq hüquqa dair ədəbiyyat və dərsliklərdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin iki səviyyəsi qeyd olunur. Bir tərəfdən dövlətlərlə digər beynəlxalq hüquq subyektləri (xüsusilə, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında), digər tərəfdən dövlətlər və xarici dövlətlərə məxsus olan fiziki və hüquqi şəxslər arasında. Əgər birinci səviyyəli münasibətlər beynəlxalq hüququn sahəsi kimi beynəlxalq iqtisadi hüquqla tənzimlənsə, ikinci səviyyədə həyata keçirilən münasibətlərin xeyli hissəsi hər bir dövlətin milli hüququ ilə tənzimlənilir ki, burada əsas rol beynəlxalq xüsusi hüquq sahəsinə məxsus olur. Beynəlxalq iqtisadi hüquq normaları xüsusi hüquq münasibətlərinə milli hüquqda təsbit olunmuş mexanizm (Konstitusiyaya, Mülki Məcəllə və s) vasitəsilə təsir göstərir.

Beynəlxalq ticarət hüququndan başlayan beynəlxalq iqtisadi hüquq hazırda bu və ya digər şəkildə insanların fəaliyyətinin təsərrüfat aspekti ilə, əmlak və ya dəyər amillərilə bağlı çoxsəviyyəli, geniş həcmli münasibətləri əhatə edir. Hər bir müvafiq aspekt, yalnız özünə xas olan obyektə (ticarət, maliyyə, investisiya, nəqliyyat və s) malikdir. Bu isə öz növbəsində bu və ya digər iri, iqtisadi münasibətlərin kifayət qədər müstəqil bloklarında beynəlxalq əməkdaşlığı tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi normaların ümumiliyini, sistemliyini müəyyənləşdirir. Bu mövqedən çıxış edərək beynəlxalq hüquq dərsliklərində beynəlxalq iqtisadi hüququn nisbətən müstəqil altsahələri qismində beynəlxalq ticarət hüququ, beynəlxalq nəqliyyat hüququ, beynəlxalq gömrük hüququ, beynəlxalq investisiya hüququ, beynəlxalq texnoloji hüquq, beynəlxalq maliyyə, əmək («əmək resursları» və ya miqrasiya) hüququ, beynəlxalq iqtisadi yardım hüququ ayrılır. Qeyd olunanlarla yanaşı sözün geniş mənasında kommersiya münasibətlərinə istehsal, elmi-texniki, valyuta-maliyyə, nəqliyyat, rabitə, energetika, turizm və s, həmçinin mülkiyyət hüququnun müdafiəsilə əlaqəfli (investisiya, intellektual mülkiyyət və s) əmlak münasibətləri də daxil edilir.

5. Beynəlxalq iqtisadi hüquq «beynəlxalq resurs» və «çərçivə» hüququ kimi

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir mərhələsi istehsalın inkişafı üçün zəruri olan resursların əmtəə formasını alan (faydalı qazıntılar, maşın və avadanlıqlar, kütləvi istehlak məhsulları, ərzaq və s) – iqtisadi, maliyyə, əmək, intellektual və s. mübadiləsinə nəzərdə tutur. Bura xidmətləri də daxil etmək olar. Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında əmtəələrin yerdəyişməsinin (əmtəə axınının hərəkətinin) idarə olunması ilə əlaqədar həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli hüquqi münasibətlər beynəlxalq iqtisadi hüququn hüquqi tənzimlənməsinin mühüm sferalarındandır. Dövlətlər arasında, dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında bağlanan müvafiq sazişlərdə resursların yerdəyişməsinin (qəbulu-ötürülməsi, alqı-satqısı, iqtisadi yardım) prinsipləri və konkret şərtləri müəyyənləşdirilir. Nisbətən müstəqil beynəlxalq sferalar pul və investisiya (valyuta, qiymətli kağızlar və kreditlər) resurslarının hərəkətini təmsil edir. Dövlət müvafiq münasibətləri həm mikro, həm də makro səviyyədə tənzimləyir. Əgər beynəlxalq maliyyə sisteminin tənzimlənməsi Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, digər universal və regional beynəlxalq maliyyə təşkilatları səviyyəsində kifayət qədər müddətdə aparılırsa, investisiya sisteminə tətbiqdə isə söhbət formalaşmaqda və inkişaf etməkdə olan çoxtərəfli münasibətlərin tənzimlənməsindən gedir (1966-cı ildən investisiyaların zamanətləşməsi üzrə Çoxtərəfli Agentlik fəaliyyət göstərir; investisiyalar üzrə Çoxtərəfli Sazişin layihəsi danışıqları).

Daha böyük nisbi müstəqilliyə əmək resursları (iş qüvvəsi) malikdir, hansı ki, dünya istehsalı sisteminə və əmək bazarına üzvi surətdə daxil olub. Əgər XVII-XIX əsrlərdə Afrikadan qulların Amerika kontinentinə kütləvi daşınması beynəlxalq tənzimləməyə məruz qalmırdısa, sonradan iş qüvvəsinin miqrasiyası və onunla əlaqədar praktiki məsələlər (milli əmək bazarının müdafiəsi, yaşayış hüququnun alınması, xidmətlərin ödənilməsi və s) dövlətlər arasında ikitərəfli, regional və çoxtərəfli sazişlərin bağlanması vasitəsilə beynəlxalq hüquq səviyyəsində ciddi tənzimlənməyə başladı.

Həç bir qarşılıqlı ödənişin olmadığı iqtisadi yardımın xüsusi yeri vardır. Dövlətlərin iqtisadi inkişafında kəskin fərqlərin azalması üçün əmtəə, maliyyə və investisiyaların əvəz olunmayan hərəkətini nəzərdə tutan yardımın mühüm əhəmiyyəti vardır.

Milli sərhədlərdən kənardakı resursların istifadə edilməsinin müəyyən beynəlxalq-hüquqi qaydası olmalıdır. (buraya başqa dövlətlərdə mülkiyyət payının olması, icarəyə vermə, bəşəriyyətin ümumi istifadəsində olan resurslar daxildir).

Beləliklə, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında resurslarla əlaqədar münasibətlər toplusunu tənzimləyərkən, beynəlxalq iqtisadi hüquq resurs hüququ keyfiyyətində çıxış edir. Haçan ki, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar resursların transsərhəd yerdəyişmə statusunu müəyyənləşdirən hüquqi rejimlərlə əlaqədar münasibətləri həyata keçirirsə, beynəlxalq iqtisadi hüquqda «çərçivə» hüququndan söhbət gedir. Çağdaş dünya iqtisadiyyatının inkişafının spesifikliyi ondadır ki, ənənəvi olaraq dövlətlərin daxili səlahiyyətinə aid olan bəzi məsələlər, ardıcıl olaraq beynəlmilləşir, beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmə səviyyəsinə çıxır.

Xarici əmtəələrin bu və ya digər ölkəyə daxil olmasının əsas vəçitəsi, mürəkkəb, çoxqatlı hadisə olan gömrük rejimidir (buraya gömrük tarif tənzimlənməsi, gömrük qaydaları və nəzarət, fiziki şəxslərin əmtəələrinin yerdəyişmə rejimi və s. daxildir). Əmtəə axınlarını tənzimləyən zaman idxalın kvotalaşdırılması rejimi (ixracın lisenziyalaşdırılması), valyuta və vergi, sanitariya və baytarlıq rejimləri, antidempinq prosedurları rejimi və s. kimi inzibati təsir vasitələri geniş tətbiq olunur. aydındır ki, müvafiq qaydalarla yaranan iqtisadi mühit, qarşılıqlı faydalanma şərtlərilə ticarət-iqtisadi münasibətlərin inkişafına təsir göstərə bilər, əksinə, müvafiq məsələlərin həlli üçün maneələr də yaradır. Real mövcud şərait nəzərə alınmaqla dövlətlər ikitərəfli və

ya çoxtərəfli əsaslarda optimal daxili hüquqi rejimlərin yaradılması barədə razılığa gəlirlər ki, bu da beynəlxalq iqtisadi hüququn obyekt sferasının ardıcıl olaraq genişlənməsinə gətirib çıxarır.

Belə hal beynəlxalq valyuta-maliyyə və investisiya sistemlərində də, baş verir, hansı ki, müxtəlif ölkələrdə müvafiq hüquqi mühit yekcinsliyini və bazar münasibətlərin uyğunlaşmasını nəzərdə tutur. Milli hüquqi sistemlər çərçivəsində özlərinin büdcə, valyuta və vergi rejimləri; bank əməliyyatları və tədiyyə balans hesabları, xarici dövlətlərlə hesablaşmalar, investisiyaların qorunması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi rejimlər, konsessiya, məhsulun bölüşdürülməsi rejimləri və digərləri fəaliyyət göstərir. Valyuta-maliyyə sferasını idarə edrkən, dövlətlər, məsələn, ixrac və investisiyaların stimullaşdırılması məsələsini də, həll edirlər. Dövlətlərin belə birtərəfli və ya qrup halında fəaliyyəti beynəlxalq səhnədə milli maraqların toqquşmasına gətirib çıxara bilər, bu da öz növbəsində regional çərçivədə, hətta dünyada bütövlükdə ciddi maliyyə sarsıntılarına səbəb ola bilər. Eyni zamanda maliyyə və investisiya münasibətlərinin ahəngdarlaşması, qaydaya salınması iqtisadiyyatda tararazlığa, onun sabitləşməsinə kömək edər.

Dünyada baş verən obyektiv beynəlmilləşmə prosesi beynəlxalq iqtisadi hüququn «çərçivə» hüququ kimi xidməti rolunu yüksəldir, belə ki, o, xarici dövlətlər, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar, hüquqi və fiziki şəxslərlə münasibətdə daxili hüquqi rejimləri «kökləyən» özünəməxsus kamerton qismində çıxış edir. Nəticədə əvvəllər dövlətlərin səlahiyyətində olan bir çox məsələlər beynəlxalq iqtisadi hüququn tənzimlənməsi təsirinə düşür, çoxtərəfli əsasda həll olunur. Bu zaman beynəlxalq hüquq normalarına prioritetlik verilir, beynəlxalq iqtisadi hüququn daha çox sayda konkret normaları daxili hüquqa sirayət edir.

6. *Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri*

Beynəlxalq hüququn bir sahəsi olmaqla, beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri prinsip etibarilə eynidir. Onlar iqtisadi xarakterli beynəlxalq hüquq münasibətlərə daxil ola, beynəlxalq müqavilələr bağlayan diplomatik üstünlük və immunitetlərdən istifadə etməklə diplomatik əlaqələri dəstəkləyə bilər.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri arasında təbii olaraq, universal hüquq qabiliyyətliliyi (hüquq subyektliliyi) olan milli dövlətlər xüsusi rol oynayır. Əhəmiyyətli dərəcədə bu onunla şərtlənir ki, milli sərhədlərdən kənar və ərazisində rəhbərlik və siyasi müstəqillikdə təzahür edən, xüsusi keyfiyyətə yəni suverenliyə məhz dövlət malikdir. Bu zaman Q.İ.Tunkin ədalətli olaraq qeyd edir ki, «Dövlətin suverenliyi haqqında danışıqda mütləq suverenlik deyil (mütləq suverenlik yoxdur), beynəlxalq hüquq çərçivəsində suverenlik nəzərdə tutulur».

«Beynəlxalq hüquq çərçivəsində suverenlik» formulu BMT-nin nizamnaməsinə uyğun olaraq 24 oktyabr 1970-ci il tarixli «Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında» Bəyənnamədə dialektik olaraq açıqlanmışdır. Prinsipcə mühüm qaydalarla, yəni hüquqi bərabərlik, tam suverenliyə xas olan hüquqlardan istifadə, sərhədlərin bütövlüyü, ərazilərin toxunulmazlığı və dövlətlərin siyasi müstəqilliyi ilə yanaşı adı çəkilən prinsiplərdə digər dövlətlərin hüquq subyektliliyinə hörmət, sülh şəraitində yaşamaq, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla icra etmək öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq iqtisadi hüquqda tətbiq olunan suverenlik prinsipi sonrakı inkişafını 1 may 1974-cü il tarixli Yeni beynəlxalq iqtisadi qaydaların müəyyən edilməsi haqqında Bəyənnamədə və 12 dekabr 1974-cü il tarixli dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyasında tapmışdır. Bu sənədlərdə balanslaşdırılmış əsasda dövlət suverenliyinə xas olan əlamətlər ətraflı sadalanır ki, onlara ticarətinin daim

genişlənməsi və liberallaşmasının təmin olunmasında dövlətlərin əməkdaşlığı vəzifələri, digər ölkələrin maraqlarının nəzərə alınması, dünya birliyi qarşısında ümumi məsuliyyətin daşınması daxildir.

1974-cü il Xartiyasının II maddəsində prinsipcə mühüm qaydalar təsbit olunmuşdur, hansına ki, müvafiq olaraq «hər bir dövlətin özünün bütün sərvətləri, təbii resursları və sahib olma, istifadə və istismar hüququ daxil olmaqla, iqtisadi fəaliyyəti üzərində tam ardıcıl suverenliyi var və həyata keçirilməlidir». Hal-hazırda beynəlxalq iqtisadi hüquq praktiki olaraq hər yerdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərir və onun qanunauyğunluqlarını əks etdirsə də, iqtisadi sferada dövlətin suveren hüquqlarına toxunmur. Çünki dövlət öz vətəndaşlarının xarici kapital qoyuluşlarını vətənə repatriasiya edər, xüsusi mülkiyyəti milliləşdirər, vətəndaşların diplomatik müdafiəsini həyata keçirə bilər. Aydın ki, daxili qanunçuluq əsasında həyata keçirilən bu fəaliyyətin, beynəlxalq-hüquqi normaları tam həcmdə nəzərə alınmalı, digər dövlətlərin, xarici müəssisə və vətəndaşların mənafələrinə hörmət etməlidir.

Əməli olaraq, bütün müəlliflər beynəlxalq iqtisadi hüququn mühüm subyektləri sırasına beynəlxalq iqtisadi təşkilatları aid edirlər.

Müvafiq təşkilatlar iki qrupa bölünür: iqtisadi münasibətlərin bütün sferasını öz fəaliyyətilə əhatə edən təşkilatlar (ilk növbədə öz şəxili orqanları sistemi və təşkilatları ilə BMT); beynəlxalq iqtisadi hüququn ayrı-ayrı sahələri çərçivəsində fəaliyyət göstərən təşkilatlar (məsələn, ticarət, maliyyə, investisiya, nəqliyyat və başqaları);

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, ümumiyyətlə beynəlxalq təşkilatların təcrübəsinə və hüquqi statusuna bir çox yeniliklər gətirib. Əgər BMT və bir çox beynəlxalq strukturlar dövlətlərin bərabərliyi prinsipinə əsaslanaraq «bir dövlət-bir səs» formulu üzrə bərabər çəkilirdisə, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda (BVF, BRİB və başqaları) isə onların iqtisadi çəkilərindən asılı olaraq üzv dövlətlərə yanaşma tətbiq olunur. əgər klassik tipli beynəlxalq təşkilatlar üzv-dövlətlərin və ya onlardan Ən mühümlərinin (reprezentativlərin) razılığının yekdilliyindən çıxış edildisə, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların nizamnamələri onlara qərarları sadə səs çoxluğu ilə qəbul etməyə imkan verir, hərçənd ki, praktikada təşkilatın üzvləri konsensusa meyllidirlər.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların hüquq normalarının yaradılmasında, xüsusilə öz təsis sənədlərini şərh etmək və onların tətbiqi ilə əlaqəli münaqişələri həll etmək hüququnun geniş səlahiyyətləri vardır.

Son illərdə ədəbiyyatlarda transmilli korporasiyaların beynəlxalq hüquq subyekti kimi tanınması haqqında məsələ fəal müzakirə olunur. Həqiqətən də ümumi strategiyani müəyyənləşdirən və razılaşdırılmış iqtisadi siyasət həyata keçirən belə çoxmilli müəssisələr (yarandığı ölkə və mülkiyyət formasından tam asılı deyillər və iki və daha çox ölkələrdə bölmələri var) müasir dünyada dünya iqtisadiyyatının inkişafında böyük rol oynayırlar. TMK-lar yüksək investisiya mobilliyinə malikdirlər, beynəlxalq ticarət və təsərrüfat dövriyyəsində başlıca operatorlardır, innovasiya texnologiyalarına əsaslanan elm tutumlu istehsalın təşkili imkanları vardır. Bunu nəzərə alaraq qərbin bir çox nəzəriyyəçiləri TMK-ları beynəlxalq hüququn (transmilli hüquq kimi başa düşülən) aparıcı subyekti kimi baxırlar.

Bununla yanaşı TMK-lar öz üzvlərinə götürdükleri öhdəliklərə görə beynəlxalq məsuliyyət daşıyırlar, öz hüquqlarını müdafiə etmək (iqtisadi qüdrətlərinə baxmayaraq), yəni beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulmuş fərdi və kollektiv özünümüdafiə, Təhlükəsizlik Şurasına və BMT-nin Beynəlxalq məhkəməsinə müraciət etmək imkanları yoxdur.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə hüquqi və fiziki şəxslərin, fərdlərin iştirak etməsi barədə məsələ xüsusi yerdə tutur. Belə ki, onlar dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları kimi təsərrüfat, ticarət, nəqliyyat və digər əlaqələrdə fəal surətdə qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Əgər dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tam həcmli beynəlxalq hüquqi subyektliliyə malikdilsə, fiziki və hüquqi şəxslər isə beynəlxalq hüquqi münasibətlərin aktorları (operatorları), yalnız müvafiq beynəlxalq – hüquqi normaların destinatorları (subyektləri deyil!) qismində fəaliyyət göstərirlər.

7. *Beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbələri*

Beynəlxalq təcrübədə belə bir dominant yanaşma doktrinası əsas götürülür ki, beynəlxalq iqtisadi hüququn mənbələri, beynəlxalq hüquqda olduğu kimidir. (müqavilələr, adətlər və s.) Qanunauyğun bir haldır ki, iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri BMT-nin, onun orqan və təşkilatlarının fəaliyyətinin başlıca aspektlərindən biridir, «beynəlxalq aparatdan» istifadə etməklə bütün xalqların iqtisadi və sosial tərəqqisinə təsir göstərmə məqsədləri təşkilatın Nizamnaməsində xüsusilə əks olunmuşdur. Beynəlxalq hüququn dinamik inkişaf edən sahəsi kimi beynəlxalq iqtisadi hüquqa bu vəzifələrin həllində əlahiddə rol ayrılır.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn mühüm mənbələrinə universal çoxtərəfli müqavilələr: 1947-ci il ticarət və tarif haqqında Baş saziş (QATT) (1994-cü ildən bir sıra əlavələr və yenidən qurulmaqla Beynəlxalq Ticarət Təşkilatının əqidəsi altında Mərakeş paktı adlanan sazişə daxil olmuş, hazırda iştirakçı ölkələr üçün beynəlxalq əmtəə ticarətinin bir növ məəcəlləsi xidmətini görür); əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısının müqavilələri haqqında BMT-nin 1980-ci il Vyana konvensiyası; əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısında iddia müddəti haqqında 1974-cü il Konvensiyası; BMT-nin Dəniz yükdaşımaları haqqında 1978-ci il Konvensiyası (Hamburq qaydaları); müəlliflik barədə 1952-ci il Ümumdünya (Cenevrə) Konvensiyası; investisiyalara zəmanətlər üzrə Çoxtərəfli agentliyin təsis olunması barədə 1985-ci il tarixli Seul Konvensiyası və s. aiddir. Daha sonra mənbələrə (müəyyən istisnalarla) müxtəlif ticarət, patent, kredit, vergi sazişləri, xammal əmtəələri üzrə, investisiyaların qorunması haqqında, iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq barədə sazişlər; BMT-nin baş Assambleyasının qətnamələri; məhdudlaşdırıcı işgüzar təcrübəyə nəzarət üçün çoxtərəfli əsasda razılaşıdırılmış ədalətli prinsip və qaydalar Kompleksi; Himayədarlıq haqqında; Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə etimadın möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında; Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik haqqında və s; iqtisadi yönümlü beynəlxalq təşkilatların təsis aktları (ÜTT, BVF, BYİB, OPEK və s. yaradılması haqqında sazişlər); regional, o cümlədən dövlətlərin inteqrasiya olmuş iqtisadi birlikləri, həmçinin müvafiq təşkilatların konvensiya və qətnamələri.

Xüsusi qrupu beynəlxalq xüsusi hüquqi münaqişələrin arbitraj və ya digər yollarla (məsələn, arbitraj qərarlarının tanınması və icrası haqqında BMT-nin 1958-ci il Nyu-York konvensiyası) tənzimlənməsinə yönəlmiş çoxtərəfli müqavilələr, həmçinin bir növ model (vahid tipli) qanunlar – fakültativ nümunəvi normativ aktlar, hansı ki, qismən və ya bütövlükdə milli qanunvericilik sənədlərində əks olunur: əmtəələrin (xidmətlərin) kreditlə alınması haqqında Vahidtipli qanun (1994), elektron məlumatların mübadiləsinin hüquqi aspektləri haqqında Vahidtipli qanun (1995) və s. təşkil edir. Bir çox hallarda iqtisadi aspektlərə nəqliyyat, rabitə, ekologiya və s.

sferalarda əməkdaşlığın texniki-istismar məsələlərini tənzimləyən sazişlərdə bu və ya digər səviyyələrdə toxunulur.

Çoxtərəfli müqavilələrin ardıcıl artmaqda olan əhəmiyyətinə baxmayaraq, iqtisadi sahədə əməkdaşlıq əsasən ikitərəfli sazişlər bazasında həyata keçirilir: ümumi, çərçivə xarakterli (tərəflərin əsas siyasi öhdəlikləri ilə yanaşı iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi, kommersiya sövdələşmələrinin bağlanmasına kömək üzrə öhdəliklər də əsas yer tutur); dövlətlər və onların fiziki və hüquqi şəxslərinin qarşılıqlı münasibətlərində, bir qayda olaraq ticarət-iqtisadi rejimlərini nəzərdə tutan ticarət xarakterli; əməkdaşlığın konkret sahə və formalarını müəyyən edən, uzunmüddətli ticarət-iqtisadi xarakterli (sənaye obyektlərinin tikilməsi, avadanlıqların alınması, birgə sahibkarlıq və s). Belə sazişlərin inkişafında çox vaxt iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığın uzunmüddətli proqramları qəbul olunur, əldə olunmuş danışıqların reallaşdırılması, müvafiq nəzarətin təmin olunması üçün qarışıq hökumətlərarası komissiyalar yaradılır. İstehsal əməkdaşlığı haqqında daha dar istiqamətli sazişlər də tətbiq olunur, hansılar ki, göstərilən köməkliyin gələcək məhsulun göndərilməsi hesabına ödənilməsi şərtini nəzərdə tutur.

Ticarət-iqtisadi əməkdaşlıqla, onun valyuta ödəniş və maliyyə təminatı sıx surətdə əlaqəlidir: əməli fəaliyyətdə əmtəə dövriyyəsi haqqında və ya əmtəə dövriyyəsi və ödənişi haqqında sazişlərdə əmtəə və valyuta-maliyyə şərtləri birləşdirilir.

Ayrıca ödənişlər üzrə də ödəmə sazişləri bağlanıla bilər, yəni ödənişlərin hesablanması həm valyuta, həm də klirinq razılaşmaları əsasında, başqa sözlə əmtəə və xidmətlərlə ödənilməsi təmin olunur. Kredit sazişləri bir dövlətlərin digərilərinə pul, əmtəə və ya qarışıq formada borc verməsini nəzərdə tutur.

İkitərəfli (bəzən çoxtərəfli) iqtisadi xarakterli sazişlərin mühüm növlərinə investsiyaların həvəsləndirilməsi və qorunması haqqında, ikili vergiqoymadan kənarlaşma barədə sazişlər də aiddir. Əgər birincilərin məqsədi xarici kapitalın müxtəlif növ «qeyri kommersiya» risklərindən (milliləşdirmə və s), kapitalın sərbəst qayıdışı və onun istismarından əldə olunan gəlirin çıxarılmasından qorunmasıdırsa, ikincilərin mahiyyəti vergi .dənilməsi olan ölkənin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir (bir qayda olaraq, hüquqi şəxsin daim yerləşdiyi və ya qeydiyyatdan keçdiyi ölkə və ya əsas əmlakın yerləşdiyi ölkə).

İkitərəfli və çoxtərəfli əsaslarda bağlanan əmtəə qoyuluşunun ümumi şərtləri müqavilə formasının özünəməxsus səciyyəsi vardır. Buna misal olaraq 1992-ci ildə MDB ölkələri arasında bağlanmış Sazişi göstərmək olar. Belə sənədlər xarici ticarət alqı-satqı kontraktlarının yüksək dərəcədə unifikasiyasını və reqlamentləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol beynəlxalq hüquqi adətlərə məxsusdur. Demək olar ki, beynəlxalq iqtisadi hüquq, onun bariz nümunəsidir ki, beynəlxalq hüququn nisbətən gənc altsahəsi olmaqla, «resurs» və «çərçivə» hüququnun bir çox mühüm normaları sənədlərinin mətnlərində dayanıqlılıq tapmazdan əvvəl müvəfəqiyyətlə fəaliyyət göstərirdi. Beynəlxalq iqtisadi hüquqda, xüsusilə aydın göstərir ki, bu və ya digər adi xarakterli müəyyənliklər müqavilə normalarının işlənməsinə və qəbul olunmasına «təkan verir», bəzi hallarda, haçan ki, adi normalar müqavilə normaları ilə qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir, son nəhayətdə beynəlxalq iqtisadi hüququn mütərəqqi inkişafını və universallığını təmin edir, perspektivdə onun kodlaşdırılması üçün real şərait yaradır.

Belə qarşılıqlı əlaqələrə misal olaraq, bəzi müəlliflər dənizə çıxışı olmayan dövlətlərə xüsusi hüquq və üstünlüklər verilməsi prinsipinə istinad edirlər. İlk əvvəl nadir hallarda istisna təcrübəsi, daha əlverişli hüquq və üstünlük prinsipi bir qayda

kimi fəaliyyət göstərirdi. Sonralar müqavilə normasına çevrilərək, YUNKTAD-ın 1964-cü il tövsiyələrində qeyd olundu və dənizə çıxışı olmayan ölkələrin tranzit ticarəti haqqında 1965-ci il Konvensiyasına daxil edildi. Müvafiq normaların BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasına (maddə 126) daxil olmaqla bu qayda nəinki universal, həm də imperativ oldu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, milli hüquq sistemlərində adi hüquqda olduğu kimi, müasir şəraitdə beynəlxalq hüquqda beynəlxalq adətlər getdikcə öz yerini yazılı, ilk növbədə müqavilə hüququna verir. Bu qayda nisbətən gənc sahə olan beynəlxalq iqtisadi hüquqa da xasdır.

XX əsrin ikinci yarısından beynəlxalq təşkilatların sayının kəskin çoxalması və əhəmiyyətinin artması ilə, ardıcıl olaraq onların qəbul etdiyi qərarların da, xüsusilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında əhəmiyyəti güclənir. Bu zaman beynəlxalq hüquqi normaların qəbul olunması səlahiyyəti yalnız hökumətlərarası təşkilatlara məxsusdur. Bir çox hallarda onların qərarları tövsiyyə xarakteri daşıyır, lakin bəzi təşkilatların (ilk növbədə regional inteqrasiya birliklərinin) qəbul etdiyi qərarların məcburi, imperativ gücü vardır.

Nəhayət, bir çox hökumətlərarası təşkilatların çərçivəsində, həm təşkilatların işinin təşkilati-prosedur məsələlərinə, həm də onların heyətinin davranış hüququna aid onların spesifik «daxili hüquqları» da yaranır.

BMT-nin orqanları və ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarının qətnamələrinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Beynəlxalq iqtisadi hüquqda-BMT-nin Baş Assambleyasının 1974-cü ildə qəbul etdiyi dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələrinin xartiyası, Yeni beynəlxalq iqtisadi qaydalar haqqında Bəyannamə və Yeni beynəlxalq iqtisadi qaydaların müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyət Proqramı, həmçinin BMT BA-nın 1979-cu ildə qəbul etdiyi «Yeni iqtisadi qaydaların hüquqi aspektləri ilə əlaqədar beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin birləşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı barədə» Qətnaməsidir. Bu sənədlərdə qeyri diskriminasiya, qarşılıqlı faydalanma əsasında iqtisadi əməkdaşlıq əks olunmuşdur.

8. *Beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsipləri*

Beynəlxalq hüquqda qəbul olunmuş əsas prinsiplər beynəlxalq iqtisadi hüquqda da tətbiq olunur. Bunların içərisində (sahənin spesifikliyi nəzərə alınaraq) xüsusi yeri xalqların hüquq öz müqəddaratını təyin etməsi və hüquq bərabərliyi, dövlətlərin əməkdaşlığı, dövlət suverenliyinə hörmət, zor tətbiq etməmək və zorla qorxutmamaq, insanın hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipləri tutur.

Beynəlxalq hüququn adları çəkilən əsas prinsipləri ilə yanaşı beynəlxalq iqtisadi hüquqda dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən xüsusi prinsip və normalar da fəaliyyət göstərir. İqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq sahəsində münasibətlərin sabitliyini təmin edən prinsiplərə iqtisadi qeyri-diskriminasiya, hüquqazidd iqtisadi məcburetməyə qadağa prinsipi, xarici iqtisadi əlaqələrin təşkili formalarının azad seçimi, dövlətlərin öz təbii resursları və iqtisadi fəaliyyətləri üzərində suverenliyi, iqtisadi mübahisələrin zor tətbiq etməmək və zorla qorxutmamaqla sülh yolu ilə tənzimlənməsi, millətlərə daha əlverişli şərait yaradılması prinsipi, qarşılıqlı faydalanma prinsipi daxildir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn bir çox xüsusi prinsipləri imperativ deyil, konvension xarakter daşıyır, yəni müvafiq beynəlxalq müqavilələrə daxil olan halda

real fəaliyyətli olur. Bunlar bir növ, tövsiyyəedici normalar gücünə malik göstərişlərdir, lakin bütün dövlətlər ona könüllü riayət edirlər.

Konvension olsalar da, bu prinsiplər müvafiq razılaşmaların iştirakçıları üçün məcburidir. Bununla yanaşı beynəlxalq iqtisadi hüququn yuxarıda adları çəkilən xüsusi prinsiplərin bəzilərinin konvension təhkim olmağa ehtiyacı yoxdur, çünki adi hüquqi normalar kimi bir çox ölkələrin təcrübəsində tətbiq olunur. Digər tərəfdən adi normaların qeyri-müəyyənliyi, xüsusiyyət və prosesin çətinliyi, göstərilən normaların müqavilə qaydasında təsbit olmasını zəruri edir.

Qısaca olaraq xüsusi prinsiplərin ən mühümlərinə nəzər salaq.

İqtisadi qeyri diskriminasiya prinsipi – dövlətlərə (həmçinin, onun vətəndaşları və milli hüququn digər subyektlərinə) verilən hüququn ümumi şərtlərinin, bütün digər tərəfdaş dövlətlərə verilənlərdən pis olmaması. Bu hüquqxüsusi güzəşt, əlverişli şərait verilməsinə toxunmur, sadəcə burada söhbət bütün ölkələr üçün fəaliyyət öhdəliklərinin digər dövlətin ümumi şəraitini pisləşdirməməsindən gedir. Göstərilən prinsip bir çox çəxtərəfli beynəlxalq aktlarda və ikitərəfli müqavilələrdə öz əksini tapıb. Burada göstərilir ki, sosial-iqtisadi sistemlərin müxtəlifliliyinə əsaslanan, heç bir diskriminasiya olmamalıdır.

Beynəlxalq təcrübədə ümumi qəbul olunmuş qeyri-diskriminasiya prinsipindən müəyyən istisnalar da məlumdur. Bu, inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş dövlətlərin xeyrinə gömrük preferensiyalarının müəyyən edilməsi, sərhədyanı dövlətlərlə ticarətdə, kabotaj gəmiçilik üçün güzəştlər və s. diskriminasiya tədbirləri kimi baxıla bilməz. Lakin bütün bu tədbirlər bütün dövlətlərə, onların hüquqi və fiziki şəxslərinə eyni dərəcədə tətbiq olunmalıdır.

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə siyasi təzyiq vasitəsi kimi müxtəlif cür iqtisadi sanksiyalar və embarqodan istifadə halları az deyil, hansı ki, **hüquqazidd iqtisadi məcburetməyə qadağa prinsipinin** kobud şəkildə pozulmasıdır. İqtisadi məcburetmə anlayışı öz inkişafını BMT-nin müxtəlif orqanlarında iqtisadi təcavüz haqqında məsələnin müzakirəsi prosesində tapmışdır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə zor tətbiq etmənin ən təhlükəli növü kimi, dövlətin və ya dövlətlər qrupunun iqtisadi təcrid olunmasına yönəlmiş, tədbirlər sistemini nəzərdə tutan, iqtisadi blokda qəbul olunmuşdur. Belə tədbirlər BMT-nin Nizamnaməsinə müvafiq olaraq, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq üçün Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə qəbul oluna bilər. Özbaşına iqtisadi boykot müəyyənləşdirmə, bu və ya digər dövlətlə münasibətlər qurulması və ya saxlanılmasından imtina etmək yolverilməzdir. Boykotun formalarından biri embarqodur: müəyyən növ əmtəələrin daşınmasına qadağa, gəmilərin saxlanması (həbsi) və aktivlərin dondurulması. Hüquqazidd iqtisadi məcburetmə həmçinin, digər ölkənin iqtisadi və təbii resurslarına təcavüz, ekvivalent olmayan mübadilə, iqtisadi yardım haqqında zorla qəbul etdirilən qeyri-hüquqi sazişlər və s-də ifadə oluna bilər.

Millətlərə daha əlverişli şəraitin yaradılması prinsipi (rejimi) dedikdə dövlətlərin tərəfdaş dövlətlərə güzəştli (daha əlverişli) şəraitin yaradılmasının hüquqi öhdəlikləri başa düşülür, hansılar ki, hər hansı üçüncü dövlət üçün tətbiq oluna bilər. Bu rejimin tətbiqi sahəsi adətən, beynəlxalq müqavilələrdə əks olunan konkret xüsusi razılaşmalarda müəyyən edilir.

Xüsusi razılaşmalar ticarəti (gəmiçiliyin və s.) bütün sahələrinə və ya ayrı-ayrı münasibətlərinə: gömrük rüsumları, tranzit, müxtlif növ məhdudiyət və qadağalar; nəqliyyat rejimi və s əhatə edə bilər. Daha əlverişli şəraitin yaradılması rejimindən tərəflərin razılığı üzrə müvafiq dövlətlərə vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün ayrı-ayrı istisnalara da yol verilə bilər, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrə (keçid

iqtisadiyyatlı ölkələrə) preferensial gömrük sistemləri, gömrük və digər inteqrasiya birlikləri və ya sərbəst ticarət zonaları, dənizə çıxışı olmayan ölkələrə və s sahələrə.

Əgər yuxarıda xarakterizə olan qeyri-diskriminasiya prinsipi dövlətlərə ümumi, bütün dövlətlər üçün eyni şəraitin tələb etməsi hüququnu nəzərdə tutursa, araşdırılan prinsip isə dövlətlərə daha əlverişli, güzəştli şərtlərin üçüncü ölkələrə verilməsinin tələb olunması hüququnu şərtləndirir.

Həmin prinsipə istisnaya bariz nümunə kimi «Djekon-Venik düzəlişini» göstərmək olar. Belə ki, həmin «düzəliş» əsasən, öz əhalisinin sərbəst emiqrasiyasına (əsasən yəhudi millətindən olan şəxslərə) qadağa qoyduğuna görə SSRİ daha əlverişli şərait rejimindən istifadə etməkdən məhrum olmuşdur.

Qarşılıqlı faydalanma prinsipi nəzərdə tutur ki, dövlətlərarası münasibətlərdə qarşılıqlı faydalı olmayanlar (asılılıq, müsəqim və ya dolayı məcburiyyət) yer tutmamalı, onlar ədalətli faydalı bölgüyə əsaslanmalıdır. Mürəkkəb dövlətlərarası, o cümlədən, iqtisadi qarşılıqlı münasibətlərdə səmərə və öhdəliklərin ədalətli bölgüsü, aydındır ki, hər bir konkret danışıq üçün sadə etalon xidmətini göstərə bilməz, lakin ona məhz balanslaşdırılmış ümumi beynəlxalq-hüquqi rejim kimi baxılmalıdır.

Göstərilən prinsip birtərəfli qaydada (daxili qanunvericilikdə) və ya beynəlxalq müqavilələr əsasında müəyyənləşdirilə bilər. O öz əksini dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələrinin 1974-cü il Xartiyasında tapıb və «qarşılıqlı və ədalətli fayda» kimi formalaşdırılıb (burada söhbət dövlətlərarası iqtisadi, həmçinin siyasi və digər münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş prinsiplərdən gedir)

Milli rejim prinsipi, bir çox ticarət sazişlərində nəzərdə tutulur, bir qayda olaraq, qarşılıqlı razılaşmalar əsasında xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri öz hüquqlarında ayrı-ayrı hüquq münasibətləri (adətən, mülki hüquq qabiliyyətlilik də, məhkəmə icraatı daxil olmaqla) üzrə tam və ya qismən milli fiziki və hüquqi şəxslərə bərabər tutulur.

Ayrı-ayrı hüquq növləri üzrə milli rejim birtərəfli, qanunvericilik qaydasında tətbiq oluna bilər.

Milli rejim, daha əlverişli rejimlə müqayisədə, heç də həmişə daha faydalı şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutmur, belə ki, axırıncının əsasında dövlətlər xarici hüquqi və fiziki şəxslərə özününkülərdən daha çox güzəştləri (məsələn, vergi) nəzərdə tuta bilər.

Preferensial rejim prinsipi, ilk növbədə gömrük rüsumları münasibətlərində bu və ya digər dövlət və ya dövlətlər qrupu arasında ticarət güzəştlərini nəzərdə tutur. Baxılan rejimin bariz nümunəsi kimi BMT-nin ticarət və inkişaf üzrə Konfransın, BMT-nin qərarlarının tələblərilə inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrlə münasibətdə, həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin öz aralarında preferensiyalar sistemini göstərmək olar. Azad ticarət zonaları, gömrük ittifaqları və digər inteqrasiya birlikləri də, həmçinin belə birliklərin iştirakçıları üçün preferensial sistemin təzahürləridir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, preferensiyaların verilməsini, daha əlverişli şəraitin yaradılması prinsipinin pozulması kimi qəbul etmək olmaz.

Əvvəlki dövrlərdə, xüsusilə inkişaf etmiş dövlətlərin müstəmləkə və yarımmüstəmləkə ölkələrilə müqavilə təcrübəsində «bərabər imkanlar», «açıq qapılar», kapitulasiya və digər hüquqi rejimlər geniş yayılmışdır. Açıq aydın görünür ki, bəzilərilə münasibətdə bu cür preferensiyalar, digəriləri üçün aşkar diskriminasiyaya çevrilirdi. Müasir dünyada, beynəlxalq hüququn qəbul olunmuş prinsiplərinə zidd bu cür şərtlər, hüquqi cəhətdən düzgün sayıla bilməz.

Xüsusi rejim prinsipinə uyğun olaraq, qanunda və ya beynəlxalq müqavilələrdə xaricələrə hüquq verən xüsusi razılaşmalar ayrı göstərilir. Bu rejim dövlətlər tərəfindən xarici investsiyaların qorunması, xarici dövlətlərin nümayəndəliklərinə və onların

əməkdaşlarına gömrük və vergi güzəştlərinin verilməsinin tənzimlənməsi zamanı istifadə olunur.

BMT-nin Beynəlxalq iqtisadi hüquqa dair aktlarına istinad edərək, bəzi müəlliflər, xüsusi prinsiplərə, yuxarıda adları çəkilənlərlə yanaşı, **ümumi iştirak prinsipini**, yəni bəşəri iqtisadi problemlərin hamının maraqları baxımından həllində bütün ölkələrin bərabərliyi əsasında tam və səmərəli iştirakını; **beynəlxalq sosial ədalətlik prinsipini**; **dənizə çıxışı olmayan dövlətlərə xüsusi hüquq və üstünlükləri verilməsi prinsipini** də aid edirlər. Göründüyü kimi, burada sadalanan üç prinsipin hər biri, ümumi qəbul olunmuş əsas prinsiplər olmasalar da, beynəlxalq iqtisadi hüquqla birgə beynəlxalq hüququn digər aparıcı sahələrində də fəaliyyət göstərirlər.

Öz iqtisadi fəaliyyətləri və təbii resursları üzərində dövlətlərin daimi suverenliyi prinsipi xüsusi diqqət tələb edir. 1974-cü il dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyasında dövlət suverenliyi prinsipini inkişaf etdirərək iqtisadi fəaliyyətə tətbiqi konkretləşdirilir: «Hər bir dövlətin sahiblik, istifadə və istismar daxil olmaqla, özünün bütün sərvətləri, təbii resursları və iqtisadi fəaliyyəti üzərində tam daimi suverenliyi var və azad həyata keçirilməlidir».

Göstərilən prinsipə daxil olan əsas tərkib hissələri aşağıdakılardır:

- təbii sərvətlərə azad sahiblik etmək, sərəncam vermək, istismar etmək, öz iqtisadi fəaliyyətlərində müstəqillik hüququ;
- TMK-nın fəaliyyətinə, investsiyalara nəzarət və tənzimlənməsi də daxil olmaqla, təbii resursların və iqtisadi fəaliyyətin üzərində səmərəli nəzarət etmə hüququ;
- təbii resurslardan istifadə etmə rejimini, xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadiyyatının təşkilinin inkişafının forma və metodlarını, öz bazarının liberallaşma tədbirlərini və ya himayədarlıq tədbirlərini (bazarın qorunması) müəyyən etmək hüququ;
- idxal-ixrac, valyuta və digər xarici-iqtisadi əməliyyatlar üzərində dövlət nəzarəti hüququ;
- öz xalqının, bütün vətəndaşların iqtisadi inkişafı hüququ;
- təbii resurslardan istifadəyə görə haqqın ödənilməsi və müstəmləkəçilərin vurduğu ziyanın kompensasiya olunması hüququ;
- ilkin xammal istehsalçıların təşkilatlarda birləşməsi hüququ;
- əvəzin ödənilməsinə görə, xarici xüsusi mülkiyyətin milliləşdirilməsi hüququ;
- təbii resurslardan istifadəyə mane olmaq məqsədilə iqtisadi və ya digər məcbur etməyə qadağa, xarici investsiyalara və ya TMK-lar üçün güzəştli rejim verilməsinə məcbur etməyə qadağa qoyulması.

Qərbi doktrinasında baxılan prinsip ehtiyatla, bəzən də açıq surətdə neqativ qarşılır.

9. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafında BMT-nin Baş Assambleyası və iqtisadi və sosial şurasının rolu.

«Bütövlükdə dövlətlərin beynəlxalq birliyi»nin (Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsi bu anlayışa əsaslanır) ardıcıl təşəkkülü, iqtisadi münasibətlərin çoxcəhətliliyi və onların davamlı inkişafı obyektiv olaraq ona gətirib çıxardı ki, çoxtərəfli və ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq-hüquqi adətlərin geniş inkişaf etmiş sistemi ilə yanaşı, XIX əsrin ortalarından, xüsusilə XX əsrdən etibarən, dövlətlərin ünsiyyətində yeni beynəlxalq-hüquqi formalar – beynəlxalq qurumlar yaranmağa başladı ki, daimi təşkilatlanma əsasında, ticarət və təsərrüfat həyatı ilə bağlı məsələlərlə yanaşı, vaxtı çatmış, ümdə problemlərin həllinə də xidmət etməyə yönəlmişdir.

Beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin adekvat infrastruktura ehtiyacı yarandı və beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərin əməkdaşlığının optimal forması oldu, hansı ki, onların suverenliyinə hörmətlə fəaliyyətlərinin müəyyən beynəlmilləşməsinin əlaqələndirilməsinə imkan yaradırdı, çünki, belə olmazsa, dünya bazarı mexanizminin normal fəaliyyəti və müvafiq təsərrüfat sisteminin formalaşması çətinləşər. Məhz bu əsasda ilk beynəlxalq təşkilatlar yarandı və müvafəqiyyətlə fəaliyyət göstərməyə başladı: Geodeziya ittifaqı (1864-cü il), Ümumi teleqraf (indii elektrorabitə) ittifaqı (1865-ci il), Ümumdünya meteorologiya təşkilatı (1871), Ümumdünya poçt ittifaqı (1874), Dəmiryolu ittifaqı (1890).

Elm və texnikanın, bütövlükdə dünya təsərrüfatının ardıcıl olaraq inkişafı, ticarətin kəskin artması, beynəlxalq təşkilatların tətbiqi sferasının genişlənməsini və onların sayının xeyli artmasını şərtləndirdi. Belə ki, əgər XX əsrin əvvəlində cəmi 19 beynəlxalq təşkilat var idisə, Birinci Dünya müharibəsinin əvvəlinə -37, İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində -73, 1980-ci illərin əvvəlinə 500-ə yaxın idisə, hazırda əməkdaşlığın müxtəlif sahələrində – siyasi, iqtisadi, sosial aspektlər üzrə, elm və mədəniyyət, təhsil, səhiyyədə 20 mindən artıq hökumətlərarası və qeyri hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir. İqtisadi və hüquqi ədəbiyyatlarda haqlı olaraq qeyd olunur ki, əgər müharibədən əvvəlki dövrdəki beynəlxalq təşkilatları beynəlxalq əməkdaşlığın ilk təcrübəsi hesab etmək olarsa, İkinci Dünya müharibəsindən sonra onlar beynəlxalq münasibətlərin əsas, perspektivdə isə mühüm qurumları səviyyəsinə qalxdı.

Beynəlxalq iqtisadi hüquq çərçivəsində beynəlxalq təşkilatların rolu, onunla müəyyənləşir ki, onlar mühüm iqtisadi problemlərin həlli üçün forumdu, beynəlxalq iqtisadi həyatın mürəkkəb məsələlərinin dövlətlər tərəfindən operativ həllini təmin edən daimi fəaliyyət göstərən mexanizmdir, həmçinin, universal, regional və ya lokal xarakterə malik, xüsusilə, çoxtərəfli iqtisadi müqavilələrin layihələrinin hazırlanması üçün ixtisaslaşmış aparatdır. Özü də beynəlxalq təşkilatların ayrıca iqtisadi maraqları yoxdur, onların əsas fəaliyyəti dövlətlərin iqtisadi əməkdaşlığının inkişafına istiqamətlənmişdir.

Beynəlxalq təşkilatlar sırasında aparıcı yeri öz çoxşaxəli təşkilat və orqanları sistemi ilə Beynəlxalq Millətlər Təşkilatı (BMT) tutur, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı isə başlıca vəzifələrindən biridir. BMT Nizamnaməsinin preambulunun 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə müvafiq olaraq onun məqsədlərinə daxildir: « bütün xalqların iqtisadi və sosial tərəqqisi»nə təsir göstərmək, « iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində» beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək. Nəhayət , təşkilatın mühüm məqsədi integrativ yönümlülüyə dəqiq ifadələnmiş «müqavilə və beynəlxalq hüququn digər mənbələrindən irəli gələn öhdəliklərə hörmət və ədalətliyin qorunmasına» şərait yaratmaqdır.

Beynəlxalq iqtisadi hüquq üçün prinsiplə əhəmiyyəti olan, dünyanın vəhdətliyi ideyası, BMT nizamnaməsinin 57-ci maddəsinin əsasında durur, hansına ki, müvafiq olaraq «özlərinin təsis aktlarının müəyyən etdiyi geniş beynəlxalq səlahiyyətləri olan» hökumətlərarası ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar BMT ilə müqavilə əlaqələrində olmalıdırlar.

Konkret planda BMT-də beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri ilə Baş Assambleya (BA) və İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOS) məşğul olur. BMT-nin nizamnaməsinin 13-cü maddəsinə uyğun olaraq BA iqtisadi, sosial və digər sahələrdə beynəlxalq kömək göstərmək üçün tədqiqatlar təşkil edir və dövlətlərə tövsiyələr verir. Bununla yanaşı Assambleya EKOSOS-la münasibətdə rəhbəredici funksiya həyata keçirir, onun Şuraya ünvanladığı tövsiyələr məcburi xarakter daşıyır (Nizamnamənin

60 və 66-cı maddələri). Beləliklə, Təhlükəsizlik Şurasından fərqli olaraq, EKOSOS BA-nın nəzarətindədir.

BMT-nin Nizamnaməsi təşkilatın məqsədlərindən biri kimi iqtisadi xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsini artıq 1-ci maddədə elan edir, iki fəsil - IX «Beynəlxalq iqtisadi və sosial əməkdaşlıq» və X fəsil «İqtisadi və Sosial Şura» - əsasən iqtisadi problemlərin həlli və əməkdaşlığın təşkilinə həsr olunmuşdur. BMT-nin BA-sı ümumi universal və rəhbəredici səlahiyyətə malikdir, onun qəbul etdiyi qərarların əksəriyyəti iqtisadi problematikaya həsr olunmuşdur. BMT-nin hər bir sessiyasına ilkin müzakirə üçün Baş assambleya iqtisadi məsələlər üzrə Komitənin (İkinci komitet) gündəliyini təsis edir. BMT-nin beynəlxalq ticarət hüququ üzrə Komissiyası (YUNSATRAL) mühüm köməkçi orqandır, hansının ki, əsas funksiyası beynəlxalq ticarət hüququnun unifikasiyasına kömək etməkdən ibarətdir.

Müvafiq sənədlərin layihələri adətən BA və ya BMT sisteminin digər təşkilatları tərəfindən təsdiq olunur. Misal kimi elektron ticarət haqqında 1996-cı il nümunəvi qanunu, Beynəlxalq ticarətdə debitor borclara güzəşt haqqında 2001-ci il BMT Konvensiyasını, Elektron imza haqqında 2001-ci il Nümunəvi qanunu göstərmək olar. Ayrı-ayrı mühüm məsələlərin həllində BMT-nin beynəlxalq hüquq Komissiyasının rolu az deyil.

Sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üzrə başlıca məsuliyyət daşıyan, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının, bir tərəfdən sülh üçün təhlükəli olan («çirkli» pulların yuyulması və s) iqtisadi hadisələrlə mübarizə aparmaq, digər tərəfdən isə – iqtisadi qaydada (ticarət blokadası, embarqo və s) güc fəaliyyəti həyata keçirmək hüququ vardır.

Əsas orqanlardan, yalnız EKOSOS iqtisadi sferada xüsusi universal səlahiyyətlərə malikdir. Məhz o, iqtisadi inkişaf, dünya ticarəti, təbii resursların mənimsənilməsi, valyuta-maliyyə fəaliyyəti, nəqliyyat və rabitə, intellektual mülkiyyətin qorunması və s məsələlər üzrə BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarının və digər çoxsaylı orqanlarının iqtisadi və sosial fəaliyyətini əlaqələndirir. EKOSOS və ona «təbə olan» beynəlxalq sahəvi təşkilatlar bir növ mərkəzlərə çevrilirlər ki, onların eqidəsi altında müasir beynəlxalq iqtisadi hüququn normalarının formalaşması prosesi gedir.

EKOSOS 3 il müddətinə seçilmiş 54 üzvdən ibarətdir, hər il üçillik müddəti başa çatmış 18 üzvünün yerinə 3 il müddətinə yeni 18 üzv seçilir. İqtisadi və Sosial Şurada qərarlar sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir, hər bir Şura üzvü bir səsə malikdir.

İqtisadi və Sosial Şura qlobal və sahələrarası xarakterli beynəlxalq iqtisadi və sosial problemlərin müzakirəsi üçün və iştirakçı dövlətlər və bütövlükdə BMT sistemi üçün bu problemlər üzrə siyasətə münasibət üzrə tövsiyələrin işlənilib hazırlanması üçün mərkəzi forum kimi xidmət göstərir; hamı üçün əsas azadlıqların, insan hüququnun qorunması və hörmət olunmasına həvəsləndirici tədbirlər görür; üzvlərə, həmçinin ixtisaslaşdırılmış təşkilatlara onların xahişi üzrə, BMT-nin BA-sı tərəfindən bəyənilmiş xidmətlər göstərir. EKOSOS adəti üzrə hər il bir aylıq 2 sessiya keçirir: birini - Nyu-Yorkda, digərini – Cenevrədə. İl ərzində işlər köməkçi orqanlarda – komissiya və komitələrdə həyata keçirilir, hansılar ki, mütəmadi yığılır və Şuraya məruzələr təqdim edirlər.

Şuranın köməkçi mexanizmi daxil edir:

- altı funksional komissiyaları – statistika, əhali məskunlaşması üzrə, sosial inkişaf, insan hüququ üzrə, qadınların vəziyyəti üzrə və narkotik vasitələr üzrə;
- beş regional komissiyaları: Afrika üçün İqtisadi komissiya (EKA), Asiya və Sakit okean üçün İqtisadi və sosial komissiya (ESKATO), Avropa iqtisadi komissiyası

(EEK), latın Amerikasını üçün İqtisadi komissiya (EKLA), Qərbi Asiya üçün İqtisadi komissiya (EKZA);

- altı daimi komitəni: proqram və əlaqələndirmə üzrə komitə, təbii resurslar üzrə, transmilli korporasiyalar üzrə, yaşayış məntəqələri üzrə, qeyri-hökumət təşkilatları üzrə və hökumətlərarası təsisatlarla danışıqlar üzrə komitələr;

- cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə, inkişafın planlaşdırılması kimi məsələlər və digəriləri üzrə daimi ekspert orqanları.

EKOSOS Şuranın səlahiyyətinə daxil olan məsələlərlə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatların rəyini soruşa bilər. Onlardan hansılar ki, EKOSOSun nəzdində məsləhətçilik statusu verilib. (600-dən yuxarı), Şuranın və onun köməkçi orqanlarının iclaslarının açılışına müşahidəçilər göndərmək, həmçinin şuranın işinə aid olan yazılı ərizələr vermək hüququ var. Onlar qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər üzrə BMT-nin Katibliyi ilə məsləhətləşmələr apara bilər.

İqtisadi və sosial əməkdaşlıq sahəsində BA öz iclaslarında müzakirə üçün məsələlərin seçilməsində nəinki məhdudlaşmır. (bu BMT Nizamnaməsinin 10-cu maddəsindən irəli gəlir), həm də əməkdaşlığın konkret məsələləri üzrə qərar qəbul etmək, o cümlədən EKOSOS-da baxılan hər hansı problemə tövsiyələr vermək hüququ var. Beləliklə, Baş Assambleya bir qayda olaraq əməkdaşlığın Ən mühüm prinsiplərini müəyyənləşdirir; EKOSOS isə bu sahədə konkret vəzifələri həll edir, praktiki olaraq iqtisadi və sosial əməkdaşlığı həyata keçirir.

Öz funksiyalarını reallaşdırılması prosesində EKOSOS aşağıdakılara səlahiyyətli dir:

- İqtisadi, sosial beynəlxalq məsələlər və uyğun fəaliyyət üzrə tədqiqatlar həyata keçirmək və məruzələr hazırlamaq, BMT üzvlərinə və maraqlı olan ixtisaslaşdırılmış təşkilatlara BA-nın müvafiq tövsiyələrini vermək;

- özünün səlahiyyətinə daxil olan, məsələlər üzrə konvensiya layihələrini BA-ya təqdim etmək üçün hazırlamaq;

- fəaliyyətdə olan qaydalara müvafiq beynəlxalq konfranslar çağırmaq;

- BMT-nin hər bir ixtisaslaşdırılmış təşkilatları ilə razılaşmalara (BA tərəfindən təsdiq olunmalı) daxil olmaq, onların fəaliyyətlərini razılaşdırmaq, Şuranın və BA-nın tövsiyələrinin icrasını üzrə onlardan mütəmadi məruzələr almaq üçün müvafiq tədbirlər görmək və bu məruzələr üzrə öz qeydlərini Assambleyaya çatdırmaq.

EKOSOS hansısa üstmilli və ya hətta icraedici funksiyalara malik deyil. BMT-nin nizamnaməsinə uyğun olaraq onun səlahiyyətlərinə beynəlxalq münasibətlər sahəsində BMT Nizamnaməsinin müəyyən etdiyi Ən geniş əməkdaşlığın təşkilatı aiddir.

EKOSOS qarşısında duran məqsəd və vəzifələr reallaşdırarkən, müasir qlobal sosial-iqtisadi və ekoloji problemlərin həllində, qarşılıqlı maraqların aşkar edilməsi və onlar üzrə dövlətlərin geniş dialoqun təşkilində, bərabər iqtisadi təhlükəsizliyə zəmanət verən, yeni bəşəri iqtisadi qaydanın müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Fəaliyyətinin ilk günlərindən BMT və onun orqanlarının işinin xeyli hissəsi, nizamnamənin 55-ci maddəsində əks olunmuş «əhalinin həyat səviyyəsi, tam məşğulluğunun yüksəldilməsi və iqtisadi və sosial tərəqqi və inkişafa şəraitin yaradılmasına» dəstək öhdəliyinin erinə yetirilməsinə, əhalisi acliq, dilənçilik, cəhalət və xəstəlik mənğənəsində yaşayan kasıb ölkələrin inkişafı üzrə xüsusi köməklik göstərilməsinə yönəldilmişdir.

BA-nın 1969-cu ildə qəbul edilmiş sosial tərəqqi və inkişaf Deklarasiyasında əsas istinad, balanslaşdırılmış və sağlam inkişafa kömək etmək məqsədilə iqtisadi və sosial planlaşmaya vahid yanaşmaya edilmişdir. Başlıca məqsəd kimi əmək hüququnun təmin olunması tam məşğulluğa kömək və işsizliyin ləğvi, sanitar şəraitin yaxşılaşdırılması və

əməyin mühafizəsi daxil olmaqla, ədalətli və əlverişli iş şəraitinin yaradılması, heç bir diskriminasiya olmadan əməyə görə ədalətli ödənişin təmin olunması göstərilmişdir. Digər mühüm məqsədlərə isə aclığın və kasıbçılığın ləğvi, gəlirlərin ədalətli və bərabər bölgüsünün təmin olunması, səhiyyənin yüksək səviyyəsinə nail olunması, savadsızlığın aradan qaldırılması və ilkin səviyyədə pulsuz icbari təhsil hüququnun təmin olunması, həmçinin hamının mənzil və kommunal xidmətlərlə təmini aiddir.

1974-cü ildə BA inkişaf üzrə xüsusi sessiyada yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın müəyyənləşdirilməsi üzrə Deklarasiya və fəaliyyət Proqramı qəbul etmişdir. Deklorasiyada iştirakçı dövlətlər təntənəli surətdə «özlərinin sosial-iqtisadi sistemlərindən asılı olmayaraq, bütün dövlətlər ədalətlik, suveren bərabərlik, qarşılıqlı asılılıq, maraqların ümumiliyi və əməkdaşlıq əsasında yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın müəyyən edilməsi» üçün durmadan səy və qətiyyət göstərməyi bəyan etdilər. Fəaliyyət Proqramı dünya istehsal, istehlak və ticarət strukturunda dəyişikliklərə aid idi. O, xammal əmtəələrindən güclü asılılığı olan inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının tədricən yenidən qurulmasını, onların texnoloji özünü təmin etməsinə nail olması üçün tədbirləri, transmilli korporasiyaların əməliyyatlarından maksimum faydalanmağı və öz təbii resurslarından istifadə olunması üzərində tam nəzarətin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu.

Yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın müəyyənləşməsinə gələcəkdə kömək etmək məqsədilə BA həmin ildə dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələrinin Xartiyasını qəbul etdi, hansı ki, hər bir dövlətin öz sərvətləri və təbii resursları üzərində tam daimi suverenliyini azad həyata keçirmək, öz milli yurisdiksiyasının fəaliyyəti çərçivəsində xarici investsiyaların tənzimlənməsi və xarici mülkiyyətin milliləşdirilməsi, ekspopriasiya olunması və ötürülməsi hüququnu bəyan etdi. Sənəddə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün ilkin xammal istehsal edən ölkələrə təşkilatlarda birləşmə hüququ da göstərilirdi. İnkişaf üçün zəruri şərait kimi bütün dövlətlərə, fərdi və kollektiv qaydada, müstəmləkəçiliyin, irqi diskriminasiyanın (ayrı-seçkiliyin) və kənardan bütün formalarda təcavüzün aradan qaldırılmasına hüquq və vəzifələr və buradan irəli gələn sosial-iqtisadi nəticələr elan edildi.

1975-ci ildə keçirilmiş inkişaf və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq üzrə digər xüsusi sessiyada, başqa nüfuzlu forumlarda BA gələcək tədbirləri müəyyənləşdirdi, hansılar ki, BMT sistemi çərçivəsində xammal, energetika, ticarət, inkişaf, pul vəsaitləri və maliyyə sahəsindəki məsələlər üzrə konkret danışıqlar üçün əsas kimi götürülür.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf problemlərinin tam, daha ədalətli və səmərəli baxılması üçün təşkilatın sisteminin iqtisadi və sosial bölmələrinin yenidən qurulması üzrə çağırışlar əks olunmuşdur.

BMT çərçivəsində, mahiyyətcə, təşkilatın fəaliyyətinin bütün dövrü ərzində texniki əməkdaşlıqdan icmal və tədqiqatlar, beynəlxalq konfransların çağırılmasına qədər və hərtərəfli inkişafın planlaşdırılmasından ticarət, sənaye və kənd təsərrüfatı kimi ayrı-ayrı sahələrdə konkret layihələrə qədər müxtəlif proqramların köməyi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi və sosial inkişafına istiqamətlənmiş səylər ardıcıl olaraq həyata keçirilir.

Azərbaycan üçün təbii ki, BMT-nin Avropa üzrə İqtisadi komissiyası (AİK) daha önəmlidir. Buraya bütün Avropa dövlətləri, həmçinin qitədən kənarda olan keçmiş SSRİ-nin respublikaları, ABŞ və Kanada daxildir; ondan yuxarı sahəvi komitələr, o cümlədən xarici ticarətin inkişafı üzrə Komitə fəaliyyət göstərir. AİK-in işləyib hazırladığı hüquqi sənədlər, fakültativ-tövsiyyəedicilik xarakter daşısa da, bir çox dünya ölkələrinin təcrübəsində geniş istifadə olunur. onlardan:

- ticarət məlumatlarının kompyuter rabitəsi vasitələri ilə beynəlxalq ötürülməsi zamanı unifikasiya olunmuş davranış qaydaları (1998-ci il);
- agent razılaşmalarının tərtibi, fors-major şəraiti üzrə; beynəlxalq ticarətdə dələduzluğun qarşısının alınması üzrə; sənaye əməkdaşlığı haqqında müqavilələrin tərtib olunması üzrə və s. bir sıra göstərişlər;
- unifikasiya olunmuş xarici ticarət sənədləri (konnosamentlər və s.) üçün nümunə – formulyarlar;
- ixracın, o cümlədən maşın avadanlıqlarının, yanacaqın, taxta-şalbanın; uzunmüddətli istehlak əmtəələrinin və seriya istehsalı olan metal məmulatlarının idxalı və ixracının tipik ümumi şərtləri.

AİK-in layihələri əsasında beynəlxalq yük daşımaları müqavilələri haqqında Konvensiya – TÜR (1956-cı il) və Xarici ticarət arbitrajı haqqında Avropa konvensiyası (1961-ci il) bağlanmışdır.

10. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda BMT-nin ixtisaslaşdırılmış müəssisələri və digər universal təşkilatlar

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, EKOSOSun mühüm funksiyalarından biri, xeyli hissəsi beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri ilə məşğul olan, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış müəssisələrinin fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsidir.

Sənayenin inkişafı üzrə Birləşmiş təşkilatı (YUNİDO) Baş Assambleya tərəfindən 1967-ci ildə yaradılmışdır. (1987-ci ildən BMT-nin ixtisaslaşdırılmış müəssisəsinə çevrilib.) Onun məqsədi inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənayeləşdirilməsinin sürətlənməsinə kömək etmək və bu sahədə BMT-nin bütün fəaliyyətini əlaqələndirməkdir. YUNİDO inkişaf etməkdə olan ölkələrə, onların sənayesinin işində, genişlənməsi və modernləşməsində kömək göstərir, sənaye istehsalına müasir metodların səmərəli tətbiq olunmasına təsir göstərən operativ fəaliyyəti, proqramlaşma və planlaşdırmanı, sənaye müəssisələrinin yaradılması və möhkəmləndirilməsini, texnologiyaların tətbiqi və ötürülməsini və kadr hazırlığını həyata keçirir. Bu forum sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərlə inkişaf etmiş ölkələr arasında, axırıncıların sənayeləşməsinə yönəlmiş əlaqə, məsləhət və danışıqları həyata keçirmək üçün vasitə kimi fəaliyyət göstərir, həmçinin sənaye layihələri üçün xarici investisiyaların, cari sənaye və texnoloji informasiyalara çıxışın alınmasına kömək edir. YUNİDO simpoziumlar, seminarlar və ayrı-ayrı sənaye sahələri və istehsal metodları üzrə tədris proqramları təşkil edir.

YUNİDO-nun egidası (rəhbərliyi) altında 1975-ci ildə Lima deklarasiyası və Sənayenin inkişafı və əməkdaşlıq üzrə fəaliyyət Planı işlənib hazırlanmış və təsdiq olunmuşdur, hansılarda ki, dövlətlərin öz təbii resursları üzərində suverenliyi və xüsusi kapitatalın və transmilli korporasiyaların fəaliyyətləri üzərində nəzarət hüquq təsbit olunmuşdur. O ki, qaldı hüquqi tənzimlənməyə, əməli olaraq müvafiq dövlətlərin daxili milli hüquq normaları və ya beynəlxalq ticarət hüququnun sahələri və beynəlxalq əmlak hüququ arasında «bölgü» əsasında həyata keçirilir. Beynəlxalq iqtisadi hüququn bu sahələri çərçivəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənayenin tərəqqisinə kömək üçün xüsusi, o cümlədən preferensial hüquqi şəraitin yaradılmasına da baxılır.

BMT-nin digər ixtisaslaşdırılmış təsisatlarına, hansılar ki, bu və ya digər səviyyədə iqtisadi sferada fəaliyyətə yönəlib (ticarət, nəqliyyat, rabitə, xidmət), aşağıdakıları göstərmək olar.

Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (İKAO) 1947-ci ildə yaranıb: məqsədlərinə beynəlxalq hava əlaqələrinin prinsip və texnikasının işlənməsi, beynəlxalq hava daşımalarının pıvnləşdırılması və inkişafının həvəsləndirilməsi, təhlükəsiz, ardıcıl, səmərəli və qənaətli hava daşımalarına əhalinin tələbatının ödənilməsi daxildir. Təşkilat tərəfindən hava gəmilərinin hüquqlarının beynəlxalq tanınması (1948-ci il Cenevrə konvensiyası), xarici hava gəmilərinin yer səthinin üzərində üçüncü şəxslərə vurduğu ziyanın ödənilməsi (Roma konvensiyası 1952-ci il) və başqa sazişləri hazırlayıb və qəbul etmişdir.

Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (İMO) 1958-ci ildə əsası qoyulub: onun fəaliyyəti beynəlxalq ticarət gəmiçiliyinin texniki məsələlərində hökumətlərin əməkdaşlığı, dəniz naviqasiyasında, dənizdə təhlükəsizlik sahəsində ən yaxşı standartların qəbul olunmasına köməyi, gəmilərin dənizin çirkləndirməsinə qarşı mübarizə və qarşısının alınması, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə qarşı mübarizənin digər aspektlərinin stimullaşdırılmasına yönəlmişdir. İMO tərəfindən dənizdə təhlükəsizlik, dənizlərin çirklənməsinin qarşısının alınması, məsuliyyət və digər məsələlər üzrə 40 yuxarı konvensiya qəbul olunmuşdur. Konvensiyalara əlavə olaraq İMO çərçivəsində yük daşımaları, texnologiyalar, ətraf mühit, gəmiçilik, dənizdə axtarış və xilasetmə, radiorabitə, kadr hazırlığı məsələləri üzrə də tövsiyələr qəbul edilmişdir.

Ümumdünya Poçt İttifaqı (ÜPİ) 1874-cü ildə imzalanmaqla təsis olunmuş və 1875-ci il Bern konvensiyasında (1878-ci ildən indiki addadır) qüvvəyə minmişdir. Bu təşkilat poçt xidmətlərinin səmərəli işini təmin etmək, poçt xidmətləri sahəsində texniki köməklik göstərməklə xalqlar arasında əlaqələri həvəsləndirmək məqsədinə xidmət edir. Təşkilatın hüquqi əsasını ÜPİ-nin sazişlər sistemi təşkil edir: nizamnamə, ümumi rəqlament, icra rəqlamenti ilə ümumdünya poçt konvensiyası. Bir sıra poçt xidmətləri (göndərmələr, poçt köçürmələri və s) fakultativ razılaşmalarla tənzimlənir. ÜPİ-nin razılaşmalar sisteminə İttifaqın konqresinin əlavə protokolları, qərarları və tövsiyələrinin qəbul olunması yolu ilə mütəmadi dəyişikliklər aparılır.

Beynəlxalq Elektrorabitə İttifaqı (BEİ) 1865-ci ildə Beynəlxalq Teleqraf İttifaqı kimi əsası qoyulmuş, müasir adını 1934-cü ildən daşıyır: elektrik rabitəsinin səmərəli istifadə olunması və yaxşılaşdırılması, müvafiq sahədə inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki kömək, texniki vasitələrin inkişafı və onların səmərəli istismarı üçün beynəlxalq əməkdaşlığı dəstəkləyir və genişləndirir. Fəaliyyətinin əsas istiqamətləri 1994-cü ildə qüvvəyə minmiş yeni Nizamnamə ilə tənzimlənir.

Ümumdünya İntellektual Mülkiyyət Təşkilatı (ÜİMT), ÜİMT yaradılması haqqında konvensiyanın reallaşması gedişində 1970-ci ildə təşkil olunub. Hərçənd ki, təşkilatın yaranma mənbəyi sənaye mülkiyyətinin qorunması üzrə Paris konvensiyası (1883-cü il) və ədəbi və bədii əsərlərin qorunması üzrə Bern konvensiyasından (1886-cı il) başlayır. ÜİMT dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq vasitəsi ilə bütün dünyada intellektual mülkiyyətin qorunmasına, həmçinin intellektual fəaliyyətin nəticələrinin istifadə olunmasına təsir göstərməyə xidmət edir. Təşkilat dövlətlərin birləşmələrini («ittifaqları») idarə edir və sənaye mülkiyyəti, müəlliflik hüququ və onunla sərhəddə olan sahələrin hüququnu qorumaq sferasında geniş şaxəli müqavilələr sisteminin reallaşmasına köməklik göstərir.

Birləşmiş Millətlərin ərzaq və kənd təsərrüfatı (FAO) 1945-ci ildə yaranıb: məqsədlərinə qidalanmanın və həyat səviyyəsinin, ərzağın və digər kənd təsərrüfatı təşkilatı (FAO) 1945-ci ildə yaranıb; məqsədlərinə qidalanmanın və həyat səviyyəsinin, ərzağın və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və bölgüsü, kəçjnd əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşması, dünya iqtisadiyyatının inkişafına xidmət və acliqla

mübarizə daxildir. FAO çərçivəsində beynəlxalq normativlər işlənib hazırlanır və qəbul olunur, aqrar məhsulu məsələləri üzrə sazişlər bağlanılır.

Beynəlxalq kənd təsərrüfatının İnkişaf Fondu (BKTİF) 1974-cü ildə yaranmışdır: əsas məqsədi ərzaq istehsalını artırmaq, qida şəraitini dəyişdirmək və əhalinin gəlirlərinin yüksəldilməsi üzrə (xüsusilə az inkişaf etmiş ölkələrdə) layihələrin planlaşdırılması, maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsi yolu ilə yoxsulluq ilə mübarizə vəzifələrini həll etməkdir. BKTİF kənd rayonlarında yoxsulluq ilə mübarizə məsələləri üzrə məruzələr, tədqiqatlar və digər materiallar nəşr etdirir.

Beynəlxalq əmək təşkilatı (BƏT), Versal müqaviləsinin XIII hissəsinə müvafiq 1919-cu ildə yaranmış, hansı ki, bəzi dəyişikliklərlə BƏT-in Nizamnaməsi kimi hazırda fəaliyyət göstərir; Nizamnaməyə əlavə kimi Filodelfiya bəyannaməsi (1944-cü il) BƏT-in məqsəd və vəzifələrini yenidən formalaşdırmışdır. Təşkilat əhalinin əmək və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun stimullaşdırılmasına və sosial institutların inkişafına kömək göstərməyə xidmət edir. Göstərilən vəzifələri yerinə yetirmək üçün müvafiq sferalarda minimal normaları müəyyənləşdirən və təşkilatın konvensiya və ya tövsiyələrində əks olunan Beynəlxalq əmək məəcəlləsini nəşr etdirib. Ən məşhur konvensiyalara: «Asosiasiyalar azadlığı və təşkilatlanma hüququnun müdafiəsi haqqında» (1948 və 1949-cu illər); «Məcburi əməyin ləğv olunması haqqında» (1930 və 1957-ci illər); «Bərabər mükafatlandırmaq haqqında» (1951-ci il); «Sosial təminatın minimal normaları haqqında» (1952-ci il); «Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında» (1964-cü il); «Əmək müfəttişliyi haqqında» (1947 və 1969-cu illər); «Zəhmətkeş-miqrantlar haqqında» (1949 və 1969-cu illər); «Üçtərəfli məsləhətlər haqqında» (1976-cı il) aiddir. Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətlər, onun yerinə yetirilməsi üzrə mütəmadi olaraq hesabatlar təqdim etməlidirlər. Ratifikasiya olunmayan konvensiya və tövsiyələrlə əlaqədar BƏT hökumətlərə milli qanunvericilikdə konvensiyalardakı normalara uyğunluq barədə məlumat təqdim etmək haqqında xahişlə müraciət edə bilər.

Atom enerjisi üzrə Beynəlxalq agentlik (ATEBA) 1957-ci ildə yaradılıb (Nizamnaməsi 1965-ci ildə beynəlxalq konfransda qəbul olunub); məqsədi bütün dünyada sülhün, sağlamlığın və rifahın qorunması üçün atom enerjisindən daha tez və geniş istifadə edilməsinə, həmçinin ATEBA-nın və ya onun tələbi ilə təqdim olunmuş yardım hərbi məqsədlərə istifadə olunmamasının təmin edilməsinə nail olmaqdır. ATEBA-nın çərçivəsində dinc məqsədlərlə nüvə energetikasının inkişafı, nüvə təhlükəsizliyinin təmin olunması və şüalanmadan müdafiənin proqramlarının geniş şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. Nəzarət sahəsində tədbirlər ATEBA və iştirakçı dövlətlər arasında sazişlərə (bir qayda olaraq ikitərəfli nüvə əməkdaşlığı və nüvə materialları ilə təmin olunma haqqında müqavilələrlə əlaqədar bağlanılır), həmçinin nüvə silahının yayılmaması və nüvəsiz zonaların yaradılması haqqında məlum müqavilələrə uyğun həyata keçirilir.

BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatları sırasında xüsusi yeri Beynəlxalq valyuta Fondu və Beynəlxalq bank tutur. Beş təşkilat qrupundan (Beynəlxalq inkişaf və rekonstruksiya bankı, Beynəlxalq inkişaf assosiasiyaları, Beynəlxalq maliyyə korporasiyası, İnvestisiya zəmanətləri üzrə Beynəlxalq Agentlik, İnvestisiya münaqişələrinin (mübahisələrinin) tənzimlənməsi üzrə Beynəlxalq mərkəz) ibarət olmaqla, məqsədi maliyyə-valyuta sferasında beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, bu əsasda ticarəti genişləndirmək və məşğulluğu artırmaq, bütövlükdə iqtisadi və sosial inkişafı həvəsləndirmək, inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə resursları yönəltmək yolu ilə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək etməkdir.

Beynəlxalq inkişaf və rekonstruksiya bankı (BİRB) öz fəaliyyətinə valyuta-maliyyə məsələləri üzrə Bretton-Vudsda (ABŞ) 1944-cü ildə keçirilmiş konfransda imzalanmış sazişə müvafiq olaraq 1945-ci ildə başlamışdır; təşkilatın nizamnaməsi bir neçə dəfə dəyişmişdir. Bank beynəlxalq ticarətin uzunmüddətli balanslaşdırılmış inkişafına kömək etməyə, tədiyyə balanslarının tarazlığının saxlanılmasına, üzv dövlətlərin istehsal resurslarının inkişafı üçün beynəlxalq kapital qoyuluşlarını həvəsləndirməklə xidmət edir. Nizamnaməyə uyğun olaraq bank yalnız istehsal məqsədləri üçün borc verir (kənd təsərrüfatı və kənd rayonlarının inkişafı, energetika, təhsil, səhiyyə, ailə planlaşdırılması və qidalanma, şosse və dəmiryolları, elektrorabitə, şəhər limanları və energetika qurğuları kimi sahələrə), bu zaman borcun perspektivdə ödənilməsinə zəruri diqqət yetirir; hər bir verilən borc, konkret layihələr istisna olmaqla, müvafiq hökumətlər tərəfindən zəmanətləndirilir. Bank əmin olmalıdır ki, vəsaitlərin digər mənbələrdən yararlı şərtlərlə alınması qeyri-mümkündür; borcların istifadə olunması hansısa bir konkret ölkədən alışların edilməsi ilə məhdudlaşmır; nəhayət, borcların verilməsi qərarları yalnız iqtisadi məqsədə müvafiqliyə əsaslanmalıdır.

Beynəlxalq inkişaf assosiasiyası (BİA) 1960-cı ildə BİRB-in struktur təşkilatı kimi yaranmışdır. Hər iki təşkilat oxşar məqsədlər daşıyır – milli iqtisadiyyat çərçivəsində prioritet olan, iqtisadi və texniki əsaslandırılmış layihələrə borc (kredit) verirlər; inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafı, əmək məhsuldarlığı və həyat səviyyəsini həvəsləndirməkdir. BİA-dan kredit almaq üçün ölkə bir sıra kriteriyalara cavab verməlidir: «çox kasıb» olmalıdır; kifayət qədər iqtisadi, maliyyə və siyasi stabilliyə malik olmalıdır; həqiqətdə tədiyyə balansında böyük çətinlikləri olmalıdır; inkişafa cəhd etməli, bu da onun siyasətində əks olunmalıdır. Demək olar ki, bütün kreditlər 50 il müddətinə faizsiz, inzibati xərclərin ödənilməsi üçün az miqdar yığımlar istisna olmaqla verilir. Maliyyə yardımından daha səmərəli istifadə olunması məqsədilə BİA-nın maliyyələşdirdiyi hər bir layihə siyasi-iqtisadi ekspertizadan keçirilir.

Beynəlxalq maliyyə korporasiyası (BMK), Ümumdünya bankı qrupunun üzvü kimi 1956-cı ildən hüquqi və maliyyə cəhətdən asılı olmadan fəaliyyət göstərir. Məqsədi - inkişaf etməkdə olan ölkələrə istehsal sektorunda özəl müəssisələrin həvəsləndirilməsi yolu ilə iqtisadi artıma kömək, yerli investisiyaların və xarici kapitalın imkanlarının qabaqcıl idarəetmə metodları ilə əlaqələndirməkdir. Kapital qoyuluşları əsasən emal sənayesində, həmçinin (qismən) hasilat sənayesində, turizm, kommunal müəssisələr və kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar layihələrdə həyata keçirməkdir. BMK çərçivəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətlərinə xarici investisiyaların uzunmüddətli inkişaf proqramlarında səmərəli istifadə olunmasına kömək üçün Məsləhət xidməti fəaliyyət göstərir.

İnvestisiya zəmanətləri üzrə beynəlxalq agentlik (İZBA) 1988-ci ildə yaradılmış, hüquqi və maliyyə müstəqilliyinə malik BİRB-in struktur təşkilatıdır. Məqsədi xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsala xarici investisiyaları həvəsləndirmək, təşkilatın hər bir üzv dövlətinin digərinə investisiyalarına qeyri-kommersiya risklərinin sığortalanması və təkrar sığortalanması daxil olmaqla, zəmanətlərin verilməsidir. İZBA siyasi və məsləhət xidmətləri departamenti vasitəsilə məsləhət və reklam xidmətləri təklif edir, xarici investisiyalar üzrə məsləhət xidməti vasitəsilə isə (BİRB və BMK ilə birgə) üzv ölkələrə birbaşa xarici investisiyaları cəlb etmək üçün siyasətin işlənilməsinə kömək edir.

İnvestisiya münaqişələrinin (mübahisələrinin) tənzimlənməsi üzrə Beynəlxalq mərkəz (İMTBM), dövlətlər və digər dövlətlərin rezidentləri arasında investisiya münaqişələrinin (mübahisələrinin) həlli haqqında Konvensiya əsasında 1966-cı ildə

yaradılıb. Məqsədi bu və ya digər ölkənin hökumətləri və özəl xarici investorlar arasında yaranan investisiya münaqişələrinin tənzimlənməsidir.

Belə qəbul olunub ki, «Ümumdünya bankı» termini BİRB və BİA-nı daxil edir, «Ümumdünya bankı qruppu» termini isə, ondan başqa BMK, İZBA və İMTBM-1. əgər birincilər əsasən kredit verirlərsə, qalanları buna şərait yaradırlar.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) –BVF haqqında saziş 1944-cü ildə Bretton-Vuds konfransında BİRB sazişi ilə yanaşı işlənib hazırlanmış və fond 1945-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır, o vaxtdan ki, Fondun resurslarının ümumi məbləğində kvotaları 80% təşkil edən ölkələr saxlamaq üçün öz ratifikasiya olunmuş Saziş sənədlərini təqdim etdilər.

BVF valyuta sahəsində və dünya ticarətinin genişlənməsində beynəlxalq əməkdaşlığa kömək etməyə yönəlməklə, fonda daxil olan bütün ölkələrdə məşğulluğun yüksəlməsi və iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına təsir göstərir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün tədiyyə balansında çətinliklər çəkən, üzv ölkələrin maliyyələşdirilməsi təmin olunur; təsərrüfat metodlarının yaxşılaşdırılması məqsədlə texniki yardım göstərilir. Ölkələr isə öz növbəsində fondla və öz aralarında əməkdaşlıq öhdəliyi götürürlər ki, ölkələrarası ödəmələrin balanslaşdırılmasına kömək edən və məhdudiyyətlərdən azad çətinlikli hesablaşma sistemi ilə yanaşı valyuta mübadiləsini qaydaya salmaq və stabil valyuta kursu sistemini yaratmaq haqqında sazişlərin bağlanmasını təmin etsinlər. Fond maliyyə vəsaitləri toplusuna malikdir ki, hansıları ki, müvəqqəti və müəyyən şərtlərlə üzv ölkələrə verir ki, özlərinin tədiyyə balanslarındakı defisitə ləğvi üzrə proqramlarını yerinə yetirmək imkanları olsun. Ölkələr BVF-dan aldıkları vəsaitləri qaytarırlar, beləliklə onun resursları bərpa əsasında istifadə olunur və tədiyyə balansında çətinlikləri olan digər ölkələr tərəfindən mütəmadi alına bilər fond tərəfindəq, həmçinin valyutanın devalvasiyasına mane olmaq vəzifəsi, çətinlikli ödəmə sisteminin yaradılması və valyuta transferinə məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması da həll edilir.

Borclanmanın xüsusi hüquqları (SDR) BVF-nun vasitələrindən biridir, bir növ fondun yaratdığı beynəlxalq valyutadır. Onlar beynəlxalq ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün istifadə oluna bilər, məsələn, əmtəələrə nağd sövdələşmə müqavilələrinin bağlanması zamanı, maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində valyutanın borc alınması üçün.

Ayrı-ayrı ölkələrə münasibətdə BVF-nun siyasəti və onların maliyyə dəstəyi mexanizmləri həm hər bir ölkənin makroiqtisadi və struktur problemlərinin təbiətinə görə, həm də BVF-dan zəruri yardımın alınması üçün şərtlərin yerinə yetirilməsinə görə fərqlənir. Adi mexanizmlər adlandırılan çərçivədə fond öz üzvlərinə vəsaitləri bərabər kredit tranşları ilə verir, hansıların ki, hər biri üzv dövlətlərin 25%-i kvotalarına uyğun gəlir. Ortafond krediti (adətən 3 ilə) daxili və xarici iqtisadi struktur əyintilərinin aradan qaldırılması üçün verilə bilər. Üzv dövlətlərə maliyyə yardımının verilməsinin xüsusi mexanizmlərlə nəzərdə tutulur:

- bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar ticarət və tədiyyə sistemlərində çətinlik çəkənlərə (sistemli transformasiya Fondu);

- dövlətlər ziyana düşən hallarda, əgər bu müvəqqəti xarakter daşıyarsa, həmçinin BVF-nun bəyəndiyi razılaşmalara müvafiq keçirilən islahatların tempinin saxlanması zəruriyyəti yaranan zaman (kompensasiya maliyyələşdirilməsi və gözlənilməz halların yaranmasının maliyyələşdirilməsi Fondu);

- xammal ehtiyatlarının bərpası üçün (bufer ehtiyatlarının maliyyələşdirilməsi Sistemi);

- aşağı gəlirli inkişaf etməkdə olan ölkələrdə struktur islahatlarının aparılması, həmçinin ortamüddətli makroiqtisadi proqramların reallaşdırılması üçün (struktur adaptasiyası Fondu və struktur adaptasiyasının geniş fondu).

Təbii fəlakətlər nəticəsində tədiyyə balansında əhəmiyyətli çətinliklər yaranan ölkələrə əmtəə alışı zamanı həmçinin cari köməklik göstərilir.

BMT-nin mühüm sahəvi orqanlarından biri ticarət və inkişaf üzrə BMT konfransıdır. (YUNKTAD), BMT BA-nın muxtar orqanı kimi 1964-cü ildə yaranmışdır. Hərçənd ki, YUNKTAD çoxdandır ki, çoxsaylı köməkçi orqanları ilə müstəqil nüfuzlu təşkilata çevrilmişdir (demək olar ki, BMT-nin üzv dövlətlərinin hamısı iştirak edir), lakin o, əvvəlki adını saxlamaqdadır. Başlıca funksiyalarından biri ilk növbədə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə təsir göstərmək məqsədilə beynəlxalq ticarət sahəsində danışıqların aparılması, prinsiplərin və siyasətin müəyyənləşdirilməsi, çoxtərəfli hüquqi sənədlərin qəbul edilməsindən ibarətdir. Ədalətli demokratik əsaslarda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin köklü surətdə yenidən qurulması haqqında yeni təsəvvürlərin formalaşmasında təşkilatın rolu böyükdür. Öz vəzifələrinin reallaşması prosesində köməkçi orqanların şəxəli sisteminə arxalanır: xammal əmtəələri üzrə Komitə, sənaye əmtəələri üzrə Komitə, ticarət və maliyyələşmənin ticarətlə əlaqəli görünməyən maddələri üzrə Komitə, dəniz daşımaları üzrə Komitə, texnologiyaların ötürülməsi üzrə Komitə, inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlıq üzrə Komitə, preferensiyalar üzrə xüsusi Komitə.

YUNKTAD-ın əsas proqramlarından biri idxal gəlirindən asılı olan inkişaf etməkdə olan ölkələrin xammal əmtəələrinə gəlirli, ədalətli və sabit qiymətlərin təmin olunmasına yönəlmişdir. Proqramda mərkəzi yeri konkret əmtəələr üzrə – təbii kauçuk, kakao və qurğuşun, sazişlərin bağlanması tutur ki, bunun da məqsədi müvafiq xammal əmtəələrinin beynəlxalq ticarətində sabit şərait yaratmaq və qiymətəmələgəlmə və məhsul qoyuluşu sahəsində tədbirlər görməkdir. Kauçuk və qurğuşun üzrə sazişlər, xüsusilə istehsalçılar və istehlakçılar tərəfindən bufer ehtiyatlarının məcburi maliyyələşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Adı çəkilən xammal əmtəələri üzrə kompleks proqramın mühüm elementi, 1980-ci ildə qəbul edilmiş xammal əmtəələri üçün Ümumi fondun təsis olunması haqqında Sazişdir. Sonradan İntegrasiya proqramı əsasında xammal əmtəələri üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrə böyük əhəmiyyəti olan kauçuk, cüt, kakao, qənd və qurğuşun üzrə beynəlxalq sazişlər işlənib hazırlanmış, cari operativ xarakterli zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir.

YUNKTAD çərçivəsində beynəlxalq ticarət sahəsində bağlanmış çoxtərəfli sazişlər sırasına daxildir:

- xətti konfransların davranış kodeksi üzrə Konvensiya (1974-cü il), hansı ki, xətti gəmiçiliyə aidiyyəti olan qaydaları müəyyənləşdirir, xüsusilə xarici ticarətdə iştirak edən milli gəmiçilik xətləri ilə yüklərin daşınması hüququnu;

- məhdudlaşdırıcı işgüzar praktika üzərində nəzarət üçün çoxtərəfli əsasda kompleks razılaşdırılmış ədalətli prinsiplər və qaydalar (1980-ci il). Hansına ki, müvafiq olaraq beynəlxalq ticarətə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ticarət və iqtisadi inkişafa əlverişli olmayan təsir göstərən məhdudlaşdırıcı işgüzar praktika üzərində (transmilli korporasiyalar praktikası daxil olmaqla) beynəlxalq nəzarət vasitələri yaradılmışdır;

- beynəlxalq qarışıq yük daşımaları haqqında BMT-nin Konvensiyası (1980-ci il), beynəlxalq qarışıq yük daşıma müqavilələri üçün beynəlxalq hüquqi rejim müəyyənləşdirir;

- məhdudlaşdırıcı işgüzar praktika üzərində nəzarət üzrə prinsiplər və qaydalar toplusu (1980-ci il);

- iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələrə ixrac üçün ümumi preferensiallar sistemi (1968-ci il) və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ticarət preferensiyalarının qlobal sistemi (1989-ci il).

YUNKTAD-ın rəhbərliyi altında dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələrinin Xartiyası işlənib hazırlanmışdır.

1978-ci ildən texnologiyaların ötürülməsi sahəsində beynəlxalq davranış kodeksi haqqında danışıqlar gedir. Layihənin müddəaları iki geniş qruppa bölünür: texnologiyaların ötürülməsi haqqında işlərin tənzimlənməsi və burada iştirak edən tərəflərin davranışına aid olan və kodeksə müvafiq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün hökumətlərin hansı tədbirləri görəcəyinə dair.

Yuxarıda sadalanan BMT-nin başlıca orqanları (BA və EKOSOS), onun ixtisaslaşdırılmış orqanları və YUNKTAD-la yanaşı iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri ilə BA-nın rəhbərliyi altında işləyən bir sıra köməkçi orqanlar məşğul olur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP), 1966-cı ildən fəaliyyət göstərir, çoxtərəfli texniki və digər yardımı göstərmək üçün dünyada ən iri kanaldır. O, faktiki olaraq hər bir iqtisadi və sosial bölməni əhatə edir, o cümlədən, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, meşəçilik, mədən işi, emal sənayesi, energetika, nəqliyyat, rabitə, mənzil və digər tikinti, ticarət və turizm, səhiyyə və kommunal gigiyena, təhsil və peşə hazırlığı, inkişaf və iqtisadi planlaşdırma.

BMTİP layihələri (onların sayı minlərlə ölçülür), inkişaf etməkdə olan ölkələrdə vəsaitlərdən istifadənin yaxşılaşdırılmasında, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində və istehsalın genişləndirilməsində dəstək olmağa yönəldilməklə aşağıdakıları daxil edir:

- inkişaf etməkdə olan ölkələrin təbii resurslarının mövcudluğu və iqtisadi dəyərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə icmal və tədqiqatların aparılması və əmtəə və xidmətlərin istehsalı və satışının genişlənməsinin digər potensial imkanlarının qiymətləndirilməsi;

- bu imkanların reallaşdırılması üçün zəruri olan kapital qoyuluşlarının səfərbər olunmasına kömək edilməsi;

- ibtidai təhsildən universitet təhsilinə qədər təhsil sisteminin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi, xüsusi, peşə və texniki hazırlığın bütün diapazonuna köməklik göstərilməsi;

- inkişafın ilk növbəli problemlərinin həlli zamanı texniki tədqiqatların müasir metodlarının tətbiqi üçün və yeni kəşflərin və istehsal metodlarının geniş yayılması üçün imkanların yaradılması;

- sosial-iqtisadi inkişafın planlaşdırılması imkanlarının genişləndirilməsi.

Ümumdünya ərzaq Şurası (1974-cü ildə yaranıb) ərzaq istehsalı, ərzaq təhlükəsizliyi və yardımı məsələlərində əməkdaşlığı əlaqələndirir; inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ərzaq istehsalında əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirməklə müvafiq tövsiyələr işləyib hazırlayır.

Dünya ərzaq proqramı 1961-ci ildə təsis olunub və inkişaf layihələrinin dəstəklənməsi və fəvqəladə ehtiyaclar üçün ərzaq yardımı göstərmək məqsədini güdür.

Ərzaq yardımı proqramları və siyasəti üzrə Komitə 1975-ci ildə yaranıb. Əsas vəzifəsi dünya ərzaq proqramının yerinə yetirilməsinə rəhbərliyin təmin edilməsi vəzifələrini həll etmək, həmçinin, ərzaq yardımının milli və beynəlxalq siyasət və proqramları üzrə hökumətlərarası məsləhətləşmələri həyata keçirməkdir.

Elm və texnika üzrə hökumətlərarası Komitə 1979-cu ildə yaradılıb. Vəzifəsi BMT orqanlarının elmi-texniki sahədə siyasətinin razılaşdırılmasına kömək, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün faydalı, yeni elmi-texniki nailiyyətləri aşkar etmək və

qiymətləndirməkdir. 1980-ci ildən köməkçi orqanı kimi inkişaf məqsədilə elm və texnika üzrə Məsləhət komitəsi fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn inkişafına real təsir göstərən, BMT BA-nın mühüm köməkçi orqanı, 1966-cı ildə təsis olunmuş (öz işinə 1968-ci ildən başlamış) beynəlxalq ticarət hüququ üzrə Komissiyadır (YUNİSTRAL), hansının ki, məqsədi beynəlxalq ticarətə mane olan, hüquqi maneələrin azaldılmasıdır. Komissiyanın vəzifələrinə daxildir: beynəlxalq ticarət hüququ məsləhətlərilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatların işinin əlaqələndirilməsi; ticarət hüququna dair, mövcud beynəlxalq konvensiyalarda və yeni beynəlxalq sənədlərin işlənilməsində dövlətlərin geniş iştirakına kömək etmək. Komissiya, həmçinin, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ehtiyacı nəzərə alınmaqla kadr hazırlığını həyata keçirir və beynəlxalq ticarət hüququ sahəsində köməklik göstərir. Əsas diqqət əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı sferasında, beynəlxalq ödəmələrdə, dəniz daşımalarında və beynəlxalq ticarət arbitrajında hüquq normalarının eyniliyini hazırlamağa və öyrənilməsinə yetirilir. Komissiyanın çərçivəsində bir sıra mühüm beynəlxalq konvensiyalar hazırlanmışdır, o cümlədən: Malların beynəlxalq alqı-satqısında iddia müddəti barədə (1974-cü il), Yüklərin dəniz daşımaları haqqında, «Hamburq qaydaları» kimi məlumdur (1978-ci il), Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında (Alqı-satqı haqqında Vyana konvensiyası 1980-cı il), Beynəlxalq köçürmə veksələri və beynəlxalq sadə veksəllər haqqında (1988-ci il), Beynəlxalq ticarətdə nəqliyyat terminalları operatorlarının məsuliyyəti haqqında (1991-ci il), Müstəqil zəmanətlər və ehtiyat akkreditivləri haqqında (1995-ci il), Beynəlxalq ticarətdə debitor borclarına güzəştlər haqqında (2001-ci il).

YUNİSTRAL, həmçinin, beynəlxalq ticarətdə geniş tətbiq olunan nümunəvi qaydaların mətnini işləyib hazırlamışdır. Onların sırasında–Beynəlxalq ticarət arbitrajı haqqında nümunəvi qanun (1985-ci il), sənaye obyektlərinin tikilməsinə aid beynəlxalq kontraktların tərtib olunması üzrə hüquqi göstərişlər (1987-ci il), Beynəlxalq kredit köçürülmələri haqqında nümunəvi qanun (1992-ci il), Beynəlxalq barter əməliyyatları üzrə hüquqi göstərişlər (1992-ci il), Əmtələrin alqı-satqısı, tikinti işlərinin yerinə yetirilməsi və xidmətlərin göstərilməsi üzrə kontraktların bağlanması qaydası haqqında nümunəvi qanun (1994-cü il), Elektron imzalar haqqında beynəlxalq ticarət hüququ üzrə nümunəvi qanun. BMT BA köməkçi orqan kimi beynəlxalq hüquq komissiyasının (BHK) təsis olunması barədə qətnaməni 1947-ci ildə bəyənmiş və Əsasnaməsini qəbul etmişdir. BHK əsasən beynəlxalq ümumi hüquq məsələlərinə də baxa bilər. Komissiya öz layihələrini maddələr formasında hazırlayır və şərhilə BA-ya təqdim edir. O, bu və ya digər layihəni konvensiyalar bağlamaq məqsədilə BMT-nin üzv dövlətlərinə tövsiyyə edə bilər və ya konvensiyaların bağlanması üçün konfrans çağıra bilər. Beynəlxalq hüquq yaradıcılığı sahəsində BHK aparıcı dünya orqanı kimi hörmət qazanmışdır. BMT-nin Universiteti (BMTU) BA tərəfindən 1972-ci ildə, onun muxtar orqanı kimi təsis olunmuşdur. Universitetin ilk növbəli fəaliyyət sahələri sırasına – Beynəlxalq iqtisadi hüquqa aidiyyəti olan universal ümumbəşəri dəyərlər və qlobal məsuliyyət məsələləri, dünya iqtisadiyyatında yeni istiqamətlər daxildir.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq, təbii olaraq BMT sisteminin çoxtərəfli strukturlarının inkişafı ilə məhdudlaşmır. Bu çərçivələrdən kənarında, öz işini, bir qayda olaraq, sahəvi prinsip üzrə quran çoxsaylı təşkilatlar (həm hökumətlərarası, həm də qeyri-hökumət) fəaliyyət göstərir.

Belə təşkilatların sırasında xüsusi yeri Ümumdünya ticarət təşkilatı (ÜTT) tutur, hansı ki, Tarif və ticarət üzrə Baş sazişin (TTBŞ) sələfi olmaqla – iri çoxtərəfli ticarət müqaviləsi kimi imzalanıb və 1948-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Məhz onun əsasında, beynəlxalq təşkilat cizgilərinə malik mexanizm yaranmışdır. 1994-cü ilə qədər səkkiz

çoxtərəfli ticarət konfransları (raundları) keçirilib, hansıların ki, məqsədi beynəlxalq ticarətin ardıcıl olaraq liberallaşması və ticarət maneələrinin aradan qaldırılmasıdır. 1986-1994-cü illərdə Punto del Este (Uruqvay) və Cenevrədə (İsveçrə) keçirilən səkkizinci raund TTBS-in təkamülündə əlamətdar hadisə idi. Uruqvay raundunun yekunu beynəlxalq ticarətin yeni çoxtərəfli sisteminin – ÜTT-in yaradılması ilə nəticələndi. Belə ki, funksional etibarəti ilə TTBS çərçivəsində əmtəə ticarətinin tənzimlənməsini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyərək xidmətlərlə ticarəti, intellektual mülkiyyət hüququnun ticarət aspektlərini, investisiya tədbirlərini, ticarətdə qeyri-tarif maneələrini və digərlərini əhatə edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə ixracın inkişafı sahəsində texniki ticarət məlumatı və məsləhət xidməti göstərilməsi məqsədilə 1964-cü ildə YUNKTAD/ÜTT Beynəlxalq ticarət mərkəzi yaradılıb. BMT sisteminin hökumətlərarası təşkilatıdır, rəhbər orqanları YUNKTAD-ın ticarət və inkişaf üzrə Şurası və ÜTT-nin Baş Şurasıdır.

1928-ci ildən Beynəlxalq sərgilər bürosu fəaliyyət göstərir, məqsədi əməli şəkildə beynəlxalq (Ümumdünya) sərgilərinin keçirilməsi və təşkili məsələlərini həll etməkdir.

1926-cı ildə xüsusi hüququn unifikasiyası üzrə Beynəlxalq institut (UNIDRUA) təşkil olunmuşdur, hansı ki, xüsusi hüquq sferasında beynəlxalq sənədlərin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olur. Belə növ materiallara Beynəlxalq kommertiya müqavilələrinin prinsipləri (1994-cü il), Françayzinqə dair məlumatların açılışı haqqında model qanunu (2002-ci il) və digər mətnlər aiddir.

Həm ticarət, həm də mülki-hüquqi münasibətlər sahəsində beynəlxalq sazişlərin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olan qədim hökumətlərarası təşkilat, beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə Haaqa konfransıdır (1843-cü ildə yaranıb).

Digər universal sahəvi beynəlxalq təşkilatlara aid olanlar sırasında xammal əmtəələri üçün Ümumi fond = məqsədi dünya xammal əmtəələri bazarlarının inkişafına yönəlmiş layihələrin maliyyələşdirilməsidir; Kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə Beynəlxalq Fond (KTİBF) – kənd təsərrüfatı infrastrukturunun dəstəklənməsi və inkişafı üçün BMT qurumudur; Beynəlxalq hesablaşmalar Bankı – beynəlxalq maliyyə təşkilatı və eyni zamanda İsveçrə hüququna müvafiq təsis olunmuş, məhdud məsuliyyətli kompaniyadır, adlarını çəkmək olar. Ümumdünya gömrük təşkilatı (1995-ci ildə yaranıb) gömrük işi sahəsində, milli gömrük sistemlərinin maksimum ahəngdarlaşması və unifikasiyası daxil olmaqla dövlətlərin hərtərəfli əməkdaşlığına kömək göstərməyə, gömrük qanunvericiliyini və onun tətbiqi təcrübəsinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Təşkilatın sələfi olan 1950-ci ildə təsis olunmuş gömrük əməkdaşlığı Şurasının rəhbərliyi altında bir sıragömrük işinin təkmilləşdirilməsi üzrə əsas hüquqi aktlar işlənilib hazırlanmışdır, o cümlədən: gömrük məqsədilə əmtəələrin qiymətləndirilməsi haqqında və gömrük nomenklaturası haqqında konvensiyalar (1950-ci il); gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və ahəngdarlaşdırılması haqqında Kiota konvensiyası (1973-cü il); intellektual mülkiyyətin mühafizəsi üzrə gömrük xidmətinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında model qanunu; Brüssel gömrük nomenklaturası, hansının ki, əsasında 1981-ci ildə yeni gömrük təsnifləşdiricisi işlənilib hazırlanmış, əmtəələrin siyahıya alınması və kodlaşdırılması sisteminin ahəngdarlaşması haqqında Konvensiyada əksini tapmışdır (1988-ci ildə qüvvəyə minib və hazırda fəaliyyət göstərir).

Gömrük tariflərinin nəşr olunmasından Beynəlxalq bürosu 1890-cı ilin Konvensiyası əsasında yaradılmışdır; zərurət olduqda milli gömrük tariflərini və onlardakı dəyişiklikləri 4 dilə (ingilis, fransız, alman və ispan) seçib tərcümə etməklə məşğuldur. 1996-cı ildə qərb ölkələrinin keçmiş sosialist dövlətlərlə ticarətin məhdudlaşdırılması mexanizmi kimi, NATO çərçivəsində fəaliyyət göstərən ixraca

nəzarət üzrə Əlaqələndirmə Komitəsi (KOKOM) buraxıldıqdan bir az sonra, adi silahların, həmçinin ikili təyinatlı əmtəə və texnologiyaların ixracının xüsusi mexanizmi haqqında «Başlanğıc elementlər» imzalanmışdır, Vassenaar müqaviləsi qeyri-formal adını almışdır. Sazişdə iştirak edən dövlətlərin əməkdaşlığının məqsədi adi silahların, həmçinin ikili istifadə olunan əmtəə və texnologiyaların transferi zamanı şəffaflıq və böyük məsuliyyətin inkişaf etdirilməsi vasitəsilə beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etməkdən ibarətdir.

Beynəlxalq ticarət palatasını da (BTP) yada salmaq zəruridir – qədim qeyri-hökumət təşkilatı olmaqla (1919-cu ildə yaranıb, onun tərkibinə 1500-dən yuxarı milli ticarət-sənaye palataları və bir çox dünya dövlətlərinin 6000-dən yuxarı kompaniyaları daxildir), beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə fəal təsir göstərir. Palatanın çərçivəsində hazırlanmış ticarət Terminlərinin izahının beynəlxalq qaydaları (İNKOTERMS) – alqı-satqı kontraktlarında (SİF, FOB, FAK və s) əmtəə qoyuluşunun bazis şərtləri, böyük unifikasiya əhəmiyyəti olan, bir çox digər sənədlər həyatda geniş tətbiqini tapmışdır. BTP-nin təşəbbüsü ilə ikili vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında, təsərrüfat kompaniyaların xarici filiallarının fəaliyyət göstərməsi şərtləri haqqında və s. hökumətlərarası müqavilələr bağlanmışdır. BTP-nin rəhbərliyi altında sahibkarlıq sahəsində beynəlxalq hüquq və praktika İnstitutu, Beynəlxalq ekspertiza mərkəzi, beynəlxalq gəmiçilik Bürosu və öz funksional təyinatına görə digər əhəmiyyətli təşkilatlar fəaliyyət göstərir.

Xam mal əmtəələrinin ticarəti sahəsində beynəlxalq ticarət sazişlərinin və assosiasiyalarının yaranması xammalın ixracından daxil olmaların və qiymətlərin qeyri stabilliyi, böyük tərəddüdlərin olması ilə şərtlənir. Hazırkı dövrdə neft, mis, boksit, banan, dəniz filizi, civə, cüt, kofe, kakao, meşə materialları, ət, qurğuşun, istiot, kauçuk, volfram və digər istehsalçı dövlətlərin assosiasiyaları fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq əmtəə sazişləri ixracatçı-ölkələrlə idxalçı-ölkələr arasında kənd təsərrüfatı məhsulları və ya mineral xammala bazarda tələb və təklifin tarazlığına nail olunması və bazar qiymətlərinin müəyyən hədudlarda saxlanılması məqsədilə bağlanılır.

Neft ixrac edən ölkələrin təşkilatı (OPEK) 1960-cı ildə Venesuellanın təşəbbüsü ilə yaradılıb, başlıca məqsədləri iştirakçı-ölkələrin neft siyasətinin əlaqələndirilməsi və unifikasiyası, iştirakçı ölkələrdən ixrac zamanı razılaşıdırılmış minimal səviyyəli qiymətlər müəyyənləşdirməklə dünya bazarlarında neftin qiymətinin sabitliyini təmin etmək və müvafiq olaraq, qarşılıqlı razılıq ilə hər biri üçün neftin istehsalı və ixracı kvotalarını müəyyənləşdirməkdir.

Müasir şəraitdə iki əsas qrup ölkələrin – neft istehsalçıları və istehlakçılarınin dünya enerji bazarlarında stabilliyini saxlanılması üzrə birgə söylərində maraqları ardıcıl olaraq artır. Bərpa olunmayan enerji resurslarından səmərəli istifadə məsələləri, ciddi ekoloji və dünya energetika fəaliyyətinin digər problemlərinin həlli, Beynəlxalq energetika forumunun (BEF) rəhbərliyi ilə bir çox dünya ölkələrinin neft və energetika nazirliklərinin rəhbərlərinin iştirakı ilə mütəmadi olaraq (2 ildə bir dəfə) qeyri formal global dialoq çərçivəsində müzakirə edilir. Son illər belə bir təklif irəli sürülür ki, rəsmi planda müvafiq beynəlxalq təşkilat yaradılsın (bir növ «dünya enerji hökuməti»), fəaliyyətində OPEK, Beynəlxalq enerji agentliyi, həmçinin bu təşkilatlarla əhatə olunmayan ölkələr də iştirak etsinlər.

Mineral sənaye xammalı bazarlarında qədim əmtəə assosiasiyalarından biri mis ixrac edən ölkənin hökumətlərarası Şurasıdır (SİPEK), 1968-ci ildən fəaliyyət göstərir. Metal və müvafiq xammal materiallarının dünya bazarında həmçinin Boksit hasil edən ölkələrin beynəlxalq assosiasiyası (BÖBA)-1974-cü ildən; Dəniz filizi ixrac edən ölkələrin assosiasiyası (APEF)-1975-ci ildən; Volfram ixrac edən ölkələrin təşkilatı

(OTEK)-1975-ci ildən; Qurğuşun istehsal edən ölkələrin assosiasiyası (QİÖA)-1983-ci ildən fəaliyyət göstərirlər.

Bəzi müəlliflərin fikrinə görə (Q.M.Velyaminov) ayrı-ayrı xammal əmtələri bazarlarının çoxtərəfli tənzimlənməsi cəhdi nə qiymətlərin sabitləşməsində, nə də, istehsal, tələb və təklifin qaydaya salınması sahəsində hiss olunacaq nəticələr vermədi. Mahiyyətə, xammal məhsulları, həm bərpa olunan, həm bərpa olunmayan təbii resurslarla ticarət sferası, həm də, bütün əmək bazarının böyük sferası universal beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmədən kənara qaldı.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında ardıcıl artmaqda olan rolunu «Böyük səkkizlik» adlandırılan təşkilat oynayır. Yeddi aparıcı ölkənin (Böyük Britaniya, İtaliya, Kanada, ABŞ, Fransa və Yaponiya) formatında «elitar klubun» yüksək səviyyədə görüşləri 1975-ci ildən keçirilməyə başlamışdır, 1997-ci ildən isə onlara Rusiya da qoşuldu. «Böyük səkkizlik» hər hansı bir qlobal və ya lokal əhəmiyyətli beynəlxalq iqtisadi problemlərin baxılmasında praktiki olaraq universal səlahiyyətə malikdir. «Səkkizliyin» qərarları hüquqi olmasa da, kardinal əhəmiyyət daşıyır.